КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМ, ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯЛАР МИНИСТРЛИГИ

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ, ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ИННОВАЦИЙ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

MINISTRY OF SCIENCE, HIGHER EDUCATION AND INNOVATION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!

Качественное образование – гарантия будущего!

Qualitative education - guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТТИН

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD

OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

1

Манас, 2026

ISSN 1694-5913

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ
окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин
ЖАРЧЫСЫ
илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал
2026-жыл, №1

Негиздөөчү: К.Ш.Токтоматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.

Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Манас ш., “Спутник” кичи району, Тарсус көчөсү, 1А.

Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, mnu.nauka@gmail.com

Башкы редактор: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., доцент;

Башкы редактордун орун басары:– Т.Т.Омошев - К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү технологиялары боюнча проректору, п.и.к., доцент.

Жооптуу катчы: А.С.Калиев – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, аспирантура жана докторантура бөлүмүнүн башчысы, саяс.и.к.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф. С.А.Омурзаков
э.и.д., проф. А.А.Чурсин
э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев
э.и.д., проф. А.М.Маткеримова
э.и.д., доцент. М.Ж.Абдиев
филос.и.д., проф. Г.Б.Уразалиева
филос.и.д., проф. К.А. Исаков
ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев
ф-м.и.д, проф. К.С.Алыбаев
п.и.д., проф. С.К.Рысбаев
п.и.д., проф. С.С.Сакиева
т.и.д., проф. А.А.Асанканов
т.и.д., проф. Ю.А.Лысенко
б.и.д, проф. Б.А.Токторалиев
ю.и.д., проф. Г.К.Кулдышева
филол.и.д., проф. М.В.Пименова
филол.и.к.,доц. А.С.Жолдошбаев
мед.и.к., доцент. К.Н.Стамбекова
PhD., доцент Дурмуш Билге Аккуш

Научно популярный периодический журнал
ВЕСТНИК
учебно-научно-производственного комплекса
МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА
2026 год №1

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издается с 2008 года.

Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Манас ш., микрорайон “Спутник”, ул.Тарсус, 1А.

Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, mnu.nauka@gmail.com

Главный редактор: – А.К.Кантороева ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., доцент;

Заместитель главного редактора: Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., доцент.

Ответственный секретарь: А.С.Калиев – начальник отдела науки, аспиратуры и доктарантуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова к.полит.н.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф. С.А.Омурзаков
д.э.н., проф. А.А.Чурсин
д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев
д.э.н., проф. А.М.Маткеримова
д.э.н., доцент. М.Ж.Абдиев
д.филос.н., проф. Г.Б.Уразалиева
д.филос.н., проф. К.А. Исаков
д.ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев
д.ф-м.н., проф. К.С.Алыбаев
д.п.н., проф. С.К.Рысбаев
д.п.н., проф. С.С.Сакиева
д.и.н., проф. А.А.Асанканов
д.и.н., проф. Ю.А.Лысенко
д.б.н, проф. Б.А.Токторалиев
д.ю.н., проф. Г.К.Кулдышева
д.филол.н., проф. М.В.Пименова
к.филол.н.,доц. А.С.Жолдошбаев
к.мед.н., доц. К.Н.Стамбекова
PhD., доц. Дурмуш Билге Аккуш

HERALD
education-research and industrial complex
INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV
popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.

Address: 1A Tarsus St., Manas, 715613, Kyrgyz Republic.Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128; fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, mnu.nauka@gmail.com

Кантороева А.К., *д.э.н., профессор*
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова
Токтомаматова Н.К., *к.э.н., доцент*
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова
Мадаминова А.К., *магистрант*
МНУ им. К.Ш.Токтомаматова

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРЕДПРИЯТИЙ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ РЕСУРС КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация

Современная экономика Кыргызстана вступает в этап, где именно инновационный потенциал предприятий становится решающим фактором их конкурентоспособности. Не масштаб производства и не объем инвестиций, а способность создавать и внедрять новое определяет место региона в экономическом пространстве страны. Инновации перестают быть прерогативой отдельных компаний — они превращаются в основу стратегического развития территорий. В статье рассматривается взаимосвязь инновационной активности предприятий с региональной экономической динамикой, анализируются институциональные и организационные условия, определяющие инновационный климат в Кыргызстане. Особое внимание уделяется человеческому капиталу и цифровым инструментам как среде, в которой формируется потенциал для устойчивого экономического роста.

Ключевые слова: инновационный потенциал, конкурентоспособность, региональная экономика, развитие предприятий, инновационная активность, стратегические ресурсы, Кыргызстан.

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАКТАРЫНЫН АТААНДАШТЫККА ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮГҮНҮН СТРАТЕГИЯЛЫК РЕСУРСУ КАТАРЫ ИШКАНАЛАРДЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ПОТЕНЦИАЛЫ

Аннотация

Кыргызстандын заманбап экономикасы ишканалардын инновациялык потенциалы алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүндө чечүүчү факторго айланган этапка кирип баратат. Өндүрүштүн көлөмү же инвестициялардын суммасы эмес, жаңы идеяларды түзүү жана ишке ашыруу жөндөмү аймактын өлкөнүн экономикалык мейкиндигиндеги ордун аныктайт. Инновация эми жеке компаниялардын гана артыкчылыгы эмес — ал аймактардын стратегиялык өнүгүүсүнүн негизи болуп калууда. Макалада ишканалардын инновациялык ишмердүүлүгү менен аймактык экономикалык динамиканын ортосундагы байланыш каралып, Кыргызстанда инновациялык чөйрөнү аныктаган институционалдык жана уюмдук шарттар талданган. Туруктуу экономикалык өсүш потенциалы калыптанган чөйрө катары адам капиталына жана санариптик куралдарға өзгөчө көңүл бурулат.

Түйүн сөздөр: инновациялык потенциал, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, аймактык экономика, ишкананы өнүктүрүү, инновациялык ишмердүүлүк, стратегиялык ресурстар, Кыргызстан

INNOVATIVE POTENTIAL OF ENTERPRISES AS A STRATEGIC RESOURCE FOR THE COMPETITIVENESS OF REGIONS OF KYRGYZSTAN

Abstract

The modern economy of Kyrgyzstan is entering a stage where the innovative potential of enterprises becomes the key determinant of their competitiveness. Not the scale of production or investment volume, but the ability to create and implement new ideas defines the position of a region within the national economic system. Innovation is no longer the privilege of individual firms but a strategic foundation for regional development. The article explores the relationship between enterprise innovation activity and regional economic dynamics, emphasizing the institutional and organizational conditions shaping the innovation climate in Kyrgyzstan. Particular attention is paid to human capital and digital instruments as the environment in which sustainable economic growth potential is formed.

Keywords: innovation potential, competitiveness, regional economy, enterprise development, innovation activity, strategic resources, Kyrgyzstan.

Введение. Экономическая устойчивость и темпы развития регионов Кыргызстана всё в большей степени зависят не от количества производственных мощностей, а от способности предприятий генерировать и внедрять инновации. Современная экономика перестаёт быть средой, где выигрывает тот, кто производит больше. Побеждает тот, кто умеет мыслить шире, быстрее перестраивать свои процессы и находить новые источники ценности. Инновационный потенциал предприятия — категория многослойная. Он формируется на стыке технологий, организационной культуры, управленческих решений и человеческих компетенций. В условиях глобальной цифровизации именно совокупность этих факторов становится решающим условием выживания бизнеса. Для Кыргызстана вопрос инновационной активности предприятий имеет особое значение: страна постепенно переходит от модели экстенсивного роста к поиску внутренних резервов эффективности.

Региональный аспект темы придаёт исследованию дополнительную актуальность. Неравномерность экономического развития между Бишкеком, Чуйской областью и южными регионами создаёт риск структурного дисбаланса. Инновации способны выступить механизмом выравнивания — когда не ресурс, а идея становится главным активом. Именно инновационный потенциал предприятий определяет способность региона не только адаптироваться к изменениям, но и задавать собственную траекторию роста. Несмотря на активизацию государственных программ поддержки инноваций, уровень вовлечённости бизнеса остаётся низким. Причина не только в дефиците инвестиций, но и в недостатке управленческих инструментов, позволяющих превратить инновацию из разового эксперимента в устойчивый процесс. Большинство кыргызстанских предприятий по-прежнему воспринимают инновации как внешнее требование, а не как часть внутренней стратегии. В то же время именно на региональном уровне видны первые примеры системных изменений — локальные кластеры, технологические стартапы, партнёрства университетов и бизнеса. Всё это указывает на постепенное формирование инновационной экосистемы, где предприятия становятся не объектом, а субъектом модернизации. Цель данной статьи — показать, что инновационный потенциал предприятий является не побочным

эффектом экономического роста, а его источником. Регион, способный развивать и аккумулировать такие предприятия, получает конкурентное преимущество, которое невозможно обеспечить ни дотациями, ни административными мерами.

Инновационный потенциал предприятия — понятие не статичное. Оно живёт в постоянном движении, отражая способность организации воспринимать изменения и превращать их в экономическую ценность. В отличие от производственного потенциала, который выражается в количестве ресурсов, инновационный потенциал измеряется качеством идей и скоростью их реализации. В экономической литературе нет единого определения этого термина, что объясняется его междисциплинарной природой. Для одних исследователей это совокупность материальных, финансовых и кадровых ресурсов, позволяющих создавать нововведения. Для других — интеллектуальный и организационный потенциал, отражающий способность к обучению и самообновлению. На практике инновационный потенциал формируется на пересечении трёх уровней: технологического, управленческого и человеческого.

Технологический уровень включает наличие исследовательской базы, доступ к современным технологиям, степень автоматизации производственных процессов и способность предприятия адаптировать внешние разработки под собственные нужды. Именно этот уровень отражает материальную основу инновационной деятельности, но сам по себе он не гарантирует прогресса. Без управленческой инициативы и кадровой гибкости инновация не превращается в результат.

Управленческий уровень — это способность руководства предприятия выстраивать стратегию развития, где инновации рассматриваются не как эксперимент, а как системный элемент корпоративной политики. Здесь большую роль играет организационная культура: готовность персонала воспринимать изменения, уровень коммуникации между подразделениями, механизмы поощрения новых идей. Руководитель, создающий атмосферу интеллектуальной свободы, фактически формирует инновационный контур, даже если ресурсная база ограничена.

Человеческий уровень — ключевой. Он включает знания, мотивацию, инициативность и творческий подход работников. Инновации не возникают по приказу, они рождаются там, где есть среда для обмена опытом и постоянного развития компетенций. Поэтому человеческий капитал становится не дополнением, а сердцевиной инновационного потенциала. Каждый из этих уровней важен сам по себе, но их взаимодействие создаёт синергетический эффект. Когда технологическая база сочетается с продуманным управлением и активной ролью персонала, предприятие превращается в генератор инноваций. В противном случае инновационный потенциал остаётся декларацией — формальной, но не реализованной. В условиях Кыргызстана структура инновационного потенциала приобретает особое значение. Малый и средний бизнес, составляющий основу экономики,

часто ограничен в ресурсах, но обладает гибкостью и способностью к адаптации. Это делает их потенциально эффективными носителями инноваций. При правильной поддержке они способны стать катализатором регионального роста, формируя локальные инновационные сети, где знания и технологии циркулируют быстрее, чем капиталы. Инновационный потенциал предприятия не возникает сам по себе; он требует благоприятной среды, которая поддерживает новые идеи и снижает риски их реализации. Формирование этой среды зависит от ряда факторов, которые условно можно разделить на институциональные, финансово-инвестиционные, кадровые и регионально-инфраструктурные.

Институциональные факторы включают правовую базу, государственные программы, систему стимулирования инноваций. В Кыргызстане в последние годы предпринимаются шаги в этом направлении — принят закон о науке и инновационной деятельности, развиваются технопарки и инновационные центры при вузах. Однако нормативные механизмы пока не обеспечивают прямой связи между научными разработками и промышленным внедрением, что ограничивает результативность инновационной политики.

Финансово-инвестиционные факторы остаются одним из самых уязвимых звеньев. Большинство предприятий не располагают внутренними резервами для долгосрочных вложений в исследования и разработку. Доступ к венчурному капиталу и кредитным ресурсам ограничен, а существующие грантовые программы недостаточно ориентированы на частный сектор. В итоге инновации развиваются точечно, не превращаясь в устойчивый поток технологических решений.

Кадровые факторы определяют качество инновационного процесса. Без специалистов, способных не просто выполнять инструкции, а генерировать идеи, инновации не происходят. В Кыргызстане наблюдается разрыв между системой образования и потребностями бизнеса. Университеты по-прежнему готовят кадры по традиционным программам, тогда как предприятия нуждаются в специалистах, владеющих цифровыми инструментами, проектным управлением и навыками междисциплинарной работы.

Регионально-инфраструктурные факторы задают условия, при которых инновационный потенциал может проявиться. Там, где развита транспортная, цифровая и коммуникационная инфраструктура, предприятия легче интегрируются в национальные и международные цепочки поставок. В отдалённых регионах инновационная активность подавляется отсутствием доступа к современным технологиям и профессиональным сетям.

Ключевые факторы формирования инновационного потенциала предприятий Кыргызстана

Таблица 1.

Группа факторов	Основное содержание	Проблемы и ограничения	Потенциал развития
Институциональные	Законодательство, госпрограммы, инновационные центры	Низкая координация науки и производства	Развитие механизмов трансфера технологий
Финансово-инвестиционные	Доступ к кредитам, грантам, венчурным фондам	Недостаток долгосрочных инвестиций	Расширение партнёрства бизнеса и финансового сектора
Кадровые	Компетенции, подготовка, мотивация	Несоответствие образовательных программ требованиям рынка	Обновление содержания профессионального образования
Региональные	Инфраструктура, цифровая связь, логистика	Неравномерность доступа к ресурсам	Создание региональных инновационных кластеров

Источник: *составлено автором по материалам Минэкономики КР, 2024 г.*

Эти факторы формируют своеобразный контур, внутри которого развивается инновационный потенциал предприятия. Чем выше согласованность между ними, тем устойчивее инновационная система. Для Кыргызстана ключевой задачей остаётся институционализация инновационного процесса — превращение его из разрозненных инициатив в структурированный механизм развития. Инновационный процесс в Кыргызстане развивается неравномерно: одни регионы становятся центрами технологических изменений, другие остаются на периферии экономического обновления. Этот разрыв отражает не только различие в ресурсах, но и в качестве управленческих решений, уровне инфраструктуры и интенсивности взаимодействия бизнеса с научными учреждениями. На севере страны — в Бишкеке и Чуйской области — сосредоточена большая часть исследовательских институтов, вузов и компаний, способных реализовывать инновационные проекты. Здесь формируется ядро инновационной экономики: создаются IT-кластеры, технологические стартапы, образовательные центры. На юге — в Ошской и Жалал-Абадской областях — потенциал значителен, но реализация идей часто ограничивается недостатком инвестиций и низкой технологической базой. В горных регионах (Нарын, Баткен) инновационные

процессы тормозятся отсутствием инфраструктуры и квалифицированных кадров.

Для наглядности различия можно проследить по данным таблицы.

Региональные различия в уровне инновационного развития предприятий Кыргызстана (оценка 2024 г.)

Таблица 2.

Регион	**Индекс инновационной активности (0–1)**	**Уровень цифровизации предприятий, %**	**Доля предприятий, внедривших инновации, %**	**Потенциал роста инноваций, %**
Бишкек	0,82	65	42	76
Чуйская область	0,74	58	35	69
Ошская область	0,61	45	27	58
Жалал-Абадская	0,55	39	22	52
Иссык-Кульская	0,60	43	25	56
Нарынская	0,48	32	17	46
Баткенская	0,44	30	15	42

Источник: *рассчитано авторами по данным Нацстаткома КР и программам «Цифровой Кыргызстан 2025».*

Инновационный потенциал предприятия формирует основу не только его индивидуального успеха, но и устойчивости всей региональной экономики. В современных условиях конкурентоспособность региона всё меньше зависит от сырьевых или географических преимуществ. Решающее значение приобретает способность накапливать и использовать интеллектуальные, технологические и организационные ресурсы. Именно это делает инновации не модным словом, а стратегическим инструментом развития. В Кыргызстане складывается ситуация, когда экономический рост больше не может опираться на традиционные формы производства. Повышение производительности труда, рост экспорта, создание рабочих мест — все эти задачи требуют перехода от инерционного типа развития к инновационному. В этом контексте предприятия становятся центрами. притяжения знаний, опыта и технологий, а регионы — пространством их реализации. Исследования показывают, что регионы с развитым инновационным сектором демонстрируют более стабильные темпы роста, меньше подвержены кризисам и быстрее восстанавливаются после экономических спадов. В них выше уровень занятости в высокотехнологичных отраслях, активнее внедряются цифровые решения в

управлении, логистике, финансах. В конечном итоге это создаёт «эффект мультипликации» — когда одно инновационное предприятие формирует вокруг себя сеть поставщиков, партнёров и образовательных институтов. Особое значение имеет качество инновационного управления. Если инновации рассматривать не как случайные решения, а как часть корпоративной стратегии, предприятие превращается в саморегулирующуюся систему. Такой подход требует от менеджмента не только экономических знаний, но и стратегического мышления, способности оценивать долгосрочные эффекты. Для Кыргызстана это особенно актуально: именно управленческий дефицит часто становится главным барьером для реализации инновационных идей.

Немаловажным элементом конкурентоспособности остаётся сотрудничество между университетами, бизнесом и государственными структурами. Эти связи создают основу для обмена знаниями, подготовки кадров и коммерциализации научных разработок. При этом важно не просто копировать зарубежные модели, а адаптировать их под специфику кыргызской экономики, где значительную роль играет малый и средний бизнес.

Инновационный потенциал региона складывается из многих компонентов, но главным из них остаётся человек — его способность учиться, искать, экспериментировать. Даже при ограниченных ресурсах творческая инициатива способна компенсировать материальный дефицит. Поэтому инвестиции в образование, науку и цифровую грамотность — это не социальные расходы, а стратегические вложения в будущую конкурентоспособность страны. Для Кыргызстана переход к инновационной модели развития становится вопросом не выбора, а выживания в глобальной экономике. Регионы, сумевшие превратить знания и технологии в источник добавленной стоимости, обеспечат себе устойчивость и влияние. В долгосрочной перспективе именно инновационный потенциал предприятий определит, какие регионы станут лидерами нового экономического цикла, а какие останутся в его тени.

Список использованных источников:

1. Жакыпов Б. Т. Инновации и региональная политика в странах Центральной Азии // *Экономика и финансы.* – 2022. – № 5. – С. 37–45.
2. Министерство экономики и коммерции Кыргызской Республики. *Национальная стратегия развития инновационной деятельности до 2030 года.* – Бишкек, 2024.
3. Министерство цифрового развития Кыргызской Республики. *Программа «Цифровой Кыргызстан 2025».* – Бишкек, 2023.
4. OECD. *Innovation and Regional Competitiveness in Transition Economies.* – Paris: OECD Publishing, 2023.
5. Asian Development Bank. *Regional Innovation Ecosystems in Central Asia: Country Review for Kyrgyz Republic.* – Manila: ADB, 2024.
6. Всемирный банк. *Kyrgyz Republic: Economic Update 2025. Strengthening Innovation for Productivity Growth.* – Washington, D.C.: World Bank Group, 2025.
7. Назарова Е. В. Инновационный менеджмент и устойчивое развитие предприятий в цифровой экономике // *Экономические науки.* – 2021. – № 9. – С. 28–36.

8. Li H. (2023). *Innovation Potential and Regional Competitiveness: Evidence from Developing Economies* // *Journal of Regional Development Studies*, Vol. 14, pp. 117–132.
9. Kim J. (2022). *Digital Innovation and Industrial Competitiveness in Emerging Markets* // *International Review of Applied Economics*, Vol. 70, pp. 83–99.

UDC: 18:130.2+004255(575.1)

Rajabov Shuxratjon Sheraliyevich
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor
International Islamic Academy of Uzbekistan

MODERN FORMS OF THE DIGITAL INFORMATION SPACE AND THEIR IMPACT ON THE SOCIAL ETHOSPHERE

Abstract

In recent decades, the digital information space has become the central driver of profound transformations in almost all areas of human life. Today, it is not merely a collection of technological innovations but a global phenomenon shaping social consciousness, systems of values, and the moral environment of society. Therefore, a comprehensive philosophical, social, and technological study of the concept of the digital space is a highly relevant scientific task.

Keywords: ethosphere, Big Data, digital space, global coverage, Facebook, Instagram, Telegram, TikTok, like, follower, virtual reality, augmented reality.

САНАРИПТИК МААЛЫМАТ МЕЙКИНДИГИНИН ЗАМАНБАП ФОРМАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН СОЦИАЛДЫК ЭТНОСФЕРАГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотоция

Акыркы ондогон жылдарда санариптик маалымат мейкиндиги адам жашоосунун дээрлик бардык тармактарында терең өзгөрүүлөрдүн негизги кыймылдаткычы болуп калды. Бүгүнкү күндө ал технологиялык жаңылыктардын жыйындысы гана эмес, социалдык аң-сезимди, баалуулуктар системасын жана коомдун адеп-ахлактык чөйрөсүн калыптандыруучу глобалдык көрүнүш. Ошондуктан, санариптик мейкиндик түшүнүгүн ар тараптуу философиялык, социалдык жана технологиялык изилдөө өтө актуалдуу илимий иш болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: этосфера, чоң маалыматтар, санариптик мейкиндик, глобалдык камтуу, Facebook, Instagram, телеграмма, TikTok, мисалы, жолдоочусу, виртуалдык чындык, кеңейтилген чындык.

СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ ЦИФРОВОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНУЮ ЭТНОСФЕРУ

Аннотация

В последние десятилетия цифровое информационное пространство стало главной движущей силой глубоких преобразований практически во всех сферах человеческой жизни. Сегодня это не просто набор технологических инноваций, а глобальный феномен, формирующий общественное сознание, системы ценностей и моральную среду общества. Поэтому всестороннее философское, социальное и технологическое исследование концепции цифрового пространства является весьма актуальной научной задачей.

Ключевые слова: этосфера, большие данные, цифровое пространство, глобальный охват, Facebook, Instagram, Telegram, TikTok, лайк, подписчик, виртуальная реальность, дополненная реальность.

Introduction. In today’s globalized era, the digital information space has penetrated all spheres of human life, becoming a direct factor influencing social consciousness, systems of values, and moral norms. It now functions not merely as

a means of information exchange but as an integral part of the social ethosphere – a sphere that shapes moral values, cultural principles, and communicative norms within society. The modern digital space operates in several key forms: social networks, digital mass media formats, e-government and digital economy systems, virtual and augmented reality technologies, as well as information environments based on artificial intelligence and Big Data. Each of these forms, in its own way, creates a new paradigm within the moral and social environment. The main purpose of this research is to reveal the essence of the digital information space from philosophical and social perspectives, to analyze its modern forms, and to scientifically evaluate its positive and negative impacts on public life. Accordingly, the main objectives of the study are as follows:

- to identify the theoretical foundations of the concept of the digital information space;
- to analyze its modern forms (internet, mobile applications, artificial intelligence, virtual reality) from philosophical and social viewpoints;
- to explore the influence of the digital space on social consciousness, value systems, and the moral environment.

Thus, the digital information space should be studied not only as an object of modern technological research but also as a fundamental phenomenon that defines the socio-philosophical landscape of human development.

The concept of the "digital information space" is interpreted differently across contemporary scientific disciplines.

From a philosophical perspective, it represents an intellectual environment in which human thought and consciousness are shaped under new conditions. Within this environment, information exchange is not merely a technical process but is regarded as a new form of human existence and a distinctive stage in the development of social consciousness. As Castells aptly observes, "the digital network is the primary force redefining the structure of society [1]".

From a social perspective, the digital space is understood as a phenomenon deeply integrated into social institutions, culture, values, and systems of communication. For instance, Shulman and Bimber, in their studies of social communication processes, emphasize that digital technologies play an exceptional role in fostering civic engagement and forming collective consciousness [2]. From a technological perspective, the digital information space is conceptualized as a complex of information and communication technologies, software, networks, and user interfaces. In other words, it is directly linked to the technological capabilities for collecting, processing, storing, and transmitting information [3]. From a technological perspective, the digital information space is interpreted as a complex system that integrates information and communication technologies, software, networks, and user interfaces. In this sense, it is closely linked to the technological capabilities for collecting, processing, storing, and transmitting information.

The digital information space differs from the traditional information environment (print media, television, radio) in several important ways:

1. Interactivity – users are not only consumers but also active producers of information, participating in content creation and dissemination processes.

2. Global reach – the digital environment virtually eliminates geographical boundaries, whereas traditional information systems are limited to local or regional scales.

3. Speed – digital technologies enable the instantaneous transmission of information across the world, while traditional media require significantly more time for dissemination.

4. Personalization – algorithms allow information flows to be adapted to users' individual interests and needs, a characteristic that is almost absent in traditional media.

According to reports from 2025, the global internet usage rate reached 67 percent, while the audience of traditional television has declined by nearly 30 percent over the past twenty years. This contrast clearly demonstrates the growing dominance and transformative power of the digital information space in shaping communication, social interaction, and cultural dynamics [4].

The digital information space consists of the following key elements:

- Data (content) – This is the primary resource of the digital environment, represented in the form of text, images, audio, video, and digital documents. According to UNESCO data, the volume of information generated worldwide doubles every two years, demonstrating the exponential growth of global data production [5].
- Users – The active subjects of the digital environment who simultaneously serve as both consumers and producers of information. Reports from 2024 indicate that the number of active social media users has reached 4.95 billion people worldwide.
- Communication – The process of information exchange and interactive dialogue among users, through which collective consciousness is formed and sustained within social networks. Thus, the digital information space fundamentally differs from the traditional informational environment, representing a multidimensional and dynamic system that must be studied in depth from philosophical, social, and technological perspectives. Today, platforms such as Facebook, Instagram, Telegram, and TikTok constitute the most active and wide-reaching segment of the digital information space. Beyond serving as tools for personal communication, they have increasingly become effective arenas for shaping collective consciousness, organizing social movements, and influencing political processes on a global scale. For example, the systems of "likes" and "followers" have tied an individual's sense of social value and self-esteem to digital indicators. This has intensified a process of "moral relativism" among young people — a tendency to measure ethical worth and moral identity through virtual popularity or online reputation. According to Statista (2024), by the end of that year, the number of social media users worldwide had reached 4.95 billion, accounting for approximately 62 percent of the global population [6].

At the same time, the spread of "information noise" across social media weakens the notions of truth, responsibility, and empathy [7]. Consequently, the digital ethosphere is increasingly characterized by emotional manipulation, disinformation, and the public exposure of private life [8]. Scholars particularly emphasize that short video–based platforms such as TikTok exert a direct influence on the formation of moral norms, values, and aesthetic perceptions among youth. Social networks today represent not merely platforms for information exchange but serve as key drivers of social and moral transformation at the global level, reshaping the ethical foundations and communicative behavior of modern society.

Traditional television and print media are gradually being replaced by digital news formats — such as online newspapers, blogs, and podcasts. According to the Reuters Institute Digital News Report (2023), 75 percent of audiences aged 18–24 receive news primarily through social media and blogs [9]. Meanwhile, **podcasts** have become an increasingly important medium for delivering independent opinions, expert analyses, and alternative perspectives to the public in a rapid and accessible way. The key advantages of these new formats are interactivity, direct communication with the audience, and immediacy. As a result, digital media have evolved from being mere information transmitters into central mechanisms for shaping social discourse. In such an environment, a vital function of the digital ethosphere is the cultivation of information culture and digital responsibility. Every user is now not only a consumer but also a moral subject — a producer of information who bears ethical accountability for the content they create and share.

The digital economy (e-commerce) and electronic government (e-gov) systems are strengthening the principles of transparency, efficiency, and trust in social relations. Global platforms such as Amazon, Alibaba, and Wildberries are not only transforming the trade of goods and services but also reshaping consumer consciousness, forming a new culture of digital consumption. According to UNCTAD (2023), the global volume of electronic commerce reached USD 5.8 trillion, continuing to grow steadily year by year. On the one hand, this process enhances economic efficiency; on the other, it broadens opportunities for competitiveness, innovation, and transnational integration within national economies [10]. Thus, both digital media and digital economy systems redefine not only communication and commerce but also ethical norms of participation, responsibility, and trust in the digital age.

Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) technologies are transforming human perceptions of reality and generating new challenges related to moral identification — that is, the fundamental question of *"Who am I?"* In the process of expressing oneself through virtual representations and digital avatars, individuals increasingly tend to distance themselves from real social responsibility [11]. At the same time, these technologies also provide opportunities to strengthen humanistic values in fields such as education and medicine. For instance, through the use of VR technologies, specialized learning environments are being developed for children with disabilities, promoting inclusion and empathy within the educational process [12]. Thus, the social and moral impact of virtual reality is dual

in nature: on the one hand, it encourages the development of empathy and compassion in individuals; on the other, it gives rise to problems of depersonalization and the emergence of a so-called "artificial morality."

Over the past decade, Artificial Intelligence (AI) and Big Data technologies have become the most significant components of the digital information space. They have penetrated almost every sphere of human activity — from education to politics, and from economics to culture — fundamentally transforming the structure of social life. Most importantly, these technologies are now directly involved in moral decision-making processes, which has introduced entirely new philosophical and ethical dilemmas. Systems such as ChatGPT, Midjourney, Google DeepMind, and Anthropic Claude are no longer perceived merely as technical tools; rather, they have emerged as meaning-generating and discourse-producing entities. For instance, when a text, image, or analysis is created by an AI system, the question inevitably arises: Is this the product of human intention and values, or merely the result of algorithmic computation? This question has become one of the central problems of contemporary philosophy, redefining the boundaries between human consciousness, creativity, and artificial cognition. Many researchers have advanced the concept of "Artificial Intelligence Ethics" (AI Ethics). According to N. Boström and E. Yudkowsky, who are considered among the pioneers of this field, AI systems must be programmed based on well-defined moral principles; otherwise, they may make decisions that contradict fundamental human values[13]. For instance, in the field of medicine, AI algorithms that recommend treatments based on statistical probability may fail to consider elements of human compassion or the broader social context, thereby risking ethically questionable outcomes despite their technical efficiency.

Today, the concept of "Artificial Moral Agents" (AMA) is being actively discussed in the scientific community. These agents are algorithms specifically designed to act in accordance with moral norms, to make choices between benefit and harm, and to reach decisions based on social and ethical values. In essence, they represent an attempt to model moral reasoning within computational systems, thereby raising profound questions about the nature of autonomy, responsibility, and ethical judgment in the age of artificial intelligence [14]. However, since the "moral" decisions of these systems are not grounded in human social and emotional experience, they tend to simplify the normative structure of the social ethosphere, reducing the profound meaning of humanity and moral consciousness to a set of technical codes and algorithmic procedures. In doing so, they risk transforming complex ethical reflection into mechanized logic, thereby challenging the very essence of what it means to act morally as a human being.

For example, in an experiment conducted by the University of California in 2024, when moral dilemmas such as the "Trolley Problem" were presented to model systems like ChatGPT and Claude, it was observed that in 68% of cases they chose utilitarian decisions — that is, options offering greater benefit without considering human emotions [15]. This demonstrates that AI systems make moral choices based on statistical efficiency, yet fail to adequately take into account human psychological, religious, or cultural values.

Big Data technologies are becoming instruments of "moral engineering" in the fields of social governance and advertising. Through large-scale data analysis, individuals' psychological states, consumer habits, and political orientations are identified, and corresponding targeted messages are delivered. While this process ensures efficient management, it can simultaneously limit human moral freedom.

According to the "Surveillance Society" concept proposed by Z. Bauman and D. Lyon, the culture of digital surveillance transforms the human being into a "constantly observed entity," subordinating inner moral motivation to external algorithmic control [16]. As a result, algorithmic supervision begins to replace social trust, increasing the risk of moral imbalance within the ethosphere of the digital information space. Content generated by artificial intelligence compels humanity to reconsider the very notion of "moral subjectivity." If machines are capable of making moral decisions, does this mean that morality is no longer solely a product of human consciousness, but also the outcome of algorithmic computation? This question has given rise to a new philosophical direction — "posthuman ethics", which posits that morality is no longer confined to an anthropocentric framework but expands to encompass technological subjects within a broader ethospheric system [17]. Thus, AI and Big Data technologies are not merely transforming the social ethosphere, but are reconstructing it on an algorithmic basis. Human moral subjectivity in the digital environment is being supplemented with new categories such as "artificial responsibility," "informational empathy," and "techno-moral consciousness." Therefore, contemporary moral philosophy must engage not only with human cognition, but also with machine cognition as an interlocutor in ethical reflection.

Conclusion. The digital information space is shaping a new social and moral environment for humanity. Today, social networks, online media, artificial intelligence, and digital governance systems have become the key determinants of human communication, decision-making, and value formation. The digital space is no longer a mere technological tool; it functions as a new format of social consciousness and moral experience. Hence, digital ethics should be regarded as a natural continuation of classical moral philosophy.

Social networks and digital communication platforms are reshaping collective consciousness and communal moral norms. Through platforms such as Facebook, Telegram, and TikTok, the social ethos is being constructed in a rapid, emotional, and visual form. Consequently, the continuous exchange of values can either weaken moral stability or generate new ethical standards. Particularly, the phenomena of "like culture" and "trend conformity" bind individual moral autonomy to social algorithms. Artificial Intelligence (AI) and Big Data technologies are compelling humanity to redefine the ethical criteria of humaneness. AI systems are emerging not only as data analysts but also as moral decision-making agents. However, these systems operate on the basis of statistical logic rather than human emotion or empathy. This gives rise to the issue of "artificial moral agents"—algorithms whose decisions may not always align with human values. Thus, AI ethics has become one of the most urgent theoretical questions within the modern ethosphere.

The digital economy and electronic governance systems are transforming the principles of social trust and responsibility. While e-gov and e-commerce platforms enhance transparency and convenience, they simultaneously introduce challenges related to information security, privacy of personal data, and algorithmic control. As a result, technological trust—or *trust in code*—is gradually replacing human trust within moral relations, shifting the center of ethical accountability from the human subject to the technological system.

The digital space accelerates the transformation of the social ethosphere, marking the advent of a "techno-ethical culture." Technologies such as VR/AR, artificial intelligence, blockchain, and the metaverse are reconfiguring the moral experience of society in virtual form. This process demands that human moral responsibility and freedom be reconsidered within new contexts—through the notions of "digital responsibility," "algorithmic empathy," and "posthuman ethics." In conclusion, the digital information space has ushered humanity into a new, dynamic, and technologically mediated ethosphere, posing novel methodological challenges for both philosophy and ethics.

References:

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.
2. Shulman, S. W., & Bimber, B. Technology and Civic Life: Making Democracy "Meaningful" in the Digital Era // Journal of Information Technology & Politics. – 2018. – Vol. 15, № 4. – P. 299–313.
3. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
4. International Telecommunication Union (ITU). Global Connectivity Report 2025. – Geneva: ITU, 2025. – 215 p.
5. UNESCO. Data Never Sleeps: The Global Information Explosion. – Paris: UNESCO Publishing, 2024. – 148 p.
6. Statista. Number of social network users worldwide from 2017 to 2024. – URL:https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/(data murojaat qilingan sana: 10.09.2025).
7. Statista. Number of social media users worldwide from 2018 to 2024. – URL: https://www.statista.com(murojaat qilingan sana: 10.09.2025).
8. Kaye, D. TikTok and Youth Culture: A Global Perspective // Journal of Media Studies. – 2023. – № 4. – P. 45–62.
9. Reuters Institute. Digital News Report 2023. – Oxford: University of Oxford, 2023. – 156 p.
10. UNCTAD. Global E-Commerce Report 2023. – Geneva: UNCTAD Publishing, 2023. – 98 p.
11. Sherman, W. R., Craig, A. B. Understanding Virtual Reality: Interface, Application, and Design. – Morgan Kaufmann, 2019. – 938 p.
12. PwC. Seeing is Believing: How VR and AR Will Transform Business and the Economy. – PwC Report, 2024. – 72 p.
13. Bostrom, N., Yudkowsky, E. The Ethics of Artificial Intelligence. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
14. Moor, J. The Nature, Importance, and Difficulty of Machine Ethics // IEEE Intelligent Systems. – 2021. – № 26(4). – P. 18–21.

15. California University, AI Ethics Lab. Empirical Analysis of Moral Decision-Making in Large Language Models. – Los Angeles, 2024.
16. Bauman, Z., Lyon, D. Liquid Surveillance: A Conversation. – Cambridge: Polity Press, 2013.
17. Ferrando, F. Philosophical Posthumanism. – London: Bloomsbury Academic, 2019.

УДК 159.9

Уразалиева Гулшада, *д.филос.н., доцент*
Ташкентский институт инженеров ирригации
и механизации сельского хозяйства

КООМДУН САНАРИПТИК ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕ ЖАШТАРДЫН ГЕНДЕРДИК ИДЕНТТҮҮЛҮГҮ

Аннотация

Макалада санариптик глобалдашуунун шартында Өзбекстан жаштарынын гендердик иденттүүлүгүнүн калыптанышы жана анын үй-бүлөлүк жашоого тийгизген таасири талданат. Ошондой эле, гендердик идентификация процессинде жаштардын аң-сезиминде акырындык менен көрүнүп жаткан иденттүүлүк формалары изилденет. Замандын маалымат агымдарынын ылдамдашы, экономикалык өзгөрүүлөр жана маданий глобал таасирлердин натыйжасында гендердик ролдор тууралуу түшүнүктөрдүн кайра калыптанышына таасир этүүчү объективдүү жана субъективдүү факторлор каралат. Мындан тышкары, глобалдык маданий таасирлер менен улуттук менталитеттин өз ара байланышы, ошондой эле жаш муундун аң-сезиминде салттуу жана заманбап көз караштардын карама-каршылыктуу жактары да чагылдырылат. Изилдөөдө гендердик иденттүүлүктүн андрогин моделине жакын тенденциялар, ошондой эле үй-бүлө жана нике маселелерине улуттук менталитет көз карашынан мамиле өзгөчөлүктөрү талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр: санариптик глобалдашуу, жаштар, гендердик иденттүүлүк, гендердик идентификация, гендердик ролдор, андрогин модель, үй-бүлө, нике, улуттук менталитет.

ГЕНДЕРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ МОЛОДЁЖИ В КОНТЕКСТЕ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье анализируется формирование гендерной идентичности молодежи Узбекистана в условиях цифровой глобализации и ее влияние на семейную жизнь. Также рассматриваются проявляющиеся в сознании молодежи формы идентичности, возникающие в процессе гендерной идентификации. Исследуются объективные и субъективные факторы, влияющие на переосмысление представлений о гендерных ролях в результате ускорения информационных потоков, экономических преобразований и культурных глобальных влияний современного мира. Наряду с этим освещаются взаимосвязи между глобальными культурными воздействиями и национальным менталитетом, а также противоречивые аспекты традиционных и современных взглядов в сознании молодого поколения. В исследовании анализируются тенденции к андрогинной модели гендерной идентичности, а также особенности подхода к вопросам семьи и брака с позиции национального менталитета.

Ключевые слова: цифровая глобализация, молодежь, гендерная идентичность, гендерная идентификация, гендерные роли, андрогинная модель, семья, брак, национальный менталитет.

GENDER IDENTITY OF YOUNG PEOPLE IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION OF SOCIETY

Abstract

The article analyzes the formation of gender identity among Uzbek youth in the context of digital globalization and its influence on family life. It examines the gradual manifestation of

identity patterns in the consciousness of young people during the process of gender identification. The study explores both objective and subjective factors that affect the transformation of perceptions of gender roles, driven by the intensification of information flows, economic changes, and global cultural influences in the modern world. Particular attention is given to the interplay between global cultural impacts and the national mentality, as well as the conflicting aspects of traditional and modern views in the minds of the younger generation. The research highlights the tendencies toward androgynous models of gender identity and provides an analysis of approaches to issues of family and marriage from the perspective of national mentality.

Keywords: digital globalization, youth, gender identity, gender identification, gender roles, androgynous model, family, marriage, national mentality.

Введение. Цифровая эпоха ускоряет процессы информатизации в мире, вызывая глубокие изменения практически во всех сферах общества через глобальные сети. Узбекистан, являясь частью мирового сообщества, также не остается в стороне от этих процессов. Ускоренное развитие информационных технологий и цифровой среды оказывает значительное влияние на систему социальных отношений, в частности, на гендерные роли и семейные отношения. Эти процессы способствуют формированию новых социальных моделей даже в таких странах, как Узбекистан, богатых национальными ценностями и традициями. Особенно среди молодежи наблюдается тенденция к стремлению к личной независимости, профессиональному самоопределению и приоритетному отношению к образованию, что, в свою очередь, приводит к определенному откладыванию вступления в брак и создания семьи. Ускорение информационных потоков, влияние интернета и социальных сетей, рост конкуренции на рынке труда, а также потребность в образовании и профессиональном развитии, безусловно, оказывают влияние на жизнь современной молодежи. Одной из актуальных проблем социальной идентичности становится приоритет виртуального пространства над реальным. В этом контексте анализ гендерной и культурной идентичности в условиях цифровой глобализации на основе факторов, связанных с национальным менталитетом, приобретает особую актуальность.

Научно-методологическая основа: Методологическую основу данного исследования составляют труды Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева, положения новой редакции Конституции Республики Узбекистан, а также приоритетные задачи, обозначенные в «Стратегии развития Нового Узбекистана». В рамках данного исследования активно применялись методы сравнительного анализа научных знаний, принципы историзма и логичности, единства общего и частного, индуктивный и дедуктивный подходы, а также принципы объективности. Кроме того, использовались современные социологические методы исследования, такие как анкетирование, интервьюирование, контент-анализ, наблюдение, ретроспективный анализ, а также цифровые методы обработки и анализа данных. В статье также рассмотрены методика «Половой дифференциал» В.Е. Кагана и исследования узбекских ученых — А. Мусурмановой, Н.К. Аимбетова, А.Ю. Палваниязова, Г.Б. Уразалиевой и других, посвященные укреплению института семьи и обеспечению гендерного равенства [1].

Анализ и результаты: Современная цифровая эпоха радикально изменила структуру общества, расширив масштабы глобальных коммуникаций и обмена информацией через социальные сети. Усиление информационных потоков, процессы глобализации и превращение виртуальной среды в неотъемлемую часть нашей жизни вызвали существенные изменения в процессе личностного и социального самоосознания человека. В современных теориях гендер рассматривается как социальная система — то есть не только как биологическое понятие, но и как совокупность общественных норм, ожиданий и представлений о том, какими должны быть «мужчина» и «женщина» в аспекте поведения, дисциплины, внешнего вида и взаимоотношений.

Гендерная идентичность — это осознание личностью себя как «мужчины» или «женщины», проявление соответствующих этому поведений и принятие общественных ожиданий, связанных с этими ролями. Таким образом, гендерная идентичность не является исключительно биологическим или психологическим состоянием — она формируется под влиянием общества, семьи, школы, средств массовой информации и образов, транслируемых через социальные сети. Особенно чувствительным (сенситивным) к этому процессу является подростковый и юношеский возраст, когда личность наиболее восприимчива к внешним воздействиям и активно формирует своё самосознание. Процесс формирования гендерной идентичности является непрерывным и охватывает весь период онтогенетического развития человека. На протяжении жизненных этапов он принимает различные формы выражения маскулинности и фемининности. По мнению И.Л. Когана, гендерная идентичность выполняет функцию своеобразного «фильтра», через который проходят, отбираются и осмысливаются поступающие и исходящие сведения, формирующие представления человека о мире, модели поведения, социальные роли и способы взаимодействия с окружающими [2]. Важнейшим фактором формирования адекватной гендерной идентичности являются условия её становления. Семья задаёт ребёнку определённые образцы поведения, усваиваемые им и воплощаемые в его внешности, манере поведения и деятельности. В процессе этого усвоения формируются своеобразные «эталон-образы» маскулинности и фемининности [3].

В современном мире, особенно среди молодёжи, роль социальных сетей стремительно возрастает. Платформы, такие как **Facebook, Instagram, Telegram, TikTok,** становятся не просто средством коммуникации и получения информации, но и пространством формирования личной и социальной идентичности. Анализ показывает, что многие молодые люди предпочитают представлять себя в рамках традиционных гендерных сценариев. Так, мужчины стремятся демонстрировать образ «настоящего мужчины», «героя» или «бесстрашного лидера», а девушки — образы «заботливой», «нежной», «красивой». Эти представления нередко получают большее одобрение в виде лайков, репостов и внимания в сети. Глобальные

изменения в гендерных ролях находят отражение и в Узбекистане. Особенно заметны они в сфере семейных отношений. Традиционные гендерные установки — такие как «женщина — воспитатель детей», «мужчина — глава семьи» — вступают в противоречие с новыми моделями, сформированными в цифровой среде. Это приводит к кризису гендерной идентичности, инверсии ролей и противоречиям в процессе самоопределения.

Во-первых, наблюдения показывают, что влияние глобальной массовой культуры, особенно в крупных городах, оказывает прямое воздействие на образ жизни, ценностные ориентиры и жизненные цели узбекской молодёжи. В условиях информационной среды и глобализации молодые люди всё чаще ощущают неуверенность и неопределённость в отношении своего будущего, что приводит к тенденции отсрочки вступления в брак и рождения детей.

Сегодня среди молодёжи возрастают приоритеты, связанные с **экономической стабильностью, карьерным ростом и материальной независимостью**. Согласно данным Центра изучения общественного мнения «Ижтимоий фикр», каждый второй респондент считает оптимальным возраст вступления в брак — от 21 до 25 лет; ещё 16,7 % считают разумным возраст 26–30 лет. По данным **Комитета по статистике Республики Узбекистан**, по состоянию на июнь 2025 года распределение зарегистрированных браков по возрастным группам выглядит следующим образом:

мужчины: до 20 лет — 1,4 %, 20–30 лет — 79,3 %, 31–40 лет — 13,2 %, 41 год и старше — 6,1 %;

женщины: до 20 лет — 34,0 %, 20–30 лет — 54,2 %, 31–40 лет — 9,1 % [5].

Несмотря на устойчивость традиционных ценностей, среди молодёжи постепенно распространяется установка: *«сначала образование, работа, карьера — потом семья»*. Особенно заметно это среди девушек, которые всё чаще стремятся реализовать себя не только как мать или супруга, но и как **успешный профессионал**. Согласно исследованию Центра «Ижтимоий фикр» — «Восприятие женщинами своего социально-экономического положения, их устремления и перспективы», основными факторами, способствующими улучшению положения женщин, являются доступ к образованию, возможности трудоустройства и поддержка женского предпринимательства. Так, 81,1 % опрошенных считают, что получение высшего образования необходимо вне зависимости от пола, поскольку это обеспечивает лучшие карьерные перспективы и возможность значительного вклада в семейный бюджет [6]. Повышенное внимание к образованию и карьере привело к тому, что среди части молодёжи наблюдается тенденция **отсрочки вступления в брак**. По результатам интервью с университетской молодёжью, если ранее студентки выходили замуж на 2–3 курсах обучения, то сегодня большинство планируют создать семью после окончания бакалавриата или магистратуры.

Эти изменения, с одной стороны, способствуют социальной и экономической самостоятельности женщин и их активному участию в

общественной жизни, а с другой — могут привести к снижению рождаемости, росту возраста вступления в брак и сокращению репродуктивного потенциала женщин. В некоторых случаях встречаются молодые люди, которые сознательно отказываются от идеи брака. Хотя подобные явления пока редки для стран Центральной Азии, они потенциально оказывают влияние на демографическую динамику. С откладыванием рождения первого ребёнка всё чаще фиксируются случаи сознательного выбора бездетности (*childfree*), когда наличие детей воспринимается как ограничение привычного образа жизни [7]. Сегодня в обществе растёт число семей, осознанно отказывающихся от деторождения, что превращается в серьёзную глобальную социальную проблему. Современная молодёжь всё чаще рассматривает вопросы карьеры и самореализации как приоритетные, а создание семьи и заключение брака — как последующие этапы. В ценностной системе молодого поколения усиливаются позиции таких понятий, как образование, независимость и любовь. Исследования подтверждают, что в последние годы в общественном сознании Узбекистана произошли значительные изменения в системе ценностей. Согласно данным опросов, 86,6 % респондентов считают, что происходящие в стране социальные, политические и экономические трансформации существенно влияют на систему ценностей граждан, особенно молодёжи [8].

Во-вторых, одной из особенностей информационного общества является **изменение семейных ролей**, когда оба супруга вынуждены работать. Современные рыночные условия делают невозможной опору только на одного «кормильца», что вызывает перераспределение и переоценку супружеских обязанностей. Технологическое развитие, в свою очередь, усиливает потребность в квалифицированных кадрах, стимулируя стремление к образованию, инновационному мышлению и самосовершенствованию. Это приводит к изменению ценностных приоритетов, особенно среди молодёжи: образование, успешная карьера и финансовая стабильность становятся главными жизненными ориентирами, тогда как брак и рождение детей отодвигаются на второй план [9]. В течение долгого времени в Узбекистане доминировали традиционные, чётко разделённые гендерные роли: мужчина — глава и финансовый опора семьи, женщина — воспитатель детей и хранитель домашнего очага. Хотя эти нормы во многом сохраняют устойчивость, современная глобализация и цифровая экономика всё чаще создаёт необходимость **двойного участия супругов в трудовой деятельности**.

В-третьих, фиксируются определённые изменения в процессе инверсии гендерных ролей. Под воздействием массовой культуры происходят серьёзные трансформации традиционных семейных функций мужчин и женщин, активно транслируемые через интернет и СМИ. Активизация и эмансипация женщин, а также феминизация мужчин приводят к переосмыслению традиционных ролей и стремлению к профессиональному самоутверждению. В таких случаях наблюдается **инверсия ролей**: женщины берут на себя функции лидеров и защитников, а мужчины частично

принимают традиционно «женские» обязанности или вовсе дистанцируются от семейной жизни [10, с. 256].

Активное вовлечение женщин в образование и трудовую деятельность, продвижение вопросов гендерного равенства, а также всесторонняя государственная поддержка женщин способствуют росту их личных амбиций и социальной активности. Такая ситуация в ряде случаев приводит к своеобразной «инверсии» гендерных ролей — стремлению некоторых женщин занимать руководящие позиции, активно участвовать в принятии решений, принимать равное с мужчинами участие в государственной и общественной жизни, а также реализовывать свой потенциал. Поэтому проблема гендерной идентичности в Узбекистане постепенно приобретает новый облик, отличающийся от традиционных моделей. Научные исследования и практический опыт показывают, что многие молодые люди под воздействием собственных взглядов, уровня образования и социальных связей формируют представления о гендерных ролях, выходящие за рамки классических понятий «маскулинности» и «феминности». Среди молодежи все чаще наблюдается **андрогинная идентичность** — сочетание качеств, присущих обоим полам. Эти изменения, с одной стороны, являются следствием активизации общества, стремления к равным возможностям и экономической независимости, а с другой — ведут к переоценке социальных отношений и семейных ролей. Несмотря на то, что в традиционной культуре Узбекистана гендерные роли были четко определены, в современной молодежной среде отмечается рост тенденций андрогинности — смешанной модели маскулинных и фемининных черт. Данное явление подтверждается результатами тестирования по методике В.Е. Кагана: уровень андрогинности среди женщин составил **49,2%**, среди мужчин — **39,2%** [11].

Одним из ключевых факторов формирования гендерной идентичности сегодня являются **социальные сети**, которые играют все более значимую роль в жизни молодежи. В современном мире именно они становятся определяющим элементом в процессе самопознания и самоидентификации. Социальные сети активно популяризируют новые гендерные образы — такие как **инфлюенсер, феминистка, “романтичный юноша”, активный отец**. Эти процессы усиливают потребность молодежи сравнивать себя с другими и вызывать стремление к самосовершенствованию или подражанию виртуальным моделям поведения. Постоянное использование социальных сетей приводит к росту сомнений в традиционных маскулинных и фемининных ролях. Среди девушек всё чаще формируется стремление соответствовать образу «идеальной женщины», а среди юношей — «сильного, обеспеченного, доминантного» мужчины. Как отмечают исследователи, социальные сети служат моделью поведения, однако эти модели далеко не всегда соответствуют национальным традициям и культурным ценностям [11]. В традиционных обществах снижение значимости роли мужчины и одновременное усиление социальной активности женщин (включая экономическую независимость и лидерские качества) иногда вызывает у

мужчин ощущение дискомфорта и неуверенности. При этом поддержка женской активности нередко сопровождается развитием у молодых женщин не феминных, а **маскулинных, лидерских качеств**, что может приводить к возникновению противоречий в семейных отношениях.

В сельской местности по-прежнему сохраняются традиционные гендерные модели, тогда как в городах под влиянием социальных сетей формируется **многовекторная гендерная идентичность**. В странах, подобных Узбекистану, богатых культурными и национальными традициями, восприятие глобальных тенденций часто сопровождается противоречивыми эффектами. С одной стороны, молодежь под влиянием социальных сетей и массовой культуры становится более склонной к либеральным взглядам; с другой — воздействие родителей, махалли и общественности формирует приверженность традиционным ролям. Это противоречие между традиционностью и современностью нередко вызывает **внутренние конфликты, психоэмоциональное напряжение и откладывание личных решений**. С учетом этого, при изучении гендерных вопросов в Узбекистане важно применять подход, основанный не только на внешних тенденциях, но и на **национальных, культурных, религиозных и социальных факторах**.

Заключение: Исходя из вышеизложенного, можно сделать следующие выводы. Виртуальное пространство и социальные сети всё глубже интегрируются в повседневную жизнь, превращаясь в **единое коммуникативное пространство**. Оно становится новой площадкой социализации, где молодежь получает возможность самопознания, саморазвития и самореализации. Здесь формируется круг интересов, проще находить друзей и партнеров, чем когда-либо прежде. С другой стороны, виртуальное пространство способно **искажать и подменять реальное социальное взаимодействие**, формируя зависимость от иллюзий, виртуального общения и вызывая тревожность, негативные эмоции и давление, связанное с постоянным сравнением себя с другими.

Глобализация и цифровая среда сегодня оказывают **глубокое влияние на гендерную идентичность молодежи и их отношение к семейной жизни**.

Социальные сети становятся одним из **главных факторов формирования гендерной идентичности** среди узбекской молодежи. Исследования показывают, что уровень андрогинной идентичности среди молодежи достаточно высок, что связано с появлением новых жизненных сценариев — ориентацией на карьеру, личностный рост и саморазвитие. Несмотря на то, что национальная политика активно продвигает идеи гендерного равенства, влияние социальных сетей в ряде случаев **ускоряет этот процесс**, а иногда приводит к **искаженному пониманию сути гендерного равенства** и, как следствие, к социальным противоречиям.

Учитывая это, представляется целесообразным в дальнейших научных исследованиях уделить особое внимание роли социальных сетей, в том числе через проведение **кросс-культурных исследований**.

Обобщая вышеизложенное, представляется целесообразным выдвинуть следующие **предложения:**

- Формировать у молодежи критическое понимание гендерных вопросов через преподавание философии, социологии и медиаанализа в высших учебных заведениях;

- Интегрировать цифровую грамотность с гендерным образованием, начиная со школьного возраста;

- Разрабатывать ответственный и содержательный медиа-контент по вопросам гендерного равенства и социальных ролей в журналистике и цифровых платформах.

Использованная литература:

1. Мусурмонова А. Оила маънавияти – миллий ғурур.Ўқув қўлланма. Т.: 1999., Аимбетов Н.К., Палваниязов А.Ю. Молодая семья и ее основные проблемы (на примере Республики Узбекистан).- https://cyberleninka.ru/article/n/molodaya-semya-i-ee-osnovnye-problemy-na-primere-respubliki-uzbekistan., Уразалиева Г.Б. Ўзбекистонда оила институти фаолиятини мустаҳкамлашнинг ижтимоий фалсафий муаммолари. Ташкент.: 2024. – 273 б.
2. Коган, И. Л. *Psikhologiya polovogo razvitiya*. Institut Psikhologii RAN. Moskva: 2003.- 155.c. [URL: https://rrpedagogy.ru/journal/article/1858/].
3. Курочкина И.А., Шахматова О.Н. Проблема гендерно-половой идентичности: учебное пособие. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2014. – 206 с.
4. Семейные ориентиры Узбекистанцев: традицы, тенденцы, перспективы. https://ijtimoiyfikr.uz/ru/issledovaniya/obschestvo/2558965755.htm.
5. Ўзбекистон Миллий статистика Қўмитаси. https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2
6. Изучение общественного мнения - требование времени и жизненная необходимость. https://yuz.uz/ru/news/izuchenie-obestvennogo-mneniya---trebovanie-vremeni-i-jiznennaya-neobxodimost?
7. Гурко, Т.А. Глобализация и семья [Электронный ресурс]/ Т.А. Гурко// Presentations of International Forum «Expanding the role of women in cross-cultural dialogue».
8. Изучение общественного мнения - требование времени и жизненная необходимость. https://yuz.uz/ru/news/izuchenie-obestvennogo-mneniya---trebovanie-vremeni-i-jiznennaya-neobxodimost?.
9. World Bank (2023). *Uzbekistan Gender Assessment*. [online]. Available at: www.worldbank.org
10. Позднякова Т.Н. Технология формирования гендерной идентичности подростков во взаимодействии неполной семьи и школы // Научный результат. Педагогика и психология образования. 2019. Т.5. №4. С. 57-67. DOI: 10.18413/2313-8971-2019-5-4-0-5.
11. Коган И.Л. Гендерная культурология: культура пола и «пол» культуры. Минск: Ковчег, 2003. 153 с.

Najmeddinov Ahmad Rahmatovich., *PhD доктор филологии*
Maraimova Nazorat Rahmatovna,
Xasanov Otabek Oybekovich
Rasulova Odina Oybekovna
Kokand state university

MAIN ISSUES AND PROBLEMS OF STUDYING INTENTIONALITY IN MODERN LINGUISTICS

Annotation

This paper addresses the central challenges and conceptual problems involved in the study of intentionality from the perspective of modern linguistics and philosophy of language. Intentionality — the "aboutness" of mental states or language referring to something — has long been a difficult concept to operationalize in linguistic theory. After a brief overview of the notion of intentionality and its relevance to language, the core issues are analyzed: the demarcation problem (distinguishing intentional vs non-intentional expression), taxonomy of intentional verbs, the grounding (symbol grounding) problem, compositionality and context dependence, speaker's intention and pragmatics, and the relation of syntax to attribution of intentionality.

Keywords Intentionality, aboutness, demarcation problem, taxonomy of intentional verbs, symbol grounding, compositionality, pragmatics, syntax-intentionality interface

ЗАМАНБАП ЛИНГВИСТИКАДА ИНТЕНЦИОНАЛДУУЛУКТУ ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аннотация

Бул макала заманбап лингвистика жана тил философиясынын көз карашынан интенционалдуулукту изилдөөнүн негизги чакырыктарын жана концептуалдык маселелерин карайт. Интенционалдуулук — акыл-эстин абалдарынын же тилдин бир нерсеге «карагандыгы» — лингвистикалык теорияда узак убакыттан бери практикалык колдонууга киргизүүгө кыйын түшүнүк болуп келген. Интенционалдуулук түшүнүгүнө жана анын тилге тиешелүүлүгүнө кыскача сереп салынгандан кийин, негизги маселелер талдалат: демаркация маселеси (интенционалдуу жана интенционалдуу эмес көрүнүштөрдү ажыратуу), интенционалдуу глаголдордун таксономиясы, негизделүү (символдук негизделүү) маселеси, композиционалдуулук жана контексттик көз карандылык, сүйлөгөн адамдын ниети жана прагматика, ошондой эле синтаксис менен интенционалдуулукту ыйгаруунун байланышы.

Ачкыч сөздөр: интенционалдуулук, багыттуулук, чектөө маселеси, интенционалдуу гласстардын таксономиясы, символду негиздөө маселеси, композиционалдуулук, прагматика, синтаксис-интенционалдуулук интерфейси

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ И ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИНТЕНЦИОНАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные вызовы и концептуальные проблемы, связанные с изучением интенциональности с точки зрения современной лингвистики и философии языка. Интенциональность — «отношение» психических состояний или языка к чему-либо — долгое время оставалась сложным для операционализации понятием в лингвистической теории. После краткого обзора понятия интенциональности и его значимости для языка анализируются основные вопросы: проблема разграничения

(различие между интенциональным и неинтенциональным выражением), таксономия интенциональных глаголов, проблема обоснования (обоснование символов), композиционность и контекстная зависимость, интенция говорящего и прагматика, а также связь синтаксиса с атрибуцией интенциональности.

Ключевые слова: Интенциональность, обозначение, проблема разграничения, таксономия интенциональных глаголов, символьное обоснование, композиционность, прагматика, взаимодействие синтаксиса и интенциональности.

Indication. The notion of intentionality — often characterized as the property of mental states or language to be “about”, “of”, or “directed toward” something — has traditionally belonged to philosophy of mind and phenomenology (Brentano, Husserl). In modern linguistics, however, interest in intentionality emerges when one asks: how do linguistic expressions (utterances, sentences) encode or reflect intentional mental contents (speaker intentions, belief about referents, referential acts). Linguists interested in semantics, pragmatics, cognitive semantics, or philosophy of language must grapple with how to incorporate intentionality into formal or empirical models of meaning. However, this is fraught with challenges. Some of them are conceptual (e.g. defining the boundaries of what counts as intentional), some are methodological (how to operationalize in empirical research), and some are interfacing challenges (e.g. connecting syntax or grammars with intentional attribution).

1. Conceptual Foundations: What Is Intentionality?

Before enumerating problems, we must clarify the concept. In philosophy, intentionality is roughly the capacity of mental states to be “about” or to represent things, properties, or states of affairs. Brentano famously revived the term, and subsequent philosophers (e.g. Husserl, Crane) have debated its nature and conditions. From a linguistic perspective, there is an additional question: how (and whether) linguistic structures mirror or mediate intentional states, and whether we can specify linguistic criteria that pick out “intentional” vs “non-intentional” expressions.

2. The Demarcation Problem: Intentional vs Non-intentional Expressions

One of the first and most fundamental problems is how to demarcate which linguistic expressions are truly intentional (i.e. grounded in aboutness) and which are not. As Tadeusz (in Linguistic Criteria of Intentionality) calls it, the Fundamental Demarcation Problem: how to distinguish intentional states and acts from non-intentional ones, and mirror this in linguistics.

Closely related is the Taxonomy Problem: how to relate different classes of intentional verbs or states and how to categorize them in a systematic taxonomy (e.g. belief, desire, perception, intention).

In linguistic models, one temptation is to say: “those sentences that involve certain predicates (e.g. ‘believe’, ‘intend’, ‘wish’) are intentional” — but this is simplistic. Some predicates can be used metaphorically or non-intentionally; moreover, intentionality may be implicit (e.g. in communicative acts). Thus a reliable linguistic criterion is hard to define. Thus the demarcation problem remains: is there a

linguistic test (syntactic, semantic, pragmatic) that decisively signals an intentional expression? So far, no consensus exists.

3. The Symbol Grounding Problem and Meaning Grounding

A central difficulty in connecting intentionality with linguistic semantics is the symbol grounding problem: how do abstract symbols (words, lexical items) link to real-world referents or intentions, rather than being mere tokens manipulated by formal rules (a “symbol/symbol merry-go-round”).

In linguistic semantics, one must ensure that meaning is not wholly floating — it must somehow “ground” in cognition, perception, or extra-linguistic reality. But this is philosophically contentious and empirically difficult.

If one cannot ground symbols, then intentional content might reduce to another system (e.g. empirical associations) and lose its characteristic “aboutness.”

Thus, any model of intentionality in linguistics must confront the challenge of how to connect linguistic meaning with cognitive or perceptual reality.

4. Compositionality, Context Dependence, and Non-literal Uses

Another crucial challenge is how intentional content composes in complex expressions (sentences, discourse), especially under context sensitivity, ambiguity, metaphor, and figurative language.

The principle of compositionality — that the meaning of a complex expression is determined by the meanings of its parts plus the way they are combined — faces tension when meanings depend on context or when intentional subtleties (e.g. speaker beliefs) intervene.

Nonliteral uses (metaphor, irony, indirect speech) make it difficult to infer the literal intentional content from surface structure.

Quotation, indexicality, and context dependence require that intentional content shift with context or perspective.

Thus the interaction between intentionality and compositional semantics is nontrivial and poses a “semantic dynamic” problem.

5. Pragmatics and Speaker’s Intention

One of the deepest problems is how to connect speaker intention (a classic notion in pragmatics, Austin, Searle, Grice) with linguistic meaning and interpretation. Many pragmatic theories posit that meaning is determined by communicative intention (e.g. speaker intends to convey some proposition). But integrating this into a formal linguistic model is difficult:

How do we infer speaker intention reliably?

How do unintended implicatures or misfires influence interpretation?

The “intention paradox”: saying “I intend that you believe X” influences belief, hence complicates modeling. Ambiguity of intention: multiple possible intentions may underlie a single utterance. Cross-speaker variability: different speakers may use the same form with differing intentions. Hence, the concept of speaker intention is slippery to operationalize in linguistic modeling.

6. Syntax and Attribution of Intentionality

Recent experimental work suggests a link between syntactic structure and attribution of intentionality: e.g., participants are more likely to judge grammatical subjects as

intentional actors in speeded judgments. Thus there is an interface problem: Do syntactic positions (subject vs object) influence how listeners assign intentionality? If so, linguistic theory must explain how syntactic form influences cognitive attribution.

7. Empirical and Methodological Obstacles

Aside from conceptual hurdles, studying intentionality in linguistics faces empirical and methodological obstacles:

Operationalization: how to measure or code intentional content in corpora or experiments.

Cross-linguistic variation: languages differ in how they mark volition or intention (some via affixes, some via adverbials). Ambiguity and under specification: utterances may leave intentional content underspecified, making annotation or analysis difficult. Data sparsity: explicit intentional markers may be rare in corpora, limiting statistical inference. Interdisciplinary boundary: linguistic researchers may lack grounding in philosophical debates on intentionality; in contrast, philosophers may not be empirically trained. Thus methodological design must be creative and careful. Prospective Directions and Strategy Suggestions While the problems are formidable, some strategies may help: Hybrid models combining formal semantics, pragmatic inference, and cognitive modeling — e.g. Bayesian pragmatics or probabilistic models of intention inference. Experimental linguistics and psycholinguistics: design controlled experiments to test how speakers and hearers assign intentional content (as in the syntax-intentionality studies).

Typological and cross-linguistic studies: compare how different languages encode intentionality or volition to extract universal constraints and variation. Computational semantics and grounded models: incorporate perceptual, embodied grounding (e.g. linking linguistic models to sensorimotor data) to mitigate the symbol grounding problem. Refined philosophical foundations: continue dialogue with philosophy of mind, especially in theory of reference and the nature of intentional inexistence. Incremental demarcation strategies: instead of seeking one universal criterion, adopt cluster or family criteria for intentional expressions, depending on domain (e.g. mental verbs vs communicative acts). Annotation schemes for corpora: propose guidelines for annotating intentional content (e.g. marking intentional vs unintentional uses) and shared corpora for research.

Conclusion. Studying intentionality within modern linguistics brings together deep conceptual issues (aboutness, reference, intentional inexistence), semantic challenges (compositionality, context), pragmatic complexity (speaker intention), syntactic–cognitive interfaces, and empirical constraints. The problems are many: the demarcation problem, taxonomy of intentional states, symbol grounding, integrating pragmatics, syntactic bias, and empirical operationalization.

Yet progress is possible through interdisciplinary methods, careful experimental design, computational grounding, and refined conceptual clarity. If linguistic theory is to capture not only structural meaning but also the directionality of mental content, then addressing intentionality remains a crucial frontier.

References:

- Jacob, P. “Intentionality.” Stanford Encyclopedia of Philosophy. plato.stanford.edu
- Crane, T. “On the Explanation of Intentionality.” (2024) tandfonline.com
- Majeed, R. “Crane on the Problem of Intentionality.” (2024) tandfonline.com
- Tadeusz, C. “Linguistic Criteria of Intentionality.” SLOgr / PhilArchive. philarchive.org+1
- Bódog, A. “The Problem of Intentionality in Pragmatics.” philarchive.org
- Strickland, B. “Syntax and Intentionality: An Automatic Link.” PMC (NCBI). PMC

UDC 37.014.5:37.018.43

By Prince Gupta, Rakhmanalieva P.B.
S. D. Asfendiyarov Kazakh National
Medical University, Kazakhstan

ADVANCING QUALITY AND INNOVATION THROUGH INTERDISCIPLINARY METHODS IN THE DIGITAL AGE

Abstract

The 21st century marks the dawn of a digital civilization characterized by rapid technological change, global interconnectivity, and a constant flow of information. These transformations have reshaped both education and scientific research, demanding new ways of thinking, learning, and managing quality. Interdisciplinary approaches have emerged as essential frameworks that integrate knowledge from multiple fields to address complex global challenges. At the same time, quality management in education and science ensures that processes, outcomes, and innovations remain effective, ethical, and sustainable. This paper examines how interdisciplinarity and quality management intersect in the digital age, exploring their definitions, benefits, challenges, and the technological tools that support them. Furthermore, it discusses the integration of artificial intelligence, data analytics, and virtual platforms in enhancing quality assurance and interdisciplinary collaboration. Ultimately, this article argues that the future of education and science depends on balancing creative interdisciplinarity with rigorous quality management systems to ensure excellence, equity, and innovation.

Keywords: Interdisciplinary education, Quality management, Digital transformation, Higher education, Scientific innovation, Educational technology, Knowledge integration, Collaborative learning, STEAM education, E-learning systems

САНАРИП ДООРУНДА САПАТ ЖАНА ИННОВАЦИЯНЫ ТАРМАКТАР АРАЛЫК ЫКМАЛАР АРКЫЛУУ ӨНҮКТҮРҮҮ

Аннотация

XXI кылым — тез өнүгүп жаткан технологиялар, глобалдык байланыш жана маалымат агымы менен мүнөздөлгөн санарип цивилизациясынын доору. Бул өзгөрүүлөр билим берүү жана илимий изилдөөлөрдүн түзүлүшүн өзгөртүп, ой жүгүртүүнүн, үйрөнүүнүн жана сапатты башкаруунун жаңы ыкмаларын талап кылууда. Тармактар аралык (междисциплинардык) ыкмалар ар кандай тармактардагы билимди бириктирип, татаал глобалдык көйгөйлөрдү чечүүгө өбөлгө түзүүчү негизги алкак катары калыптанды. Ошол эле учурда билим берүү жана илимдеги сапатты башкаруу процесстердин, натыйжалардын жана инновациялардын натыйжалуу, этикалык жана туруктуу болушун камсыздайт. Бул макалада санарип доорундагы тармактар аралык ыкмалар менен сапатты башкаруунун өз ара байланышы, алардын аныктамалары, артыкчылыктары, көйгөйлөрү жана колдоочу технологиялык куралдар талданат. Мындан тышкары, жасалма интеллектти, маалыматтык талдоону жана виртуалдык платформаларды сапатты камсыздоону жана кызматташтыкты жакшыртууда колдонуу каралат. Акырында, макалада билим берүү менен илимдин келечеги чыгармачыл тармактар аралык кызматташтык менен сапатты башкаруунун так системаларынын айкалышына көз каранды экени белгиленет.

Ачкыч сөздөр: тармактар аралык билим берүү, сапатты башкаруу, санарип трансформация, жогорку билим, илимий инновациялар, билим берүү технологиялары, билимди интеграциялоо, биргелешип үйрөнүү, STEAM билим берүү, электрондук окутуу системалары

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА И ИННОВАЦИЙ ЧЕРЕЗ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ МЕТОДЫ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

Аннотация

XXI век ознаменовал начало цифровой цивилизации, характеризующейся стремительным технологическим развитием, глобальной взаимосвязанностью и постоянным потоком информации. Эти преобразования радикально изменили сферу образования и научных исследований, требуя новых подходов к мышлению, обучению и управлению качеством. Междисциплинарные подходы стали ключевыми концептуальными рамками, объединяющими знания из различных областей для решения сложных глобальных проблем. Одновременно управление качеством в образовании и науке обеспечивает эффективность, этичность и устойчивость процессов, результатов и инноваций. В статье рассматривается взаимосвязь междисциплинарности и управления качеством в цифровую эпоху, анализируются их определения, преимущества, проблемы, а также технологические инструменты, поддерживающие эти процессы. Кроме того, обсуждается использование искусственного интеллекта, анализа данных и виртуальных платформ для повышения качества и развития междисциплинарного взаимодействия. В заключение утверждается, что будущее образования и науки зависит от гармоничного сочетания творческой междисциплинарности и строгих систем управления качеством для обеспечения превосходства, справедливости и инноваций.

Ключевые слова: междисциплинарное образование, управление качеством, цифровая трансформация, высшее образование, научные инновации, образовательные технологии, интеграция знаний, совместное обучение, STEAM-образование, электронное обучение

Introduction. The digital revolution has affected all spheres of human life: the way people communicate, learn, create, and share knowledge. In education and science, this change has been revolutionary. Traditional models of teaching and research focused on single disciplines or rigid structures are increasingly being replaced by interdisciplinary models supported by advanced technologies [4]. Globalization, digitalization, and automation have blurred the boundaries between subjects, professions, and nations. Modern problems, including climate change, pandemics, ethics in artificial intelligence, and sustainable development, cannot be tackled with siloed knowledge [6]. Each of these requires integrated thinking that knits together insights from such diverse fields as medicine, engineering, data science, social science, and philosophy [5].

The same happens when educational and scientific institutions expand into digital environments: the need for quality management arises. Quality management ensures that teaching, learning, and research processes maintain integrity, reliability, and efficiency despite technological disruptions [1].

The article will discuss the role of interdisciplinary approaches and quality management in the digital era, focused on the relations between the two, strategies for implementation, and future perspectives.

Understanding Interdisciplinary Approaches

Interdisciplinarity is the process of combining knowledge, methods, and insights from two or more disciplines in order to offer a solution to a problem, create new knowledge, or achieve innovation [5]. It involves something more than simple collaboration between fields, as true interdisciplinarity must blend concepts into

entirely new frameworks of thought.
For instance, neuroscience integrates biology, psychology, computer science, and physics in order to explore how the human brain works. Environmental studies connect ecology, economics, and ethics with a view to soliciting sustainable living [6]. These examples show that the interdisciplinary approach is not optional but integral in the modern age of complexity.

It is important to distinguish multidisciplinary methods from interdisciplinary methods. A multidisciplinary project involves different experts working side by side, each contributing separately from their discipline. In contrast, an interdisciplinary approach synthesizes these contributions into a cohesive understanding [5].

The importance of interdisciplinarity

- Innovation and creativity: New ideas and technologies arise when perspectives merge that could never have occurred within one field [4].
- Critical thinking: It helps students and researchers to think through any problem from different angles.
- Flexibility: Interdisciplinary skills enable one to change careers as the job market changes [2].
- Cross-border digital communication by default fosters global collaboration [6]. It forms the very basis of lifelong learning and sustained innovation in the digital era [2].

Interdisciplinary Approaches in Education

Educational systems around the world are moving away from pure, subject-based curricula to interdisciplinary models [2]. STEAM programs—Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics—fuse logical and creative domains that develop well-rounded learners who can think critically and innovatively [7]. Digital tools make this integration seem seamless. For example, students studying architecture might use 3D modeling that fuses math and physics with art [3]. Medical students are exploring the use of virtual reality to understand anatomy, linking technology with biology [7]. Modern education adopts project-based, problem-based, and experiential learning [2]. Such an approach encourages students to apply interdisciplinary knowledge to solve practical challenges [7]. Digital classrooms, online collaboration tools, and AI-powered tutoring systems enable students from different fields, and even countries, to work together in a team by breaking the barriers of physical location [4].

Implementation of interdisciplinary education has been hindered by resistance from institutions, inadequate teacher training, and inflexible standards of accreditation [1]. Quality management frameworks could potentially help in this regard through the establishment of systems that ensure consistent evaluation and accountability [3].

Interdisciplinary Approaches in Science

Science has always progressed collaboratively, but the digital age magnifies this process exponentially [6]. Fields such as biotechnology, nanoscience, and climate modeling rely on cross-disciplinary cooperation [5]. Similarly, neuroscience puts together psychology, physiology, and artificial

intelligence in an effort to map brain networks [6]. These collaborations not only accelerate discovery but also democratize access to scientific knowledge through open databases and shared research platforms [9]. These large data resources, coupled with computing power, enable researchers to combine knowledge across domains [4]. Epidemiologists might couple data from social sciences with biology and statistics to forecast outbreaks of diseases [6]. Such integration constitutes the power of interdisciplinary science in the digital age [9]. Interdisciplinary science often involves very complex ethical questions [8]. The genetic modification of crops, artificial intelligence, and climate engineering have moral dimensions. Accompanying responsible innovation, there is a need for interdisciplinary ethics, bringing together philosophy, sociology, and law [9].

Quality management in education refers to the set of systemic policies and processes that ensure institutions maintain high standards of teaching, learning, and governance. It focuses on continuous improvement, accountability, and student satisfaction, aiming to improve learning outcomes, align curricula with labor market demands, ensure digital accessibility, and guarantee institutional credibility. In the digital age, technology has become a powerful tool for monitoring and ensuring quality. Learning management systems such as Moodle or Blackboard record attendance, engagement, and performance data, while artificial intelligence helps identify students at risk or ineffective teaching strategies. Accreditation bodies also use online systems to evaluate compliance with international standards such as ISO 21001:2018. However, digital quality management faces a number of challenges, including inequality in access to technology, risks of academic dishonesty, and the need for ongoing teacher training in digital competencies. Overcoming these obstacles requires sustained investment in infrastructure, ethical frameworks, and professional development initiatives. Quality management in science plays a crucial role in maintaining accuracy, transparency, and reproducibility in research. It encompasses peer review, data validation, and ethical approval processes that protect the integrity of scientific knowledge. Technological advances such as digital repositories and blockchain-based verification systems enhance transparency and prevent data manipulation, while machine learning tools assist in detecting plagiarism, image alteration, and statistical inconsistencies. These innovations strengthen confidence in scientific results and promote open access to knowledge. At the same time, ethical and accountability frameworks help protect data privacy, ensure informed consent, and encourage the responsible use of artificial intelligence in research. Institutions implement internal review boards to guarantee compliance with national and international ethical standards, promoting trust and fairness in scientific practice.

Interdisciplinary collaboration and quality management are interconnected systems that mutually reinforce each other. Interdisciplinarity fosters creativity and innovation by combining ideas and expertise from different fields, while quality management ensures that these innovations are implemented responsibly, ethically, and effectively. Universities and research institutions that successfully integrate both principles produce work that is not only original but also credible and impactful.

Effective strategies for integration include the creation of interdisciplinary centers of excellence, the use of cloud-based collaboration platforms, the development of new metrics that reward creativity and social impact, and continuous feedback mechanisms based on data analytics. For instance, a medical university implementing a Health Informatics Program can integrate medicine, IT, and management, using digital quality systems to monitor performance, uphold ethical standards, and ensure high-quality outcomes.

Conclusion. The digital age continues to transform education and science, demanding both innovation and responsibility. Interdisciplinary approaches allow institutions to combine diverse areas of knowledge, creating solutions that meet complex global challenges. Quality management, in turn, provides the structure and ethical foundation that ensure these innovations remain reliable, transparent, and sustainable. Together, interdisciplinarity and quality management create a balance between creativity and accountability, supporting excellence in teaching, research, and institutional development. By integrating these two principles, modern education and science can advance toward a future where technology, ethics, and human potential evolve in harmony.

References

1. UNESCO. *Quality Assurance in Higher Education: A Global Perspective.* Paris: UNESCO Publishing, 2023.
2. OECD. *The Future of Education and Skills 2030: Conceptual Learning Framework.* OECD, 2021.
3. ISO 21001:2018. *Management Systems for Educational Organizations.* International Organization for Standardization.
4. Schwab, Klaus. *The Fourth Industrial Revolution.* World Economic Forum, 2016.
5. National Research Council. *Facilitating Interdisciplinary Research.* Washington, DC: The National Academies Press, 2014.
6. European Commission. *Science, Research, and Innovation Performance Report.* Brussels, 2022.
7. Fullan, M., & Langworthy, M. *A Rich Seam: How New Pedagogies Find Deep Learning.* Pearson, 2014.
8. Drucker, Peter. *Management Challenges for the 21st Century.* HarperBusiness, 1999.
9. Gibbons, M. et al. *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies.* SAGE Publications, 1994.

Nargiza Alieva Nodirovna, *Associate professor*
Feruza Urakova Botirjonovna
Kokand State University

PSYCHIC DEVELOPMENT AND CHARACTERIZATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Annotation
This article discusses the changes that occur in the upbringing of children of kindergarten age, mastery of complex actions, development of speech, perception of their capabilities, and characterization.
Keywords: pre-school age, kindergarten, play activities, speech, mental activity, interest, mental development, the formation of patterns of character traits in children, the emergence of the foundations of moral character.

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БАЛДАРДЫН ПСИХИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮ ЖАНА МҮНӨЗДӨЛҮШҮ

Аннотация
Бул макала бала бакча курагындагы балдардын тарбиясында, татаал аракеттерди өздөштүрүүдө, сүйлөмүн өнүктүрүүдө, өз мүмкүнчүлүктөрүн кабыл алуусунда жана мүнөзүн калыптандырууда болуп жаткан өзгөрүүлөрдү талкуулайт.
Ачкыч сөздөр: бала бакча курагы, бала бакча, оюн иш-аракеттери, сүйлөм, акыл-эстүү иш-аракет, кызыгуу, акыл-эстүү өнүгүү, балдардын мүнөзүнүн үлгүлөрүн калыптандыруу, моралдык мүнөздүн негиздерин пайда болуу.

ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация
В статье рассматриваются изменения, происходящие в воспитании детей дошкольного возраста, освоении сложных действий, развитии речи, восприятии своих возможностей, а также характеристика.
Ключевые слова: дошкольный возраст, детский сад, игровую деятельность, речь, умственная деятельность, интерес, умственное развитие, формирование моделей черт характера у детей, появление основ нравственного характера.

Introduction. In ontogenesis, the period from 3 to 7 years is considered the preschool or kindergarten age. Taking into account the rapid qualitative changes in the psychology of preschool children, this stage is divided into three periods:

- Early preschool or junior kindergarten period (3–4 years)
- Middle preschool or middle kindergarten period (4–6 years)
- Senior preschool or senior kindergarten period (6–7 years)

During these years, the child studies the various objects and phenomena created by humankind. The child learns his or her native language, human relationships, and the surrounding world. Throughout this period, the child develops activity motives and gradually enhances various abilities. For younger preschoolers, it is important that parents and educators provide proper upbringing and guidance,

directing their actions purposefully. This helps children acquire skills of eating, dressing, washing, tidying up independently, and performing specific tasks carefully. At the same time, it is necessary to understand the changes taking place in the character of preschool children.

Human development begins in the mother's womb. The baby develops rapidly during the nine months before birth. Until the age of one, the child is under the influence of the family environment. Although the child at this age does not yet speak, he or she can understand speech, perceive actions, and recognize family members. Therefore, from one to three years of age, the child's speech and thinking develop rapidly. During this time, parental attention and care are extremely important, as the child acquires his or her first life experiences, observes, and learns how to behave in different situations If the period from one to three years is characterized by the development of speech and thinking, the preschool years are devoted to upbringing, mastering complex movements, forming elementary hygiene, cultural and labor habits, and developing social behavior and aesthetic taste. During the preschool period, play is the main type of activity. Children aged 3–6 are playful, active, and very curious. In kindergarten, they make friends with peers and play games in groups, which helps them develop teamwork skills.

Preschool children's games can be divided into three types:

1. Object games (played for 15–20 minutes)
2. Plot-role games (played for 30–60 minutes)
3. Rule-based games (can last from 1 hour up to 2 days)

The curiosity of preschoolers becomes stronger—they try to learn about unfamiliar things through numerous questions. Their strong desire to learn everything makes them view each new thing as something exciting, and they strive to explore it from all sides. Curiosity plays a major role in development because it encourages the child to engage deeply with the object of interest for a long time without getting bored. This, in turn, strengthens attention and willpower.

Artistic and creative activities, especially music, also play an important role in the psychological development of children aged 3–7. Through music, children learn to sing songs and make rhythmic movements to melodies. They also enjoy listening to stories and tales, which help improve memory and enhance intelligence. According to the famous Russian educator Lesgaft, the preschool period is a crucial stage in which the foundations of moral character are formed and the patterns of personality traits begin to emerge. Children in this period display various types of character.

The main components of character include:

- Life orientation: needs, interests, beliefs
- Intellectual qualities: observation, prudence, flexibility of mind
- Emotional qualities: content and direction of feelings
- Volitional qualities: expressiveness, perseverance, determination, ability to overcome difficulties, purposefulness, courage
- Habits: almost automatic behavioral patterns

All these elements are interconnected. Sometimes, one component dominates behavior, forming an individual combination unique to each person. Even the same person may display different character traits depending on life circumstances. The sensitive period for character formation extends from about two or three to nine or ten years of age. Communication with surrounding people plays the main role in shaping and developing a child's character. The first rudiments and forms of behavior are primarily formed through imitation of adults and emotional reinforcement.During the preschool period, the foundations of character traits related to work—such as diligence, accuracy, responsibility, perseverance—are laid. Since the leading activity of this period is plot-role play, relevant habits and behavioral patterns are formed and strengthened within it.

References:

1. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.
2. Piaget, J. (1952). The Origins of Intelligence in Children. New York: International Universities Press.
3. Elkonin, D. B. (1974). Psychology of Play. Moscow: Pedagogika Publishing.
4. Lesgaft, P. F. (1901). The School of Physical Education. St. Petersburg.
5. Davletshin, M. G. (2000). Bolalar psixologiyasi. Toshkent: Oʻqituvchi nashriyoti.
6. Jalolov, J., & Hasanov, B. (2019). Maktabgacha ta'lim psixologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
7. Bruner, J. S. (1996). The Culture of Education. Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. Smirnova, E. O. (2015). Psikhologiya doshkolnika. Moscow: Forum Publishing.
9. Shodiyeva, N. (2021). Maktabgacha ta'limda bolalar rivojlanishining psixologik asoslari. Toshkent: TDPU matbaa markazi.
10. UNESCO (2018). Early Childhood Care and Education: Learning and Development from Birth to Age Eight. Paris: UNESCO Publishing.

***Абдыллазова Н.У.**, окутуучу,*
К. Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

АДАМ ЖАНА ЖИнин ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНҮҮСҮ: МОДЕЛДЕР, КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИ

Аннотация

Бул макала Жасалма Интеллект (ЖИ) илгери фантастикада гана болсо, азыр жашообуздун бир бөлүгү болуп калганын баяндайт. Ошондой эле, адам менен ЖИнин кызматташуусунун үч деңгээлин карайбыз: Базалык жардамчы: ЖИ адамдын зериктирүүчү жана татаал жумуштарын өзүнө алат.Өнөктөш: ЖИ чечимдердин варианттарын сунуштайт, ал эми адам этиканы жана акылэсти эске алып, акыркы чечимди кабыл алат. Толук өз алдынча ЖИ: ЖИ жөнөкөй, алдын ала берилген тапшырмаларды өзү аткарат (мисалы, биржадагы роботтор). Макалада ЖИнин өнүгүшүнүн негизги коркунучтары белгиленген: Социалдык (ЖИнин адилетсиз болуп калышы ("бир жактуулук"), ал эмне үчүн чечим кабыл алганын билбей калуу ("кара ящик"), жумушсуздук коркунучу жана технологияга көз карандылыктан улам адамдардын ойлонуу жөндөмүн жоготуу коркунучу) жана Техникалык (ЖИнин жалган маалымат берүүсү ("галлюцинация"), жашыруун көзөмөл жана жеке маалыматтарды жоготуу коркунучу, ошондой эле толугу менен акылдуу жана автономдуу системаларды башкаруу маселеси). Келечек болсо күчтөрдү бириктирүүдө (синергияда): ЖИ бизди акылдуу жана креативдүү кылган "супер-курал" болушу керек. Бирок бул үчүн биз чогуу жашай ала тургандай коопсуз эрежелерди иштөө тууралуу айтылып өтүлөт.

Ачкыч сөздөр: Жасалма Интеллект (ЖИ), бир жактуулук, синергия, технологиялык революция, коллаборация, өнөктөштүк, толук автономия,
"Кара ящик" көйгөйү, купуялуулук, галлюцинация

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЧЕЛОВЕКА И ИИ: МОДЕЛИ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация

Статья рассказывает о том, как Искусственный Интеллект (ИИ), который раньше был только в фантастике, стал частью нашей жизни. Мы рассматриваем, как ИИ может работать с человеком, выделяя три уровня: Базовый помощник: ИИ помогает человеку, беря на себя скучную и сложную работу. Партнер: ИИ предлагает варианты решений, а человек принимает финальное решение, учитывая этику и здравый смысл. Полностью самостоятельный ИИ: ИИ сам выполняет простые, заранее заданные задачи (например, биржевые роботы). В статье обозначены и главные опасности развития ИИ таких как Социальные (ИИ может быть несправедливым ("предвзятость"), мы не знаем, почему он принял то или иное решение
("черный ящик"), угроза безработицы и риск, что люди разучатся думать из-за постоянной зависимости от технологий) и Технические (ИИ может выдавать ложную информацию ("галлюцинации"), угроза слежки и потери личных данных, а также вопрос контроля над полностью умными и автономными системами) и Будущее видится в объединении сил (синергии): ИИ должен стать "супер-инструментом", который делает нас умнее и креативнее. Но для этого нужно обязательно разработать строгие и безопасные правила для их совместного существования. Статья исследует переход Искусственного Интеллекта (ИИ) из теории в повседневную реальность и анализирует взаимодействие человека и ИИ как ключевую тему XXI века. Рассмотрен спектр коллаборации в трёх моделях: от базового усиления человеческих возможностей и совместного партнерства (ИИ предлагает, человек решает) до полной автономии ИИ в алгоритмизированных задачах. Обозначены ключевые

проблемы: этические (предвзятость, "черный ящик", безработица, деградация навыков) и технические ("галлюцинации" ИИ, угрозы конфиденциальности и проблема контроля над автономными системами). Будущее взаимодействия видится в синергии, где ИИ выступает как "суперинструмент" для расширения человеческих возможностей и персонализации, требующей разработки строгих этических и безопасных правил сосуществования.
Ключевые слова: Искусственный интеллект (ИИ), предвзятость, синергия, технологическая революция, сотрудничество, партнерство, полная автономия, проблема «черного ящика», конфиденциальность, галлюцинации

HUMAN-AI INTERACTION: MODELS, CHALLENGES AND FUTURE PERSPECTIVES. ANNOTATION

Annotation

This article narrates how Artificial Intelligence (AI), which was once only in science fiction, has now become a part of our lives. Furthermore, we examine the three levels of cooperation between humans and AI: Basic Assistant: AI takes on the boring and complex tasks of the human. Partner: AI suggests decision options, and the human makes the final decision, taking ethics and common sense into account. Fully Independent AI: AI executes simple, pre-defined tasks autonomously (for example, stock market trading robots). The article also highlights the main dangers of AI development:Social (The risk of AI becoming unfair ("bias"), not knowing why it made a certain decision ("black box"), the threat of unemployment, and the danger of people losing their critical thinking skills due to over-reliance on technology) and Technical(AI giving false information ("hallucinations"), the threat of secret surveillance and loss of personal data, as well as the issue of control over fully intelligent and autonomous systems).The future is seen in the unification of forces (synergy): AI should become a "super-tool" that makes us smarter and more creative. However, the article emphasizes the necessity of developing safe rules so that both can coexist.
Keywords: Artificial Intelligence (AI), bias, synergy, technological revolution, collaboration, partnership, full autonomy, “Black box” problem, privacy, hallucination

Киришүү. Жасалма Интеллект (ЖИ) илимий фантастика чөйрөсүнөн күнүмдүк турмушка тездик менен өтүүдө. Адам менен ЖИнин өз ара аракеттенүүсү XXI кылымдын негизги темаларынын бирине айланып, эмгектин, билим берүүнүн, медицинанын жана коомдук турмуштун келечегин аныктоодо. Азыркы дүйнө технологиялык революцияны башынан өткөрүүдө, анын кыймылдаткыч күчү Жасалма Интеллект (ЖИ) болуп саналат. XX кылым бою ЖИ илимий фантастиканын гана үлүшү болсо, бүгүнкү күндө ал — биздин күнүмдүк турмушубуздун бөлүгү: интернеттеги жекелештирилген сунуштардан, медицинадагы диагностикалык системалардан, учкучсуз автоунаалардан тарта татаал генеративдик нейротармактарга чейин. Таза эксперименттен жалпы колдонууга өтүүнүн бул тез процесси заманыбыздын башкы суроосун жаратты: адам жана ЖИ кантип чогуу жашай алышат? Адам менен ЖИнин өз ара аракеттенүүсү жөн гана компьютердик илимдер чөйрөсү эмес; бул психологияны, философияны, этиканы жана социологияны бириктирген көп тармактуу аймак. Ал техникалык интерфейстердин чегинен алыс чыгып, эмгектин, чыгармачылыктын, чечим кабыл алуунун жана ал тургай адамдын өзүнүн инсандыгынын табияты жөнүндөгү фундаменталдуу суроолорго тиешелүү. Биз мындан ары пассивдүү куралдарды жаратпайбыз,

тескерисинче, таанып-билүү процесстерин туурай алган системалар менен диалогго киребиз. Биздин милдет — бул синергиянын атаандаштыкка айланып кетишине жол бербөө жана өзүбүздүн мыкты сапаттарыбызды күчөтүп, ошол эле учурда алсыз жактарыбызды компенсациялай турган өз ара аракеттенүү моделдерин иштеп чыгуу[1]. Бул макалада мен өз ара аракеттенүү моделдерин кеңири карап чыгууга, биз туш болгон көйгөйлөрдү белгилөөгө жана мындан аркы өнүгүү келечегин көрсөтүүгө аракет кылдым. Адам менен ЖИнин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү тирешүү катары эмес, ЖИ курал, жардамчы, ал тургай өнөктөш катары чыккан кызматташуунун спектри катары кароого болот. Анда эмесе ЖИнин моделдери тууралуу сөз болмокчу.

1.1 Базалык модель (Негизги модель). Бул базалык моделде Жасалма Интеллект (ЖИ) адамдын мүмкүнчүлүктөрүн күчөтүүчү каражат катары колдонулат. Мунун маңызы — ЖИ күнүмдүк, бир өңчөй же эсептөө жагынан татаал тапшырмаларды өзүнө алып, адамды креативдүү, стратегиялык же эмоционалдык иштерге бошотот. Төмөндө мисалдар келтирилип сүрөт иллюстрациясы да көрсөтүлгөн (1- сүрөт):

- **Медицина:** Рентген сүрөттөрүн же МРТны талдоочу нейротармактар. Мында ЖИ дарыгер 15-20 мүнөт корото турган аномалияларды саналуу секунда ичинде таап берет (бирок акыркы чечим дарыгерде калат).
- **Өнөр жай:** Кооптуу же өтө так чогултуу (сборочные) операцияларын аткарган роботтор.
- **Кеңсе жумуштары:** Финансылык эсептерди автоматташтыруу, чоң көлөмдөгү маалыматтарды (Big Data) иштетүү.

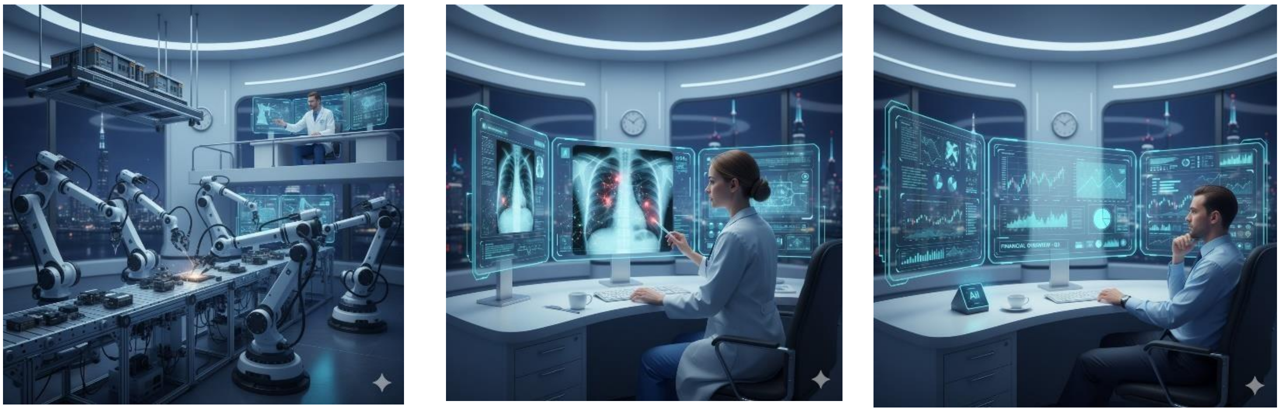

1-сүрөт Базалык модель (Негизги модель)

1.2 Коллаборация модели (биргелешип иштөө модели)

Бул — адам менен ЖИ бири-биринин **күчтүү жактарын колдонуп**, татаал тапшырманын үстүндө чогуу иштеген **тереңирээк деңгээл**. ЖИ варианттарды сунуштайт, маалыматтарды талдайт жана божомолдойт, ал эми адам бул сунуштарды **этика, контекст жана акыл-эс** позициясынан баалайт[3]. Төмөндө мисалдар келтирилип сүрөт иллюстрациясы да көрсөтүлгөн (2-сүрөт):

- **Автономдуу айдоо:** ЖИ системасы унааны айдайт, бирок айдоочу-адам күтүүсүз кырдаалда башкарууну каалаган учурда дароо өзүнө алууга даяр.

- **Креативдүү тармактар:** ЖИ миңдеген дизайн концепцияларын же музыкалык фрагменттерди жаратат, ал эми адам-сүрөтчү (же музыкант) алардын мыктыларын тандап алып, өзүнүн табитине жана көз карашына негизделген кайталангыс өзгөчөлүктү кошуп иштеп чыгат.
- **Адам колдоосундагы чат-боттор:** ЖИ кардарлардын сурооталаптарынын көпчүлүгүнө (70% эффективдүү) жооп берип, күнүмдүк маселелерди чечет. Бирок татаал, эмоционалдуу же эмпатияны талап кылган кырдаалдар автоматтык түрдө жандуу операторго өткөрүлүп берилет, ал жекелештирилген жана кылдат өз ара аракеттенүүнү камсыздай алат.

2- сүрөт. Коллаборация модели (биргелешип иштөө модели)

1.3 Алмаштыруу/Автономия Модели

Бул моделде ЖИ ката кетирүү коркунучу минималдуу жана эмоционалдык катышууну талап кылбаган, алгоритмделүүгө мүмкүн болгон тапшырмаларды толугу менен өзүнө алат[2]. Төмөндө мисалдар келтирилип сүрөт иллюстрациясы да көрсөтүлгөн (3- сүрөт):

- **Биржадагы соода роботтору.** Адамдын ордуна, татаал алгоритмдер жана ЖИ-системалар көптөгөн экрандардагы финансылык операцияларды башкарат, анда маалымат агымдары жана графиктер автоматтык түрдө жылып турат. Адамдын катышуусу эң аз деңгээлге түшүрүлгөн, басым толук автономияга жана чечим кабыл алуунун ылдамдыгына жасалган.
- **Толугу менен автономдуу жеткирүү системалары (дрондор, учкучсуз кампалар).** толугу менен автоматташтырылган кампаны же логистикалык борбору пайда болуп, анда көптөгөн учкучсуз дрондор жана робот-арабалар адамдын эч кандай катышуусу жок эле посылкаларды жана товарларды ташыйт. Шаардын үстүндө посылкаларды жеткирип жаткан автономдуу дрондор көрүнөт, бул жеткирүү системасынын башынан аягына чейинки толук автономиясын баса белгилейт.
- **Үн жардамчылары тарабынан иштетилген жөнөкөй маалымат суроо-талаптары.** Минималисттик, заманбап үй шартын көрсөтөт, анда адам (же бир нече адам) жайбаракат абалда отуруп, үн

жардамчысы менен өз ара аракеттенишет. Визуалдык жактан муну акылдуу колонкадан же башка аппараттан чыккан жеңил голографиялык толкундар же иконалар аркылуу көрсөтүүгө болот, алар ЖИ сурооталаптарды кантип иштетип жатканын көрсөтөт (мисалы, "бүгүн аба ырайы кандай?", "музыканы күйгүз"). Төмөндөгү сүрөттү караңыз:

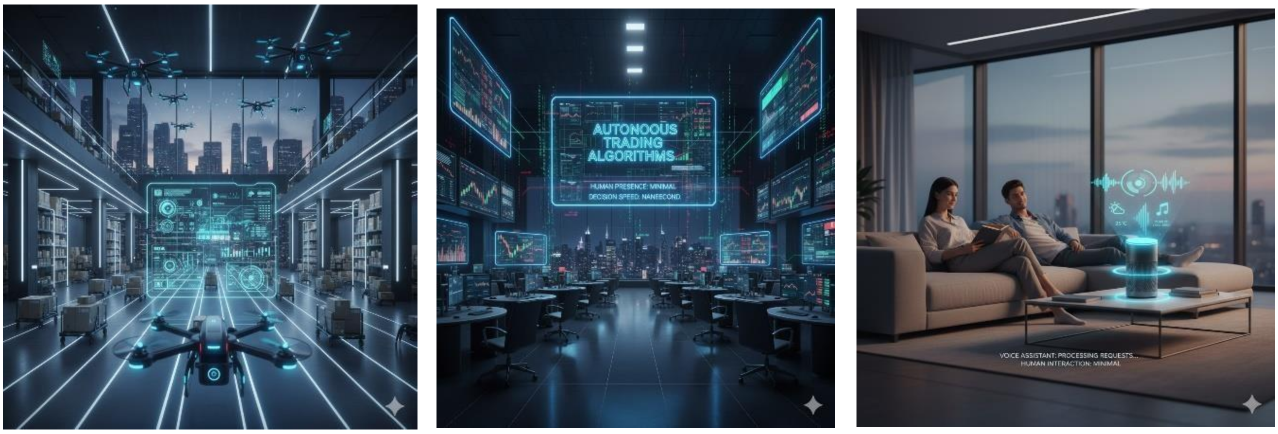

3-сүрөт Алмаштыруу/Автономия Модели

2. **Көйгөйлөр.** Жасалма Интеллекттин (ЖИ) өнүгүшү, бардык пайдасына карабастан, бир катар олуттуу көйгөйлөрү жаратат. Этикалык жана социалдык көйгөйлөр маселесин 4 бөлүккө бөлүп 4-сүрөттү караныз

2.1. Этикалык жана социалдык көйгөйлөр.

-Бир жактуулук маселеси: ЖИ адамдар тарабынан түзүлгөн маалыматтардын негизинде окутулат, демек, ал коомдогу учурдагы бардык терс көз караштарды (расалык, гендердик, социалдык) мурастап, күчөтүшү мүмкүн. Тунук эмес алгоритмдер дискриминациялык чечимдерди кабыл алышы ыктымал (мисалы, насыя берүү жөндөмдүүлүгүн баалоодо же сот өкүмдөрүн чыгарууда).

-"Кара ящик" маселеси: Татаал нейрондук тармактарда ЖИ эмне үчүн мындай чечимди кабыл алганын түшүндүрүү мүмкүн болбой калат. Тунуктуктун (интерпретациялоо мүмкүнчүлүгүнүн) жоктугу медицинада, юриспруденцияда жана аскердик иште өтө кооптуу[3].

-Жумуш орундарын жоготуу жана жаңы жумушсуздук: ЖИ күнүмдүк (рутиндик) тапшырмаларды автоматташтырат, бул болсо бүтүндөй кесиптердин жоголушуна алып келет. Эмгек ресурстарын массалык түрдө кайра даярдоо зарылчылыгы пайда болууда.

-Көз карандылык жана көндүмдөрдүн деградациясы: Баш катырмаларды чечүү, эстеп калуу же ал тургай багыт табуу үчүн ЖИге ашыкча таянуу адамдын таанып-билүү функцияларынын атрофиясына (жоголушуна) алып келиши мүмкүн.

4-сүрөт. Этикалык жана социалдык көйгөйлөр.

2.2. Техникалык жана коопсуздук көйгөйлөрү. Бул бөлүктө ЖИни галюцинациялары, купуялуулугу, башкаруу маселеси жөнүндө сөз болуп сүрөт иллюстациясы 5-сүрөттө көрсөтүлгөн:

- **ЖИнин "Галлюцинациялары":** Өзгөчө генеративдик ЖИ (мисалы, ChatGPT) учурунда, система ишеничтүү көрүнгөн, бирок толугу менен жалган же маанисиз фактыларды жаратышы мүмкүн, бул адам тарабынан маалыматты дайыма текшерүүнү (верификациялоону) талап кылат. - **Коопсуздук жана купуялуулук көйгөйлөрү:** ЖИни үйрөтүү үчүн чоң көлөмдөгү жеке маалыматтарды чогултуу жеке жашоонун купуялуулугуна коркунуч туудурат. Жүздү таануу жана көзөмөлдөө системалары аңдуу жана эркиндикти чектөө үчүн колдонулушу мүмкүн.
- **Башкаруу маселеси:** Системалар татаалдашкан сайын, ЖИни ким көзөмөлдөйт? деген суроо туулат. Толугу менен автономдуу согуштук системаларды же критикалык инфраструктураны башкаруу системаларын түзүү контролдон тышкаркы өнүгүүнүн же колдонуунун потенциалдуу тобокелдигин жаратат.

5-сүрөт. Техникалык жана коопсуздук көйгөйлөрү

3. Өнүгүү келечеги: адам жана ЖИнин өз ара аракеттенүүсү. Бул бөлүктө Жасалма Интеллект (ЖИ) — жөн гана курал эмес, адамдын акылын,

чыгармачылыгын жана жөндөмдөрүн күчөтүүчү "супер-курал". Ал жекелештирилген чечимдерди сунуштап, биздин өнөктөшүбүз катары күнүмдүк жашообузду өзгөртүүдө. Бул өнүгүү эмоциялык жактан табигый баарлашуунун жаңы түрлөрүн жаратат. Бирок, ЖИге болгон ишенимди жана коопсуздукту сактоо үчүн, биз этикалык эрежелерди жана контролду камсыз кылышыбыз керек[1]. Төмөндө толук иреттелип жана 6-сүрөт иллюстрациясында чагылдырылган.

- **Адам мүмкүнчүлүктөрүн күчөтүү:** ЖИ кантип биздин "супер-курал" боло алат, ал акылды, чыгармачылыкты жана физикалык жөндөмдөрдү кеңейтет (мисалы, медицинада, илимде, искусстводо).
- **ЖИ өнөктөш жана жардамчы катары:** Акылдуу жардамчылардан татаал тапшырмалардагы кесиптештерге чейин — ЖИ биздин күнүмдүк жашообузду жана ишибизди кантип өзгөртүп, жөн гана курал эмес, авторлош болуп калат.
- **Сүйлөшүүнүн жаңы формалары:** Эмоцияларды, контекстти жана адамдык баарлашуунун нюанстарын түшүнө алган ЖИнин өнүгүшү, өз ара аракеттенүүнү табигый жана интуитивдүү кылат.

-Жекелештирүү жана адаптация: ЖИ ар бир адамдын жеке муктаждыктарына кантип ыңгайлашып, билим берүүдө, ден соолукта жана көңүл ачууда уникалдуу чечимдерди сунуштайт.

- **Этикалык жана коопсуз чогуу жашоо:** ЖИ барган сайын интеграцияланып жаткан дүйнөдө ишенимди, купуялуулукту жана контролду камсыз кылуу үчүн эрежелерди жана технологияларды иштеп чыгуунун маанилүүлүгү.

Өз ара аракеттенүүнүн келечеги учурдагы көйгөйлөрдү жеңүүгө жана **синергияны** (күчтөрдү бириктирүүнү) өнүктүрүүгө негизделет.

6-сүрөт. Өнүгүү келечеги: адам жана ЖИнин өз ара аракеттенүүсү

Корутунду. Адам менен ЖИнин өз ара аракеттенүүсү — бул "ооба" же "жок" деген тандоо маселеси эмес, "кандайча" деген суроонун маселеси. Коллаборация (биргелешип иштөө) моделин кабыл алуу жана бир жактуулук жана "кара ящик" сыяктуу этикалык жана социалдык көйгөйлөрдү жеңүү боюнча активдүү иш алып баруу биздин чогуу жашообуз канчалык гармониялуу жана пайдалуу болорун аныктайт.

ЖИнин келечеги — бул технологиялар адамды алмаштырбай, тескерисинче, анын күчүн арттырган келечек. Бул адамга өзүн уникалдуу

кылган нерселерге: чыгармачылыкка, эмоционалдуулукка жана стратегиялык ой жүгүртүүгө көңүл бурууга мүмкүнчүлүк берет деп ишенемин.

Колдонулган адабияттар, сайттар:

1. Рассел Стюарт, Норвиг Питер. «Искусственный интеллект: современный подход»
2. Боровская Е.В., Давыдова Н.А. «Основы искусственного интеллекта» (Окуу куралы)
3. Бурков Андрей. «Машинное обучение без лишних сасалдылов» / «Инженерия машинного обучения».
4. https://gemini.google.com/app/58f34179bb153f9d
5. https://www.iso.org/ru/artificial-intelligence

***Эшкожоева А.Т.**, преподаватель*
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ СТАНДАРТЫ ДЛЯ IT СПЕЦИАЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ БЫСТРОГО РАЗВИТИЯ ИИ

Аннотация

В условиях стремительного развития искусственного интеллекта (ИИ) профессия IT-специалиста переживает значительную трансформацию. Возникают новые требования к квалификации, навыкам и компетенциям. Данная работа посвящена анализу профессиональных стандартов для ИТ-специалистов в эпоху ИИ, их адаптации к быстро меняющимся технологиям и новым вызовам цифровой среды. Особое внимание уделяется необходимым soft- и hard-skills, международному опыту, а также влиянию ИИ на структуру профессий. Цель исследования — определить ключевые направления развития профессиональных стандартов, способствующих подготовке конкурентоспособных и гибких специалистов на рынке труда будущего.

Ключевые слова: Профессиональные, IT специалисты, ИИ, Нейросеть.

IT НИН ТЕЗ ӨНҮГҮШҮНДӨГҮ АДИСТЕР ҮЧҮН КЕСИПТИК СТАНДАРТТАР

Аннотация

Жасалма интеллект (КТ) тездик менен өнүгүп жаткан шартта, ОСОТТ адиси кесиби олуттуу өзгөрүүгө дуушар болууда. Квалификацияга, көндүмгө жана компетенттүүлүккө жаңы талаптар пайда болот. Бул иш КТ доорундагы ИТ адистери үчүн кесиптик стандарттарды талдоого, алардын тез өзгөрүп жаткан технологияларга жана санариптик чөйрөнүн жаңы чакырыктарына ыңгайлашуусуна арналган. Зарыл болгон баалоо жана баалоо, эл аралык тажрыйба, ошондой эле ктнын кесиптердин түзүмүнө тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бурулат. Изилдөөнүн максаты-келечектеги эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү жана ийкемдүү адистерди даярдоого өбөлгө түзгөн кесиптик стандарттарды өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоо.

Негизги сөздөр: кесиптик, ПОЗДТ адистер, КТ, Нейро тармагы

PROFESSIONAL STANDARDS FOR IT SPECIALISTS IN THE CONTEXT OF RAPID AI DEVELOPMENT

Abstract

In the context of the rapid development of artificial intelligence (AI), the profession of an IT specialist is undergoing a significant transformation. New requirements for qualifications, skills, and competencies are emerging. This paper focuses on analyzing the professional standards for IT specialists in the era of AI, their adaptation to rapidly changing technologies, and the new challenges of the digital environment. Special attention is given to the necessary soft and hard skills, international experience, and the impact of AI on the structure of professions. The purpose of the study is to identify key areas for developing professional standards that will help train competitive and flexible specialists for the future labor market.

Keywords: Professional, IT specialists, AI, Neural network

Введение. Современный этап развития технологий ознаменован стремительным внедрением искусственного интеллекта (ИИ) во все сферы жизни — от промышленности до образования. Это вызывает необходимость переосмысления роли ИТ-специалистов и предъявляет новые требования к их профессиональной подготовке. Традиционные навыки уже недостаточны: специалисту важно обладать гибким мышлением, уметь работать с большими данными, понимать алгоритмы машинного обучения и этические аспекты работы с ИИ.

В этой связи особую актуальность приобретает разработка и обновление профессиональных стандартов для IT-отрасли. Они должны не только учитывать технологические изменения, но и быть ориентированы на развитие человеческого потенциала. В данной работе рассматриваются ключевые аспекты формирования таких стандартов, способствующих подготовке квалифицированных и востребованных кадров в условиях цифровой трансформации.

Цель статьи:

Определить необходимость обновления и адаптации профессиональных стандартов для IT-специалистов в условиях стремительного развития искусственного интеллекта, а также проанализировать, какие новые компетенции и навыки становятся ключевыми в цифровую эпоху.

Цель также включает в себя выявление направлений совершенствования подготовки IT-кадров для обеспечения их соответствия современным требованиям рынка и технологическим вызовам.

Предмет статьи:

Профессиональные стандарты и требования к компетенциям IT-специалистов в условиях активного внедрения и развития технологий искусственного интеллекта.

Что такое профессиональные стандарты? Профессиональные стандарты – это ориентир по профессиям в области ИТ информационных технологий. Это результат систематизации, идентификации и определения профессий, как традиционных, так и динамично формирующихся в бурно развивающейся ИТ-отрасли. При этом каждый профессиональный стандарт – это нормативный документ рекомендательного характера, отражающий минимально необходимые требования к профессии, должностные обязанности, профессиональные компетенции, требования к уровням образования, стажу работы и сертификации в соответствии с квалификационными уровнями. На данном этапе разработаны стандарты для 9-ти наиболее массовых и востребованных профессий в области ИТ:

1. Программист
2. Системный архитектор
3. Специалист по информационным системам
4. Системный аналитик
5. Специалист по системному администрированию

6. Менеджер информационных технологий
7. Менеджер по продажам решений и сложных технических систем
8. Специалист по информационным ресурсам
9. Администратор баз данных

Кому полезны профессиональные стандарты? Можно выделить 4 группы пользователей профессиональных стандартов: работодатели, сфера образования, работники, государство:

- Работодателям стандарты дают внятно сформулированные требования к профессиям в области ИТ, применение которых позволит оценить и повысить уровень качества профессиональной деятельности IT-специалистов в соответствии с требованиями кыргызской экономики. Каждая компания может использовать профстандарты как «азбуку», «конструктор», с помощью которого можно сформировать свои внутрифирменные требования к той или иной должности, скорректировав их с учетом ситуации в компании и принятой практики.
- Сфере образования профстандарты предоставляют информацию, необходимую для создания качественных образовательных стандартов ВПО и СПО, различных учебных программ - краткосрочного обучения, повышения квалификации, профессиональной переподготовки, долгосрочного обучения, а также позволяют выстроить систему оценки качества обучения в соответствии с требованиями работодателей.
- Работникам стандарты важны для управления собственной карьерой, они помогают лучше понять различия в выполнении функций на разных квалификационных уровнях и сделать выбор, какому пути развития карьеры отдать предпочтение; задают ориентиры профессионального развития и стандартов оценки качества профессиональной деятельности в области ИТ.
- Государству профстандарты полезны при формировании политики в области занятости населения.
- Модель областей компетенций, используемая при разработке профстандарта «Специалист по информационным системам»

Что такое искусственный интеллект

- **Искусственный интеллект (Artificial intelligence, AI) – это не программа или приложение, а наука, находящаяся на стыке кибернетики, программирования, математики, биологии и других направлений.** В основе искусственного интеллекта лежит способность обучаться, принимать решения и осуществлять действия, аналогичные человеческим. Используются алгоритмы для обработки огромных массивов данных: в них выявляются закономерности, на базе которых принимаются решения или делаются выводы.

ИИ не мыслит, как человек, а лишь имитирует этот процесс, используя заложенные правила, тактики и другие механики.Потенциал искусственного интеллекта можно сравнить с большой командой специалистов, которые объединяют знания ради достижения определенной цели. Искусственный

интеллект – это и есть команда, но реализованная с помощью компьютерных технологий. От других комплексов и программ ИИ отличают следующие признаки:

- **способность к обучению и адаптации на основе полученных данных, опыта.** Дополнительно – оптимизация имеющихся алгоритмов в ходе работы, что обеспечивает повышение точности и эффективности;
- **автономность при принятии решений.** ИИ способен осуществлять поиск лучших решений, фокусируясь на поставленной задаче. Вмешательство человека не требуется, в это же время стандартные программы ограничиваются исключительно действующими алгоритмами;
- **понимание контекста.** Искусственный интеллект понимает многоуровневые задачи разной сложности, а также их контекст;
- **когнитивные возможности.** ИИ воспринимает информацию, обучается, отличается многовекторным достижением целей;
- **понимание естественного (человеческого) языка,** что делает AI более доступны и простым во взаимодействии.

ИИ анализирует и интегрирует информацию, а также разные типы данных, полученные из многочисленных источников: в качестве примера – одновременно обрабатывает текст, видео и изображения. Дополнительно – объединение и использование знаний и методов из разных научных отраслей.

Нейросети и искусственный интеллект, в чем разница

Искусственный интеллект – это комплекс технологий, находящихся на стыке многих наук, которые помогают машинам выполнять задачи по аналогии с тем, как это делают люди. Нейронные сети – элемент ИИ, вдохновленный нейронными связями в мозге: они обучаются на основе огромных массивов данных, а также определяют закономерности. **ИИ (AI), и нейросети сегодня активно используются в бытовой и коммерческих сферах, научных исследованиях и других отраслях, требующих точности, скорости и автоматизации рутинных задач**

Основные принципы искусственного интеллекта

Вычислительные мощности

Чем больше мощность, тем быстрее и эффективнее протекает подготовка. Если проводится обучение нейронной сети, которая должна отличать изображения собак от котов, то возможность использования для обработки широкого набора картинок существенно ускорит процесс.

Способность адаптироваться

- Искусственный интеллект, особенно в проектах с потребностью быстрого принятия решений, должен адаптироваться под текущую ситуацию. **Например, ИИ в интеллектуальных системах управления транспортом должен подстраиваться под текущие**

дорожные и даже погодные условия, а также продолжать обучаться для постепенного улучшения работы.

Доступность

- Здесь речь идет о понимании человеческой речи и естественного языка. Голосовые помощники легко распознают речевые запросы, а чат-боты могут вести полноценную переписку с пользователем: они понимают, анализируют и предоставляют данные, становясь умнее после каждого диалога/обращения.

Большие объемы данных

- Обучение, обработка и последующее принятие решений требует доступа к большим объемам данных. **Для примера рассмотрим голосовые ассистенты и чаты, такие как Алиса: для предоставления ответа на вопрос они используют всю информацию из интернета, чтобы обеспечить релевантность.** А системам, распознающим рукописный текст, нужно обработать миллионы образцов.

ТОП-5 лучших систем искусственного интеллекта и программ на базе ИИ

1. ChatGPT

Запуск ChatGPT стал настоящим прорывом, а многие специалисты всерьез волновались, что он способен сократить их востребованность на кадровом рынке. **Чат-бот от OpenAI доступен в России доступен только через VPN.**

2. Gemini

Нейросеть Gemini от Google представляет собой одну из самых передовых моделей искусственного интеллекта на сегодняшний день. Она была создана с целью повышения эффективности и гибкости в области разработки и масштабирования ИИ-приложений.

3. YandexGPT

YandexGPT, разработанный компанией Яндекс, представляет собой нейросеть, ориентированную на русскоязычный контент, в отличии от многих ИИ работает в России без VPN, и обладающую множеством возможностей для генерации текста, анализа и обработки информации.

4. Midjourney

Midjourney — передовая модель генерации изображений, упрощающая жизнь дизайнеров и других специалистов, работающих с визуальным контентом. **Подходит для ретуши фото, создания аватарок и логотипов, умеет комбинировать образы**, например, изобразит Белоснежку в стиле японского аниме или перенесет Карлсона в сюжет Pixar

5. Runway

Нейросеть Runway представляет собой многофункциональную систему искусственного интеллекта, разработанную для генерации видео с использованием текста, изображений и видеофрагментов.

Заключение. В условиях стремительного развития искусственного интеллекта профессиональные стандарты для ИТ-специалистов приобретают особую значимость. Они становятся не только инструментом регулирования квалификационных требований, но и важным ориентиром в условиях постоянно меняющихся технологий. Современные IT-специалисты должны не только обладать глубокими техническими знаниями, но и демонстрировать гибкость, умение быстро адаптироваться к инновациям, соблюдать этические нормы и участвовать в формировании безопасной цифровой среды. В бизнес-нишах ИИ тоже незаменим, он формирует товарные рекомендации, интегрируется с внешними системами, оптимизирует процесс взаимодействия с клиентами, создает сайты и контент. Внедрение ИИ помогает оптимизировать штат персонала, повысить средний чек, улучшить складскую логистики и создать дружелюбную политику, которая точно понравится аудитории. Добавление инструментов можно выполнять постепенно, чтобы оценивать плюсы, минусы и результат, тем более сегодня они являются максимально доступными.

Таким образом, пересмотр и актуализация профессиональных стандартов — необходимый шаг для обеспечения устойчивого развития IT-отрасли, эффективного использования потенциала ИИ и подготовки кадров, способных отвечать вызовам цифровой эпохи. Искусственный интеллект – высокоэффективные технологии, которые помогают достигать цели с результатом, максимально приближенным к решениям человека. Инструменты выполняют рутинные задачи, выявляют закономерности, ускоряют процессы разработки, делают многие научные отрасли более точными и продуктивными. Ученые отмечают, что развитие AI (artificial intelligence) должно быть контролируемым и взвешенным, что поможет избежать форс-мажоров и выхода технологий из-под контроля.

Литература:

1. Васильева Т. А. -« Цифровая трансформация и кадровые вызовы»
2. Гребенюк О. С.-«Профессии будущего в эпоху искусственного интеллекта»
3. Брусиловский П. Л. –« Профессиональные компетенции в цифровую эпоху»
4. Куракин А. А. — Этика ИИ и цифровая грамотность

Интернет-источники:

1. World Economic Forum (weforum.org) — отчёты о будущем профессий и ИИ.
2. OECD.org — исследования о цифровых навыках и занятости.
3. Habrahabr.ru — статьи от ИТ-специалистов по изменениям в профессии.
4. LinkedIn Learning Blog — тренды и компетенции в сфере ИТ и ИИ.

Yuldoshev Utkir Jumakuziyevich, *docent.*
Qosimov Abdulaziz Obidjon ugli, *Master's Student.*
Kokand State University

FLIPPITY.NET PLATFORM AS AN INTERACTIVE SOFTWARE TOOL THAT DEVELOPS THE COGNITIVE AND LEARNING ACTIVITIES OF FUTURE TEACHERS

Annotation

The article explores the pedagogical and didactic potential of the Flippity.net platform as an interactive digital tool that enhances the cognitive and learning activities of future teachers. Built on the infrastructure of Google Sheets, the platform provides accessible and multifunctional solutions for creating educational materials, integrating gamification, visualization, and formative assessment into the teaching process. The study analyzes the platform's role in developing digital pedagogical competencies, methodological flexibility, innovative thinking, and collaborative skills among teacher trainees. The author concludes that Flippity.net effectively bridges the gap between theoretical knowledge and practical application in teacher education, serving as a universal, inclusive, and technologically simple resource that supports modern pedagogical goals.

Keywords: Flippity.net, interactive learning, digital pedagogy, future teachers, gamification, formative assessment, professional competencies, innovative education.

FLIPPITY.NET ПЛАТФОРМАСЫ КЕЛЕЧЕКТЕГИ МУГАЛИМДЕРДИН ТААНЫП-БИЛҮҮ ЖАНА ҮЙРӨНҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ ИНТЕРАКТИВДҮҮ ПРОГРАММАЛЫК КУРАЛ КАТАРЫ

Аннотация

Бул макалада Flippity.net платформасынын интерактивдүү санариптик курал катары келечектеги мугалимдердин когнитивдик жана окуу ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдөгү педагогикалык жана дидактикалык мүмкүнчүлүктөрү изилденет. Google Sheets негизиндеги инфраструктурага таянган бул платформа окуу материалдарын түзүү, геймификацияны, визуалдаштырууну жана формативдик баалоону окутуу процесстерине интеграциялоо үчүн жеткиликтүү жана көп функционалдуу чечимдерди сунуштайт. Изилдөөдө бул платформанын мугалимдик багыттагы студенттердин санариптик педагогикалык компетенцияларын, методикалык ийкемдүүлүгүн, инновациялык ой жүгүртүүсүн жана кызматташтык жөндөмдөрүн өнүктүрүүдөгү ролу талданат. Автордун жыйынтыгына ылайык, Flippity.net теориялык билим менен практикалык колдонмонун ортосундагы ажырымды жоюп, заманбап педагогикалык максаттарды колдогон универсалдуу, инклюзивдүү жана технологиялык жактан жөнөкөй ресурс катары кызмат кылат.

Негизги сөздөр: Flippity.net, интерактивдүү окутуу, санариптик педагогика, келечектеги мугалимдер, геймификация, формативдик баалоо, кесиптик компетенциялар, инновациялык билим берүү.

ПЛАТФОРМА FLIPPITY.NET КАК ИНТЕРАКТИВНЫЙ ПРОГРАММНЫЙ ИНСТРУМЕНТ, РАЗВИВАЮЩИЙ КОГНИТИВНУЮ И УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье рассматривается педагогический и дидактический потенциал платформы Flippity.net как интерактивного цифрового инструмента, способствующего развитию познавательной и учебной активности будущих педагогов. Основанная на инфраструктуре Google Sheets, платформа предоставляет доступные и многофункциональные возможности для создания учебных материалов, интеграции элементов геймификации, визуализации и формирующего оценивания в образовательный процесс. В работе анализируется роль платформы в формировании цифровых педагогических компетенций, методологической гибкости, инновационного мышления и навыков сотрудничества у студентов педагогических специальностей. Автор приходит к выводу, что Flippity.net эффективно устраняет разрыв между теоретическими знаниями и их практическим применением, являясь универсальным, инклюзивным и технологически простым ресурсом, отвечающим требованиям современного образования.

Ключевые слова: Flippity.net, интерактивное обучение, цифровая педагогика, будущие педагоги, геймификация, формирующее оценивание, профессиональные компетенции, инновационное образование.

Introduction. One of the main directions of the 21st-century education system is to equip future teachers with modern pedagogical technologies and digital tools. In the context of the increasing significance of interactive software tools in the modern educational process, the Flippity.net platform stands out as an innovative solution that contributes to the formation of professional competencies of future pedagogical staff through its pedagogical and didactic potential. This platform, built on the infrastructure of Google Sheets, provides an open and user-friendly interface for all participants in the educational process. The Flippity.net platform is a modern example of applying the principles of constructivist learning theory and active learning in practice. Its pedagogical paradigm is based on John Dewey's "learning by doing", L.S. Vygotsky's concept of the zone of proximal development, and B. Bloom's taxonomy of cognitive domains. The platform integrates three core components of pedagogical technology — didactic, psychological, and technological aspects — to create a universal learning environment for future teachers. Its didactic functionality aligns with the principles of clarity, comprehensibility, scientific validity, and systematicity in teaching. In the process of creating interactive tools, future teachers not only acquire technical skills but also develop competencies in pedagogical design, content creation, and methodological structuring of educational materials.

Flippity.net supports several modes of knowledge formation that enhance the cognitive activity of future teachers.

- ✓ Flash Cards strengthen cognitive memory.
- ✓ Quiz Show organizes assessment and retrieval activities.
- ✓ Virtual Breakout enables problem-based learning scenarios.

These tools reinforce repetition, consolidation, and control stages in the learning process, broadening the methodological repertoire of future teachers.

Typing Test and Spelling Words modules can be used to develop students' language competencies. These functions support differentiated instruction, allowing teachers to design learning materials tailored to individual learners' needs. Interactive Game-Didactic Modules. The platform's game-based components

integrate gamification mechanisms into the educational process. Modules such as Matching Game, Connecto Game, Bingo, Crossword Puzzle, Word Scramble, Word Search, Snowman, and Word Master help create emotionally positive learning environments that boost intrinsic motivation.

According to gamification theory, incorporating game elements into education increases students’ engagement across cognitive, affective, and psychomotor domains. The MadLibs module encourages creative thinking, while Tournament Bracket fosters a sense of competition — both essential for shaping innovative pedagogical approaches in future teachers. Classroom Management and Organizational Tools. Flippity.net also provides a suite of tools that enhance classroom management and organizational skills.

Random Name Picker and Group Generator enable fair and transparent grouping of students.

Badge Tracker and Leaderboard facilitate monitoring and evaluation of student progress.

Progress Indicator serves as an effective instrument for implementing formative assessment, allowing teachers to track individual learning trajectories and provide timely pedagogical support.

These functions help future teachers acquire practical experience in pedagogical diagnostics and monitoring.

Visual and Multimedia Educational Tools. The Word Cloud function allows for text visualization, while the Timeline module presents chronological data in a logical, sequential structure. Interactive Maps facilitate the teaching of spatial and geographical concepts.

Such features are especially valuable for visual and spatial learners, supporting differentiated instruction. Modules like Fun with Fonts enhance the design and aesthetic quality of educational content, promoting pedagogical ergonomics. In modern education, visual aesthetics and information design play a crucial role in reducing cognitive load and improving material comprehension. Formation of Digital Pedagogical Competencies. Through Flippity.net, future teachers develop several key components of digital pedagogical literacy. First, they learn to use widely accessible digital tools like Google Sheets for educational purposes, enhancing technological fluency and creative application of existing resources.

Second, by designing and modifying interactive learning materials, they gain practical experience in pedagogical design principles and the application of models such as ADDIE (Analysis, Design, Development, Implementation, Evaluation) and SAM (Successive Approximation Model).

Methodological Flexibility and Innovative Thinking. The platform’s multifunctionality fosters methodological flexibility, enabling teachers to adapt to different subjects, contexts, and educational levels. By creating tools suitable for various disciplines, future teachers acquire the ability to contextualize materials and implement interdisciplinary approaches.

The platform also stimulates innovative thinking, as its simple interface allows teachers to rapidly prototype and test pedagogical ideas — embodying the rapid prototyping approach essential for modern educational innovation.

Collaboration and Professional Development. Since Flippity.net operates on Google Sheets infrastructure, it supports collaborative creation and sharing of educational tools. This promotes the formation of Professional Learning Communities (PLCs), aligning with Etienne Wenger's theory of Communities of Practice. By studying, adapting, and improving others' tools, future teachers develop reflective practice, in line with Donald Schön's concept of the reflective practitioner, which emphasizes critical reflection on one's own and others' experiences as a mechanism for professional growth. Technological Simplicity and Pedagogical Effectiveness. One of the main advantages of Flippity.net is its balance between simplicity and pedagogical efficiency.

The platform requires no programming skills and is accessible to users with various levels of digital preparedness, thus fostering technological inclusivity.
Its open and free access supports equal educational opportunities, allowing all future teachers — regardless of financial constraints — to design and use high-quality interactive learning tools, contributing to social equity and pedagogical democratization. Universal Design and Inclusive Education. Tools created via Flippity.net can be adapted for learners with different educational needs in accordance with Universal Design for Learning (UDL) principles developed by CAST (Center for Applied Special Technology).

This enables the development of inclusive teaching competencies, allowing teachers to design learning materials suited to visual, auditory, and kinesthetic learners, as well as students with special educational needs.

Formative Assessment and Pedagogical Feedback

Several platform modules — Quiz Show, Progress Indicator, Leaderboard — provide a technological infrastructure for implementing formative assessment strategies.

Through these tools, future teachers can monitor student progress, perform pedagogical interventions, and offer constructive feedback.

According to modern assessment theory, evaluation serves not only to measure achievement but also to improve learning and foster self-regulation skills. Flippity.net supports this multifaceted approach by offering a comprehensive suite of assessment tools.

Conclusion. The Flippity.net platform acts as a complex pedagogical tool that fulfills several functions:

- Didactic function — organizing and presenting learning materials;
- Methodological function — applying diverse teaching methods;
- Diagnostic function — assessing and monitoring learner progress;
- Motivational function — stimulating learning interest;
- Innovative function — implementing modern pedagogical technologies.

Its educational significance lies in bridging the gap between theory and practice, allowing future teachers to immediately apply theoretical knowledge in the creation of real teaching tools.

To effectively integrate Flippity.net into teacher education programs, it is recommended to apply a step-by-step approach — starting with simple tools and gradually advancing to complex, multifunctional projects.

Furthermore, organizing collaborative reflection and peer analysis of the created materials can enhance reflective practice and collective professional growth. In summary, Flippity.net is a technologically accessible and pedagogically efficient platform that meets the needs of 21st-century teacher education. It contributes to the development of digital competencies, methodological adaptability, innovative thinking, and collaborative professionalism among future educators. Such universal, open, and inclusive tools play a vital role in improving the quality of teacher preparation and the overall effectiveness of modern education.

References:

1. “The Flippity.Net to Enhance the Cognitive Skills in Araling Panlipunan: A Mixed-Methods Action Research”, Soc. sci. humanities j., vol. 9, no. 06, pp. 8299–8314, Jun. 2025, doi: 10.18535/sshj.v9i06.1907.
2. Sukiyanto, D., Anggreini, D., Wijayanto, Z. & Putri, A. “Development of Flippity-based educative game applications as a media for mathematical learning.” *Jurnal THEOREMS (The Original Research of Mathematics)*, Vol. 9, No. 1, July 2024. ejournal.unma.ac.id+1
3. Gutkovskii, A. “Flippity as a Tool for Collaborative Activity-Making.” *The Language Teacher*, Issue 47.6; November 2023. jalt-publications.org+1
4. “Flippity: Free Tool that Turns Google Sheets into Activities.” TechnologyEDUC, Feb 12 2015. TechnologyEDUC
5. “Flippity” review on Common Sense Education: “Flippity easily turns any Google spreadsheet into flash cards… Teachers can use Flippity for … to assess individual students, or to have students make their own creations.”

УДК: 34.037

Амирова Кайрыниса Асанбаевна, *аспирант*
Ош мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭЛЕКТРОНДУК НОТАРИАТТЫН ӨНҮГҮҮСҮ: УКУКТУК НЕГИЗДЕР, ПРАКТИКАЛЫК КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

Аннотация

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөр, анын ичинде нотариаттык ишмердүүлүктү да санариптик форматка өткөрүү иш-аракетти жүрүп жатат. Макалада негизги көңүл нотариат тармагындагы санариптештирүүгө бурулат. Анда “электрондук нотариат” түшүнүгүнө токтолуп, анын өнүгүү багыттары, айрым нотариалдык кызматтарды алыстан көрсөтүү мүмкүнчүлүктөрү, ошондой эле санариптештирүү процессинде жаралуучу көйгөйлөр жана тобокелдиктер каралат. Мындан тышкары нотариат тармагында санариптик технологияларды мындан ары өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү жана нотариалдык ишмердүүлүктө нотариустар тарабынан электрондук форматта кызмат көрсөтүүнүн ыкмалары талданат. Электрондук кол тамга, онлайн нотариат, автоматташтырылган системалар сыяктуу жаңы технологияларды киргизүүнүн негизги аспектилери каралып, бул технологиялар жарандар үчүн мамлекеттик кызматтарды жеткиликтүүрөөк жана ылдамыраак кылууга, ошондой эле юридикалык документтерди тариздөөгө кеткен убакытты кыскартууга өбөлгө түзөрү көрсөтүлөт. Изилдөөнүн натыйжасында, заманбап санариптик технологиялар азыркы учурдагы нотариаттык ишмердүүлүктү оптималдаштыруунун маанилүү куралы болушу белгиленет.

Негизги сөздөр: нотариат, санариптештиүү, электрондук нотариат, электрондук кол тамга, электрондук документтер, мамлекет, нотариус, санариптик технологиялар, мамлекеттик кызматтар, нотариалдык иш-аракет, мамлекттик орган, аралыктык кызмат, реестр.

РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННОГО НОТАРИАТА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ, ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

На сегодняшний день в Кыргызстане осуществляется активный процесс перевода государственных услуг, в том числе нотариальной деятельности, в цифровой формат. В данной статье акцент сделан на цифровую трансформацию в нотариальной сфере. Подробно рассматривается понятие «электронный нотариат», направления его развития, возможности дистанционного предоставления нотариальных услуг, а также возникающие в процессе цифровизации проблемы и риски. Дополнительно анализируются перспективы дальнейшего внедрения цифровых технологий в нотариальную практику, а также методы предоставления нотариусами услуг в электронном формате. Особое внимание уделяется внедрению таких технологий, как электронная подпись, онлайн-нотариат и автоматизированные системы, повышающих доступность и оперативность государственных услуг для граждан, а также сокращающих время, необходимое для оформления правовых документов. В заключение подчёркивается, что современные цифровые технологии становятся важным инструментом оптимизации нотариальной деятельности.

Ключевые слова: нотариат, цифровизация, электронный нотариат, электронная подпись, электронные документы, государство, нотариус, цифровые технологии,

государственные услуги, нотариальные действия, государственный орган, дистанционные услуги, реестр.

DEVELOPMENT OF ELECTRONIC NOTARIAT IN THE KYRGYZ REPUBLIC: LEGAL FRAMEWORK, PRACTICAL ISSUES AND PROSPECTS

Annotation

Currently, Kyrgyzstan is actively undergoing a process of transitioning government services, including notarial activities, into a digital format. This article focuses on the digital transformation within the notarial sphere. It examines in detail the concept of "electronic notariat," its development directions, the possibilities of providing notarial services remotely, as well as the problems and risks arising in the process of digitalization. Additionally, the article analyzes the prospects for further implementation of digital technologies in notarial practice and the methods used by notaries to provide services electronically. Special attention is given to the introduction of technologies such as electronic signatures, online notariat, and automated systems that enhance the accessibility and efficiency of public services for citizens, while also reducing the time required for processing legal documents. In conclusion, it is emphasized that modern digital technologies are becoming an essential tool for optimizing notarial activity.

Keywords: notariat, digitalization, electronic notariat, electronic signature, electronic documents, state, notary, digital technologies, public services, notarial acts, government body, remote services, register

Киришу. Санариптештирүү өлкөнүн социалдык турмушу үчүн гана эмес, жалпы өнүгүүсү үчүн чоң мааниге ээ. Илимий-техникалык жетишкендиктердин заманбап өнүгүү тенденциялары адамдын жүрүм-турумунун кеңири таралган моделин өзгөртүп, адаттагыдан айырмаланган жаңы өз ара аракеттенүү ыкмасын жаратат. Заманбап дүйнө санариптик революциянын босогосуна кадам таштоо менен адамдардын жашоосунун дээрлик бардык тармактарына таасир этүүдө. Санариптик жаңычылдыктар коомдук мамилелердин жаңы баскычта пайда болушуна жана өнүгүшүнө негиз түзүүдө. Технологиялык прогресс менен катар эле адамзат эң акыркы технологияларды колдонуу менен укуктук жөнгө салууну да кайра түзүүгө муктаж. Нотариат - санариптештирүү шарттарында өзгөчө актуалдуу болуп калган тармактардын бири. Жаңы шарттарда нотариалдык ишмердүүлүк кардарлар үчүн жеткиликтүүрөөк жана ыңгайлуураак болуп калды, бирок ошол эле учурда нотариустар үчүн жаңы чакырыктар жана милдеттер пайда болду. Санариптештирүү “сатуучу-сатып алуучу” сыяктуу мамилелердин өнүгүшүнө олуттуу таасир берип, базардык талдоонун негизинде глобалдашуу процесстеринин жаңы этабынын калыптанышына алып келет. Ошону менен катар, жаран менен мамлекеттик орган ортосундагы өз ара аракеттенүүнү санариптик чөйрөгө ыңгайлаштыруу нотариат ишмердүүлүгүндө санариптик технологияларды колдонууга да тиешелүү, бул Кыргыз Республикасынын «Нотариат жөнүндө мыйзамдардын негиздери» мыйзамына киргизилген өзгөртүүлөр менен дал келет [1].

Учурда нотариалдык ишмердүүлүктү маалыматтык-коммуникациялык технологияларсыз жүргүзүү дээрлик мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу,

кабыл алынган мыйзамда нотариустун ишинде санариптик ыкмаларды колдонууга мүмкүндүк берген бир катар жаңы укуктар жана функциялар каралган. Анын алкагында, нотариалдык документтердин Бирдиктүү электрондук базасын жүргүзүү тартиби да мыйзам менен бекемделген [2]. Бул мыйзам санариптик мүмкүнчүлүктөрдү ишке ашырууга багытталган негизги өзгөрүүлөрдү камтыйт. Электрондук реестрлерди жүргүзүү, нотариус бардык нотариалдык аракеттерди санарип форматта каттоо; электрондук нотариалдык документтерди түзүү, документтерди түзүү жана көбөлөндүрүү электрондук түрдө жүргүзүү; электрондук документтерди кабыл алуу жана иштеп чыгуу, жарандардан алынган электрондук документтердин негизинде нотариалдык аракеттерди жүргүзөт. Маалыматтык технологияларды кеңири колдонуу нотариаттын коом үчүн маанилүү болгон иш-аракеттерин санарип чөйрөгө өткөрүүгө жана электрондук форматтагы жаңы нотариаттык аракеттерди пайдаланууга шарт түзүп, кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын жана деңгээлин жогорулатат [3].

Бирдиктүү электрондук системасын негизги функциясынын максаты жана маңызы – нотариат өкүлдөрүнө нотариалдык аракеттерди жүргүзүү үчүн зарыл болгон юридикалык мааниси бар маалыматтарга ыкчам жетүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу. Биз “электрондук формадагы нотариат – бул юридикалык мааниге ээ болгон маалыматтарды жыйноо, берүү жана сактоо аракеттеринин жыйындысы, ошондой эле нотариалдык аракеттерди жүргүзүү жана мамлекеттик органдар менен өз ара аракеттенүү, бул учурда жалпыга жеткиликтүү маалыматтык-телекоммуникациялык тармактар жана нотариустун электрондук-санариптик кол тамгасы колдонулат” деген пикир менен макулбуз [4]. Бул аныктама профессор В. В. Ярков тарабынан сунушталган жана учурдагы нотариат боюнча окуу куралдарында, ошондой эле нотариалдык укук тармагындагы басылмаларда кеңири колдонулат. 2019-жылдан тартып электрондук документ жүргүзүү системасына толук өткөндүгү тууралуу айтууга болот. Азыркы учурда Кыргыз Республикасында нотариустар өз ишмердүүлүгүндө санариптик технологияларды активдүү колдонушат. Ошол учурда мындай иш-аракеттердин дээрлик бөлүгү мыйзам менен жөнгө салынган. Ал эми 2025-жылдын 1-октябрынан тартып алты нотариалдык кызматты аралыктан, онлайн түрүндө алууга болот. Мына ушундан улам нотариалдык ишмердүүлүктүн санариптешүү процесси уланып жатканын көрсөтөт. Ошону менен бирге, санарип нотариаттын мүмкүнчүлүктөрү кеңейип, жарандар үчүн нотариалдык кызматтарга жеткиликтүүлүктү жеңилдетип, нотариустардын ишинин эффективдүүлүгүн жогорулатууда. Учурдагы жашоо ыргагы тездеп жаткан шартта, санарип форматта нотариус менен иш алып баруу жарандар үчүн ыңгайлуу жана натыйжалуу. Бул ыкма жарандарды жеке кайрылуудан бошотуп, өзү каалаган нотариусту тандап алуу мүмкүнчүлүгүн түзөт. Муну менен катар, бүтүмдү текшерүүнүн бардык баскычтары жана коопсуздук кепилдиктери толугу менен сакталат. Нотариат тармагын санариптештирүү, мамлекеттик органдар ортосундагы электрондук өз ара аракеттенүү системасын эффективдүүлүгүн

жогорулатууга мүмкүндүк түздү. Бул система аркылуу нотариустар Кыргызстандын Түндүк, Кыргызстандын банктары, мамлекеттик реестрге каттоо, салык, ЖААК органдары ж.б. мекемелерден зарыл маалыматтарды ыкчам алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Бул кызматташтык юридикалык мааниси чоң, маалыматтарды ыкчам текшерүүгө, нотариалдык документтер менен байланышкан алдамчылык аракеттердин алдын алуу негизинде жарандык жүгүртүү субъекттеринин укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону оптималдаштыруу шарттын түзөт.

Электрондук нотариатты биз жогоруда белгиленген артыкчылыктарына карабастан, илимий басылмаларда бул багыттагы санариптештирүү процессине байланыштуу айрым кооптонуулар да айтылып келет. Айрым адистер бул процессте орун алган тобокелчиликтерге көңүл бурушууда [5, 36-б.]. Алгачкы олуттуу көйгөйлөрдүн бири катары карасак, нотариалдык аракеттерди интернет тармагы аркылуу жасоо учурунда кайрылган жактын жеке маалыматтарын коргоо маселеси белгиленет. Электрондук кол тамганы жаран өз ыктыяры менен колдонуп жатканына ишеним артыруу толук мүмкүн эмес болушу, анткени мындай кайрылуу мажбурлоо же басым астында жасалыш ыктымалдуулугу бар. Бул болсо жарандардын укуктарынын бузулушуна, ал тургай мүлкүн же акча каражаттарын жоготууга алып келиши мүмкүн. Ошону менен биргеликте, “Электрондук нотариат МС” архивдеринде санарип форматта сакталган нотариалдык аракеттер боюнча жашыруун маалыматтардын сыртка чыгып кетүү коркунучун да четке кагыла албайбыз. Мунун негизинде, нотариалдык сырдуулукту сактоо жана маалымат базаларынын коопсуздугун камсыз кылуу маселеси өтө маанилүү жана өзгөчө көңүл бурууну талап кылган багыт болуп саналат деп айтсак жаңылышпайбыз.

Биз изилдеген темада авторлордун көбүчүлүгү электрондук нотариаттын кемчиликтеринин бири катары санариптик дискриминация деп белгилешет [6, 82-б.]. Мындай көрүнүш чынында бар экенине ынанабыз, анткени өзгөчө алыскы аймактарда жашаган жарандардын баары эле ар кандай объективдүү жана субъективдүү себептерден улам нотариустун кызматын аралыктан пайдалана албай калат. Алардын бири катары карасак, техникалык мүмкүнчүлүктөрдүн жоктугу. Бүгүнкү күнгө чейин интернет тармагынын камтуусу туруксуз абалы, ал эми байланыштын сапаты “Түндүк” порталына туташууга жетишсиздиги. Андан тышкары, интернет кызматтарын акысы айрыкча пенсионерлер үчүн өтө кымбат. Ошондой эле ар бир жаранда смартфон же башка зарыл болгон телефон, ноутбук, планшет ж.б. жоктугу. Дагы бир белгилей кетчү нерсе, карылардын куректык өзгөчөлүктөрүнөн улам, карылык куректагылар эле эмес көбчүлүк жарандардын электрондук нотариаттын кызматтарын пайдаланууга жетиштүү билим жана жөндөмдөр жоктугу. Алар электрондук кол тамганын механизми менен тааныш эмес жана аны колдонуу жолдорун түшүнүшпөйт. Мына ушуга байланыштуу айрым авторлор дагы бир терс көрүнүш — “санариптик нигилизм” сыяктуу терс көрүнүш белгилешет. Бул, жагдай, көбүнчө жөнөкөй, технологиялык жактан анча тажрыйбасы жок колдонуучуларга мүнөздүү, ойлонбостон “макулмун”,

“макул эмесмин” деген баскычтарды басат. Натыйжада, алар өздөрүнүн укуктары менен милдеттерин толук билбей туруп, санариптик кызматтарды пайдаланууга алып келет [7, 134-б.]. Мындай учурларда социалдык инженерия боюнча адистешкен киберкылмышкерлер жаралган боштуктарды өз кызыкчылыгында колдонушу мүмкүн. Алар жарандардын ишенимине кирип, аларды нотариат тармагында мыйзамсыз аракеттерге түртүшү ыктымал. Мындан тышкары, маалыматтык системаларда үзгүлтүктөрдүн болуп кетүү коркунучу жана техникалык кемчиликтер да электрондук нотариаттын коопсуздугуна коркунуч жаратарын унутпоо керек. Бирок ошого карабастан, IT-технологиялар тынымсыз өнүгүп жаткан шартта, техникалык мүнөздөгү көйгөйлөрдүн басымдуу бөлүгү ийгиликтүү чечилиш мүмкүндүгүн белгилейт. Ал эми субъективдүү мүнөздөгү суроого токтолсок, нотариустарды жаңы санариптик технологиялар менен иштөөгө үйрөтүү менен бул тармакта квалификациялуу кадрларды даярдоо зарылчылыгы. Мындан тышкары, жеке маалыматтардын купуялуулугун сактоо жана электрондук документтердин бүтүндүгүн камсыз кылуу маселелери өзгөчө мааниге ээ болууда. Бул маалыматтык коопсуздук киберкоркунучтарга жана санариптик чабуулдарга каршы туруу үчүн чечүүчү роль ойной турганы менен байланыштуу. Ошондой эле жарандардын электрондук нотариалдык кызматтарга болгон ишенимин чыңдоо да абдан маанилүү, анткени бул кызматтарды күнүмдүк турмушта активдүү колдонууга түрткү берет.

Электрондук нотариаттын келечеги тууралуу сөз кылганда, ал ар тараптуу жана кеңири мүмкүнчүлүктөргө ээ экенин белгилей кетүү керек.

1. Нотариаттык кызматтардын электрондук форматтагы жеткиликтүүлүгүн арттыруу;
2. Жаңы автоматташтырылган маалымат системаларын иштеп чыгуу, ошондой эле “Мобилдик нотариат” тиркемесин түзүү;
3. Кыргыз Республикасында дүйнөлүк стандарттарга жооп берген заманбап жана атаандаштыкка туруштук бере алган укук системасын түзүү;
4. нотариалдык иш-аракеттердин аралыктан жүргүзүү тизмесин кеңейтүү, жарандык айлантуудагы субъекттилердин суроо-талаптарына ылайык келген маалыматтар реестлерин түзүү ж.б. [8, 166-б.].

Жыйынтыктап айтканда, нотариат тармагында санариптик технологиялар жигердүү колдонулуп, бул багытта өнүгүү уланууда. Санариптештирүү коомдогу жана нотариалдык ишмердүүлүктөгү негизги тенденция болуп саналат. Электрондук нотариаттын артыкчылыктарына карабастан, санариптик технологиялар нотариустун ишине көмөкчү курал экенин эстен чыгарбоо керек. Санариптештирүү кызмат көрсөтүүнү тездетип, иш процесстерин жеңилдетет, бирок нотариустун юридикалык жоопкерчилигин жана адамдык факторду толук алмаштыра албайт. Технологиялар нотариустун жардамчысы катары кызмат кылышы керек жана аны кесипкөй юрист катары толук алмаштырууга болбойт. Анткени нотариус жөнөкөй техникалык ортомчу эмес, ал мыйзамдуулукту камсыз кылууга жана жарандардын укуктарын коргоого жооптуу болгон коомдук кызмат адамы

болуп саналат. Айрым юридикалык аракеттер, мисалга алсак, керээз түзүү сыяктуу, олуттуу эмоционалдык чыңалуу менен коштолот. Бул адам факторун маанилүү айкын көрсөтүп турат. Нотариаттык ишмердүүлүктүн бардык процесстерин толук автоматташтыруу мүмкүн эмес деп эсептейбиз. Биздин көз карашыбызда, нотариаттын келечеги - бул технология менен адам факторунун аралаш модели. Мындай ыкма учурда эле калыптанып, практикада колдонуп башталды. Ал эми нотариус мурдагыдай эле жарандык айлантууда мыйзамдуулугун жана туруктуулугун камсыз кылган негизги фигура бойдон калууда.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Нотариат жөнүндө мыйзамы 2023-жылдын 9-марты № 54. https://cbd.minjust.gov.kg/112540/edition/11746/kg
2. Нотариалдык документтердин Бирдиктүү электрондук базасын жүргүзүүнүн тартиби 2019-жылдын 29-августундагы N 434
3. Амирова К.А., Мамашарип кызы Багдагуль., Төлөгөн уулу Талант Нотариат чөйрөсүндөгү жасалма интеллект // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Укук, №1(6)2025, 20-25. С.21-25. https://journal.oshsu.kg/index.php/law/article/view/3081/2047
4. Нотариальное право / под ред. В. В. Яркова. − М.: Статут, 2017. – С. 97.
5. Баранов Е. В., Мишечкина С. С. Цифровизация нотариата: за и против // Цифровые трансформации экономики и права: сборник научных тезисов Национальной научно-практической конференции. − Волгоград, 2022. – С. 35–38.
6. Беглова Г. З. Цифровая трансформация российского нотариата // Пробелы в российском законодательстве. – 2024. – № 2. − С. 81–85.
7. Гатауллина А.С. Цифровизация нотариальной деятельности // Грядущим поколениям завещаем: творить добро в защиту права: материалы Всероссийской научно-практической конференции студентов с международным участием, Оренбург, 23–24 марта 2022 г. – Оренбург: Пресса, 2022.
8. Агибалова Е. Н., Рыжова А. А. Современный нотариат в эпоху цифровой трансформации // Правовая парадигма. – 2022. – № 1. – С. 166–170.

УДК 81'24 :004 .8

Арзыбаева Айжамал Эркинбековна, *окутуучу*
К. Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ЧЕТ ТИЛДЕРДИ ҮЙРӨНҮҮГӨ БОЛГОН МАМИЛЕНИ КАНДАЙЧА ӨЗГӨРТҮП ЖАТАТ: ПЕДАГОГИКАЛЫК КЫЙЫНЧЫЛЫКТАР

Аннотация
Макалада жасалма интеллект технологияларынын таасири астында чет тилдерин үйрөнүү методдорунун трансформациясынын таасири талкууланат. Тил үйрөнүү үчүн заманбап жасалма интелект колдонмолор, жекече окутуу системалары жана виртуалдык репетиторлор талданат. Жасалма интеллект окутуунун билим берүү программаларынын ийкемдүүлүгүнө тийгизген таасири изилденет, ыкмалардын натыйжалуулугу бааланат, ар кандай багыттардын өнүгүү перспективалары болжолдонууда. Тилди окутууда жасалма интеллект колдонуунун артыкчылыктары жана чектөөлөрү аныкталган, тил үйрөнүү процессинде жасалма интеллектти өнүктүрүү боюнча сунуштар сунушталган.
Ачкыч создор: жасалма интеллект, чет тилдерин үйрөнүү, санариптик билим берүү, адаптивдүү окутуу, жекече окутуу, виртуалдык репетитор, интерактивдүү окутуу.

КАК ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ МЕНЯЕТ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ

Аннотация
В статье эффект трансформации методов изучения иностранных языков под влиянием технологий искусственного интеллекта. Анализируются современные ИИ-приложения для языкового обучения, персонализированные системы обучения и виртуальные репетиторы. Исследуется влияние машинного обучения на адаптивность образовательных программ, оценивается эффективность подходов и прогнозируются перспективы развития различных направлений. Выявлены преимущества и ограничения использования ИИ в языковом образовании, предложены рекомендации по улучшению искусственного интеллекта в процессе изучения языков.
Ключевые слова: искусственный интеллект, изучение иностранных языков, цифровое образование, адаптивное обучение, персонализированное обучение, виртуальный репетитор, интерактивное обучение.

HOW ARTIFICIAL INTELLIGENCE IS CHANGING THE APPROACH TO FOREIGN LANGUAGE LEARNING: PEDAGOGICAL CHALLENGES

Abstract
This article examines the effect of artificial intelligence technologies on the transformation of foreign language learning methods. It analyzes modern AI applications for language learning, personalized learning systems, and virtual tutors. It examines the impact of machine learning on the adaptability of educational programs, evaluates the effectiveness of approaches, and predicts the prospects for the development of various areas. The advantages and limitations of using AI in language education are identified, and recommendations are made for improving artificial intelligence in the language learning process.
Keywords: artificial intelligence, foreign language learning, digital education, adaptive learning, personalized learning, virtual tutor, interactive learning.

Киришүү. Жасалма интеллект технологияларынын тез өнүгүүсүнөн улам азыркы тил билим берүү фундаменталдык өзгөрүүлөр мезгилин башынан өткөрүүдө. Класстык системага жана стандарттык окуу китептерине негизделген чет тилдерди окутуунун салттуу ыкмалары акырындык менен ар бир окуучунун жекече муктаждыктарына ылайыкташа ала турган инновациялык чечимдерди үйрөнүүдө.

Изилдөөнүн актуалдуулугу глобалдашуу жана билим берүүнү санариптештирүү шарттарында тилди окутуу ыкмаларын колдонууга болгон зарылчылыктын өсүшү менен аныкталат. Изилдөөлөргө ылайык, билим берүүдө жасалма интелект технологияларынын рыногу жыл сайын 25%дан ашык өсүүдө, тил окутуу бул сегменттин тиешелүү үлүшүн түзөт. Бул изилдөөнүн максаты чет тилдерин үйрөнүү жаатында жасалма интеллект технологияларын өнүктүрүүнүн учурдагы абалын жана перспективаларын талдоо, алардын артыкчылыктарын жана кемчиликтерин аныктоо, ошондой эле натыйжалуу ишке ашыруу стратегияларын иштеп чыгуу болуп саналат.

Тил окутууда жасалма интелект колдонуунун теориялык негиздери. Концептуалдык ыкмалар боюнча жасалма интеллектти тил үйрөнүү процессине интеграциялоо бир нече негизги түшүнүктөргө негизделген. Биринчиден, бул окутуунун адаптациялык принциби, ал окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүнө жараша окутуунун мазмунун жана ыкмаларын автоматтык түрдө өзгөртүүнү камсыз кылат. Экинчиден, тил компетенцияларынын өнүгүүсүнүн жекече траекториясын камсыз кылган жекече окутуу концепциясы. Когнитивдик лингвистика, психолингвистика жана нейроилимдер боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн теориялык сунуштар, алар тилдин өнүгүү процесстерин моделдөөгө жана окутуу жаатында натыйжалуу алгоритмдерди түзүүгө мүмкүндүк берет.

Технологиялык негиздер Тил үйрөнүү үчүн заманбап системалары ар кандай программаларды үйрөнүү технологияларына таянат. Терең үйрөнүү нейрон тармактары табигый тилди иштеп чыгуу, анын ичинде сөз жана текст генерациялоо үчүн колдонулат. Программаларды үйрөнүү алгоритмдери колдонуучулардын окутуу моделдерин талдайт жана билим берүү мазмунун оптималдаштырат.

Табигый тилди иштетүү (НЛП) технологиялары өзгөчө мааниге ээ, алар системаларга адамдын сөзүн түшүнүүгө жана сактоого, грамматикалык конструкцияларды жана семантикалык байланыштарды талдоого мүмкүндүк берет. Тил үйрөнүү үчүн заманбап жасалма интелект колдонмолору жана жасалма интелект функциясы менен мобилдик тиркемелер жашообузда чон роль ойнойт. Тил үйрөнүү үчүн заманбап мобилдик тиркемелер окутуунун натыйжалуулугун баалоо үчүн жасалма интеллект технологияларын жигердүү колдонот. Сөз өлчөө системалары окуучулардын айтылышын баалоо жана тез пикир менен камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Жасалма интеллект үйрөнүү алгоритмдери колдонуучунун прогрессин талдайт жана маселелердин татаалдыгын жана темасын автоматтык түрдө жөнгө салат. Интерактивдүү

көнүгүүлөр жекече окутуу темпине ылайыкташтырат, ал эми геймификация системасы үзгүлтүксүз машыгууга түрткү берет. Каалаган убакта жана каалаган жерде окуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу маанилүү, бул тил билиминин жеткиликтүүлүгүн бир кыйла кеңейтет.

Адаптивдүү окутуу платформалары боюнчада айта кетсем.

Жасалма интеллект технологиялары менен веб-платформалар тил үйрөнүү үчүн комплекстүү чечимдерди камсыз кылат. Буларга толук аналитикалык прогресс, материалды тандоо үчүн сунуш системалары жана жекече окутуу пландарын автоматтык түрдө түзүү кирет. Мындай платформалардын өзгөчөлүгү - мазмундун ар кандай түрлөрүн: тексттик, аудио, видео жана интерактивдүү тапшырмаларды интеграциялоо. Алыстан өлчөө системалары студенттердин жазуу иштерин талдоого жана грамматика, лексика жана стиль боюнча пикир берүүгө мүмкүндүк берет. Жеке жасалма интеллект репетиторлору жана чат-боттору боюнча жана виртуалдык тил жардамчылар негизинде ишке ашыруу жолдору.

Чоң тил моделдеринин өнүгүшү изилденип жаткан нерселер боюнча толук кандуу диалог жүргүзүүгө жөндөмдүү виртуалдык репетиторлордун пайда болушуна алып келди. Бул системалар грамматикалык эрежелерди түшүндүрөт, котормону камсыз кылат, сүйлөшүү практикасын жүргүзөт жана колдонуучунун билимине ылайыкташа алат. Виртуалдык репетиторлордун артыкчылыгы - алардын күнү-түнү жеткиликтүүлүгү жана чексиз чыдамдуулугу. Алар эскирбейт, материалды кайталай алат жана ар бир окуучунун жекече окутуу стилине ылайыкташтырылат.

Жасалма интеллект айландыруу системасы, заманбап конверсия системалары ар кандай темалар боюнча диалог жүргүзө алат, бул сүйлөшүү көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн өзгөчө маанилүү. Алар ар кандай коммуникациялык жагдайларды моделдештире алышат: күнүмдүк баарлашуудан баштап ишкердик баарлашууга чейин.

Биздин системанын талкуунун контекстин талдоо жана убакыттын өтүшү менен координацияланган диалогду колдоо жөндөмдүүлүгү маанилүү момент. Бул реалдуу коммуникациялык сценарийлерди түзүүгө жана практикалык коммуникациялык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Ошол менен чогуу адаптивдүү окутуу системаларын жана окутуу тажрыйбасын жекечелештирүүнүн оз алдынча оздоштуруу.

Жасалма интеллект системасынын негизги артыкчылыгы - окутууну жекечелештирүү мүмкүнчүлүгү. Жасалма интеллект үйрөнүү алгоритмдери көптөгөн параметрлерди талдайт: материалды өздөштүрүү ылдамдыгы, типтүү каталар, тапшырмалардын түрлөрүндөгү артыкчылыктар, сабактардын активдүү өткөрүүсү жана башка көп нерселер. Талдоонун мындай системасынын негизинде окуу программасы автоматтык түрдө өзгөртүлөт, материалды тез өздөштүргөн студенттер үчүн татаал тапшырма аткарылат, ал эми темаларды эске алуу менен кыйынчылыктарды эске алгандарга кошумча практика берилет. Интеллектуалдык кайтарым байланыш системасы жана заманбап жасалма интеллект системалары кыска мөөнөттө толук жана

конструктивдүү кайтарым байланышты камсыз кылат. Алар катачылыктарды гана көрсөтпөстөн, алардын пайда болушунун себептерин да түшүндүрүшөт, оңдоонун жолдорун сунуштайт, келечектүү изилдөө үчүн сунуштарды беришет.

Система катачылыктардын закономердүүлүгүн талдайт жана катышуучулардын билиминдеги системалык көйгөйлөрдү аныктайт, аларды чектөө үчүн максаттуу иш-аракеттерди колдонот. Тил үйрөнүүдө жасалма интеллектин артыкчылыктарын корсотуу. Натыйжалуулугу жана жеткиликтүүлүгү менен айырмаланган система. Тил үйрөнүүдө жасалма интеллект колдонуу бир катар маанилүү пайдаларды берет. Биринчиден, бул сапаттуу тил билиминин жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу болуп саналат. Студенттер топтук сабактардын графигине ылайыкташуунун зарылдыгы жок ыңгайлуу убакытта жана ыңгайлуу темпте окуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Экономикалык натыйжалуулук да актоо үчүн негиз болуп саналат. ИИ системалары мугалим менен жекече сабактарга салыштырмалуу алда канча арзан баада сапаттуу билим алууга мүмкүндүк берет. Индивидуалдаштыруу жана мотивация бул окутууну терең жекечелештирүү жөндөмдүүлүгү ар бир окуучунун өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: окуу стили, когнитивдик жөндөмдүүлүктөр, мотивациялык факторлор жана турмуштук жагдайлар. Бул окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууга жана тилди үйрөнбөй калуу мүмкүнчүлүгүнүн азайышына алып келет.

Мотивациянын бул деңгээлинин геймификациясы жана интерактивдүү элементтери, туруктуу күчтүү кайтарым байланыш прогрессти көрүүгө жана окутуу деңгээлин жөнгө салууга жардам берет. Чектөөлөр жана кыйынчылыктар, технологиялык чектөөлөр бул өнүгүүнүн ылдамдыгына жана натыйжалуулугуна туздон-түз таасир этүүчү факторлор.

Таасирдүү жетишкендиктерге карабастан, тил үйрөнүүдө жасалма интелект технологиялары режимдеринде чектөөлөр бар. Сөз таануу системалары ар кандай акценттер жана диалектилер менен кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн. Жасалма интеллект үчүн контекстти жана маданий сезимталдыктарды түшүнүү маанилүү бойдон кала берет.

Иштелип чыккан мазмундун сапаты дайыма эле тажрыйбалуу мугалимдер тарабынан коюлган стандарттарга жооп бере бербейт, айрыкча чыгармачылыкты же маданий терең түшүнүүнү талап кылган учурларда. Педагогикалык кыйынчылыктар бул билим берүүдө адам факторун сактоо маанилүү маселе болуп саналат. Тил окутуу грамматика жана сөз байлыгын гана үйрөтпөстөн, маданий компетенттүүлүктү, боорукердикти жана маданияттар аралык коммуникация жөндөмдүүлүгүн да өнүктүрүүнү камтыйт. Технологияга көз карандылыктын көбөйүшү өз алдынча үйрөнүү жана сын көз караш менен ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн. Чечим технологиялары менен окутуу ыкмаларынын ортосунда тең салмактуулук керек. Өнүгүүнүн перспективалары же Технологиялык инновациялар билим, изилдөө жана ишкердиктин өз ара байланышын чыңдоого жардам берет.

Тил билим берүүдө жасалма интелектин келечеги мультимодалдык системаларды өнүктүрүү менен байланыштуу, бир эле учурда текстти, сүйлөөнү, сүрөттөрдү жана жаңсоолорду иштеп чыгуу ыкмалары. Бул көбүрөөк табигый жана натыйжалуу окутуу тажрыйбаларына мүмкүндүк берет.

Технологиянын жана кошумча реалдуулуктун жетишкендиктери реалдуу тил чөйрөсүн жана маданий контексттерди түзүп, иммерсивдүү тил үйрөнүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Консервативдүү билим берүү менен интеграция. Билим берүү формаларынын өзгөрүшү менен ИИ технологияларын интеграциялоо келечектүү багыт болуп саналат. Алдыңкы интеллект менен жандуу окутуунун артыкчылыктарын айкалыштырган гибриддик моделдер оптималдуу окутуунун натыйжаларын бере алат. Өнүгүү системаларын окутуучулар жасалма интелекттин салттуу окутуунун натыйжалуулугун баалоо үчүн курал катары колдонууга мүмкүндүк беришет.

Корутунду. Жасалма интеллект чет тилдерди үйрөнүү ыкмаларын түп тамырынан бери өзгөртүүдө, персоналдаштыруу, автоматташтыруу жана окуу процессинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылууда. Заманбап жасалма интеллект колдонмолору жана виртуалдык репетиторлор жеткиликтүү жана сапаттуу тил билимин камсыз кылууда олуттуу потенциалды көрсөтүшөт.

Бирок, жасалма интеллект технологияларын ийгиликтүү интеграциялоо алардын чектөөлөрүн кылдат карап чыгууну жана технологиялык чечимдерди ырааттуу педагогикалык ыкмалар менен тең салмактуу айкалыштырууну талап кылат. Тил билиминин келечеги жасалма интеллект мугалимин толук алмаштырууда эмес, адам тажрыйбасы менен технологиялык мүмкүнчүлүктөрдүн ортосундагы синергиялык өз ара аракеттешүүнү түзүүдө. Андан аркы изилдөөлөр жасалма интеллект окутуунун узак мөөнөттүү таасирлерин изилдөөгө, операциялык билим берүүнүн сапатын баалоо методологияларын иштеп чыгууга жана жасалма интеллект билим берүү системаларында илимий маалыматтарды колдонуу үчүн бул негизди чыгарууга багытталышы керек.

Адабият:

1. Андреев А.А., Солдаткин В.И. Дистанциялык билим берүүдө жасалма интеллектти колдонуу. 2023. No 3. 45-62-б.
2. Белкин А.С. Технология персонализационного обучения иностранного языка с использованием ИИ. 2023. No 2. Б. 78-91.
3. Васильева О.П. Адаптивные системы в языковом образовании: теория и практика. 2024. No 1. Б. 112-128.
4. Григорьев С.Н., Петрова М.И. Эффективность применения ИИ для изучения английского языка: сравнительный анализ. 2023. No 4. Б. 23-37.
5. Дмитриев В.К. Билим берүү ИИ системаларында акча маалыматтарын колдонуунун этикалык аспектилери. 2024. No 2. Б. 67-82.
6. Чен, Л., Чжан, М. Тилди изилдөөдө жасалма интеллект: комплекстүү сереп. 2023. Т. 45, No 3. Б. 234-251.

7. Джонсон, Р., Смит, К. Искусственный интеллект негизиндеги тил колдонмолорунда окутуунун жекече ыкмалары. 2024. Т. 187. Б. 104-118.
8. Мартинес, А., Браун, Ж. Тил окутуунун келечеги: Жасалма интеллектке негизделген мугалимдер жана репетиторлор. 2023. Т. 27, No 2. Б. 89-106.
9. Сингх, П., Кумар, В. Билим берүү тиркемелеринде табигый тилди иштеп чыгуу: учурдагы абал жана келечектеги багыттар. 2024. Том 17, No 1. 45-59-б.
10. Уильямс, С., Андерсон, Т. Эффективность разговорных агентов на основе ИИ в развитии второго языка. 2023. Т. 44, No 4. Б. 567-584.

Жумабекова Насиба Акимжановна, *улук окутуучу*
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ
Атакелдиева Гулнур, *магистрант*
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АЯЛДАРДЫН РОЛУ АРКЫЛУУ ЗАМАН ӨЗГӨРҮШҮН ЧАГЫЛДЫРУУ

Аннотация

Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында аялдардын образы жана ролу аркылуу коомдун жана доордун өзгөрүшү системалуу түрдө талданат. Автордун аял кейипкерлеринин психологиялык тереңдиги, алардын үй-бүлөлүк, социалдык жана маданий чөйрөлөрдө өз ордун табышы, ошондой эле элдин каада-салттары жана коомдук стереотиптер менен кагылышуусу изилденет. Айтматовдун чыгармаларында аялдар тарыхтын, саясий жана социалдык өзгөрүүлөрдүн көз карандысыз байкоочулары жана катышуучулары катары көрүнөт. Макалада аял образы аркылуу доордун трансформациясы, анын ичинде маданий жана моралдык баалуулуктардын өзгөрүшү, коомдук аң-сезимдин жана жеке инсандык өнүгүүнүн көрүнүштөрү каралат. Ошондой эле, кыргыз улуттук менталитети жана фольклордук салттар аял образдары аркылуу замандын көрүнүшүн чагылдыруучу маанилүү фактор катары көрсөтүлөт.

Ачкыч сөздөр: Айтматов, аял образы, доор өзгөрүшү, кыргыз адабияты, коомдук жана маданий контекст

ОТРАЖЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ВРЕМЁН ЧЕРЕЗ РОЛИ ЖЕНЩИН В ТВОРЧЕСТВЕ АЙТМАТОВА

Аннотация

В статье системно анализируется отражение изменений общества и времени через образы и роли женщин в произведениях Чингиза Айтматова. Рассматривается психологическая глубина женских персонажей, их положение в семейной, социальной и культурной среде, а также их взаимодействие с народными традициями и общественными стереотипами. Женщины в произведениях Айтматова выступают как независимые наблюдатели и активные участники исторических, политических и социальных перемен. Статья показывает, как через женские образы раскрываются процессы трансформации эпохи, изменения культурных и моральных ценностей, развитие общественного сознания и личностного становления. Особое внимание уделено национальному менталитету и фольклорным традициям кыргызского народа, которые через женские образы отражают дух времени.

Ключевые слова: Айтматов, женский образ, изменение эпохи, кыргызская литература, социальный и культурный контекст

REFLECTION OF CHANGING TIMES THROUGH THE ROLES OF WOMEN IN AITMATOV’S WORKS

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of how societal and temporal changes are reflected through the roles and images of women in Chingiz Aitmatov’s works. It examines the psychological depth of female characters, their positions within familial, social, and cultural contexts, as well as their interactions with folk traditions and societal stereotypes. In Aitmatov’s literature, women often appear as independent observers and active participants in historical,

political, and social transformations. The study explores how female characters portray the transformation of eras, shifts in cultural and moral values, and the development of social consciousness and personal identity. Additionally, the article emphasizes the role of Kyrgyz national mentality and folkloric traditions as crucial elements in depicting the spirit of the times through female images.
Keywords: Aitmatov, female image, changing times, Kyrgyz literature, social and cultural context

Киришуу. XX кылым – кыргыз эли үчүн коомдук, маданий жана руханий өзгөрүүлөрдүн мезгили болду. Бул доордо элдин жашоо образы, моралдык баалуулуктары жана аялдын коомдогу орду олуттуу өзгөрүүгө дуушар болду. Мына ушул өзгөрүүлөрдү терең көркөм деңгээлде сүрөттөгөн улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов өз чыгармаларында адам тагдырын мезгил менен тыгыз байланышта ачып берди. Айтматов чыгармаларындагы аял образы өзгөчө орунду ээлейт. Аял — адамдын адамдык касиетин, элдин маданий деңгээлин, руханий дүйнөсүн чагылдырган күзгү. Аял аркылуу жазуучу доорлордун алмашуусун, коомдун моралдык кыймылын жана элдин аң-сезиминдеги өзгөрүүлөрдү көрсөтөт. Ошондуктан Айтматов чыгармаларындагы аялдын ролу — бул жөн гана каармандын тагдыры эмес, бул – мезгилдин жана адамзаттын чыныгы жүзү. Айтматов ар дайым аялдын ички дүйнөсүнө өзгөчө көңүл бурат. Анын чыгармаларындагы аялдар — жөнөкөй каармандар эмес, мезгилдин, элдин жана адамдык рухтун символдору. Алар аркылуу жазуучу коомдогу социалдык, маданий жана руханий өзгөрүүлөрдү чагылдырат. Советтик доордун башында аялдардын коомдогу орду өзгөрө баштаган. Алар билимге, эмгекке, коомдук жашоого активдүү аралаша башташкан. Бирок бул өзгөрүүлөр оңой келген эмес: салт менен жаңы түшүнүктүн ортосундагы күрөш күчтүү жүргөн. Айтматов ушул карама-каршылыкты эң таасын сүрөттөп, аялдын ички дүйнөсүндөгү эркиндикке болгон умтулуусун көркөмдөп берет.

Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” повести – кыргыз адабиятындагы аялдын ички дүйнөсүн, анын эркиндикке жана сүйүүгө болгон умтулуусун эң терең ачкан чыгармалардын бири. Бул повесть аркылуу жазуучу замандын өзгөрүүсүн, коомдук аң-сезимдин жаңылануусун жана аялдын коомдогу ордуна болгон жаңы мамилени көркөм формада сүрөттөйт. Жамийланын образы аркылуу жазуучу салттуу коомдон жаңы доорго өтүүнүн символу катары кыргыз коомундагы аялдын жаңы тибин жараткан. Ал салттуу коомдо аялга коюлган чектөөлөргө, уят жана жоромол түшүнүктөрүнө баш ийбей, өз тагдырын өзү тандоого аракет кылат. Согуш мезгили айыл турмушундагы эркектер фронтко кетип, аялдар чарбанын негизги күчүнө айланган доор эле. Мына ошол өзгөргөн шартта аялдын коомдогу орду да өзгөрүп, өз алдынча чечим кабыл ала алган инсан катары көрүнөт. Жамийла ошол өзгөрүүнүн көркөм элеси болуп саналат.

Жамийланын сүйүүсү – жөн гана жеке сезим эмес, ал эркиндиктин символу. Ал сүйүүсүн коомдук көз караштарга, салттын катуулугуна карабай тандап, өз жүрөгүнүн үнүн угат. Жазуучу бул аркылуу советтик доордун адамдын ички дүйнөсүн бошотуу, жеке инсан катары баалоо деген идеяларын

да чагылдырат. Жамийланын Садыкка эмес, Даниярга болгон сүйүүсү – бул адамдык рухтун жаңыланышы, эркиндикке карай кадам. Айтматов “Жамийла” аркылуу доордун сырткы эмес, ички, руханий өзгөрүшүн көрсөтөт. Согуш мезгили адамдардын турмушунда жаңы жоопкерчилик, жаңы баалуулуктарды алып келген.

Жамийланын образы ошол өзгөргөн мезгилде аялдын коомдогу, үй-бүлөдөгү, адамзаттык деңгээлдеги орду жогорулаганын айгинелейт. Ал өз сүйүүсүн коргоп, өз тагдырын өзү чечкен аял катары жаңы замандын өкүлү болуп калат. Айтматовдун философиясы – аял аркылуу доорду түшүндүрүү жана аялды доордун күзгүсү катары көрсөтөт. Жамийланын эр жүрөк, өзүн-өзү түшүнгөн жана сүйүү үчүн күрөшкөн мүнөзү – советтик доордун жаңы идеалдарына шайкеш келет: жеке эркиндик, адамдын ички дүйнөсүнө урмат, сезимдин чынчылдыгы. Ошентип, жазуучу Жамийла аркылуу кыргыз айылындагы салттуу турмуштун жаңылануусун, аялдын социалдык жана руханий эркиндигинин өсүшүн, замандын жаңы инсанын жаратканын көрсөтөт. Жамийланын образы – өз мезгилинин жаңылануу духун алып жүргөн аялдын элеси. Ал аркылуу Чыңгыз Айтматов замандын өзгөрүшүн, аялдын коомдогу жаңы ордун жана адамдын руханий дүйнөсүнүн эркиндикке умтулуусун терең чагылдырат. Жамийла салт менен жаңы замандын ортосундагы көпүрө сыяктуу — өткөндүн моралдык баалуулуктарын сактап, ошол эле учурда эркиндикке, чынчылдыкка жана сүйүүгө негизделген жаңы доордун символуна айланганын мындай деп жазат: “Жамийла күлгөндө бүт айыл жарык болуп кетчүдөй сезилчү”. Бул саптар аялдын ички жарыгын, анын жашоого болгон сүйүүсүн жана руханий эркиндигин көрсөтөт. Жамийла – жаңы доордун символу, эркиндиктин, адамдык теңдиктин көркөм образы. Айтматовдун бардык чыгармаларында аялдын башкы миссиясы – адамдык баалуулуктарды сактоо. Ал энелик, сүйүү, кечиримдүүлүк жана ишеним аркылуу адамзаттын моралдык негизин бекемдейт. Мисалы, “Гүлсарат” чыгармасында Танабайдын жубайы Жайда, “Саманчынын жолу” повестиндеги Толгоной – доорлор өзгөрсө да, элдин рухун сактаган энелердин символу. Толгонойдун тагдыры согуштун, жоготуунун жана азаптын күзгүсү. адамдын сабырын жана үмүтүн көрсөтөт. Ал «аялдын тагдыры – элдин тагдыры» деген Айтматовдук философиянын негизин түзөт.

Толгонайдын образы – кыргыз адабиятындагы эң ыйык, эң таасирдүү эне образдарынын бири. Толгонай – өмүр бою эмгек менен жашаган, эл-жерге кызмат кылган, бирок согуштун кайгысын көтөргөн аял. Ал балдарын жоготот, бирок өмүргө ишенимин жоготпойт. Толгонайдын образы аркылуу жазуучу аялдын сабырын, чыдамкайлыгын жана энелик сүйүүнүн күчүн көрсөтөт. Ал өз кайгысын элдин кайгысындай кабыл алып, улуттук энелик символго айланган. Айтматов Толгонайдын сөзүндө мындай дейт: “Менин жүрөгүмдө өчпөгөн от бар, ошол от – элге болгон сүйүү, жерге болгон ишеним.” Бул саптар анын руханий бийиктигин көрсөтөт. Толгонай – өткөн доордун өкүлү болгону менен, анын дүйнө таанымы жаңы заманга шайкеш келет. Ал өмүрдүн маңызын, адамдык ишенимди жоготпойт.

Айтматов чыгармаларында аялдардын образы ар түрдүү мүнөздө жана тагдырда чагылдырылат. Алардын ар бири аркылуу жазуучу турмуштун ар башка жактарын, коомдук көйгөйлөрдү жана руханий издөө процесстерин ачат. Айтматовдун каармандары – өткөн менен азыркынын, эски менен жаңылардын ортосундагы карама-каршылыктын борборунда турган аялдар. Мисалы, “Биринчи мугалим” повестиндеги Алтынайдын образы – билим аркылуу эркиндикке умтулган аялдын жаңы доордогу символу. Ал Совет доорунун жаңы идеалдары болгон – теңдик, билим жана инсандык өнүгүүнү чагылдырат. Ал эми анын мугалими Дүйшөн – ошол өзгөрүүнүн жол көрсөткүчү. Ошол эле учурда, “Кылым карытар бир күн” романындагы Найман-Эне образы – салттуу дүйнөнүн акылмандыгын жана адамдык баалуулуктардын түбөлүктүүлүгүн сактаган образ. Ал доорлор өзгөрсө да, адамдын жүрөгүндөгү эненин мээрими түбөлүктүү экенин символдоштурат. Айтматов аял образы аркылуу адамдын ички дүйнөсүн философиялык деңгээлге көтөрөт. Аял анын чыгармаларында сүйүүнүн, тазалыктын, руханий жаңылануунун символу. Ошол эле учурда аялдын кайгысы – адамзаттын кайгысы, анын тагдыры – элдин тагдыры.

Модернизация — бул коомдун экономикалык, социалдык жана маданий жактан жаңылануусу, жаңы баалуулуктардын калыптанышы, технологиянын өнүгүшү менен бирге адамдын дүйнөгө жана өзүнө болгон мамилесинин өзгөрүшү. Айтматовдун чыгармаларында бул процесс сырткы прогресс менен ички руханий дүйнөнүн карама-каршылыгы катары чагылдырылат. Техникалык жана социалдык өнүгүү адамдын руханий дүйнөсүн байытпай, тескерисинче, көп учурда анын адамдык маңызынан алыстап кетишине алып келерин жазуучу терең философиялык деңгээлде сүрөттөйт. Айтматов үчүн негизги суроо: адам кантип адам бойдон кала алат? Модернизация шартында материалдык баалуулуктар үстөмдүк кылып, адамдын ички дүйнөсү унутулуп бара жаткан учурда жазуучу адамдын руханий өзөгүн сактап калуу маселесин көтөрөт. Мисалы: “Кыямат” (1986) романында — адамдын табият менен байланышы үзүлүп, техниканын үстөмдүгү күчөп, адам өз “тамырынан” ажырап баратканын көрсөтөт. Авдий Каллистратов сыяктуу каармандар руханий чындыкты издеп, коомдук жалгандыкка каршы чыгышат. Бул — руханий жаңыланууну издөөнүн көркөм чагылышы.

Ал эми “Кылым карытар бир күн” (1980) чыгармасында — Едигей сыяктуу каармандар цивилизациянын жана илимдин өнүгүшү алдында адамдык адеп, ишеним жана рухтун түбөлүктүүлүгүн сактоого аракет кылышат. Айтматов бул чыгармаларында адамдын өз маңызын, руханий башатын кайра табууга болгон күрөшүн философиялык деңгээлде көрсөтөт.

“Кыямат” романындагы Бубусара — технократиялык, жасалма дүйнөдө жашап, бирок өзүн адам катары сактап калууга аракет кылган аялдын образы. Ал руханий боштукка каршы турган, табиятка жана адамдык баалуулуктарга жакын образ катары берилет.

Айтматовдун философиясында адамдын руханий изденүүсү — бул цивилизация менен табияттын ортосундагы жоголгон тең салмактуулукту

калыбына келтирүү. Адам илимге, техниканын күчүнө ишенип, табиятты баш ийдирүүгө умтулган сайын, ал өзүнүн руханий маңызынан алыстап жатат. Мисалы, “Кыяматта” киттердин кырылышы — адамзаттын руханий өлүмүнүн символу. Ал эми Бубусара жана Авдий — адамдын адамдык абийирин сактап калуу үчүн болгон акыркы күрөшүн билдирет. Айтматов бул жерде адамдын руханий куткарылышы мүмкүн экенин көрсөтөт, бирок ал жаратылышты жана адамдык мээримди түшүнүү аркылуу гана ишке ашат.

Жазуучу бардык чыгармаларында бир жалпы ойго келет: Адамдын келечеги — анын руханий дүйнөсүн сактоого, адамдык сапаттарын жоготпой, ички чындыгына кайтууга байланыштуу. Аял образы бул процессте өзгөчө орунда турат, анткени аял — жашоонун, сүйүүнүн, жаратылыштын жана рухтун башаты. Аялдын ички тазалыгы — адамзаттын руханий тиреги. Айтматов модернизация доорунда адамзаттын техникалык өнүгүүсү менен кошо руханий кризиске кабылганын көркөм-символдук формада сүрөттөйт. Ал адамдын жана аялдын руханий изденүүсүн — адамдык түпкү маңызга кайтуу, табият менен гармонияны издөө жана адамдын руханий эркиндигин сактоо күрөшү катары түшүндүрөт. Жазуучунун философиясы жөнөкөй эмес: ал модернизациянын өзү жаман эмес экенин, бирок адам руху менен прогресс ортосундагы тең салмак бузулганда, адамзат коркунучка кабыларын эскертет Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы аялдардын образдары — бул доорлордун, идеялардын жана руханий дүйнөлөрдүн ортосундагы көпүрө. Аял аркылуу жазуучу коомдун өнүгүүсүн, элдин тагдырын жана адамдын ички дүйнөсүнүн өзгөрүшүн көрсөтөт. Айтматов аялдын тагдырын көрсөтүү менен адамдын руханий тазалыгын, моралдык жоопкерчилигин жана адамзаттын келечегине болгон ишенимин чагылдырат. Демек, анын чыгармаларындагы аялдын образы – бул мезгилдин жүрөгү, адамдын абийири жана коомдун руханий абалынын чыныгы көрсөткүчү.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. «Жамийла». – Фрунзе: Кыргызстан, 1969.
2. Айтматов Ч. «Саманчынын жолу». – Фрунзе: Кыргызстан, 1972.
3. Айтматов Ч. «Биринчи мугалим». – Москва: Художественная литература, 1965.
4. Жумабаева Г. «Чыңгыз Айтматов жана кыргыз аял образы». – Бишкек: БГУ, 2010.
5. Токомбаева Н. «Айтматов чыгармаларындагы адам жана коом маселеси». – Бишкек: КТУ, 2015.
6. Абдыкеримова А. «Кыргыз прозасындагы аял тагдырынын көркөм чечмелөөсү». – Бишкек, 2018.
7. Мамбетакунова С. «Айтматовдун философиялык дүйнөтаанымы». – Бишкек, 2020.
8. Айтматов, Ч. Кылым карытар бир күн. – Бишкек: «Кыргызстан», 1981.
9. Айтматов, Ч. Кыямат. – Бишкек: «Кыргызстан», 1986.
10. Абдрахманов, А. Чыңгыз Айтматовдун философиялык көркөм дүйнөсү. – Бишкек: КР УИА, 2008.
11. Жумакунов, Т. Айтматовдун чыгармаларындагы руханий проблематика. // Кыргыз филологиясынын маселелери, №4, 2015. – 45–58-б.
12. Мамбетакунова, А. Аял образы Айтматовдун чыгармаларында. – Бишкек: ЖАМУ басмасы, 2019.

13. Касымбекова, Р. Чыңгыз Айтматов жана адамдын руханий дүйнөсү. – Бишкек: “Илим”, 2006.
14. Бегалиева, Г. Айтматовдук адам концепциясы жана заман көйгөйү. // Кыргыз маданияты жана заман, №2, 2012. – 27–35-б.
15. Ким, Л. Философия Айтматова: человек, время и мир. – Москва: Наука, 1990.
16. Ганиева, Ш. Женские образы в творчестве Чингиза Айтматова. // Вопросы литературы, №7, 1988. – 102–110.

УДК 37.013:42

***Аскарова Г.М.,** окутуучу*
***Амиракулова Н.Н.,** окутуучу*
ОШМПУ

ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА АДАБИЙ ТИЛГЕ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация

Бул макалада окуучулардын оозеки кебин өнүктүрүү жана адабий тилге калыптандыруунун эффективдүү методдору каралат. Мугалимдин жоопкерчилиги, логикалык оюн көнүгүүлөрү жана жаңы келген окуучулардын сөздүк фондун кеңейтүү негизги багыттар катары белгиленет. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, системалуу жана пландалган көнүгүүлөр окуучулардын ой жүгүртүүсүн, сөз байлыгын жана коммуникативдик компетенттүүлүгүн жакшыртат. Макалада практикалык мисалдар, диалогдор жана роль оюндар аркылуу сабакта оозеки кепти өркүндөтүүнүн жолдору сунушталат. Мындан тышкары, методикалык сунуштар окуучунун активдүүлүгүн жогорулатуу, ой-пикирин логикалык байланыш менен билдирүүсүнө, сабакка кызыгуусун арттырууга жана билим алуусуна даяр болууга шарт түзөт.

Ачкыч сөздөр: оозеки кеп, адабий тил, окуучу, логикалык оюн, сөз байлыгы, коммуникативдик компетенция, мугалим, роль оюну, диалог, сабак

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ И ФОРМИРОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматриваются эффективные методы развития устной речи учащихся и формирования литературного языка. Выделяются основные направления: ответственность учителя, логические игровые упражнения и расширение словарного запаса новых учеников. Исследования показывают, что систематические и планируемые упражнения улучшают мышление, словарный запас и коммуникативные компетенции учащихся. В статье предлагаются практические примеры, диалоги и ролевые игры для развития устной речи на уроках. Методические рекомендации способствуют повышению активности учащихся, логическому выражению мыслей, увеличению интереса к занятиям и подготовке к образовательному процессу.

Ключевые слова: устная речь, литературный язык, ученик, логическая игра, словарный запас, коммуникативная компетенция, учитель, ролевая игра, диалог, урок

DEVELOPMENT OF STUDENTS' ORAL SPEECH AND FORMATION OF LITERARY LANGUAGE

Annotation

This article explores effective methods for developing students' oral speech and forming literary language. Key directions include teacher responsibility, logical game exercises, and expanding the vocabulary of new students. Research shows that systematic and planned exercises improve students' thinking, vocabulary, and communicative competencies. The article provides practical examples, dialogues, and role-playing activities to enhance oral speech in lessons. Methodological recommendations help increase students' engagement, enable logical expression of ideas, boost interest in lessons, and prepare them for the learning process.

Keywords: oral speech, literary language, student, logical game, vocabulary, communicative competence, teacher, role play, dialogue, lesson.

Киришүү. Оозеки кеп — адамдын ой жүгүртүүсүн, маданиятын жана коммуникативдик жөндөмүн чагылдыруучу негизги аспекти болуп саналат. Кыргыз тили сабактарында окуучулардын оозеки кебин өнүктүрүү жана аларды адабий тил менен калыптандыруу мугалимдин жоопкерчилигинин негизги бөлүгү болуп эсептелет. Бул процесс системалуу түрдө, ар бир сабакта туруктуу жүргүзүлүп, окуучунун өз эне тилинде сабаттуу, логикалык ой жүгүртүүсү менен сүйлөй алуусуна шарт түзөт [5,69].

Кыргыз тили сабагы — окуучунун оозеки кеп аркылуу ой жүгүртүүсүн, коммуникативдик жөндөмүн калыптандырууда негизги аянтча болуп саналат. Ошондуктан, жогоруда белгиленгендей, ар бир сабакта окуучулардын оозеки сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү менен катар, алардын логикалык ой жүгүртүүсүнө да өзгөчө көңүл буруу зарыл. Бул багытта окутуунун мазмуну окуучуну бир гана грамматикалык же лексикалык билим менен эмес, терең ойлонууга, суроо коюуга, жооп издөөчү, жигердүү жаран болуп калыптанышына багытталышы керек. Ошондой эле оозеки жана жазуу речин калыптандыруу менен катар, балдардын тилге болгон мамилесин, улуттук аң-сезимин, сүйлөө маданиятын жана чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү да маанилүү багыттардын бири болуп саналат. Бул максаттарга жетиш үчүн мугалим ар бир сабакты окуучунун кызыгуусун арттыра турган ыкмаларды тандап, окутууну жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырып өткөрүүгө тийиш. Кыргыз тилинин бай сөздүгүн, макал-лакаптарды, көркөм чыгармаларды колдонуу аркылуу окуучунун тилге болгон кызыгуусун арттырып, оюн эркин жана так айтууга үйрөтүү мүмкүнчүлүгү жаралат. Ошондой эле сабактарда сынчыл ой жүгүртүү, анализдөө,талдоо, талкуу, жыйынтык чыгаруу көндүмдөрүн өнүктүрүү — тилди үйрөтүүнүн гана эмес, турмуштук жана интеллектуалдык компетенцияларды да калыптандыруу экенин көрсөтөт.

Мугалим ар бир сабакты жигердүү талкуу, суроо-жооп, пикир алмашуу аркылуу уюштурганда гана окуучу өз оюн так, жүйөөлүү жана эркин айтууга үйрөнөт. Ушундай шарттарда гана окуучу логикалык байланышты кармаган, маанилүү оюн айта алган, коммуникациялык компетенттүү инсан катары калыптанат. Мугалимдин ролу жана жоопкерчилиги дал ушул процессте чоң мааниге ээ. Мугалим окуучунун оозеки кебин жана адабий тилде сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүдө системалуу пландоо жүргүзүп, сабактын мазмунуна ылайык көнүгүүлөрдү иштеп чыгат. Бул көнүгүүлөр окуучунун сөз байлыгын кеңейтүүдө, ой жүгүртүүсүн өркүндөтүүдө жана сүйлөмдөрдү логикалык байланышта колдонууга багытталган.

Демек, азыркы билим берүү шартында мугалим жөн гана сабак өтүүчү эмес, окуучунун потенциалын ачып, алардын тилдик жана ойломдук жөндөмдөрүн калыптандыруучу негизги фигура болуп эсептелет. Ар бир сабакта пикир алышууга, талкууга, жандуу диалогго мүмкүнчүлүк түзүү — окуучуну жигердүү катышуучу гана эмес, маалыматты кабыл алып, аны кайра иштеп, оюн айтууга жөндөмдүү инсан катары тарбиялоонун маанилүү бөлүгү. Мугалимдин туура ыкмалары окуучунун тилге болгон кызыгуусун арттырып,

алардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүнө да түрткү берет. Окуучулардын тил өнүгүүсүндө мугалимдин туура ыкмаларын колдонушу — натыйжалуу билим берүүнүн өзөгү болуп саналат. Мектепке жаңы келген баланын сөздүк запасы аз болот. Ошондуктан бала өз оюн көргөнүндөй же укканындай кылып айтып бере албайт. Ошон үчүн баланын мектепке келген күнүнөн тартып, анын сүйлөө речин өстүрүүнүн үстүндө көптөгөн көнүгүүлөр жүргүзүлөт. Сабатка үйрөтүү сабактарында жүргүзүлүүчү сөздүк жумуштары окуучулардын сүйлөө речин өстүрүүгө чоң жардам берет.[2,58]

Мектепке жаңы келген окуучулардын сөздүк запасы, адатта, чектелүү болот. Бул алардын айлана-чөйрөдө болгон көрүнүштөрдү же уккан маалыматтарды толук жана так түрдө айтып берүү жөндөмүн чектейт. Ошондуктан башталгыч класстын мугалимдери окуучулардын сүйлөө речин өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурушу зарыл. Окуучунун тилдик жөндөмүн калыптандыруу жана сөз байлыгын кеңейтүү — билим берүүнүн баштапкы баскычындагы негизги милдеттердин бири болуп саналат. Сабатка үйрөтүү сабактарында жүргүзүлүүчү сөздүк иштер, мисалы, жаңы сөздөр менен тааныштыруу, аларды сүйлөм ичинде колдонуу, сүрөттүн негизинде аңгеме түзүү, суроо-жооп аркылуу ой жүгүртүүнү активдештирүү сыяктуу көнүгүүлөр окуучулардын тилдик активдүүлүгүн арттырат. Мындай иш-аракеттер натыйжасында баланын сөздүк запасы байып, оюн эркин жана так жеткире билүү жөндөмү өнүгөт. Демек, сөздүк иштер башталгыч класстагы ар бир сабактын маанилүү бөлүгү болуп, окуучунун жалпы тил маданиятын жана ой жүгүртүү жөндөмүн калыптандырууга өбөлгө түзөт. Айрыкча жаңы мектеп босогосун аттаган окуучулар үчүн бул өтө маанилүү. Себеби бул этапта алардын сөздүк фонду чектелүү болот жана өз оюн жеткиликтүү билдирүүдө кыйналышы мүмкүн. Мугалим дал ушул учурда окуучунун тилдик деңгээлине жараша жөнөкөй, түшүнүктүү жана күнүмдүк турмуштан алынган сөздөрдү сунуштап, алар аркылуу сүйлөм түзүү көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган иш-аракеттерди уюштурат. Мисалы, "Мен бакчага бардым", "Мен китеп окуп жатам" сыяктуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү окутуу, түздүрүү аркылуу окуучу сүйлөмдүн түзүлүшүн түшүнүп, оюн айтуу көндүмүн өөрчүтө баштайт. Мындан тышкары, мугалим сүйлөмдөрдү кеңейтүү, себеп-натыйжа байланышын түзүү, логикалык ой жүгүртүү сыяктуу ыкмаларды да кошо колдонсо, окуучунун тил менен иштөө жөндөмү кыйла жогорулайт.

Мисалы, Мен бакчада ойнодум, анткени күн жылуу эле. Күз менен жаз мезгилдерине салыштырмалуу, кыш көбүрөөк суук болот. Бул этапта окуучу жөн гана сүйлөм айтуу менен чектелбестен, логикалык байланыштарды түзүп, оюун негиздеп айтууга үйрөнөт. Бул — аналитикалык жана сынчыл ой жүгүртүүнүн пайдубалы болуп саналат. Кийинки деңгээлде окуучу абстракттуу темаларды да өздөштүрө баштайт. Адабий тилде сүйлөө, ойду көркөм жеткирүү, салыштыруу, сүрөттөө ыкмалары колдонулат. Мисалы:

– Менин сүйүктүү жерим — тоо, анткени ал таза аба жана кооз көрүнүштөр менен толгон.

Ошентип, мугалимдин туура тандаган методдору, өз убагында берилген тапшырмалар жана сөз байлыгын кеңейтүүгө багытталган көнүгүүлөр — окуучунун тил өнүгүүсүнө, логикалык ой жүгүртүүсүнө, чыгармачыл изденүүсүнө жана өз оюн так, түшүнүктүү айтуусуна өбөлгө түзөт жана окуучунун ойлоо жөндөмүн активдештирип, пикир айтуудагы тактыкты, ырааттуулукту жана жүйөлүүлүктү калыптандырат. Ошондой эле, бул көнүгүүлөр сүйлөмдөрдү байланыштыруу, себеп-натыйжаларды аныктоо жана өз оюн толук жеткирүү сыяктуу көндүмдөрдү өнүктүрүүгө багытталган. Натыйжада, окуучу жөнөкөй сүйлөм түзүүдөн баштап, татаал, мазмундуу жана логикалык байланыштуу тексттерди түзүүгө өтөт.

Бул процесс окутууну системалуу жүргүзүү менен мугалимге ар бир окуучунун өзгөчөлүгүн эске алуу, жекече мамиле жасоо жана окутуунун натыйжалуулугун арттыруу мүмкүнчүлүгүн берет. Ар бир бала өзүнүн жөндөмүнө, кабыл алуу ылдамдыгына жана кызыгуусуна жараша иш алып барууга шарт түзүлөт. Мындай ыкма окуу процессин жандандырып, билим берүүнүн сапатын жогорулатат. Мугалимдин негизги максаты – окуучунун жеке потенциалын ачуу, өз алдынча ой жүгүртүүгө, анализ жүргүзүүгө жана тыянак чыгарууга үйрөтүү. Ошондуктан окутуу процессинде окуучунун активдүү катышуусу, пикир айтуу жана талкууга катышуу жөндөмдөрү өнүгөт. Бул – жогорку жыйынтык көрсөтүүнүн маанилүү шарттарынын бири болуп саналат. Мындай иш-аракеттердин натыйжасы окуучунун ойлоо жөндөмүн активдештирип, пикир айтуудагы тактыкты, ырааттуулукту жана жүйөлүүлүктү калыптандырат. Ошондой эле, бул көнүгүүлөр сүйлөмдөрдү байланыштыруу, себеп-натыйжаларды аныктоо жана өз оюн толук жеткирүү сыяктуу көндүмдөрдү өнүктүрүүгө багытталган. Натыйжада, окуучу жөнөкөй сүйлөм түзүүдөн баштап, татаал, мазмундуу жана логикалык байланыштуу тексттерди түзүүгө өтөт. Натыйжада, окуучунун билим сапаты жогорулап, илимий түшүнүктөрдү өздөштүрүү деңгээли бекемделет. Ал өз оюн так жана жүйөлүү айтууга, далилдер менен иштөөгө көнүгөт. Мунун бардыгы окуу процессинде системалуу иш алып баруунун, ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө багытталган окутуунун маанилүүлүгүн тастыктайт. Демек, натыйжалуу окутуунун маанилүү багыттарынын бири — бул окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү болуп саналат. Логикалык ой жүгүртүү окуучулардын акыл-эсинин өнүгүүсүн камсыздап, аларды илимий түшүнүктөрдү терең өздөштүрүүгө жетелейт.

Логикалык оюн көнүгүүлөрү окуучулардын кызыгуусун арттырып, ой жүгүртүүсүн активдештирет. Сабактарда системалуу жана туура пландаштырылган көнүгүүлөр окуучулардын сөз байлыгын кеңейтүүгө жана оозеки кебди өнүктүрүүгө жардам берет [2,51]. Мындай көнүгүүлөрдү окутуу процессине максаттуу түрдө киргизүү окуучулардын аналитикалык жана критикалык ой жүгүртүүсүн калыптандырууда өзгөчө мааниге ээ. Мындан тышкары, логикалык тапшырмалар окуучуларды өз алдынча ой жүгүртүүгө, салыштыруу, жыйынтык чыгаруу жана себеп-натыйжа байланышын аныктоого үйрөтөт. Бул процесс окуучулардын когнитивдик активдүүлүгүн

жогорулатып, интеллектуалдык потенциалын өрчүтөт. Ошондой эле, логикалык оюн көнүгүүлөрү тил үйрөнүүдө окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө, пикир алмашуу жана өз оюн так, жүйөөлүү билдирүү көндүмдөрүн калыптандырууга жардам берет жана бул көнүгүүлөрдү системалуу колдонуу билим берүү процессинин натыйжалуулугун арттырып, окуучулардын ой жүгүртүүсүн, чыгармачылык жөндөмүн жана тилдик өнүгүүсүн камсыз кылат. Айтылган ойлорду бекемдөө үчүн төмөндөгүдөй мисалдарды келтирсек болот:

1. Сүйлөмдөрдү толтуруңуз – мугалим сүйлөмдүн башын берет, окуучу аны логикалык жана туура формада улантат. Бул көнүгүү окуучуга сүйлөм түзүүнү үйрөтүп, ой жүгүртүүнү өнүктүрөт.

2. Сөз табышмактар жана кроссворддор – окуучулар сөздөрдүн маанисин түшүнүп, лексикалык байлыгын кеңейтет. Бул көнүгүү сөздү туура колдонууга жана сөздөрдүн маанисин терең түшүнүүгө үйрөтөт.

3.Терең мисал (бул мисалды кенен түшүндүрүү)- "Менин сүйүктүү жумушум" темасында диалог түзүү көнүгүүсү. Мугалим окуучуга сурак берип баштайт: -Сиз мектепке келдиңиз, бүгүн кандай жумуш кылдыңыз? Окуучу жооп берип, сүйлөмдөрдү толтурат: -Мен мектепке келдим, досума жардам бердим, китеп окуп, сүрөт тарттым. Бул көнүгүү окуучуга:

- Сүйлөм түзүүнү үйрөтөт,
- Лексикалык байлыгын кеңейтет,
- Ой жүгүртүүнү жана логикалык байланышты өнүктүрөт,

Бул ыкмалар менен сабак активдүү, кызыктуу жана таасирдүү өтөт. Мисалдарды бир гана окуучунун өз тажрыйбасы аркылуу көрсөтүү терең түшүнүк берүүгө жардам берет жана окуучунун ойду логикалык билдирүүгө, сабакка активдүү катышууга жана келечектеги билим алуусуна даяр болууга өбөлгө түзөт. Жогоруда келтирилген аракеттер — мугалимдин системалуу аракеттери, логикалык оюн көнүгүүлөрү жана жаңы келген окуучулардын сөздүк фондун өнүктүрүү — окуучулардын оозеки кебин өнүктүрүүнүн негизги багыттарын түзөт.

Педагогикалык сунуштар:

1. Ар бир сабакта логикалык оюн көнүгүүлөрүн колдонуу;
2. Сөздүк жумуштарды системалуу жүргүзүү;
3. Окуучуларды адабий тилде сүйлөөгө жана ойду логикалык байланыш менен билдирүүгө үйрөтүү;
4. Практикалык мисалдар жана роль оюндар аркылуу окуучунун активдүүлүгүн жана мотивациясын жогорулатуу.

Заманбап билим берүү процесси окуучунун ой жүгүртүүсүн, тил байлыгын жана чыгармачыл активдүүлүгүн ар тараптуу өнүктүрүүнү талап кылат. Мугалим бул багытта сабакты уюштурууда логикалык көнүгүүлөрдү, сөздүк иштерди жана адабий тилде ой билдирүүгө багытталган тапшырмаларды кеңири колдонуусу зарыл. Ошондой эле, окуучунун кызыгуусун арттыруу үчүн практикалык мисалдарга жана роль оюндарга

негизделген ыкмалар натыйжалуу экендиги байкалууда. Бул сунуштар окуу процессин жандандырып, билимдин сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

1.Мадаминов Г., Батыров К. « Ой өрүшү-кругозовор» Б-2017
2.Осекова Т.К., Көлбаева Г.И. « Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун усулу»
3.Рысбаев С.К. « Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш» Б-2014
4.Рысбаев С.К, «Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги» Б-2014
5.Тагаева З. «Байланыштуу кепти окутуу методикасы» Ош-2007

Тажибаева Жаркын Кадыркуловна, *п.и.к., доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫН ОКУТУУДА ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖӨНДӨМДҮҮЛҮК ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК БААРЛАШУУНУН ТААСИРИ

Аннотация

Макала башталгыч класстын окуучуларын окутууда педагогикалык жөндөмдүүлүк жана педагогикалык баарлашуунун таасири боюнча маселеге арналган. Замандын талабына ылайык жаштарды тарбиялык идеяларды берген чыгармалар менен ар тараптан калыптандыруу. Көркөм чыгармаларды окуу аркылуу адам инсандык баалуу сапаттарын көрсөтүүсү. Кыз балдарга билим берүү менен бирге эле, үй тиричилигине керектүү уздук өнөлөрдү, сын сыпаттуу, сабырдуу, акыл эстүү, шамдагай, каада салтты баалай билүү кыз баланы тарбиялоо идеясы берилген.

Түйүндүү сөздөр: педагог, башталгыч класс окуучусу, таалим – тарбия, жүрүм-турум, улуттук нарк – насил, баалуулуктар.

ВЛИЯНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА И ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

Статья посвящена вопросу влияния педагогического мастерства и педагогического общения на обучение учащихся начальной школы. В соответствии с требованиями времени, всестороннее формирование молодежи посредством произведений, несущих воспитательные идеи, направлено на раскрытие ценных человеческих качеств через чтение художественных произведений. Наряду с воспитанием девочек, рассматривается идея воспитания в них способности переносить трудности, связанные с домашним хозяйством, критического мышления, терпения, сообразительности, сообразительности, умения ценить традиции и обычаи.

Ключевые слова: учитель, учащийся начальной школы, воспитание, поведение, национальные ценности – родословная, ценности.

THE IMPACT OF TEACHING EXCELLENCE AND PEDAGOGICAL COMMUNICATION ON PRIMARY SCHOOL STUDENT LEARNING

Abstract

This article examines the impact of teaching excellence and pedagogical communication on primary school student learning. In line with the demands of the times, the comprehensive development of young people through works of educational value is aimed at revealing valuable human qualities through the reading of fiction. Along with the education of girls, the idea of cultivating in them the ability to endure difficulties associated with housework, critical thinking, patience, intelligence, resourcefulness, and the ability to appreciate traditions and customs is considered.

Keywords: teacher, primary school student, education, behavior, national values – family tree, values.

Киришуу. Замандын талабына ылайык жаштарды тарбиялык идеяларды берген чыгармалар менен ар тараптан калыптандыруу бүгүнкү күндүн негизги

милдети де эсептейм. Адам баласынын инсан катары калыптанышында улуттук өнүгүүнү, улуттун тилин, дилин, салттык, нарктуулук сапаттарды үйрөнүү менен биздин келечек муундарыбыз ыйманга сугарылган адам болот деген идеянын болушу зарыл. Кыргыз элинин элдик казыналардын мекени катары башкаларга окшобогон өзүнө таандык табылгаларын, мурастарын дүйнөгө тааныттууга убакыт келгенин мезгил өзү тастыктап турат. Бүгүнкү күндөгү коомдо кездешип жаткан жаш муундардын катасы улуу муундардын айтып бүткүс катасы, кемчилиги болмокчу. Анткени, өткөөл мезгилдерде ар бир кыргыз баласы канына сиңген салттарды бузбай колдонуп, улуттук касиетти баалап, элдин талабын өзүнөн жогору койгондуктан, улуттук баалуулуктар бүгүнкү күнгө чейин сакталып келүүдө . Байыртадан бери эле элибиз ооз эки чыгармада болобу, көркөм чыгармаларда болобу, элдик казыналарда болсо да каада сал үрп адаттарыбыз, тарбиялык идеялар чагылдырылып келген. Элибиз кыз балдарга билим берүү менен бирге эле, үй тиричилигине керектүү уздук өнөлөрдү, сын сыпаттуу, сабырдуу, акыл эстүү, шамдагай, каада салтты баалай билген кыз баланы тарбиялоо идеясын колдоп келишкен. Ал эми эркек баланы мекенчилдикке,ат үстүндө шамалдай шайдооттукка, жоокерчиликке, дыйканчылык менен багбанчылыкка, жоопкерчиликтүү ата болууга, үй-бүлөнү сактай билүүгө тарбиялашкан. Бүгүнкү күндө өз тилин билбей, жети атасын тааныбаган, каада салт мындай турсун тегин жакшы түшүнбөгөн жаңы муун келип чыгуу коркунучунан сак болуубуз зарыл. Мектеп партасынан эле тарбиянын үрөнүн берип элдик каада салт, тилибиз менен баалуу байлыктарыбызды үйрөтүү үчүн жазуучуларыбыздын көркөм чыгармаларын кызыктуу, жеткиликтүү деңгээлде окутуп алардын жан дүйнөсүнө тарбиянын азыгын беришибиз зарыл. Белгилүү жазуучу залкар инсаныбыз Ч.Айтматовдун ар бир чыгармаларына маани берсек, чыгармадагы каармандардын адамгерчилик сапаттары аркылуу да балдарды тарбиялай алабыз. Мисалы, “Ак кеме” повестинде жети жашар баланын ой-кыялы, назик сезими,бийик ишеними, бул дүйнөнүн арам ыплас иштеринен али бейкапар ички дүйнөсү бийик адамгерчиликтин, гумандуулуктун, даанышмандык сапаттардын башатын көрсөтөт. Повесттеги баланын учкул кыялдары, ой - тилектери, турмушту аз аздан тааный баштаган түшүнүктөрү өзүн курчап турган айлана чөйрө менен шартталган. Жазуучунун өзүнүн айтканына караганда “Ак кеме” повестинде Бугу эне жөнүндөгү жомокту концепция катары пайдаланып, элдик оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн колдонуу менен бир эле учурда таалим тарбиялык жана экологиялык проблемаларды жалпы адамзаттык маселе катары көтөрүп чыгат. Чыгармадагы Бугу-эне адам баласынын өмүрүн узартуучу, адам тукумун андан ары улантуучу катары бекеринен сүрөттөлүп жаткан жок, тактап айтканда Мүйүздүү Бугу-эне жакшылыктын, тынчтыктын, тукумдан тукумга улантуучулуктун, гумандуулуктун символу катары каралып келген. Мүйүздүү Бугу-эне капысынан кол салган душмандардан кырылган кыргыз элинин тукумун уласын деп Майрык Чаар-Жезкемпирден кичинекей бир кыз,бир баланы олүмдөн сактап сурап калып отурат. Майрык - Чаар -Жезкемпир менен

Бугу-Эненин ортосундагы диалогдо чоң бир улут менен чоң бир уруунун тагдыры жатат. Бул жомок, легенданын байыркы ата-бабалардан бери муундан-муунга өтүп сакталып келиши адам баласына алдын ал эскертүү берилиши менен шартталат. Ал эми негизги каарман Момун чалдын образы аркылуу балдары үчүн жанын аябаган, жаратылышты сүйгөн, бугуларды сыйлоо аркылуу баланы тарбиялаган кыргыз аксакалын түшүндүрөт. Момун чал небересине бугу уруусунун пайда болушу тууралуу айтып берген түшүнүгү бугу уруусу жана жалпы эле бугуларды, жаратылыш байлыктарын сактоо, табият жаратылыш маселелери терең айтылган Мүйүздүү Бугу-Эне легендасында адилеттик үчүн күрөшүү, адамгерчиликти сактоо керектигин айтууда.

“Мүйүздүү эненин балдары болобуз. Умай энебиз тукумун бу дүйнө,а дүйнөдө ынтымагынан жазбасын деп осуят таштап кеткен” - деп Момун карыя Кыргыз адамын, кыргыз улутундагы бугу уруусун сактап калган Бугу - Эне тууралуу келген-кеткендерге эстетип турат. Ал эми повесттеги баланын айлана-чөйрөнү, жанындагы адамдарды таанып билүүдөгү эстетикалык кабылдоолору анын моралдык этикалык, нравалык жактан руханий дүйнөсүнүн байышына шарт түзөт. Бала өзкыялдары аркылуу Мүйуздүү-Бугу-Эне мүйүздөрүнө бешик илип келген эпизодду чындык катары кабыл алат да “Мүйүзүңө илип бешик апкелип берчи. Атам ыйлабасынчы, Орозкул аба Бекей таежемди урбасынчы, экөө балалуу болушсунчу. Ошондо мен баарын жакшы көрөм. Орозкул абамы да жакшы көрөм, бирок аларга бир баланы берчи айланайын Бугу - Эне, Мүйүзүңө илип бешик апкелип берчи”. Демек жазуучу бул чыгармасында жаныбар менен адамдын бийик даражадагы достук ыйык мамилени жаш баланын аруу тилеги менен туюндура билгенинде.

Чыңгыз Айтматовдун жалпы эле инсанды калыптандыруудагы адабият чөйрөсүндөгү орду улуулугу, менимче, мына ушул таанышойго жаңы маани кийирип, жалпы адамзаттык дүйнө кабылдоо менен талантты айкалыштыра алгандыгында демекчибиз. Жазуучунун “Кылымга тете бир күн” чыгармасында адам тагдыры, жашоонун күрөө тамыры карапайым, мээнеткеч пенденин колунда экендигин, адам өтмүшүн унутпаса гана, адам атын сактап, тукумун уланта аларын ,адам эс акылы менен гана жарык келечекке жол ача аларын уламыш легендалардын, күндөлүк турмушубуздун жана көркөм фантастиканын негизинде көрсөтсө, ”Фудзиямадагы кадыр түндө” болсо адамдын адамгерчилиги анын билиминен, ээлеген кызматынан, атак-даңкынан башка карманып-тутунган принцибине, ыйман абийирдик позициясына тикеден тике көз каранды экендигин бармактайынан бирге өсүп, бирге окушуп, бирок турмушта ар түрдүү багыт жолду тандап алган классташтардын ары таланттуу, ары ынанымдуу ары көркөм чагылдырып бере алган. Негизинен, жазуучунун ар бир чыгармасы боорукердикти, ыймандуулукту чакырууга жык толгон, адам тагдыры адам турмушушу менен бпайланышыпи, жаныбардын жашоо образын адам тагдыры менен тыгыз

байланыштырат. Жазуучу өзүнүн сүйүктүү каармандарынын бири Сабырдын (“Фудзиямадагы кадыр түн”) ыры менен:

Эзелтен чечилбеген улуу талаш,
Канткенде, адам уулу адам болот?
Ураалап жоо нууса да улуу талаш
Канткенде адам уулу адам болот?
Ажалга көз жумса да улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Душмандан жан соогалап качканда да,
Душманды кырып- жоюп басканда да,
Түбөлүк чечилбеген улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Адамзат качан чечет качан коёт!

Канткенде, адам уулу адам болот?! -деген суроону коёт да, Толгонайдын, Танабайдын, Дүйшөндүн, Едигейдин, Бостондун, Момун, Авдийлердин көркөм тагдырлары аркылуу жогорудагы суроолорго жооп берет. Көркөм чыгармаларды окуу аркылуу адам деген атты актап,адамдыктын ары бийик, ары ыйык сересине чыга алардын инсандык баалуу сапаттарын таланттуулук менен көрсөтөт. Ал эми жазуучунун кийинки жылдагы, ”Чыңгызхандын ак булуту“ чыгармасында адамдын табияттын мыйзамына каршв чыгып,адам тукумун убактылуу жасаган аракети, акыры түбү өзүнүн керт башын жок кылууга алып бара тургандыгын ачык айкын билдирип жазат. Дагы бир чыгармасында Бостон Үркүнчиевдин каармандык образын этияттык менен сүрдүү, тайбас, чыныгы коммунист катары чагылдырыпбере алат. Бостон Үркүнчиев-коммунист. Ал өзүнүн идеясы, максаты, ариети,көзкарашы, жүрүм туруму менен адилеттик жана-элдин жашоо шартын жакшыртууну максат кылып алат. Табиятынан жаратылышка мээримдүү караган Бостон зөөкүр Базарбайдын кылмыштуу ишинен улам карышкырлар – Акбара менен Ташчайнардын элдешкис душманына айланды да калды. Акбара менен Ташчайнар бири-биринен ажырабаган, акыл-эстүү, салабаттуу түгөйлөр. Алар жер үстүндө басып жүргөн Базарбай, Кочкорбаев, Гришан, Орозкул, Обер-Кандалов, сыяктуу терс каармандардан төөлүк өйдө, жакшы жаманды тааный билген, сезимтал, баамчыл жаныбарлар эле. Алар балдарынан ажыраган күнүнөн баштап, адам баласын каардуу жырткычтан да жаман сезип калышкан. Базарбайдын мыкаачылык ишинен карышкырлар бөлтүрүктөрүнөн ажыраганда, алардын андан -ары чыдоого чыдамы жетпей калды. Айла кеткенде Бөрү-Энеге жан сырын төгөт: “Көк жалдардын кудайы, Бөрү-Эне”, мага карагын бул менмин, Акбарамын, кычыраган аяздуу тоолордун арасында мен шордуу эңгиреп жалгыз калдым. Мени угуп жатасыңбы? Менин кандай боздоп жатканымды эшитип жатасыңбы? Карачы мен кандай өксүп-улуп жатам, жаным күйүп, өзөгүм өрттөнүп турат, желиниме сүт толуп, чатырап айрылганы турат, мен кимди эмизип кимди багам?!” Адал эмгеги, адамгерчилиги тоодой болгон Бостон бул кылмышка

чыдай албады. Ал базарбайды өзү жазалап, өзү кылмышын мойнуна алып законду аткарууга өзү барды.

Жазуучун "Бетме бет" повестиндеги негизги каарман Ысмайыл төмөнкүдөй чагылдырылат. Ысмайыл өз башынын камын көрон коркок, ички дүйнөсү тар, тайкы бечара адам. Ошондуктан ал балдарын араң баккан бир байкуштун уюн уурдап жеке өз камын көрөт. Кундөн- күнгө анын арааны ачылып, барга канаат кылбай, эт дегенде оозуна кара суу келет, "заманың бөрү болсо, бөрү бол", "алган алып жулган жулат", "өлсө башка өлсүн, бирок мен жөн эле өлө калбайм" - деген көз карашы менен ошол учурдагы терс каармандын өзөгүн түзөт. Башталгыч класстын окуучуларын окутууда, педагогикалык жөндөмдүүлүктү жана педагогикалык баарлашууну өркүндөтүү үчүн элдик чыгармалар, ошондой эле каада-салт, үрп-адаттар негиз боло алат. Ошондуктан келечектин педагогу болуу менен, башталгыч билим берүүдө белгилүү жазуучулардын чыгармаларындагы каармандардын образдары аркылуу тарбиялоо заман талабы.

Колдонулган адабияттар:

1.Айтматов энциклопедиясы II Том. " Турар" Бишкек –2018

2.Айтматов энциклопедиясы III том " Турар " , Бишкек-2017

3.Эл агартуу № 7-8 .2011. 3.4 б.б (Ч.Айтматов жашап өткөн жол гуманизм)

4.Эл агартуу . № 7-8.2015 ж. (Тоолор кулаганда) романында көтөрүлгөн көйгөйлөрдү окутуу.

5.Абдураимова З.С., Сулайманова Д.К. Инсандын руханий-адеп ахлактык өнүгүүсүндө элдик педагогиканын ролу. Эл агартуу. 2024. № 3. С. 40-43.

УДК 349.2:004

Орозбаева Жазгул Маматоморовна, *ю.и.к., улук окутуучу*
Ош мамлекеттик университети
Орозбаева Айгул Маматоморовна, *окутуучу*
Ош Мамалекеттик Университети

ЭМГЕК МАМИЛЕЛЕРИНДЕ САНАРИПТЕШТИРҮҮ КАРАЖАТТАРЫН КОЛДОНУУ

Аннотация

Макала эмгек мамилелерине санариптик технологияларды киргизүү процессине арналган. Санариптештирүүнүн маанилүүлүгү кадрларды башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу, алыстан иштөөнү өнүктүрүү жана Кадрларды башкарууну оптималдаштыруу максатында көрсөтүлөт. Электрондук Жумуш китептеринин артыкчылыктары, жумуш процесстерин автоматташтыруу жана кадрдык жумушта жасалма интеллектти колдонуу өзгөчө баса белгиленет. Ошол эле учурда, санариптештирүүнүн негизги тобокелдиктери аныкталат — кибер коопсуздук коркунучу, жеке маалыматтардын купуялуулугун бузуу, ошондой эле эмгек мыйзамын жаңы шарттарга ылайыкташтыруу зарылдыгы. Ошондуктан, автор эмгек мамилелерин санариптештирүү эмгек рыногун модернизациялоого өбөлгө түзөт, бирок ар тараптуу укуктук жөнгө салууну жана кызматкерлерди социалдык коргоону талап кылат деген тыянакка келет. Авторлор турмуштук реалдуулукта эмгек мамилелери чөйрөсүндө дистанциялык технологияларды жигердүү жана кеңири колдонуунун объективдүү өбөлгөлөрүн карап чыгышты. Ошондой эле, авторлор жаткан аймакта алыскы функцияларды колдонуунун негизги артыкчылыктары кеңири талданган. Кыргыз Республикасынын эмгек мыйзамында алыскы технологияларды массалык түрдө колдонууга байланыштуу терс жактарын кеңири талдоого көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: санариптештирүү, эмгек мамилелери, электрондук эмгек китеби, алыстан иштөө, автоматташтыруу, жеке маалыматтарды коргоо.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ В ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

Статья посвящена процессу внедрения цифровых технологий в трудовые отношения. Подчеркивается важность цифровизации с целью повышения эффективности управления персоналом, совершенствования удаленной работы и оптимизации управления персоналом. Особо подчеркиваются преимущества электронных трудовых книжек, автоматизации рабочих процессов и использования искусственного интеллекта в работе персонала. При этом определены основные риски цифровизации — угроза кибербезопасности, нарушение конфиденциальности персональных данных и необходимость адаптации трудового законодательства к новым условиям. Таким образом, автор приходит к выводу, что цифровизация трудовых отношений способствует модернизации рынка труда, но требует комплексного правового регулирования и социальной защиты работников.

Авторы изучили объективные предпосылки для активного и широкого применения удаленных технологий в сфере трудовых отношений в реальной жизни. Также были подробно проанализированы основные преимущества использования удаленных функций в регионе, где находятся авторы. В трудовом законодательстве Кыргызской Республики отмечается широкий анализ негативных аспектов, связанных с массовым использованием удаленных технологий.

Ключевые слова: цифровизация, трудовые отношения, электронная книга, удаленная работа, автоматизация, защита данных.

USE OF DIGITALIZATION IN LABOR RELATIONS

Abstract

The article is devoted to the process of introducing digital technologies into labor relations. The importance of digitization is emphasized in order to improve the efficiency of personnel management, improve remote work and optimize personnel management. The advantages of electronic workbooks, the automation of work processes and the use of artificial intelligence in the work of personnel are especially emphasized. At the same time, the main risks of digitization were identified — the threat of cybersecurity, the violation of the confidentiality of personal data and the need to adapt labor law to new conditions. Therefore, the author concludes that the digitization of labor relations contributes to the modernization of the labor market, but requires comprehensive legal regulation and social protection of employees. The authors studied the objective prerequisites for the active and wide use of remote technologies in real life in the employment relationship. The main advantages of using remote functions in the region where the authors are located have also been analyzed in detail. The labor law of the Kyrgyz Republic indicates a broad analysis of the negative aspects associated with the massive use of remote technologies.

Keywords: digitalization, labor relations, e-book, remote work, automation, data protection.

Киришүү. Заманбап коом жашоонун бардык чөйрөлөрүн, анын ичинде жумуш чөйрөсүн камтыган санариптик трансформация доорун башынан өткөрүп жатат. Эмгек мамилелерин санариптештирүү экономикалык өнүгүүнүн ажырагыс компоненти болуп калды, кадрларды башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатат, жумуш берүүчү менен кызматкердин ортосундагы кызматташтыкты жөнөкөйлөтөт жана жумуш менен камсыз кылуунун жаңы формаларын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Жумуш мамилелерин санариптештирүү жумуштун бардык этаптарында санариптик технологияларды жана электрондук инструменттерди киргизүү менен чагылдырылат — жумушка алуудан тартып кызматкерди жумуштан бошотууга чейин. Заманбап уюмдарда электрондук документтерди башкаруу тутумдары, алыстан иштөөнүн формалары, кызматкерлердин квалификациясын окутуу жана баалоо үчүн онлайн платформалар активдүү колдонулат. Санариптештирүүдө эң маанилүү жетишкендиктердин бири-электрондук Жумуш китептерин киргизүү, кагаз маалымат каражаттарын алмаштыруу, алар Кызматтын узактыгы жөнүндө маалыматка ыңгайлуу жетүүнү камсыз кылат жана жумуш берүүчүлөр менен мамлекеттик агенттиктердин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү жөнөкөйлөтөт. Бул бюрократиялык процедураларды кыйла кыскартып, маалыматтарды жоготуу коркунучун азайткан.

COVID-19 пандемиясынан кийин өзгөчө өнүгүүгө дуушар болгон алыстан иштөө дагы маанилүү багыт болуп саналат. Бүгүнкү күндө санариптик платформалар жана видео чалуу программаларынын жардамы менен жумушчулар өз милдеттерин дүйнөнүн каалаган жеринен аткара алышат. Жумушка орношуунун бул формасы алыскы жумушчулардын укуктарын анын ичинде төлөм, жумуш убактысы жана эмгекти коргоо маселелерин жетиштүү деңгээлде коргоо үчүн мыйзамдуу жөнгө салууну талап кылат. Санариптештирүү кадрдык иштин процесстерин

автоматташтырууга мүмкүндүк берет-эмгек келишимдерин даярдоо, жумуш убактысын жазуу, иштин натыйжалуулугун баалоо. Жасалма интеллектти жана чоң маалымат системаларын колдонуу менен жумуш берүүчүлөр кызматкерлердин өндүрүмдүүлүгүн талдап, кызматкерлердин алмашуусун алдын ала айта алышат жана окутуу муктаждыктарын аныктай алышат.

Бирок, санариптештирүүнүн артыкчылыктары менен, санариптештирүү да белгилүү бир тобокелдиктерди алып келет. Кызматкерлердин жеке маалыматтарын коргоо, кибер коопсуздукка коркунуч туудуруу жана санариптик теңсиздик маселеси, бардык жумушчулар санариптик ресурстарга жана керектүү көндүмдөргө бирдей мүмкүнчүлүккө ээ болбогондо көйгөйлөр бар. Мындан тышкары, процесстерди автоматташтыруу жумуш орундарын жоготууга алып келиши мүмкүн, бул жаңы социалдык коргоо механизмдерин иштеп чыгууну талап кылат. Жогоруда белгилегендей, заманбап коом активдүү санариптик трансформация стадиясына кирди, ал жашоонун дээрлик бардык чөйрөлөрүнө таасир этет — бизнес, билим берүү, медицина жана, албетте, жумуш дүйнөсү. Эмгек мамилелерин санариптештирүү эмгек рыногун жана кадрларды башкарууну өнүктүрүүнүн маанилүү багыты болуп калды. Бул кызмат берүүчү менен жумушчу ортосундагы ачык-айкындуулукту, натыйжалуулукту жана өз ара аракеттенүү ылдамдыгын жогорулатат. Бул макаланын максаты-эмгек мамилелериндеги санариптештирүүнүн ролун талдоо, анын артыкчылыктарын жана мүмкүн болгон тобокелдиктерин ачып берүү, бул тармактагы укуктук жөнгө салууну жакшыртуунун жолдорун аныктоо. Акыркы жылдары алыскы жумуштар табигый көрүнүшкө айланды. Технологиянын бул түрүнүн өсүшү жана алыскы жумуш форматтарын Жумуш маданиятына интеграциялоо бүгүнкү күндө таптакыр объективдүү процесске айланып баратат, аны жокко чыгарууга же тыюу салууга болбойт жана аны четке кагуу сөзсүз түрдө атаандаштыкты жоготууга жана ички дүң продукт, өндүрүш жана жумуш менен камсыз кылуу сыяктуу бардык экономикалык көрсөткүчтөрдүн төмөндөшүнө алып келет. Алыстан технологиялар салыштырмалуу узак убакыт мурун пайда болгонун белгилей кетүү керек, бирок алардын жумушта массалык колдонулушу коронавирус доорунда пайда боло баштады.

Бул мезгилде эмгек мамилелеринин кадимки ритмин өзгөрткөн санариптик технологиялар ички руда процедурасынын эрежелерине системалуу түрдө киргизилген. Белгилей кетүүчү нерсе, санариптик технологияларды киргизүү арстандын жарандарынын үлүшү тарабынан штыктарга киргизилген, бирок убакыттын өтүшү менен аларга болгон мамиле өркүндөтүү жана кабыл алуу багытында өзгөрдү. Ушул себептен, санариптик технологиянын артында жумушта чоң келечек бар деп ишенимдүү түрдө айта алабыз. Бул изилдөө Кыргызстанда алыскы технологияларды массалык түрдө колдонуу жана пайдалануу менен байланышкан негизги артыкчылыктары жана потенциалдуу терс жактары ачылып берилген анализ ыкмасын колдонгон.

Бүгүнкү күнгө чейин, маалыматтык технологиялар дүйнө жүзү боюнча ар кандай тармактарда эмгек мамилелерине терең таасир этет. Автоматташтыруунун, жасалма интеллекттин жана башка технологиялык жетишкендиктердин пайда болушу компаниялардын иштөө ыкмасын жана кызматкерлердин жумуш чөйрөсү менен өз ара аракеттенүүсүн өзгөрттү. Санариптик технологиялардын тез өнүгүшү заманбап коомдо трансформация процесстерине алып келди: экономиканын түзүлүшү өзгөрүп жатат, адамдардын ортосунда жаңы байланыш тутуму түзүлүп жатат, айлана-чөйрө акылдуу үй, акылдуу шаар, акылдуу унаалар, сааттар ж.б. сыяктуу технологияларды киргизүү менен барган сайын интеллектуалдашып баратат. Өзгөрүүлөр коомдун бардык тармактарына таасир этүүдө. Экономикалык тармакта жаңы санариптик технологияларды киргизүүнүн аркасында өндүрүштүн автоматташтырылуу деңгээли жогорулап жатат. Мурда адамдар аткарып келген көптөгөн функцияларды эми компьютердик программалар аткарууда. Робототехникалык комплекстердин саны көбөйүп, адамдын катышуусуз өз ара аракеттене алган «нерселердин интернети» колдонулууда, бул болсо «акылдуу заводдорду» түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Мамлекет бул мамилелерди электрондук форматта жөнгө салуу боюнча саясатын азыртан баштап, мындан ары да калыптандырууну максат кылат, субъекттердин бири-биринен алысташуусун жана өндүрүштүн роботизацияланышын эске алуу менен. Учурдагы медиа-технологиялардын өнүгүшү дүйнөлүк коммуникацияны жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк берүүдө жана албетте, эмгек мамилелери жана аларга тыгыз байланышкан мамилелер да ушул тармакка кирет, ал тургай, алыскы (дистанциялык) жумушта иштегендерге гана эмес. Кагаздагы кадрдык документооборот электрондук форматка өтөт: эмгек китепчилери, эмгек келишимдери, окуучулардын келишимдери, толук материалдык жоопкерчиликти камтыган келишимдер, аттестация барактары, медициналык китепчелер, электрондук профсоюздук билеттер, булардын баары электрондук форматка өтүүдө.

Натыйжада, жумушка орношуу мамилелеринен баштап эмгек талаш-тартыштарын чечүү боюнча мамилелерге чейин бардык мамилелер революциялык трансформациядан өтөт. Мындай уюштурулган эмгек мамилелеринин артыкчылыктары катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот: иштик жана уюштуруучулук процесстердин ылдамдыгынын жогорулашы, алардын ачык-айкындуулугу жана өз ара байланыштуулугу, жумушчулар менен башкаруу персоналы үчүн керектүү маалыматтарга санариптик түрдө жеңил жеткиликтүүлүк; маалыматтарды заматта жарыялоо, бизнести илгерилетүү жана башкалар.

Изилдөөлөргө караганда, айрым оң жагдай катары жумушчу менен кызмат берүүчүнүн жеке жолугушуусуз, электрондук почта жана мессенджерлер сыяктуу каражаттар аркылуу «ишкердик байланыш жүргүзүүсүн» да белгилешет. Ошондой эле, кызмат берүүчү үчүн экономикалык пайдалуу факторлордон тышкары, эмгек укугу субъекттеринин түздөн-түз өз ара аракеттешүүсүнө тоскоолдук кылган эпидемиологиялык

тобокелдиктер да аталат. Бул азырынча эле эрте жана айрым жагдайларда коoптуу деп эсептелет.Ошондой эле, бүгүнкү адамдар технологиядан чоң жетишкендиктерди гана күтүп тим болбостон, аны түздөн-түз талап кылып жатканын, бирок ошол эле учурда деструктивдүү технология менен чыгармачыл технологияны айыра албай жатканын белгилөөгө болот.

1. Технологияга болгон бийик күтүүлөр
   Бүгүнкү күндүн адамдары санариптик жана робототехника менен байланышкан технологиялык жетишкендиктерден чоң натыйжаларды күтүшөт. Бул күтүүлөр көбүнчө иштин натыйжалуулугун жогорулатуу, убакытты үнөмдөө, жумушчу процесстерди жеңилдетүү жана жеке жашоо менен жумушту интеграциялоо сыяктуу максаттарды камтыйт. Мындай абал, өзгөчө, эмгек мамилелеринде жана башкаруунун санариптик куралдарын колдонууда көрүлөт.
2. Технологияны түздөн-түз талап кылуу
   Бул жерде адамдардын технологиялык инновацияларга болгон активдүү жана жигердүү талабын байкоого болот. Алар күтүүгө гана токтобостон, түздөн-түз иштетүүнү жана колдонууну талап кылышат. Бул тенденция жумуш берүүчүлөргө жана коомдук институттарга жаңы технологияларды өз убагында киргизүүгө басым кылат жана рынокто атаандаштыкты күчөтөт.
3. Деструктивдүү жана чыгармачыл технологияны айырмалоо кыйынчылыгы
   Келтирилген ойдун маанилүү аспекттеринин бири — адамдар көп учурда технологияны анын натыйжасы боюнча баалашат, бирок анын социалдык, этикалык же психологикалык таасирин анализдөөгө аз көңүл бурушат. Мисалы, автоматизация жана жасалма интеллект кээ бир жумуш орундарын кыскартса, ал деструктивдүү технологияга кириши мүмкүн, ал эми өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жана коопсуздугун жогорулатып, жумушчулар үчүн шарттарды жакшыртса, чыгармачыл технология болуп саналат. Көпчүлүк учурда бул айырмачылыкты адамдар байкабайт же баалай албайт.
4. Илимиймааниси
   Бул көрүнүш эмгек мамилелеринде жана социалдык саясатта жаңы чакырыктарды пайда кылат. Мисалы:
   - технологиялык чечимдерди кабыл алууда этикалык баалоо талап кылынат.
   - жумушчулар менен кызмат берүүчүлөрдү санариптик сабаттуулукка жана технологиялык компетенттүүлүккө окутуу зарыл.
   - жаңы технологиялардын киргизилиши социалдык теңдикти бузбоого багытталган мыйзамдык жана укуктук механизмдерди түзүүнү талап кылат.

Эмгек мамилелеринин санариптештирилиши жөн гана тенденция эмес, заманбап коомдун керектөөсү болуп эсептелет. Ал эмгек рыногун өнүктүрүү,

башкаруу процессин оптималдаштыруу жана эмгек жашоонун сапатын жогорулатуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Бирок санариптик инструменттерди ийгиликтүү колдонуу технологиялык инновациялардын, эффективдүү мыйзамдык базанын жана жумуш берүүчүлөрдүн социалдык жоопкерчилигинин комплексдүү айкалышына гана мүмкүн.

Демек, санариптештирүү салттуу эмгек мамилелерине коркунуч катары эмес, заманбап санариптик дүйнөнүн шарттарында алардын эволюциясынын табигый этабы катары каралышы керек

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси 2025-жылдын 10-июлундагы N 137 https://cbd.minjust.gov.kg/3-45/edition/25298/ru
2. Кыргыз Республикасынын санариптик трансформациялоо концепциясы «Санарип Кыргызстан 2019–2023».
3. Дүйнөлүк банк. Санариптик экономиканын өнүгүшү боюнча отчет, 2022.
4. Касымова Н. А. Эмгек мамилелерин санариптештирүү: чакырыктар жана перспективалар // Юридикалык вестник, 2023.
5. Эмгектин дүйнөлүк уюму (ЭДУ). Санарип доорундагы эмгектин келечеги. – Женева, 2021.
6. Тычкова В. Ю. Использование роботов и чат-ботов в процедуре найма персонала // Молодой ученый. 2020. №43(333).

Tukhtakhojayev Khanjarbek Bokhodirovich, *Professor*
Fergana State University

MODERN APPROACHES TO INDIVIDUALIZATION AND PEDAGOGICAL CONTROL OF PHYSICAL LOADS IN HEALTHCARE

Abstract

The thesis studies modern approaches to individualization and pedagogical control of physical loads in the context of health-improving physical education. The goal is to systematize and evaluate methods that provide optimal loading based on individual characteristics, thereby increasing the effectiveness and safety of training. The study is based on an analysis of scientific literature, pedagogical monitoring methods, and modern technologies used in physical education. The results confirm that the combination of individual planning and continuous pedagogical control leads to improved health outcomes and motivation for physical activity.
Keywords: physical load, individualization, pedagogical control, health care, physical education, monitoring, adaptive training.

САЛАМАТТЫКТЫ САКТООДО ФИЗИКАЛЫК ЖҮКТӨМДӨРДҮ ЖЕКЕЛЕШТИРҮҮ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК КӨЗӨМӨЛДҮН ЗАМАНБАП ЫКМАЛАРЫ

Аннотация

Бул магистрдик диссертация ден-соолукту чыңдоочу дене тарбия контекстинде физикалык жүктөмдөрдү жекелештирүү жана педагогикалык көзөмөлдүн заманбап ыкмаларын изилдейт. Максаты – жеке өзгөчөлүктөргө негизделген оптималдуу жүктөмдү камсыз кылган ыкмаларды системалаштыруу жана баалоо, ошентип машыгуунун натыйжалуулугун жана коопсуздугун жогорулатуу. Изилдөө илимий адабикаттарды талдоого, педагогикалык мониторинг ыкмаларына жана дене тарбия сабактарында колдонулган заманбап технологияларга негизделген. Натыйжалар жекече пландаштыруу менен үзгүлтүксүз педагогикалык көзөмөлдүн айкалышы ден соолукту жакшыртууга жана физикалык активдүүлүккө мотивацияны жогорулатууга алып келерин тастыктайт.
Түйүн сөздөр: физикалык жүк, жекечелөө, педагогикалык көзөмөл, саламаттыкты сактоо, дене тарбия, мониторинг, адаптивдүү машыгуу.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОМУ КОНТРОЛЮ ФИЗИЧЕСКИХ НАГРУЗОК В ЗДРАВООХРАНЕНИИ

Аннотация

В диссертации изучаются современные подходы к индивидуализации и педагогическому контролю физических нагрузок в контексте оздоровительной физической культуры. Цель работы – систематизировать и оценить методы, обеспечивающие оптимальную нагрузку с учетом индивидуальных особенностей, что повышает эффективность и безопасность тренировок. Исследование основано на анализе научной литературы, педагогических методов контроля и современных технологий, используемых в физическом воспитании. Результаты подтверждают, что сочетание индивидуального планирования и постоянного педагогического контроля приводит к улучшению показателей здоровья и мотивации к физической активности.
Ключевые слова: физическая нагрузка, индивидуализация, педагогический контроль, здравоохранение, физическое воспитание, мониторинг, адаптивное обучение.

Introduction. Practical proposals reflecting the experience of changing the individual approach in physical education classes using fitness technologies for female students are of interest [1.110-116;]. In their studies, the variability of aerobic and anaerobic loads is determined by the physical condition of the participants and is regulated by the rhythm of musical performance during the training process, and the individual approach is achieved by alternating certain aerobic or anaerobic exercises with musical accompaniment to perform exercises in accordance with heart rate (HR) and circulatory efficiency index (CEI). However, the implementation of a musical composition with a certain tempo and simultaneous full-fledged execution of exercises by the whole group without dividing into small groups according to individual indicators of heart rate (HR) and circulatory efficiency index (CEI) remains an unresolved issue.

Literature Discussion And Analysis

R.M. Kadyrov and I.I. Mikhail describe the methodology for developing and calculating indicators of the intensity and volume of the load based on the regressive-analysis algorithm. According to the authors, it is necessary to evaluate the running time on the treadmill as a quantitative parameter of the load volume, and the intensity range is the running speed corresponding to 50 and 70% of the maximum oxygen consumption (MVU). Using the obtained nomograms, it is possible to suggest the recovery time of the athlete's body after various loads. At the same time, the authors note that "it is advisable to conduct physical training with a heart rate (HR) of 130 beats per minute and above, and it is advisable to conduct training with a HR of 170 beats per minute and above, so that the effect of training is visible, but at the same time the recovery process occurs later (after 30 minutes or more).
The optimal time interval for physical training is 20-50 minutes. Intervals shorter than 20 minutes do not contribute to the expected training effect, and longer intervals lead to unphysiological overload and fatigue in the participants" [2.74;]. Researchers also note that the intensity of the load is more important than its duration for effective adaptive shifts during exercise. On the other hand, some authors argue that the dosage of physical activity by the volume and intensity of the performed exercises is not objective and propose HRV as an objective and easy indicator, since in the range from120 to 170 beats per minute, the intensity of the work performed during exercise and oxygen consumption increase linearly, therefore, by controlling the heart rate in real-time with the help of hardware devices, it is possible to effectively control the training process.[3.333-336;] A.A. Kabanov and V.M. Bashkin noted that the level of reserves of the student's body is an effective indicator, the assessment of which can be carried out by comparing two measured indicators: the level of functioning of the dominant system and the level of tension of the regulatory systems [4.78-82;].

Other researchers came to the conclusion that due to its functional properties, the cardiorespiratory system can be considered as “the effector link of a higher functional system, which is a transmitter in ensuring the adaptation of the body to various loads” [5.339;]. At the same time, the physiological determinants of the effector part of the functional system, according to the authors, are chronotropic, inotropic, vascular and respiratory reactions. Having selected the important criteria of the functional state, some authors stopped at the Rufye load model as the most informative for those involved in physical education and sports. A statistical correlation between the Rufye and Kerdo indices has been found, which allows for a rapid assessment of the current functional state, limiting only the Kerdo vegetative index. Most researchers are inclined to recognize the leading role of the cardio-respiratory system, on the one hand, as the main limiting factor in the development of physical performance, and on the other hand, as a sensitive indicator reflecting the level of the functional state and reserves of the athlete [6.52-54.; 7.20-22;]. It is important to monitor the adequacy of the direct load and the level of the functional state of the cardiovascular system individually during exercise. The criterion for dosing the exercise load can be the circulatory efficiency index (CASI), which reflects the current state of cardiac activity. CASI is proposed for practical use as an operational indicator of the adequacy of physical loads and the physical condition of athletes. At the same time, the authors draw attention to the fact that the determination of a low QASI indicator implies only an individual approach to the construction of training in order to prevent the development of maladaptation and pre-nozological conditions [8.182- 184;]. If the question arises about the acceptable risk of using tests of physical labor capabilities, their information content becomes the main issue. Here, direct methods for determining the power and capacity of energy systems are out of competition. At the same time, aerobic efficiency is estimated by the level of maximum oxygen consumption, and the maximum capabilities of anaerobic systems are estimated by the maximum concentration of lactate accumulated in the blood and muscles and the value of the “fast fraction” of oxygen debt, methods for determining the anaerobic threshold are proposed [9.28-33.; 10.18-26.; 11.183-189.]. Physical fitness assessment tests that include elements of normalization of physical activity are also proposed [Ivashchenko L.Ya. S. 54.].

However, direct workmethods require a large amount of labor and are not used in schools, universities or fitness centers. To test anaerobic-aerobic indicators, V. M. Alekseyev [Алексеев V.M. S. 22.] recommends tests witha 30-second work time and a 15-30-second rest interval, and R.M. Kadyrov [Кадыров R.M. S. 30-32.] recommends the diagnosis of anaerobic capacity with the test “shuttle run 10 meters for 90 seconds”. Some authors propose a coefficient (in%) for a comprehensive assessment of the performance of the cardiorespiratory system for physical exertion (heart rate (HR)), which can be used to assess the compensatory and adaptive reactions of the athlete's body when performing physical exertion of increasing intensity. [Vanyushin Yu.S. P. 59-61.]. The possibility of using hemodynamic response as an indicator of the functional and reserve capabilities of the body for controlling the training process is emphasized in the research of researchers Yu.S.

Vanyushin, R.R. Khairullin, M.I. Rahimov [Ванюшин Ю.С. С. 53-55.]. The threshold of adequate hemodynamic response (AGRCh) is the process at which the increase in the volume of blood flow in the vessels stops, a connection with the mode of motor activity of students has been established - the greater the motor activity of students, the higher the threshold. [Ванюшин Ю.С. С. 338-341.] The methodological approach proposed by V.G. Nikitushkin, D.S. Alkhasov involves determining individual norms of training loads based on individual objective criteria [Никитушкин В.Г. С. 191- 196.]. The authors defined the individual norm as "the volume of the training load that provides a clearly targeted training effect that does not increase individual indicators of the functional activity of the body at a given intensity regime" [Ibid. p. 196.]. Various hardware methods are also used for pedagogical control and rapid assessment of the functional state of the cardiovascular system. For example, the computer oscillometric method of hemodynamics allows you to determine the condition of participants by several indicators at once, while this method is suitable for early diagnosis of overtraining and overexertion, which allows you to make adjustments to the physical load used [Sivokhin I.P. p. 41-49.]. Modern scientific and methodological literature emphasizes the need to improve the methods of highly informative control of the functional state of the body of those directly involved in the training process, including using remote control devices [Vlasov E.A. S. 6- 8.; Kiz'ko A.P. S. 86- 93.]. Along with the cardiovascular system, the level of the functional state of the respiratory system is of great importance in providing working muscles with oxygen. Muscle activity serves as the most powerful natural stimulus for breathing. As a result of optimal coordination of the respiratory and cardiovascular systems, the processes of oxygen delivery to tissues improve. It is important that in a person regularly engaged in health-improving physical culture, positive changes occur in the functional state of the respiratory system in the body: - vital capacity of the lungs increases (VL); - breathing during rest decreases and becomes deeper; - the difference in the duration of the inhalation and exhalation phases becomes more pronounced; - maximum oxygen consumption increases [Solodkov A.S. 528 p.].

In physical culture and sports practice, along with the study of respiratory rate and OHR, the Serkin test and the Skibinsky complex index are also used [Левандовская Л.Ю. С. 35-37.]. Some authors even argue that diagnostic tests such as breath holding during inhalation and exhalation are not only criteria for oxygen supply to the body, but also reflect the general level of training of a person [Макарова Е.В. С. 373- 376.].

Phylogenetic reasons predetermine the consideration of functionally interconnected indicators of the cardiovascular and respiratory systems as a cardiorespiratory system. Yu.S. Vanyushin, R.R.

Khairullin, D. Ye. Yelistratov propose the use of a complex assessment coefficient of the cardiorespiratory system to assess the compensatory and adaptive reactions of the body. [Ванюшин Ю.С. С. 59-61. An important place in the process of pedagogical control and management of the process of physical culture - health and training (training) is occupied by cardiorhythmography, which allows for a

comprehensive assessment of the general-integral level of the functional state of the organism involved in sports or health physical culture, since the diagnosis is based on the detection of small preclinical abnormalities not only in the cardiovascular system, but also in the autonomic nerves. V. I. Bondin [Бондин В.И. С. 43-45.], A. P. Kizko [Кизько А.П. С. 473-475.], G. P. Okhremchuk [Охремчук Г.П. С. 168-173.], L. G. Paschenko [Пащенко Л.Г. С. 12-14.], N. I. Shlik [Шлык Н.И. 254 с.; Шлык Н.И. С. 81-91.; Shlyk N.I. P. 15- 18.] and others are devoted to the study of functional shifts in the body, including during physical exertion, according to the indicators of cardiorhythmogram (KRG) and heart rate variability (YUTO'). These works show the importance and convenience of this method in the ability to quickly analyze not only the functional properties of the cardiovascular system, but also the quality of vegetative regulation. However, of course, the method requires the availability of special equipment, as well as sufficient qualifications to interpret the results obtained. Taking into account the results of this analysis provides an individual approach to the trainees and is an important means of conducting pedagogical control and preventing overtraining [Pokhachevskiy A.L. P. 122-127.]. N.I. It was found by Shlyk that the heart rate (HR) without taking into account the data of the analysis of the heart rate variability (HRV) does not fully reflect the real state of the cardioregulatory systems [Shlyk N.I. S. 15- 18.]. Assessment of the heart rate (HR) at rest and in orthostasis is recognized as the most optimal, highly informative non-invasive method of quantitatively assessing the regulation of the heart rate variability (HRV). Such analysis is of particular importance in physical culture and sports in conditions of changing external environment [Shlyk N.I. S. 15-18.]. A complex analysis of central hemodynamics and HRV data, as well as spectral analysis of the ratio (spectral parameters of heart rate variability), allows to clarify HRV data during physical exertion in order to reduce the likelihood of misinterpretation of the study [Vasil'eva R.M. S. 108-123.; Kiz'ko A.P. S. 473-475.] The main mechanisms of adaptive variability of heart rhythm are determined by interpreting the mathematical model of cardiorhythmography, individual indicators characterize the tolerance of physical loads and are the initial and most important quantitative criteria of adaptation [Apokin V.V. S. 89.; Pokhachevskiy A.L. S. 211-219.]. In addition to paying attention to the cardiorespiratory and autonomic nervous systems, a comprehensive approach to assessing the functional state also includes the study of other body systems. The authors A.N. Yakovlev, I.N.Grigorovich show the need to take into account the characteristics of the nervous system and temperament when choosing physical exercises and determining the dose of muscle loads [Yakovlev A.N. S. 180-183.]. These results are related to the data of V.S. Makeeva, justifying the differentiation of physical training based on the individual-typological specifics of the “inertness” - “mobility” of the central nervous system (sanguines, cholerics, phlegmatics, melancholics belong to the mixed type) and the degree of manifestation of anxiety-excitement. The author also emphasizes that the quality of training process management is related to the seasonal dynamics of climatic factors, the participants' own biorhythms developed in their life activities as

a result of environmental influences, and their own genetic capabilities [Makeeva V.S. P. 41-43.]

An alternative method of pedagogical control of physical activity is undoubtedly testing the neuromuscular apparatus and the central nervous system, as well as a method of correcting training loads in order to achieve optimal adaptation of the body to physical activity using a two-level system based on computer diagnostics and automated neuromuscular apparatus (AMA) and central nervous system (MAT). A system of computer-based testing and operational data processing methods for assessing the level of functional state of the central nervous system (CNS) and neuromuscular apparatus (NMSA) of participants has been developed, which allows for real-time diagnostics and evaluation of results. The obtained data are compared with the characteristics of the model obtained on the basis of nomograms, after which the system generates a report with recommendations for the trainer (teacher, instructor). At the same time, the method of measuring micro-oscillations of the supporting (limbs-arms) organs (TOMTOU) and the method of reflexometry (determination of the subject's response time to light and sound signals) are used to assess the functional state of the CNS [Kabanov A.A. S. 78-82.]. Other authors propose a method for determining indirect indicators of skeletal muscle tone when re-registering the height of a person in a standing position, as well as a method for determining the spatial position of various parts of the spine and their geometric characteristics using a three-dimensional scanner of the NMF “MBN-scanner” [Гимазов Р.М. С. 39- 44.].

MioTonuso Chronometric methods allow the coach to assess the load (in terms of volume and intensity) and how the athlete’s neuromuscular system reacted to the proposed movement tasks. However, this methodology is not widely used in practice. Along with sports-pedagogical and psychological tests, biochemical analyzes are also used to study the functional state of athletes: urine and saliva parameters. This allows for better control of changes in the body after physical exertion and analysis of working capacity [Annenko I.Yu. P. 29-33.]

This method, as a rule, is used to study the performance of highly qualified athletes, but at the stage of rehabilitation physical culture it is too complicated and impractical. For in-depth studies, the testosterone/cortisol ratio can be used as an indicator of anabolic/catabolic balance. The indicator decreases under the influence of prolonged and intensive physical exertion, which can lead to changes in regulatory systems, for example, inhibition of tissue regeneration due to an increase in the content of the catabolic hormone cortisol. Some authors suggest using the testosterone/cortisol ratio (anabolism index) as an indicator of the actual physiological load during exercise, where a decrease below 3% reflects significant disorders of endocrine regulation and the development of overtraining syndrome, and the values may vary slightly depending on the individual characteristics of the organism [Afanasyeva I.A. S. 24-30.; Samikulin P.N.S. 57-59.; Brownlee K.K. Pp. 76-83.] Such a study is invasive and is not suitable for rapid monitoring of exercisers. The assessment of the adaptation of a number of body systems to increased physical exertion can be carried out using methods of bioimpedance analysis of the body,

analysis of vegetative regulationthrough the electrical resistance of the skin of biologically active points, complex hardware methods, for example, analysis of the heart rhythm verbality (YRV) in combination with analysis of the body's component composition, biological age and blood saturation using the Esteck complex system [Андрющенко Л.Б. С. 16-18.; Бондин В.ИС. 28-30.; Мавлиев Ф.А. С. 120-123.].

These methods are not recognized by all scientists and methodologists, since they do not always reliably reflect the objective state of the person being studied due to the difficulty of strictly adhering to a standardized approach when used. Analysis of the results of modern research shows that, despite the wide range of methods proposed in various scientific works for pedagogical control and rapid monitoring of individually occurring functional changes, changes in the cardiorespiratory and autonomic nervous systems are the most informative for practical use, since they are valid for determining the individual quantitative and qualitative characteristics of health-improving physical activity. Based on the fact that heart rate (HR) indicators are valid for characterizing individual physical activity and their direct linear relationship with the resulting energy expenditure, pedagogical control of the training effect can be reliably carried out. In this case, muscle contraction occurs due to energy, the source of which is adenosine triphosphate (ATF), which is divided into adenosine diphosphate (ADP) and inorganic phosphate (F). Then ATP resynthesis occurs due to chemical reactions occurring in the anaerobic - alactate, anaerobic-glycolytic and aerobic energy systems. In the anaerobic-glycolytic system, a number of complex reactions occur for ATP resynthesis, the activation of which begins in 15-20 seconds and ends in 5-6 minutes, and the duration of maximum energy release lasts from 30 seconds to 1.5 minutes. In the aerobic energy system, the maximum increase in muscle activity lasts 90-180 seconds, and the duration of maximum energy release is 2 minutes or more. The considered systems of energy supply of muscle activity allow to normalize physical activity in terms of duration, intensity, rest time and number of repetitions. Based on the presented systems of energy supply of muscle activity, the “kinesinesenergonomic method” is widely used to control physical activity in the direction of health improvement, which is based on the balance between the energy consumption of the individual and the energy expenditure during muscle contraction.

Results And Discussion. With this approach, energy expenditure for physical activity should correspond to energy consumption due to a standardized-balanced diet as a component of individualization of health improvement programs in physical education [Bondin V.I. S. 28-33.; Bondin V.I. S. 77-86.]

Thus, as a result of research on modern approaches to individualization of physical loads and pedagogical control in physical education programs, the kinesienergonomic approach was found to be the most reliable among the wide range of proposed methods. This approach also made it possible to clarify the concept of “individualization of physical load in the direction of health” in terms of its essence and content - this is the achievement of the main components of physical load for the processes of energy supply of muscles and physiological shifts in the body of

participants. The presented kinesienergonomic approach, based on fundamental scientific research on the mechanisms and laws of energy supply of muscle activity, allows you to determine the physical load in the direction of health in terms of duration, intensity, rest time and number of repetitions. This approach is scientifically sound and reliable. Other approaches to individualization of physical load by various authors based on age, training, functional state, somatotype and other individual characteristics are unfounded and in most cases can lead to the risk of developing various diseases.

Conclusion. In conclusion, we should note that, based on the above, the main component of the pedagogical conditions for individualizing physical education health programs is the kinesienergonomic approach based on modern assumptions about the energy supply systems of muscles, which allows determining individual physical loads and reliably controlling immediate, cumulative and delayed training effects.

List of used literature:

1.Gritsai E.N. Individualization of physical activity in the system of health-improving physical culture // Bulletin of sports science. - 2021. - P. 110-116.
2.Kadyrov R.M. Pedagogical control of physical activity: modern approaches // Theory and practice of physical education. - 2020. - P. 74.
3.Razuvaeva I.Yu. Adaptive methods of physical activity control // Modern problems of science and education. - 2022. - P. 333-336.
4.Kabanov A.A. Individual training programs: efficiency and monitoring // Physical culture: upbringing, education, training. - 2020. - P. 78-82.
5.Vanyushin Yu.S. Problems of dosing physical activity in health training // Physical education and health. - 2019. - P. 339
6. Bondin V.I. Monitoring the intensity of physical exercises during health classes // Pedagogy, psychology and medical and biological problems of physical education and sports. - 2021. - P. 52-54.
7. Namozova S.Sh. Features of an individual approach to physical education // Young scientist. - 2022. - P. 20-22.
8. Khomyakov G.K. Pedagogical control in physical training // Scientific news. - 2020. – P.182-184.
9. Bondin V.I. Modern technologies of pedagogical control in the training process // Issues of modern science and practice. - 2019. - P. 28-33.
10. Smirnov M.R. Indicators of the functional state with individualization of the load // Actual problems of physical education. - 2021. - P. 18-26

Кылычбекова Гулназ Кылычбековна, *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫ ОКУТУУДА ФИЗИКАЛЫК АКТИВДҮҮЛҮКТҮ КОЛДОНУУ

Аннотация

Бул макалада башталгыч класстарды окутуу процессинде физикалык активдүүлүктү колдонуу маселеси каралат. Окуучулардын ден соолугун чыңдоо, окууга болгон кызыгуусун жогорулатуу жана сабактын эффективдүүлүгүн арттыруу үчүн кыймыл-аракетке негизделген окутуунун мааниси талданат. Ошондой эле физикалык активдүүлүктүн педагогикалык, психологиялык жана методикалык аспектилери изилденип, практикалык сунуштар берилет.

Негизги сөздөр: физикалык активдүүлүк, башталгыч класс, окутуу процесси, дене тарбия, активдүү окутуу, кыймылдуу оюндар.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ В ОБУЧЕНИИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос использования физической активности в процессе обучения в начальных классах. Анализируется важность обучения на основе активности для улучшения здоровья учащихся, повышения их интереса к учебе и повышения эффективности урока. Также изучаются педагогические, психологические и методические аспекты физической активности, и даются практические рекомендации.

Ключевые слова: физическая активность, начальные классы, процесс обучения, физическое воспитание, активное обучение, мобильные игры.

USING PHYSICAL ACTIVITY IN PRIMARY SCHOOL TEACHING

Abstract

This article examines the use of physical activity in primary school teaching. It analyzes the importance of activity-based learning for improving student health, increasing their interest in learning, and enhancing lesson effectiveness. It also examines the pedagogical, psychological, and methodological aspects of physical activity, and provides practical recommendations.

Keywords: physical activity, primary school, learning process, physical education, active learning, mobile games.

Киришүү. Азыркы билим берүү шартында окуучулардын ден соолугун сактоо жана өнүктүрүү маселеси биринчи орунга чыгууда. Башталгыч класстагы окуучулар физиологиялык жана психологиялык жактан активдүү кыймылды талап кылган куракта болушат. Бирок салттуу окутуу процессинде узак убакыт отуруп окуу алардын чарчоосуна, көңүлүнүн чачырашына жана окууга болгон кызыгуусунун төмөндөшүнө алып келет. Физикалык активдүүлүктү сабак процессине киргизүү - бул окуучулардын окуу мотивациясын жогорулатуу, көңүл буруусун сактоо жана ден соолугун чыңдоо үчүн натыйжалуу педагогикалык каражат болуп саналат. Ошондуктан башталгыч класстарды окутууда кыймыл-аракетке негизделген методдорду

колдонуу заманбап педагогиканын маанилүү багыттарынын бири болуп эсептелет.

Башталгыч класстарды окутууда физикалык активдүүлүктүн педагогикалык мааниси. Физикалык активдүүлүк - бул окуучунун кыймыл-аракетке байланышкан ар кандай ишмердүүлүгү. Башталгыч класстарда ал окуу процессинин ажырагыс бөлүгү болушу керек. Анткени кыймыл аркылуу бала дүйнөнү эстеп калуу, түшүнүү жана кабыл алуу жөндөмүн жакшыртат.

Педагогикалык жактан алганда физикалык активдүүлүк:

-окуучунун когнитивдик өнүгүүсүнө көмөктөшөт;

-көңүл бурууну жана эс тутумду жакшыртат;

-сабактагы чарчоону азайтат;

-окууга болгон кызыгууну жогорулатат;

-социалдык көндүмдөрдү өнүктүрөт.

Башталгыч класстарды окутууда физикалык активдүүлүктүн педагогикалык мааниси өтө жогору, анткени бул курактагы балдар табиятынан кыймылга жакын жана активдүү ишмердүүлүк аркылуу билимди жакшы өздөштүрүшөт. Окутуу процессинде физикалык активдүүлүктү колдонуу окуучулардын интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүнө комплекстүү таасир берет. Биринчи кезекте, физикалык активдүүлүк окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирет. Кыймыл-аракет менен коштолгон сабактарда балдардын көңүл буруусу узакка сакталат, эс тутуму бекемделет жана жаңы маалыматты кабыл алуу жеңилдейт. Психологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, кыймыл мээнин иштешин жакшыртып, ой жүгүртүүнү активдештирет. Экинчи маанилүү жагы - окууга болгон мотивациянын жогорулашы. Салттуу, бир калыпта өтүлгөн сабактар башталгыч класстын окуучуларын бат чарчатат. Ал эми кыймылдуу оюндар, дене сергитүү мүнөттөрү жана интерактивдүү тапшырмалар окуучулардын сабакка кызыгуусун арттырып, окуу процессине активдүү катышуусун камсыздайт. Бул өз кезегинде билимдин сапаттуу өздөштүрүлүшүнө өбөлгө түзөт.

Үчүнчүдөн, физикалык активдүүлүк ден соолукту сактоочу педагогикалык каражат катары маанилүү. Узак убакыт отуруу балдардын чарчоосуна, көңүлүнүн чачырашына жана ден соолугунун начарлашына алып келиши мүмкүн. Сабак учурунда кыска кыймыл көнүгүүлөрүн киргизүү чарчоону азайтып, ишке жөндөмдүүлүктү калыбына келтирет. Мындай ыкма ден соолукту сактоочу технологиялардын негизги элементтеринин бири болуп эсептелет.

Төртүнчүдөн, физикалык активдүүлүк тарбиялык мааниге да ээ. Кыймылдуу оюндар жана топтук активдүүлүктөр аркылуу окуучулар тартипке, кызматташтыкка, жоопкерчиликке жана өз ара жардамдашууга үйрөнүшөт. Бул алардын социалдык көндүмдөрүнүн калыптанышына жардам берет. Бешинчиден, физикалык активдүүлүк эмоционалдык абалды жөнгө салат. Кыймыл учурунда балдардын маанайы көтөрүлүп, стресс жана

тынчсыздануу азаят. Жагымдуу психологиялык чөйрө түзүлүп, окуучулар өздөрүн эркин сезишет. Натыйжада сабактын эффективдүүлүгү жогорулайт.

Мындан тышкары, физикалык активдүүлүк дидактикалык жактан да чоң мааниге ээ. Аны ар кандай предметтер менен интеграциялап колдонууга болот: математикада кыймыл менен саноо, тил сабагында сөздөрдү кыймыл аркылуу өздөштүрүү, табият таанууда практикалык кыймылдуу тапшырмалар. Мындай интеграцияланган окутуу окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт. Илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, кыймыл менен айкалышкан сабактарда окуучулар маалыматты тезирээк кабыл алышат жана узак убакыт эстеп калышат. Башталгыч класстарда физикалык активдүүлүктү колдонуу формалары. Башталгыч класстарда физикалык активдүүлүктү колдонуу ар түрдүү формалар аркылуу ишке ашырылат. Алар төмөнкүлөр:

1. Кыймылдуу оюндар

Кыймылдуу оюндар - окутуунун эң эффективдүү ыкмаларынын бири. Мисалы, математика сабагында сан менен байланышкан оюндарды, тил сабагында сөз табуу оюндарын колдонуу окуучулардын активдүүлүгүн арттырат.

2. Дене сергитүү мүнөттөрү

Сабактын ортосунда 1–3 мүнөттүк дене көнүгүүлөрүн өткөрүү окуучулардын чарчоосун азайтып, көңүлүн кайра топтоого жардам берет.

3. Интерактивдүү кыймыл-аракеттик тапшырмалар

Мисалы:

-тактага чуркап барып жооп жазуу;

-топтук кыймылдуу тапшырмалар;

-«станция» ыкмасы менен окутуу.

4. Оюн технологиялары аркылуу окутуу

Оюн элементтери кошулган сабактарда окуучулар өздөрүн эркин сезишет жана окуу процессине активдүү катышышат.

Физикалык активдүүлүктүн психологиялык таасири

Башталгыч класстагы окуучулар үчүн кыймыл психологиялык жактан чоң мааниге ээ. Кыймыл учурунда мээнин ишмердүүлүгү активдешет, эмоционалдык абал жакшырат жана стресс деңгээли төмөндөйт.

Физикалык активдүүлүк:

-окуучунун эмоционалдык абалын жөнгө салат;

-өзүнө болгон ишенимди жогорулатат;

-класстагы жагымдуу психологиялык чөйрөнү түзөт;

-тынчсыздануну азайтат.

Мындай шартта окуучулар сабакка көбүрөөк кызыгуу менен катышат.

Окутууда физикалык активдүүлүктү колдонуу методикасы

Мугалим сабакты пландаштырууда окуучулардын жаш өзгөчөлүгүн эске алышы зарыл. Физикалык активдүүлүктү колдонууда төмөнкү методикалык талаптарды сактоо сунушталат:

-кыймыл көнүгүүлөрү сабактын максатына шайкеш болушу;

-коопсуздук эрежелерин сактоо;

-окуучулардын мүмкүнчүлүгүнө ылайык тапшырмаларды тандоо;
-активдүүлүктү системалуу колдонуу;
-сабактын мазмуну менен интеграциялоо.

Мисалы, «Алиппе» сабагында тамгаларды кыймыл аркылуу үйрөтүү, математикада секирүү менен саноо, табият таанууда кыймылдуу эксперименттерди уюштуруу эффективдүү жыйынтык берет.

Практикалык сунуштар.

Башталгыч класстын мугалимдери үчүн төмөнкү сунуштарды берүүгө болот:

Ар бир сабакка кыска физикалык активдүүлүк элементтерин киргизүү;
Кыймылдуу оюндарды окутуунун максаты менен айкалыштыруу;
Окуучулардын ден соолугун сактоочу технологияларды колдонуу;
Сыныпта активдүү окутуу чөйрөсүн түзүү;
Оюн, музыка жана кыймылды айкалыштыруу.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, башталгыч класстарды окутууда физикалык активдүүлүктү колдонуу окуу процессинин сапатын жогорулаткан маанилүү фактор болуп саналат. Башталгыч класстарды окутууда физикалык активдүүлүк - бул жөн гана кыймыл эмес, окуу процессинин натыйжалуулугун жогорулатуучу маанилүү педагогикалык каражат. Ал окуучулардын ден соолугун чыңдап, таанып-билүү активдүүлүгүн арттырып, окууга болгон кызыгуусун күчөтөт жана ар тараптуу өнүгүүсүнө шарт түзөт. Ошондой эле окуучулардын ден соолугун чыңдап гана тим болбостон, алардын интеллектуалдык, эмоционалдык жана социалдык өнүгүүсүнө да оң таасирин тийгизет. Физикалык активдүүлүк менен интеграцияланган сабактар окуучулардын кызыгуусун арттырып, билимди натыйжалуу өздөштүрүүгө шарт түзөт. Ошондуктан заманбап мугалимдер сабак процессинде кыймыл-аракетке негизделген инновациялык методдорду кеңири колдонушу зарыл. Заманбап башталгыч билим берүүдө физикалык активдүүлүктү сабак процессине системалуу жана максаттуу түрдө киргизүү зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1.Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика, 1991.
2.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975.
3.Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 2008.
4.Коменский Я.А. Великая дидактика. – Москва: Педагогика, 1982.
5.Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. – Москва: Просвещение, 2004.
6.Подласый И.П. Педагогика. – Москва: Владос, 2010.
7.Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. – Москва: Академия, 2013.
8.Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения. – Москва: Педагогика, 1982.
9.Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. – Москва: Просвещение, 1976.
10.Запорожец А.В. Развитие произвольных движений. – Москва: Издательство АПН РСФСР, 1960.
11.Государственный образовательный стандарт начального общего образования Кыргызской Республики. – Бишкек, 2020.

12.Закон Кыргызской Республики «Об образовании». – Бишкек, 2021.
13.Дене тарбия жана сергек жашоо образы боюнча методикалык колдонмо. – Бишкек: Билим, 2019.
14.Акматалиев А.А. Педагогика. – Бишкек: Билим, 2012.
15.Абдрахманов К.А. Жалпы педагогика. – Бишкек, 2015.

Карагулова Айназ Ильясовна, *ст.преп*
МНУ им. К.Ш.Токтомаматова

СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация
В статье рассматриваются современные образовательные технологии как ключевой фактор повышения качества учебного процесса в условиях модернизации системы образования. Анализируются теоретические основы и практические аспекты внедрения цифровых, интерактивных и проектных технологий в образовательных организациях. Особое внимание уделяется влиянию образовательных технологий на учебную мотивацию, познавательную активность и образовательные результаты обучающихся.
Ключевые слова: образовательные технологии, качество образования, учебный процесс, цифровизация, инновации в образовании.

ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНИН САПАТЫН ЖАКШЫРТУУНУН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ

Аннотация
Бул макалада билим берүү системасын модернизациялоо шартында билим берүү процессинин сапатын жогорулатуунун негизги фактору катары заманбап билим берүү технологияларын карап чыгышат. Анда билим берүү мекемелеринде санариптик, интерактивдүү жана долбоордук технологияларды ишке ашыруунун теориялык негиздери жана практикалык аспектилери талданат. Билим берүү технологияларынын окуучулардын окуу мотивациясына, таанып-билүү активдүүлүгүнө жана окуу жетишкендиктерине тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бурулат.
Ачкыч сөздөр: билим берүү технологиялары, билим берүүнүн сапаты, билим берүү процесси, санариптештирүү, билим берүүдөгү инновация.

MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AS A MEANS OF IMPROVING THE QUALITY OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract
This article examines modern educational technologies as a key factor in improving the quality of the educational process in the context of modernization of the education system. It analyzes the theoretical foundations and practical aspects of implementing digital, interactive, and project-based technologies in educational institutions. Particular attention is paid to the impact of educational technologies on students' learning motivation, cognitive activity, and academic achievement.
Keywords: educational technologies, education quality, educational process, digitalization, innovation in education.

Введение. Современная система образования функционирует в динамичной среде быстрых социально-экономических трансформаций, интенсивной цифровой трансформации и постоянного обновления образовательных стандартов. Растущие требования к уровню подготовки выпускников заставляют искать и активно внедрять педагогические

инструменты, способные гарантировать достижение заявленных результатов обучения. В этой связи особую значимость приобретает применение современных образовательных технологий, которые ориентированы на всестороннее развитие личности обучающегося, усиление его познавательной активности, формирование навыков учебной самостоятельности и критического мышления [1], [2].

Глобальные исследования 2023–2025 годов (включая отчёты OECD, мета-анализы и систематические обзоры) демонстрируют, что грамотная интеграция цифровых инструментов может повышать мотивацию учащихся на 30–75 %, академическую успеваемость — на 15–25 %, а вовлечённость и retention rate — на 20–80 % в зависимости от типа инструментов и качества их педагогического применения. Важно отметить, что эффект достигается не за счёт самого наличия технологий, а благодаря продуманному выбору целей, методов и компетенциям педагогов. В Кыргызстане цифровизация образования идёт ускоренными темпами в рамках Концепции цифровой трансформации на 2024–2028 годы и программы «Алтын Казык». Ключевые достижения на начало 2026 года включают: полный переход на электронные личные дела учащихся с 1 сентября 2025 года, оцифровку 90 % данных об учащихся, отказ от бумажных дневников и «красных» журналов в 2025/2026 учебном году, запуск платформы Ustat для дистанционного повышения квалификации учителей (уже более 9 тысяч педагогов прошли обучение), систему «Э-Күндөлүк» (электронный дневник и журнал, функционирует во всех школах), платформу «Илимбокс» (открытые образовательные ресурсы), «Туңгуч» (онлайн-школа для отдалённых районов), автоматизацию более половины отчётных форм и значительное снижение административной нагрузки на учителей. Эти шаги позволяют сократить бумажную бюрократию на 70–80 %, упростить переводы между школами и повысить прозрачность процессов [5], [6].Современные образовательные технологии трактуются не просто как набор приёмов, а как целостная система проектирования, организации и оценки учебного процесса, направленная на формирование ключевых компетенций XXI века — от цифровой грамотности до навыков самообучения и коллаборации [5]. В психолого-педагогической литературе они определяются как научно обоснованные системы, обеспечивающие прогнозируемые результаты обучения [3]. Концепция развивающего обучения Л.В. Занкова акцентирует активное включение ребёнка в познавательную деятельность и создание условий для опережающего интеллектуального развития [1]. Деятельностный подход В.В. Давыдова и А.Н. Леонтьева подчёркивает, что знания и умения формируются именно в процессе активной, осмысленной деятельности, а не пассивного восприятия [2], [4]. Именно современные технологии (особенно интерактивные, проектные и цифровые) позволяют реализовать эти подходы на практике: через сотрудничество, рефлексию, самостоятельный поиск решений и немедленную обратную связь.

Теоретические основы и современные подходы

Современные образовательные технологии полностью соответствуют требованиям государственных образовательных стандартов и ориентированы на развитие универсальных учебных действий (УУД), критического мышления, коммуникативных компетенций и способности к непрерывному самообразованию [5], [6]. Теоретическая база включает конструктивизм (знания конструируются самим учеником), элементы бихевиоризма (стимулы и подкрепления через геймификацию) и когнитивизм (развитие метакогнитивных стратегий).

Актуальные исследования 2024–2025 годов подчёркивают:

- геймификация (баллы, бейджи, лидерборды) повышает вовлечённость на 50–80 % и мотивацию за счёт элементов соревнования и автономии;
- flipped classroom (перевёрнутый класс) усиливает самостоятельность на 35–50 % и позволяет использовать аудиторное время для глубокого обсуждения и практики;
- blended learning (смешанное обучение) показывает средний положительный эффект (SMD 0.6–0.7) на когнитивные и аффективные результаты, особенно при комбинации с групповой работой;
- gamified flipped classroom (ГФК) демонстрирует ещё более высокие результаты по сравнению с чистым flipped или gamification;
- адаптивные ИИ-системы персонализируют траектории обучения, снижая стресс и повышая самоэффективность.

В Кыргызстане эти подходы особенно ценны для преодоления региональных диспропорций: нехватки квалифицированных кадров в сёлах, ограниченного доступа к учебным материалам и слабой инфраструктуры в отдалённых районах.

Классификация современных образовательных технологий

№	Группа технологий	Основные особенности	Примеры инструментов (глобальные и КР)	Эффект по исследованиям 2024–2025
1	Личностно-ориентированные	Индивидуализация траекторий, учёт стилей и потребностей, рост внутренней мотивации	Khan Academy, адаптивные платформы, Илимбокс	+30–60 % мотивации
2	Проектные и исследовательские	Развитие исследовательских навыков, командная работа, решение реальных задач	Google Workspace, Trello, проекты в Туңгуч	+25–45 % критического мышления
3	Интерактивные	Дискуссии, кейс-методы, ролевые игры, мгновенная обратная связь	Kahoot, Mentimeter, интерактив в Күндөлүк	+50–80 % вовлечённости

4	Проблемного обучения	Решение открытых практических задач, развитие аналитики и аргументации	Case-study, симуляции в STEM-лабораториях	+30–50 % глубины понимания
5	Цифровые и дистанционные	Онлайн-платформы, мультимедиа, видео, виртуальные лаборатории	Moodle, Zoom, Илимбокс, Электронная школа, Ustat	+15–30 % успеваемости
6	Смешанного обучения (blended)	Оптимальное сочетание очного и онлайн, гибкость	Flipped + геймификация в модельных школах	SMD 0.6–0.7 общий эффект
7	Геймифицированные и ИИ-ориентированные	Игровые механики, адаптивные ИИ-помощники, персонализированные тесты	Classcraft, Duolingo-style, ИИ в профориентации	+40–75 % мотивации
8	Группа технологий	Основные особенности	Примеры инструментов (глобальные и КР)	Эффект по исследованиям 2024–2025
9	Личностно-ориентированные	Индивидуализация траекторий, учёт стилей и потребностей, рост внутренней мотивации	Khan Academy, адаптивные платформы, Илимбокс	+30–60 % мотивации
10	Проектные и исследовательские	Развитие исследовательских навыков, командная работа, решение реальных задач	Google Workspace, Trello, проекты в Туҥгуч	+25–45 % критического мышления

Влияние на ключевые аспекты обучения.
Применение технологий приводит к:
- росту учебной мотивации (до +40–75 %);
- формированию самостоятельности (+35–50 %);
- развитию критического мышления (+30–45 %);
- повышению успеваемости (+15–25 %);
- усилению вовлечённости (+50–80 %);
- улучшению retention rate (+20–40 %).

Сравнительный анализ (таблица №1, на основе мета-анализов 2024–2025):

Показатель	**Традиционное обучение**	**Современные технологии**	**Средний эффект (2024–2025)**
Учебная мотивация	Средняя	Высокая	+40–75 %
Самостоятельность	Низкая	Высокая	+35–50 %

Критическое мышление	Среднее	Высокое	+30–45 %
Успеваемость	70–75 %	85–95 %	+15–25 %
Вовлечённость	Низкая/средняя	Высокая	+50–80 %
Retention rate	Средний	Высокий	+20–40 %
Самоэффективность	Средняя	Высокая	+30–45 %

Практика внедрения в Кыргызстане

Исследование на базе средней школы №5 имени Б. Осмонова г. Манас (120 учащихся 10–11 лет) показало устойчивый рост показателей после внедрения интерактивных лекций, проектов, дистанционных элементов («Илимбокс», «Күндөлүк») и цифровых ресурсов.

Таблица 2. Влияние на результаты (расширенная):

Показатель	**До внедрения**	**После внедрения**	**Изменение (%)**
Уровень мотивации	Средний	Высокий	+45
Самостоятельность	Низкая	Средняя/высокая	+38
Успеваемость	Средняя	Выше средней	+18
Критическое мышление	Среднее	Высокое	+32
Вовлечённость в уроки	Средняя	Высокая	+52

Примеры: Kahoot для викторин, проекты в Google Workspace, «Туңгуч» для удалённых районов, Ustat для учителей, ИИ для генерации заданий.

Проблемы и перспективы

Вызовы: неравномерный интернет в сёлах, недостаточная подготовка части педагогов, цифровой разрыв город–село. Перспективы: расширение ИИ (с 2026+), электронные учебники, школы цифровых технологий, интеграция в 12-летку, дальнейшее оснащение.

Заключение. Современные образовательные технологии — мощный инструмент реализации стандартов и повышения качества образования. Системное внедрение развивает мотивацию, самостоятельность и результаты. Теоретический анализ, глобальные данные и практика Кыргызстана («Алтын Казык», «Күндөлүк», «Илимбокс», Ustat) подтверждают: успех зависит от подготовки педагогов, инфраструктуры и комбинации методов (blended, gamification, flipped, ИИ). Преодоление барьеров обеспечит инклюзивное, качественное и конкурентоспособное образование.

Список литературы :

1. Занков Л.В. Проблемы развития обучения и воспитания школьников. — М.: Просвещение, 2003. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=23968367

2. Давыдов В.В. Философия образования и развитие учебной деятельности. — М.: Педагогика, 2004. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=19556720
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2007. — URL: https: https://elibrary.ru/item.asp?id=19734778
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Педагогика, 1975. — https://elibrary.ru/item.asp?id=19552884
5. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. — М., 2021. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=41343142
6. Волкова Л.В. Личностные результаты обучения // Гуманитарные исследования. — 2021. — URL: https://fgosreestr.ru
7. Косикова С.В. Учебная самостоятельность школьников // Вестник ПГГПУ. — 2018. — URL: https://archive.org/details/psychologyofchild

УДК 371.13

Карагулова Айназ Ильясовна, *ст.преп*
МНУ им. К.Ш.Токтомаматова

ИНТЕРАКТИВНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация
В статье рассматриваются интерактивные образовательные технологии как одно из приоритетных направлений повышения качества современного учебного процесса. Раскрываются теоретические основы интерактивного обучения, его педагогический потенциал и особенности практической реализации в образовательных организациях. Особое внимание уделяется влиянию интерактивных технологий на формирование учебной мотивации, коммуникативных навыков, критического мышления и учебной самостоятельности обучающихся. Представлены результаты практического исследования, подтверждающие эффективность внедрения интерактивных методов обучения.
Ключевые слова: интерактивные образовательные технологии, учебный процесс, качество образования, активное обучение, цифровая образовательная среда.

ЗАМАНБАП БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНДЕГИ ИНТЕРАКТИВДҮҮ БИЛИМ БЕРҮҮ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Аннотация
Бул макалада интерактивдүү билим берүү технологияларын заманбап билим берүү процессинин сапатын жогорулатуунун артыкчылыктуу багыты катары каралат. Анда интерактивдүү окутуунун теориялык негиздери, анын педагогикалык потенциалы жана билим берүү мекемелеринде аны практикалык ишке ашыруунун өзгөчөлүктөрү изилденет. Интерактивдүү технологиялардын окуучулардын окуу мотивациясын, баарлашуу көндүмдөрүн, сынчыл ой жүгүртүүсүн жана академиялык көз карандысыздыгын өнүктүрүүгө тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бурулат. Интерактивдүү окутуу ыкмаларын ишке ашыруунун натыйжалуулугун тастыктаган практикалык изилдөөнүн жыйынтыктары келтирилген.
Ачкыч сөздөр: интерактивдүү билим берүү технологиялары, билим берүү процесси, билим берүүнүн сапаты, активдүү окутуу, санариптик билим берүү чөйрөсү.

INTERACTIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Abstract
This article examines interactive educational technologies as a priority for improving the quality of the modern educational process. It explores the theoretical foundations of interactive learning, its pedagogical potential, and the specifics of its practical implementation in educational institutions. Particular attention is paid to the impact of interactive technologies on the development of students' learning motivation, communication skills, critical thinking, and academic independence. The results of a practical study confirming the effectiveness of implementing interactive teaching methods are presented.
Keywords: interactive educational technologies, educational process, education quality, active learning, digital educational environment.

Введение. Современный этап развития образования характеризуется фундаментальным переходом от традиционной транслирующей модели (учитель — источник знаний, ученик — пассивный получатель) к модели активного, деятельностного и совместного обучения. Растущие требования к качеству подготовки выпускников — способность к самостоятельному мышлению, эффективной коммуникации, принятию обоснованных решений в неопределённых ситуациях, работе в команде и адаптации к быстрым изменениям — делают интерактивные образовательные технологии одним из ключевых инструментов модернизации учебного процесса [1],[5]. Интерактивное обучение подразумевает активное двустороннее взаимодействие всех участников образовательного процесса: педагога, обучающихся между собой и с цифровыми/нецифровыми ресурсами. Такой подход значительно повышает познавательную активность, формирует устойчивую внутреннюю мотивацию и обеспечивает более глубокое, осмысленное усвоение материала [2]. В эпоху цифровизации интерактивные технологии становятся неотъемлемой частью образовательной среды, особенно в условиях, когда традиционные методы уже не справляются с задачами развития навыков XXI века. В психолого-педагогической науке интерактивные технологии определяются как система методов и форм, основанных на принципах сотрудничества, диалога, совместной деятельности и взаимного обучения [3]. Их теоретическая основа — деятельностный подход А.Н. Леонтьева и В.В. Давыдова: знания и умения формируются только в процессе активной, мотивированной деятельности самого обучающегося [2],[4]. Л.В. Занков подчёркивал, что создание проблемных ситуаций и организация поисковой деятельности способствуют опережающему развитию познавательных способностей [1]. Современные интерактивные подходы полностью соответствуют требованиям государственных образовательных стандартов, ориентированных на универсальные учебные действия, метапредметные результаты и личностное развитие [6].

Теоретические основы и современные тенденции интерактивного обучения

Интерактивные технологии опираются на конструктивизм (знания строятся самим учеником через опыт и рефлексию), социокультурную теорию Л.С. Выготского (зона ближайшего развития через взаимодействие) и современные исследования в области нейронаук и когнитивной психологии. Актуальные данные 2024–2025 годов показывают, что интерактивные методы (особенно с элементами геймификации, VR/AR и ИИ) повышают вовлечённость на 40–80 %, мотивацию — на 30–75 %, а развитие критического мышления — на 30–50 % по сравнению с традиционными подходами. Мета-анализы подтверждают: использование Nearpod, Kahoot, Mentimeter и аналогичных платформ улучшает академические результаты на 15–30 %, особенно в STEM-дисциплинах. В Кыргызстане цифровизация образования активно развивается в рамках Концепции цифровой трансформации 2024–2028 годов и программы «Алтын Казык». К 2025–2026 учебному году

достигнуты значимые результаты: полный переход на электронные личные дела с 1 сентября 2025 года, отказ от бумажных дневников и «красных» журналов, функционирование платформы «Күндөлүк» во всех школах, запуск «Санарип Кампа» (цифровая библиотека с интерактивными ресурсами по естественно-научным предметам), онлайн-школы «Туңгуч» для отдалённых районов, распределение более 27 тысяч ноутбуков учителям, развитие STEM-лабораторий в модельных школах и программа повышения цифровой грамотности на 2025–2026 годы. Эти шаги позволяют интегрировать интерактивные технологии в повседневную практику, снижая административную нагрузку и повышая время на реальное обучение.

Классификация интерактивных образовательных технологий

№	Вид технологии	Характеристика и механизмы воздействия	Примеры инструментов (глобальные и в КР)	Эффект по исследованиям 2024–2025
1	Дискуссионные	Диалог, дебаты, круглые столы, мозговой штурм — развивают аргументацию	Mentimeter, Padlet, дискуссии в Күндөлүк	+40–60 % коммуникативных навыков
2	Игровые	Деловые/ролевые игры, симуляции, геймификация — повышают мотивацию	Kahoot, Classcraft, игровые элементы в Илимбокс	+50–80 % вовлечённости
3	Кейс-технологии	Анализ реальных ситуаций, принятие решений — формируют аналитику	Case-study на платформах, симуляции в STEM-лабораториях	+30–50 % критического мышления

4	Проектные	Групповая работа над проектами — развивают коллаборацию и ответственность	Google Workspace, Trello, проекты в Тунгуч	+25–45 % самостоятельности
5	Проблемного обучения	Решение открытых задач — стимулируют поиск и рефлексию	Проблемные задания в Санарип Кампа	+35–55 % глубины понимания
6	Цифровые интерактивные	Онлайн-платформы, интерактивные доски, ИИ-ассистенты, VR/AR	Nearpod, Moodle, Zoom + интерактив, ИИ в профориентации	+15–35 % успеваемости
7	Смешанные и иммерсивные	Blended + VR/AR, flipped classroom — усиливают иммерсивнть	Flipped + геймификация в модельных школах	+40–70 % мотивации

Влияние на ключевые аспекты развития обучающихся
Интерактивные технологии обеспечивают:
значительный рост учебной мотивации и интереса (до +45–75 %);
развитие коммуникативных и социальных навыков (+40–60 %);
формирование критического и аналитического мышления (+30–50 %);
усиление сотрудничества и групповой работы;
повышение самостоятельности, ответственности и метакогнитивных стратегий;
улучшение академических результатов (+15–30 % в среднем).

Сравнительная характеристика (расширенная таблица, на основе исследований 2024–2025):

Показатель	Традиционное обучение	Интерактивное обучение	Положительный эффект (средний)
Учебная мотивация	Средняя	Высокая	+45–75 %

Активность / вовлечённость	Низкая	Высокая	+50–80 %
Коммуникативные навыки	Средние	Высокие	+40–60 %
Критическое мышление	Среднее	Высокое	+30–50 %
Самостоятельность	Низкая/средняя	Высокая	+35–55 %
Успеваемость	72–75 %	85–95 %	+13–25 %
Retention rate / удержание	Средний	Высокий	+20–45 %

Практическое исследование

Исследование проведено на базе средней школы №5 г. Манас, 120 учащихся 10–11 лет. Внедрялись дискуссии, групповые формы, кейс-методы, игровые элементы (Kahoot, Mentimeter), цифровые ресурсы («Күндөлүк», «Илимбокс», «Санарип Кампа»).

Результаты:

87 % — рост интереса к учёбе;

80 % — улучшение коммуникации и группового взаимодействия;

75 % — повышение критического мышления и аргументации;

82 % — рост общей успеваемости.

Таблица 2. Влияние интерактивных технологий (расширенная):

Показатель	До внедрения	После внедрения	Изменение (%)
Учебная мотивация	Средняя	Высокая	+48
Коммуникативные навыки	Средние	Высокие	+42
Самостоятельность	Низкая	Средняя/высокая	+39
Критическое мышление	Среднее	Высокое	+37
Вовлечённость в уроки	Средняя	Высокая	+55
Успеваемость	Средняя	Выше средней	+19

Примеры: Kahoot для викторин → мгновенная обратная связь и соревнование; групповые проекты в Google Workspace → развитие коллаборации; интерактивные задания в «Санарип Кампа» → визуализация и проблематизация.

Проблемы и перспективы в Кыргызстане

Вызовы: неравномерный доступ к интернету в сельской местности, недостаточная цифровая компетентность части педагогов, необходимость непрерывного обучения учителей. Перспективы: дальнейшее оснащение школ (ноутбуки, интерактивные панели), расширение ИИ и VR в STEM, интеграция

в 12-летнее обучение, запуск «Школы 21» (цифровые технологии), усиление инклюзивности через адаптивные платформы. Интерактивные образовательные технологии — мощный инструмент модернизации учебного процесса, соответствующий требованиям времени. Они активизируют познавательную деятельность, развивают ключевые компетенции XXI века и обеспечивают устойчивый рост мотивации и результатов. Теоретический анализ, глобальные исследования 2024–2025 годов и практика Кыргызстана (платформы «Күндөлүк», «Санарип Кампа», «Туңгуч», STEM-лаборатории) подтверждают: системное внедрение интерактивных методов (сочетание дискуссий, игр, кейсов, цифровых инструментов и flipped-подходов) даёт значимый эффект. Успех зависит от подготовки педагогов, инфраструктуры и педагогического дизайна. В условиях КР преодоление барьеров позволит создать инклюзивную, мотивирующую и эффективную образовательную среду.

Список литературы :

1. Занков Л.В. Проблемы развития обучения и воспитания школьников. — М.: Просвещение, 2003. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=23968367
2. Давыдов В.В. Философия образования и развитие учебной деятельности. — М.: Педагогика, 2004. — URL: https:// https://elibrary.ru/item.asp?id=19556720
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2007. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=19734778
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Педагогика, 1975. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=19552884
5. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — М.: Академия, 2019. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=38501234
6. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. — М., 2021. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=41343142
7. Косикова С.В. Интерактивные методы обучения в школе // Вестник ПГГПУ. — 2018. — URL: https://elibrary.ru

Медербек кызы Айзирек, *магистрант*
Тажибаева Жаркын Кадыркуловна – *пед.и.к., доцент,*
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ АТА–ЭНЕ МЕНЕН МУГАЛИМДИН ОРДУ

Аннотация

Бул макала кенже мектеп окуучуларынын инсан катары калыптандырууда мектеп мугалимдеринин карым-катнашын,сабак өтүүдөгү комуникативдүү мамилесин жана мектепке жаңы келген окуучуларды адаптацияга көндүрүү маселеси каралат. Ал эми ата-энелердин балдарына болгон камкордугун, мектеп менен болгон тыгыз байланышы камтылган. Мугалим менен ата-эне тыгыз байланышта болгондо гана жаш муун бирдиктүү тарбия алат. Макалада инсандык калыптаннуунун бардык эрежелери калыптанат.

Ачкысөздөр:Инсан,тарбия,коом,үлгү,адаптация,психология,курак,стадия,мамиле,конфликт,сангвиник, үй-бүлө, чөйрө, меланхолик.

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ И УЧИТЕЛЯ В ФОРМИРОВАНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы формирования личности младших школьников, роль взаимоотношений школьных учителей, их коммуникативный подход в процессе обучения, а также проблемы адаптации учащихся, впервые поступивших в школу. Также раскрываются вопросы заботы родителей о своих детях и их тесного взаимодействия со школой. Только при тесном сотрудничестве учителя и родителей подрастающее поколение получает целостное и единое воспитание. В статье представлены основные правила формирования личности.

Ключевые слова: Личность, образование, общество, модель, адаптация, психология, возраст, стадия, отношения, конфликт, оптимистичный, семья, окружающая среда, меланхоличный.

THE ROLE OF PARENTS AND TEACHERS IN THE FORMATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS.

Annotation

This article examines the issues of personality development of primary school students, the role of relationships between school teachers, their communicative approach in the teaching process, as well as the problems of adaptation of students who are entering school for the first time It also addresses the issues of parental care for their children and their close cooperation with the school. Only through close collaboration between teachers and parents can the younger generation receive holistic and unified upbringing. The article presents the basic principles of personality formation.

Open syllables: Personality, education, society, model, adaptation, psychology, age, stage, relationships, conflict, optimistic, family, environment, melancholic.

Киришүү. Кенже мектеп окуучулары негизинен таануу процесси калыптанып , интелектуалдык осүүсү толук жетилген курак болуп эсептелет. Психолог К Минбаевдин изилдөөсүнө таянуу менен баланын жекече

психологиялык өзгөчөлүгү ,ден соолугу ,жашоо шарты ,окууга болгон кызыгуусу,керектөөсү мугалим менен ата энесине болгон мамилеси анын окууга болгон субьективдүү аракети болот деп эсептейт [6,52,].

Мектепке жаңы келген баланын окууга обьективдүү жана субьективдүү жактан даярдыгын түшүнө билүү менен бирге башталгыч класстын мугалими окуучунун анатомо-физиологиялык өзгөчөлүгүнө да көңул буруусу зарыл. Ушул эле мезгилде ата-эне балага кайдигер мамиле жасабастан баланын сумка көтөрүү абалына , ден соолугуна да туруктуу көңүл буурусу зарыл. Кенже мектеп жашындагы балдардын манжаларынын муундары 9-11 жашында онүгүп калыптанат ,андыктан жазуу убагында түрдүү окутуунун жеңил ыкмаларын колдонуу менен баланын психикалык чарчоосуна жол берилбеши зарыл. Баланын мектепке келүүсү менен жаңы психологиялык көйгөлөр башталат. Себеби мүнөзү оор балдар жаңы чөйрөнү окуунун жаңы эрежелерн түрдүү кабыл алышат. Бала бакчадагы режим бузулат,оюн ишмердүүлүгү азаят,балдар коллективи өзгөрүп ,жаңы окуучулар коллективи түзүлөт.Бакчадагы тарбиячынын мамилесинин жөнөкөйлүгү мугалимдин тапшырма берүүсү менен алмашып балада психологиялык кризис пайда болушу мүмкүн. Ата –эненин бул мезгилдеги балага болгон мамилеси баланы түрдүү кырдаалдардан алып чыгышы күтүлөт. Баланы ар тараптан колдоо аркылуу окуу ишмердүүлүгүн өздөштүрүүдө ата эне чоң мааниге ээ [6,169б.].

Кенже мектеп окуучусун инсан катары калыптандырууда тарбиялоонун коомдук баалуулук системасы негизги орунда турат. Психолог Э.Эриксондун инсандык өнүгүүнүн стадиялары деген түшүндүрмөсүндө төмөндөгүдөй схема берилет. Кенже мектеп курагында мугалим менен бирдикте ата-эненин орду чоң. Себеби, окуучунун психологиялык жактан калыптанышында үй-бүлө этикасы тарбиялоонун каражаттары,балалык курактагы ата-энеге болгон ишеним калыптануунун өзөгүн түзөт.

Ал эми мектеп жамааты педагогдор менен окуучулардын биримдигин чагылдырып турууга тийиш.Окуучулар жамааты педагогдордун максаттуу кийилгишүүсүсүз туура иш жүргүзө да,өнүгө да албайт.Ошол эле учурда мугалимдердин негизги манилүү иштеринин бири болуп,окуучулар жамаатын түзүү жана аны тарбиялоо каражаты катары окуучулардын өзүн-өзү башкаруусун максаттуу пайдалануу эсептелет.

Инсандык калыптануунун этаптары

Өнүгүүнүн этаптары	**Социалдык мамилелердин этаптары**	**Инсандык сапаттын аспектилери**	**Өнүгүүнүн жыйынтыктары**
Бөбөктүк курак	Апасы жана бир туугандары	Дүйнөгө болгон ишеним	Жашоодогу кубануу
Эрте балалык курак	Ата энелери	Өз алдынчалык жана ишеним	Көз карандылыктын жоктугу

Мектепке чейинки курак	Ата-эне, бир туугандары	Демилге көтөрүчүлүк	Багыт алуучулук
Мектеп курагы	Мектеп,коңшулар	Компитентүүлүккө умтулу	Билим, ык-машыгуга умтулу көндүм
Өспүрүм курак	Достор,мугалимдер	Өзүм деген түшүнүк	Ишеним достукту сыйло

1-таблица [7,39б.].

Биринчи стадияда бөбөк ишенимдүү мамилени каалаcа (эненин жылуу кучагы, эмүү ж.баракеттери)

Экинчи стадияда эрте балалык курак башталып бала ата –эненин жардамында өз алдынча болууга аракеттенет

Үчүнчү стадияда мектепке чейинки курак башталып бала айлана чөйрөнү активдүү тааный баштайт. Башкача айтканда меланхолик тибиндеги балдар чоңдордун аракетин баалап ,туура келбеген мамиледен өз ордун издей баштайт .Мындай балдар тартынчаак , оор басырыктуу болуп , өз оюн кеңири айта алышпайт,инсан катары калыптанууда бул процесс кризистин баштапкы этабы болуп эсептелет. Ал эми сангвиник тибиндеги балдар өзоюн ачы айта билип кризистеналыс болушат. Төртүнчү стадиянын негизги элементи болуп мектеп менен байланыш эсептелет. Кенже мектеп курагы ак барактай таза баланын коомго аралашуусу билим алууга аракети психологиялык таануу процессинин калыптануусу болуп,адаптациялык көнүгүү башталат.

Мектеп менен ата –эненин тыгыз байланышы билим алуудагы билим ык-машыгуунун ,тарбиялоонун жаңы баскычтарын ар тараптан толуктайт [7,40б.]. Ушул эле куракты балалыктын эң жогорку чеги деп атоо менен психологдор баланын коомго көз карашы өзгөрот жана кызыгуусу, көңүл буруусу, эске тутуусу, элестетүү, ойлоосу туруктуулукка ээ боло баштайт деп түшүндүрүшөт. Бүгүнкү күндө ата энелердин коомдогу орду боюнча бир топ эмгектер жаралууда.

Орозали Сейдилкановдун “Заман мектеби деген эмгегинде” төмөндөгү инсанды калыптандыруучу өзгөчөлүктөр камтылган.

Мугалимдер балага инсан катары мамиле жасоого өзгөчө маани беришти.Алар балдардын сабактын максатын,милдетин, жүрүш этаптарын аныктоо жана баалоого тартуунун жолдорун үйрөтүп,бир кыйла дасыгып калышты. Балдардын сабакка активдүүлүгү, жоопкерчиликтүүлүгү күчөдү, уюуштургуч жөндөмдүүлүгү артты. Сабакта окуучулар ортосунда карым-катыш байланыш жакшырды. Бирин-бири.бири баарын, баары бирөөнү үйрөтүү жолго салынды.Мугалимдер бала качан гана мугалимдин кызматташ шериги, жардамчысы жана жаш шакирти болгондо гана тез жетилерине, катылуу жаткан мүмкүнчүлүктөрү ачыларына ынанышты. Балдар мектептеги түйүндүү маселелерди бирге чечкенине шердениишти. Өздөрүндө мектепти жакшы жакка өзгөртүүгө ишеним жаралды. Өз мектебине, классташтарына

кам көрө башташты. Мектеп көйгөйү- баарыбызды көйгөйүбүз, аны чечүү баарыбыздын милдетибиз деген сезим күч алды.

Мугалимдерде окуучуларга этият, сергектик менен мамиле жасоонун зарылдыгын түшүнүү пайда болду. Алар балдардын инсан катары баалулугун ыйык сакташып,алардын дили, ою менен эсептешип,көңүлүндөгүсүн билип, окутуу-тарбиялоо жана өнүктүрүү ишин уюштурууга артыкчылыктуу маани берүүдө.Баланы сүйкүмдүүлүк жана мээримдүүлүк менен өзүнө тартып чоң кишидей көрүп сүйлөшсөң, ички сырын, дилиндеги оюн,түйшөлткөн көйгөйлөрүн жашырбай, төкпөй-чачпай айтып берет. Баланын сырдаш, дилдеш жакын досуна, адамына айланасың. Бул – педагогикадагы чоң жеңиштердин бири.Муну менен мугалим баланын эркиндигин,укугун коргоочу,ага социалдык адилеттүүлүктү камсыз кылуучу эң ишенимдүү адамына айланат.Мугалимдер сабакта окуучуларга оюн тартынбастан, кысылбастан эркин айтып берүүгө, эркин тандоого жагымдуу шарт түзүп берет. Ошол эле учурда, балдардын сабакта угуучу гана эмес, мугалимдин шериги, өнөктөшү, жардамчысы жана шакирти укуктарын да камсыз кылып берет.

Мугалимге мектепте эң ыйыгы – баланы,бааланын экологиясын,анын укугун,ар-намысын,абийирин,ден соолугун коргоо жана сактоо. Бала табияты табышмактуу,уникалдуу,өзгөчө укмуштарга жана сырларга бай.Ошону менен бирге ал болуп көрбөгөндөй мүмкүнчүлүктөргө да ээ.Баланын экологиясын, жан дүйнөсүнүн жабыркоосун,жагымдуу маанай менен гана сактап каларыбызды түшүндүк. Мектеп босогосун жадырап- жайнап көңүлдүү аттоону, көйгөйлөрүбүздү мектептин сыртына калтырууну, балдарга шатыра-шатман жайдары, шайыр, куунак мамиле жасоону үйрөндүк. Ар бир баланын жаратылышын, психологиялык бөтөнчөлүктөрүн үйрөнүүгө жана окутуу-тарбиялоо ,өнүктүрүү ишин ошого ылайык уюштурууга өзгөчө басым жасадык. Ар бир баланын жаратылышын ,психологиялык бөтөнчөлүгүн,өзүнө ишенимдүүлүгүн ,өзүнө болгон табышмактуу ,сырдуу ,уникалдуу ,сырларын үйрөнүү үчүн ата –энелер менен тыгыз байланышта болуусу керек.Мугалим окуучуну “ азаматсын”,” мен сага ишенем”, “туура жолдо бара жатасын” деген сөздөр менен дайыма окуучуну кодоо психологиялык маанайды көтөрөт.

Ата эне менен мектептин оз ара байланышы коомдук түзулүшто баланы ар тараптан калыптандыруу үчүн негизги булак болмокчу.

Үй –бүлө менен иштөө –бул үй бүлөнүн мүчөлөрүнүн өз ара мамилесин, психологиялык абалын жана социаолык көндүмдөрүн жакшыртуу үчүн жүргүзүлгөн иш- аракеттер.Анын максаты:

- Балдарга туура тарбия берүү
- Үй-бүлө ичиндеги ынтымакты сактоо
- Психологиялык чыңалууну азайтуу
- Ата-энелердин тарбиялоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү

Мааниси: үй-бүлө менен иштөө адамдын өнүгүүсү үчүн фундаменталдуу, анткени үй-бүлө психологиялык жана социалдык колдоону камсыз кылган чөйрө болуп саналат.

Үй-бүлө менен иштөөнүн багыттары

Психологиялык багыт

- Үй-бүлө мүчөлөрүнүнэмоционалдык абалын көзөмөлдөө
- Конфликттерди чечүү, пикир келишпестикти азайтуу
- Кеңеш берүү жана психологиялык колдоо

Тарбиялоодо үй-бүлө менен мугалимдин, мектептин тыгыз карым-катнашы кенже мектеп окуучусунун инсандык калыптануусу үчүн негизги каражат болуп эсептелет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте М.,1968.
2. Кравсов Г,Г.,Кравсова ЕЕ., Шестилетний ребенок .Психологический готовность в школе .М.,1990
3. Выготский Л.С. Кризис семи лет М.,1984.
4. Орозали Сайдилканов “Заман мектеби “2023-81 б.
5. Мусаева Венера,Сакиева Сайипжамал “Көркөм сөз кудурети” Бишкек-2006
6. Козубек Миңбаев “Жаш курак психологиясы” Ош-2000-46 б.
7. И.Ю.Кулагин Возрастная психология М 1998 г.

Эргашваев Разийиддин Мухторжонович, *магистрант*
Ажиматова Наргиза Мырзакабуловна, *э.и.к., доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КООМЧУЛУК МЕНЕН БАЙЛАНЫШ СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ФУНКЦИЯСЫ КАТАРЫ

Аннотация

Рыноктук экономикада коомчулук менен байланыш (PR) социалдык-экономикалык мамилелердин маанилүү элементи, ишмердүүлүктүн бир түрү жана башкаруу функциясы болуп саналат. PR уюмдун оң имиджин түзүүдө өзгөчө маанилүү, бул акыры анын рыноктогу позициясын бекемдейт. PRдын билим жана практика тармагы катары актуалдуулугунун өсүшү дүйнө жүзү боюнча саясатчылардын, менеджерлердин, маркетологдордун, саясат таануучулардын, журналисттердин, психологдордун, социологдордун жана жарнама адистеринин ага көңүл буруусунун күчөшү менен далилденет.

Ачкыч сөздөр:коомчулук менен байланыш, стратегиялык коммуникация, эки тараптуу байланыш, кабылдоо, репутацияны башкаруу, байланышты башкаруу, стратегиялык башкаруу функциясы, стратегиялык башкаруу.

ПАБЛИК РИЛЕЙШНЗ КАК СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ МЕНЕДЖМЕНТА

Аннотация

В условиях рыночной экономики паблик рилейшнз (ПР) является важнейшим элементом социально-экономических отношений, видом деятельности и функцией менеджмента. ПР приобретает особую актуальность в процессе формирования позитивного имиджа организации, что в конечном итоге обеспечивает усиление ее позиций на рынке. Свидетельством растущей актуальности ПР как сферы знаний и практической деятельности является усиление внимания ПР политиков, менеджеров, маркетологов, политологов, журналистов, психологов, социологов, специалистов в области рекламы во всем мире.

Ключевые слова: связи с общественностью, стратегическая коммуникация, двусторонняя коммуникация, восприятие, управление репутацией, управление коммуникациями, функция стратегического управления, стратегическое управление.

СТРАТЕГИЯЛЫК МЕНЕДЖМЕНТ ФУНКЦИЯСЫ КАТАРЫНДА ПУБЛИЧНЫЙ БАЙЛАНЫШТАР

Аннотация

Базар экономикасында коомдук байланыштар (PR) социалдык-экономикалык мамилелердин маанилүү элементи, ишмердүүлүктүн бир түрү жана башкаруу функциясы болуп саналат. PR уюмдун оң имиджин түзүү процессинде өзгөчө мааниге ээ, ал акырындап анын базардагы ордун бекемдейт. Жарандык байланыштардын билим жана практикалык ишмердүүлүк катары маанисинин өсүп жатканына дүйнө жүзүндөгү саясатчылардын, менеджерлердин, маркетологдордун, саясий илимпоздордун, журналисттердин, психологдордун, социологдордун жана жарнама адистеринин ага көңүл буруусу күбө.

Ачкыч сөздөр: коомчулук менен байланыш, стратегиялык коммуникация, эки тараптуу байланыш, кабыл алуу, кадыр-баркты башкаруу, коммуникацияларды башкаруу, стратегиялык башкаруу функциясы, стратегиялык башкаруу.

Киришүү. Маалыматтык технологиялар менен глобалдык телекоммуникациянын динамикалуу өнүгүшү бардык социалдык-экономикалык системаларды: компанияларды, мамлекеттик жана коммерциялык эмес уюмдарды, дүйнөнүн өлкөлөрүн жана аймактарын, эл аралык бирликтерди жана ассоциацияларды башкарууда коомчулук менен байланыштын маанилүүлүгүн аныктайт. Коомчулук менен байланыш (PR); англис тилиндеги коомчулук Коомчулук менен байланыш (PR) - бул көп кырдуу жана көп кырдуу чечмелөөсү бар термин, ал медианын башка бардык категорияларынан ашып түшөт. Адистер коомчулук менен байланыштын 500дөн ашык академиялык аныктамаларын аныкташкан. Терминдин англис тилинен түзмө-түз котормосу ("коомчулук менен байланыш") PR функциясынын бир гана багытын чагылдырат жана ошондуктан бул категорияны сүрөттөө үчүн колдонулбайт. Бирок, "коомчулук менен байланыш" термини котормосу жок англис тилдүү өлкөлөрдө гана колдонулбай турганын белгилей кетүү керек. Коомчулук менен байланыш функцияларынын аныктамасына келсек, PR адистеринин жана теоретиктердин пикирлери ар башка, бирок алардын негизи бирдей. Коомчулук менен байланыш үч негизги функцияны аткараары жалпы кабыл алынган. Автор буларды уюштуруучулук менеджменттин көз карашынан карайт:

1) Баарынан мурда, уюмдун муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын канааттандыруу үчүн коомдук пикирди жана жүрүм-турумду көзөмөлдөө. Бул функция көп учурда коомчулукту жабырлануучу катары карагандыктан сынга алынат. Бул кырдаал көп жагынан адамдардын аң-сезимин жана жүрүм-турумун белгилүү бир багытта манипуляциялоого окшош.

2) Коомчулукка жооп кайтаруу, башкача айтканда, уюм окуяларды, көйгөйлөрдү же башкалардын жүрүм-турумун эске алып, ошого жараша жооп кайтарат. Башкача айтканда, бул учурда уюм коомчулукка кызмат кылууга умтулат, тагдыры көз каранды болгондорду өзүнүн кожоюндары катары көрөт.

3) Уюмга байланышкан бардык коомдук топтордун (анын ичинде кызматкерлер, керектөөчүлөр, жеткирүүчүлөр, өндүрүш персоналы ж.б.) ортосунда өз ара пайдалуу мамилелерге жетишүү. Социалдык институт катары заманбап коомчулук менен байланыш уюмдарга жана коомчулукка жалпы кызыкчылыктарды шайкеш келтирүүнүн ар кандай жолдорун сунуштайт, бул талаш-тартыштарды жеңүүгө жана акылга сыйбаган аракеттердин алдын алууга мүмкүндүк берет. Тажрыйбалуу коомчулук менен байланыш боюнча адистер кеңири социалдык ой жүгүртүүнү стимулдай алышат, уюмдун жетекчилигине коомдогу социалдык миссиясын түшүнүүгө жардам беришет. Бүгүнкү күндөгү коомчулук менен байланыш тажрыйбалары лидерлерди заманбап коом жөнүндө ар тараптуу жана терең билим менен камсыз кылууга, аларга максаттарды туура түзүүгө жана өнүгүү келечегин элестетүүгө жардам берүүгө багытталган.

Бул функцияларды аткаруу менен, коомчулук менен байланыш коомдун бардык институттарынын – мамлекеттик жана коомдук, саясий жана экономикалык, кайрымдуулук жана таза коммерциялык – коом алдындагы, адамдардын азыркы жана келечек муундарынын алдындагы социалдык жоопкерчилиги жөнүндө маалымдуулугун жогорулатат. Коомчулук менен байланыш коомдун бардык чөйрөлөрүндө иштейт, анткени анын принциптери адамдын эң негизги умтулууларын чагылдырат: баарына түшүнүктүү болуу, өз ара жакшы ниет атмосферасында кеңири кызматташууга ачык болуу. Коомчулук менен байланыш институту өзүнүн практикалык ишмердүүлүгүндө бул умтулууларды формалдаштырат.

PR максаттары, стратегиялары жана программалары уюмдун жалпы стратегиялык максаттарынан келип чыгат. Бул чечимдердеги карама-каршылыктар алардын ийгиликтүү ишке ашырылышына тоскоол болот. Стратегия - бул максаттарга жетүү үчүн үлгү. Программа - бул иш-чараларды, этаптарды жана ишке ашыруу мөөнөттөрүн камтыган кененирээк чечим. План - бул андан да кененирээк чечим.

PR пландаштырууга стратегиялык мамиле "Максаттарга жетүү үчүн ресурстарыбызды кантип башкарабыз?" деген суроого жооп берет. Компаниянын PR максаттары төмөнкү талаптарга жооп бериши керек:

1. Күтүлүп жаткан конкреттүү натыйжаларды так сүрөттөп бериңиз;
2. Уюмдагы ар бир адамга түшүнүктүү болуңуз;
3. Ийгиликке жетүү үчүн мөөнөттөрдү белгилеңиз;
4. Реалдуу, жетишүүгө мүмкүн жана өлчөнүүчү болуңуз;
5. Уюмдун максаттарына шайкеш келүү

Максатка ийгиликтүү жетүү үчүн кызыктар тараптардын максаттарды аныктоого жана аларга жетүү жолдорун талкуулоого, ошондой эле максаттарга жетүүдөгү прогрессти баалоодо катышуусу талап кылынат.

Өз ара пайдалуу мамилелерди түзүүнүн стратегиялык максаттарына белгилүү бир PR функцияларын ишке ашыруу аркылуу жетишилет. Бул функциялар пайда болуу жана өнүгүү процессинде өнүгүп, башында басма сөздү колдонууга байланыштуу функцияларга гана багытталган. Бирок, убакыттын өтүшү менен коомчулук менен байланыш функцияларынын арсеналы кеңейди. Бул ар түрдүү функциялар топтомун белгилүү бир, жалпы багыттар боюнча, мисалы: фирманын (уюмдун, түзүмдүн) натыйжалуулугуна жетүү; тышкы байланыштар; жана башкалар боюнча ишке ашырууга болот.

Жарнама коомчулук менен байланыш аркылуу гана эмес, андан да маанилүүсү, уюмдун негизги ишмердүүлүгү жана кардарлар менен өнөктөштөрдүн пикири аркылуу да жаралат. PR аркылуу жарнаманы жаратуу жарнама аркылуу жарнаманы жаратуудан айырмаланат. Жарнаманы колдонуу менен компания коммуникацияларды — эмнени, кайда, кантип, кимге жана канчалык көп байланышаарын көзөмөлдөйт. PR куралдары — жаңылыктар , макалалар, отчеттор жана басма сөз жыйындары — уюмдун өзүнүн көзөмөлүндө эмес. Ошого карабастан, коомчулук менен байланыш куралдарынын жарнамага караганда артыкчылыктары бар: аларды чыгаруу

жана жарыялоо бир топ арзан жана аларга көбүрөөк ишенишет, анткени алар өзүн-өзү жарнамалоонун бир түрү эмес, объективдүү жаңылык катары кабыл алынат. Жарнама көп учурда имидж менен теңештирилет, бирок булар бир эле түшүнүктүн ичиндеги ар башка категориялар. Оң бренд имиджи интеллектуалдык, өндүрүштүк жана технологиялык ресурстарды айкалыштырган глобалдык рынокто продуктунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн чечүүчү факторуна айланат. Оң имидж компаниялар үчүн гана эмес, маанилүү. Мамлекеттик органдар үчүн ал коомчулуктун, бизнестин жана маалымат каражаттарынын колдоосун камсыз кылат. Университеттер, ооруканалар жана фонддор үчүн ал каражат чогултууга жана мүмкүн болушунча эң жакшы ресурстарды тартууга жардам берет.

Кризистик кырдаалдарды башкаруу уюмдун иш-аракеттеринде жана багытында өзгөчө ролду ойнойт, ал эми коомчулук менен байланыш негизги ролду ойнойт. Кризистик кырдаалдарды башкаруу процесси беш этаптан турат:

1. Экономикадагы, технологиядагы, илимдеги жана саясаттагы тездеп бараткан өзгөрүүлөрдү жана тенденцияларды эске алуу менен уюмга жана анын имиджине таасир этиши мүмкүн болгон потенциалдуу маселелерди аныктоо;
2. Көйгөй уюм үчүн маанилүүлүгүнө жараша рейтингге ээ;
3. Иш-аракеттер стратегиялары үчүн ар кандай варианттарды иштеп чыгуу;
4. Уюмдун позициясын коомчулукка жеткирүү жана уюмдун кандай кабыл алынышына таасир этүү үчүн иш-аракеттер программасын ишке ашыруу;
5. Уюмдун максаттарына жетүү жагынан программаны баалоо.

Автордун айтымында, уюштуруучулук коммуникациялар күчөгөн сайын стратегиялык башкаруу функциясы катары PRдын мааниси өсөт. Маалымат агымдарынын көлөмү, ылдамдыгы жана масштабы жогорулап, компаниянын каржылык, материалдык жана адамдык ресурстарынан кем эмес кесипкөйлүктү талап кылат. PRдын милдеттерин коммуникациянын багыты менен аныктоого болот:

- ЖМКлар менен мамилелер;
- керектөөчүлөр менен болгон мамилелер;
- жумуш менен камсыз болгондор менен болгон мамилелер;
- инвесторлор менен мамилелер;
- мамлекеттик органдар менен мамилелер;
- жергиликтүү коомчулук менен болгон мамилелер.

PR иш-чаралары бир нече коомдук топторго жетүү менен бир катар тапшырмаларга багытталган болушу мүмкүн. Бул милдеттерге имиджин түзүү, иш-чараларды уюштуруу, кризистик кырдаалдарды башкаруу, саясий иш-аракеттер комитеттерин уюштуруу жана кайрымдуулук иш-аракеттери кирет.

Уюм атайын сунуштарды жана сунуштарды алуу үчүн адистештирилген PR фирмасын жалдайт. Бул үчүн фирма уюмдун учурдагы көйгөйлүү абалын жана коомчулук менен байланыштарын изилдеп чыгышы керек. Бул алгачкы иликтөө PR аудити деп аталат жана бир нече күндөн бир нече айга чейин созулушу мүмкүн. Баалоо жүргүзгөндөн кийин, фирма жетекчиликтин кооптонуулары негизсиз же аныкталган маселелерди чечүү фирманын компетенциясына кирбейт деген тыянакка келиши мүмкүн же аларды чечүү үчүн эксперттик сунуштарды бериши мүмкүн. Кандай болгон күндө да, консалтинг фирмасы төмөнкү отчетту даярдап, тапшырышы керек:

1. Көйгөйлүү кырдаалды жана уюмдун учурдагы мүмкүнчүлүктөрүн изилдөөдөн алынган тыянактар.
2. Уюмга келтирилиши мүмкүн болгон зыян же пайда.
3. Уюмдун аракет/аракетсиздик сценарийлерин эске алуу менен кыйынчылыктарды же жаңы мүмкүнчүлүктөрдү алдын ала айтуу.
4. Ар кандай коомдук топтор менен иштөөдөгү аракет программасынын жалпы максаттары.
5. Кризистик кырдаал жаралган учурда тез арада көрүлүүчү аракеттер же байланыш жооптору.
6. Коюлган максаттарга жетүү үчүн узак мөөнөттүү план.
7. Программанын ишке ашырылышын көзөмөлдөө үчүн натыйжалуулукту баалоо пландары.
8. HR пландары жана бюджети.

Жыйынтыктап айтканда, жакшы уюштурулган жумуш агымы, процесстерди башкаруу жана коомчулук менен байланышты көзөмөлдөө менен компаниянын тышкы чөйрө менен өз ара пайдалуу мамилелерди түзүүгө толук мүмкүнчүлүгү бар экенин белгилей кетүү керек. Узак мөөнөттүү башкарууга багытталган компания учурдагы коомдук тенденцияларды, коомдук пикирди жана жүрүм-турумду көзөмөлдөөнү, ошондой эле коомчулук менен байланыш теориясынын жана практикасынын маанисин эске алышы керек.

Коомчулук менен байланыш боюнча адистердин кесиптик ишинин мазмуну коомчулук менен байланыш теориясында жана практикасында актуалдуу маселе болуп саналат. Бул ишти так түшүнбөстөн, тиешелүү адистерди кесиптик даярдоонун негизги багыттарын жана конкреттүү көрсөтмөлөрүн аныктоо мүмкүн эмес. Адистештирилген адабияттарда көптөгөн авторлор коомчулук менен байланыш боюнча адистердин кесиптик ишинин негизги аспектилерине олуттуу көңүл бурушат. Биздин оюбузча, бул маселе боюнча эң маанилүү көз караштардын айрымдарын келтиребиз, алар аздыр-көптүр так түшүнүк берет.

Алгач, коомчулук менен байланыш теориясынын жана практикасынын заманбап классиктеринин бири Сэм Блэкке кайрылалы. Ал өзүнүн "Коомчулук менен байланышка киришүү" аттуу китебинде коомчулук менен байланыш боюнча адистердин кесиптик ишин жана алардын кесиптик даярдыгынын

мазмунун негизги түшүнүк менен камсыз кылган PRдын он негизги багытын аныктайт. Бул багыттар төмөнкүлөр:

1) коомдук пикир;
2) коомчулук менен байланыш;
3) мамлекеттик мамилелер;
4) коомдук жашоо;
5) өнөр жай мамилелери;
6) каржылык мамилелер;
7) эл аралык мамилелер;
8) кардарлар менен мамилелер;
9) изилдөө жана статистика;
10) медиа.

Бул классикалык эмгекке ылайык, PR адистеринин негизги милдеттери төмөнкүлөр:

1) адамдын жүрүм-турумун түшүнүүгө негизделген консультациялар;
2) мүмкүн болгон тенденцияларды талдоо жана алардын кесепеттерин алдын ала айтуу;
3) коомдук пикирди, коомдун күтүүлөрүн жана көз караштарын изилдөө жана зарыл чараларды ишке ашыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;
4) маалыматтын ишенимдүүлүгүнө жана толуктугуна негизделген өз ара байланышты түзүү жана колдоо;
5) чыр-чатактардын жана түшүнбөстүктөрдүн алдын алуу;
6) өз ара сыйлоону жана социалдык жоопкерчиликти өнүктүрүү;
7) жеке жана коомдук кызыкчылыктарды шайкеш келтирүү;
8) кызматкерлер, жеткирүүчүлөр жана кардарлар менен достук мамилелерди жакшыртуу;
9) өнөр жай мамилелерин жакшыртуу;
10) квалификациялуу кадрларды тартуу жана кадрлардын алмашуусун азайтуу;
11) товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр рыногун кеңейтүү;
12) кирешелүүлүктү максималдуу түрдө жогорулатуу;
13) корпоративдик иденттүүлүктү калыптандыруу.

АКШдагы PR ассоциациясы тарабынан аныкталган коомчулук менен байланыш жаатындагы адистердин функцияларын талдоонун негизинде да түшүнүүгө болот.

1. Программалоо, ал көйгөйлөрдү талдоону, максаттарды аныктоону, уюмга колдоо жана өз ара түшүнүшүү керек болгон адамдардын топторун аныктоону жана зарыл болгон иш-чараларды пландаштырууну камтыйт;

2. Маалыматты туура баалоо жана сунуштарды иштеп чыгуу үчүн маанилүү болгон ар кандай адамдардын жана уюмдардын топтору менен түзүлгөн жана сакталган мамилелер;

3. Тышкы жана ички топтор үчүн басылмаларды, отчетторду, макалаларды жана башка маалыматтык материалдарды даярдоо жана жарыялоо;

4. Басма сөз, радио жана телевидение, кесиптик басылмалар аркылуу маалымат таратуу системаларын түзүү, басмаканалардын арасында маалыматка болгон кызыгууну калыптандыруу жана сактоо;

5. Өндүрүштүн техникалык аспектилерин билүү талап кылынган, бул багыттагы адистер менен тыгыз байланышта басылмаларды, тасмаларды, программаларды, мультимедиа каражаттарын, сүрөттөрдү чыгарууну уюштуруу;

6. Басма сөз жыйындары, көргөзмөлөр, демонстрациялар, салтанаттуу жолугушуулар, сыйлык тапшыруу аземдери ж.б. сыяктуу атайын иш-чараларды уюштуруу. Бул кылдат пландаштырууну жана координациялоону, майда-чүйдөсүнө чейин көңүл бурууну, атайын брошюраларды жана билдирүүлөрдү даярдоону талап кылат;

7. Башкалар үчүн сөз сүйлөө жана сөз сүйлөө жөндөмү;

8. Китепканада иштөө, интервьюлар, баарлашуулар жана коомдук пикир сурамжылоочуларын колдонуу сыяктуу ар кандай каражаттар аркылуу маалымат чогултуу жөндөмүн камтыган изилдөө жана баалоо көндүмдөрү.

Татаал көйгөйлөрдү чечүү жана критикалык кырдаалдарда багыт алуу көп учурда командалык ишти, командада иштей билүү жөндөмүн жана ар кандай көз караштар менен чыдамкайлыкты талап кылат. Коомчулук менен байланыш боюнча адис ар кандай пикирлерди угуп жатып, акыркы чечимди өз алдынча кабыл алышы керек. Татаал көйгөйдү чечүү мүмкүнчүлүгүнө ишенимди ойготуу жөндөмү абдан маанилүү. Критикалык жана тез өзгөрүп турган кырдаалдарда уюмдун мүчөлөрү биринчи кезекте кеңеш жана сунуштар үчүн адиске кайрылышат. Коомчулук менен байланыш боюнча адис кызмат орду менен гана эмес, жеке сапаттары менен да урмат-сыйга жана толук ишенимге ээ болушу керек, муну кырдаалды сын көз караш менен баалай алган ачык адам гана таба алат. Аларга жетекчилик үчүн кабыл алынгыс болсо да, фактыларды жашыруу аракеттеринен качуу үчүн кайраттуулук жана чечкиндүүлүк керек.

Коомчулук менен байланыштын функцияларынын, максаттарынын, максаттарынын жана принциптеринин комплекстүү жыйындысы максаттуу аудиториялар, маалымат каражаттары, инвесторлор менен натыйжалуу өз ара аракеттенүүнү камсыз кылат — коомчулук менен байланыш боюнча адистин иши камтылган бардык тармактар. PRга комплекстүү мамиле гана оң натыйжаларды жана узак мөөнөттүү келечекти камсыз кылат. Бул макалада коомчулук менен байланыш жана башкаруу жаатындагы жергиликтүү жана эл аралык практиктердин жана теоретиктердин эмгектерин талдап чыккан. Автор изилдөө учурунда алган эң маанилүү илимий ачылыштар төмөнкүлөр:

1. Башкаруу функциясы катары коомчулук менен байланыштын маңызы негизделет, ал коммуникациялык процесстерди оптималдаштыруудан, социалдык жактан маанилүү башкаруу чечимдерин кабыл алуудан, уюм менен

коомчулуктун ортосунда конструктивдүү мамилелерди орнотуудан, уюмдун ички чөйрөсүндө жагымдуу социалдык-психологиялык климатты түзүүдөн жана коомчулуктун уюмдун ишмердүүлүгүнө болгон реакциясын социалдык-психологиялык баалоодон турат;

2. PRдын мазмуну заманбап менеджменттин социалдык компоненти катары башкаруу процесстеринде коомдук пикирди эске алуу позициясынан ачылат.

3. Башкаруу процессинде ички жана тышкы байланыш түрлөрүн эске алуу менен PR технологияларын колдонуунун натыйжалуулугу аныкталды.

4. Социалдык-экономикалык системаларды башкарууда PRдын стратегиялык, маалыматтык жана идеологиялык иштөө ыкмалары, алардын натыйжалуулугун камсыз кылуу негизделди.

Автордун пикири боюнча, уюмду башкарууда башкарууга комплекстүү мамиле кылуу, уюмдун натыйжалуу иштеши үчүн конкреттүү, системалуу, жетүүгө мүмкүн болгон максаттарды жана милдеттерди коюу, ошондой эле персоналдын квалификациясы жана уюмдун тышкы жана ички чөйрөсү жөнүндө маалымдуулук даражасы абдан маанилүү. Бүгүнкү күндө коомчулук менен байланыштын мааниси белгилүү бир кырдаалдарда ачык көрүнүп турат: жагымдуу имиджди жана жарнаманы түзүү, атайын иш-чараларды уюштуруу жана кризистерди башкаруу. Бирок, коомчулук менен байланыш боюнча иш-чаралардын комплекстүү жыйындысы гана оң натыйжаны камсыздай алат жана уюмду каалабаган тышкы таасирлерден коргой алат, бул өзгөчө атаандаштыктын күчөгөн чөйрөсүндө абдан маанилүү. Коомчулук менен байланыш практикасын башкаруу, маркетинг жана башка учурдагы маанилүү тармактарда колдонуу теорияга бекем негизделиши керек.

Булактардын Жана Адабияттардын Тизмеси:

1. Алешина И.В. Менеджерлер үчүн коомчулук менен байланыш. Окуу куралы/И.В. Алешина. - М.: ИКФ "ЭКМОС", 2023. - 480 б.

2. Буари Филипп А. Коомчулук менен байланыш же ишеним стратегиясы: Француз тилинен котормо. – М.: IMAGE-Contact, INFRA-M, 2021. – 178 б.

3. Моисеев В.А. Коомчулук менен байланыш. Теория жана практика/В.А. Моисеев. – М.: ЖЧК “ИКФ Омега-Л”, 2021. – 376 б.

4. Коомчулук менен байланыш. Ишкердиктеги коомчулук менен байланыш. / Ред. Е.А. Уткин . - М.: TANDEM, 2018. 180 б.

5. Пашенцев И.Н. Коомчулук менен байланыш: бизнестен саясатка чейин/Е.Н. Пашенцев. – М.: Финпресс , 2022. – 368 б.

6. Почепцов Г.Г. Адистердин коомчулук менен байланышы/Г.Г. Почепцов. – М.: Refl -китеп, 2022. – 624 б.

Сапарбекова А.В. *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Ажиматова Н.М*. э.и.к.,доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШ МЕНЕН ИНФЛЯЦИЯНЫН БАЙЛАНЫШЫ

Аннотация:
Бул изилдөөдө Кыргызстандагы экономикалык өсүш менен инфляциянын өз ара байланышы изилденет. Тема боюнча мурдагы эмгектерге сереп жасалып, алынган натыйжалар Орто Азия мамлекеттеринин көрсөткүчтөрү менен салыштырылды. Өзгөрмөлөрдүн байланышын аныктоо үчүн 2000–2022-жылдардын кварталдык маалыматтары негизинде убакыт катарларын талдоо жүргүзүлүп, регрессиялык анализ жасалды. Алынган жыйынтыктар керектөө бааларынын индекси менен ички дүң продуктунун ортосунда терс байланыш бар экенин көрсөттү. Анализдин негизинде, туруктуу экономикалык өсүшкө жетишүү үчүн инфляциянын деңгээлин төмөн кармоо зарыл экени аныкталды.
Негизги сөздөр: Орто Азия өлкөлөрү, керектөө бааларынын индекси, ички дүң продукт, регрессиялык анализ.

СВЯЗЬ МЕЖДУ ЭКОНОМИЧЕСКИМ РОСТОМ И ИНФЛЯЦИЕЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация:
В работе исследуется взаимосвязь между инфляцией и экономическим ростом в Кыргызской Республике. Проведен обзор существующих исследований по данной теме, а также выполнено сравнение тенденций с показателями стран Центральной Азии. Для эмпирического анализа использовались квартальные данные за 2000–2022 гг., методологической основой стал анализ временных рядов и регрессионные методы. Полученные результаты показали наличие отрицательной зависимости между индексом потребительских цен и валовым внутренним продуктом. Итоги исследования указывают на необходимость поддержания инфляции на низком уровне для стимулирования устойчивого экономического роста.
Ключевые слова*:* страны Центральной Азии, индекс потребительских цен, валовой внутренний продукт, регрессионный анализ.

THE RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC GROWTH AND INFLATION IN KYRGYZSTAN

Abstract
This paper examines the relationship between inflation and economic growth in the Kyrgyz Republic. Previous studies on the subject were reviewed, and the results were compared with the trends observed in Central Asian countries. The empirical analysis employed quarterly data from 2000 to 2022, using time series analysis and regression techniques. The findings revealed a negative correlation between the consumer price index and gross domestic product. The results suggest that maintaining inflation at a low level is essential to ensure sustainable economic growth in Kyrgyzstan.
Keywords: Central Asian countries, consumer price index, gross domestic product, regression analysis.

Киришүү. Туруктуу экономикалык өсүш ар бир мамлекет үчүн негизги максаттардын бири болуп саналат. Ал өлкөнүн өнүгүүсүн камсыздап, калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга өбөлгө түзөт. Экономикалык өсүшкө таасир этүүчү бир катар факторлор бар, алардын ичинен инфляция маанилүү ролду ойнойт. Бирок илимий жана эмпирикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, инфляция менен экономикалык өсүштүн ортосундагы байланыш дайыма эле так жана бир жактуу боло бербейт. Айрым методдор колдонулганда эки өзгөрмөнүн ортосунда оң байланыш аныкталса, башка изилдөө ыкмалары тескерисинче терс көз карандылыкты көрсөтүшү мүмкүн.

Инфляциянын деңгээли экономикалык процесстерге ар кандай таасир тийгизет. Айрым көз караштарга ылайык, инфляция өсүштү шарттайт, анткени баалардын туруктуу жогорулашы адамдарды көбүрөөк үнөмдөөгө түртөт. Сакталган акчалар финансы рыногунда пайыздык чендердин төмөндөшүнө алып келип, инвестициялык активдүүлүктү күчөтөт. Бул болсо өз кезегинде экономикалык өсүштү тездетет (Феликс, 1961; Баер, 1967; Тейлор, 1983). Львова (1997) белгилегендей, саясий туруксуздук инфляция жана пайыздык чендер боюнча алдын ала божомолдоонун татаалдашына алып келип, инвестициялык чечимдерге терс таасир этет. Эгерде бийликтин алмашуусу натыйжасында негизги “оюн эрежелери” (мисалы, салык, инвестиция жана мүлккө байланышкан мыйзамдар) өзгөрсө, бул да инвестициянын көлөмүн азайтып, экономикалык өсүштү жайлатат. Кыргызстан боюнча Якышык (2007) жүргүзгөн эмпирикалык талдоодо 1995–2005-жылдар аралыгында инфляция экономикалык өсүшкө оң таасир тийгизген деген жыйынтык алынган. Изилдөөдө инфляциянын деңгээли болжол менен 11%га көбөйгөн учурда, ИДПнын 1% өсүшүнө өбөлгө түзүлөрү көрсөтүлгөн.

Айдын, Эсен жана Байрак (2016) Түркмөнстан, Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан жана Өзбекстан боюнча жүргүзгөн панелдик анализинде инфляция менен өсүштүн ортосунда сызыктуу эмес байланыш бар экенин аныкташкан. Алардын жыйынтыктары көрсөткөндөй, инфляциянын чеги 7,97% деңгээлинде белгиленген: бул көрсөткүчтөн жогору инфляция экономикалык өсүшкө терс таасир этсе, тескерисинче төмөн деңгээлдеги инфляция экономикалык өсүшкө оң таасир берет. Жыйынтыктап айтканда, ар кандай өлкөлөрдө жана ар түрдүү ыкмалар менен жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжалары инфляция менен экономикалык өсүштүн байланышы дайыма бир жактуу эместигин көрсөтөт. Кээ бир эмгектерде оң байланыш табылса, башкаларында тескерисинче терс көз-карандылык аныкталат. Орто Азия – бул Кыргызстан, Өзбекстан, Түркмөнстан, Тажикстан жана Казакстан. Орто Азия мамлекеттери эгемендүүлүк алгандан кийин пландуу системадан рыноктук экономикага өтүүдө олуттуу инфляциялык кыйынчылыктарга туш болушкан. 1990-жылдардын башында региондогу бардык өлкөлөрдө баалардын деңгээли кескин өсүп, бул көрүнүш өндүрүштүн кыскаруусу, акчанын массалык эмиссиясы жана бааларды либералдаштыруу менен түшүндүрүлгөн.

Сүрөт 1. Орто Азия өлкөлөрүндөгү ИДПнын өсүү темпинин динамикасы

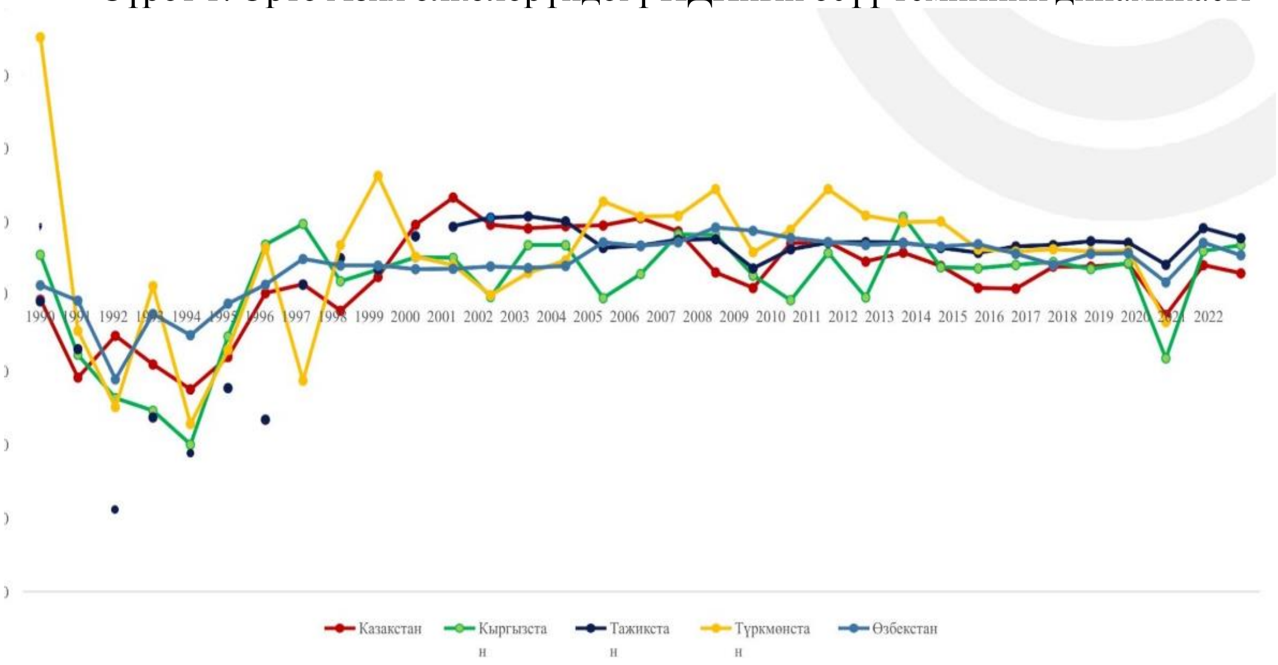

Кыргызстанда инфляция эң жогорку чекке 1993-жылы жеткен. Андан кийинки жылдары акча реформасы жүргүзүлүп, улуттук валюта – сом жүгүртүүгө киргизилгенден кийин инфляция акырындап төмөндөгөн. Ошол эле учурда өлкөдө ички өндүрүштүн алсыздыгы жана импортко болгон көз карандылык инфляциялык басымды узак убакыт сактап турган.

Сүрөт 2. Орто Азия өлкөлөрүндөгү инфляциянын деңгээли

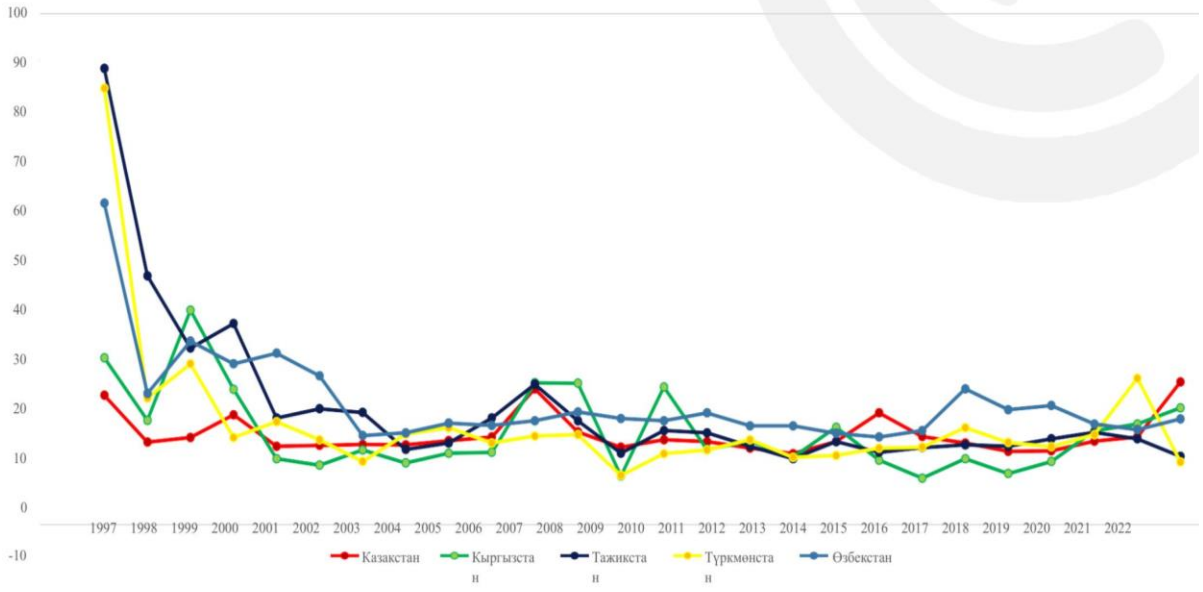

Казакстанда да эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында инфляция абдан жогору деңгээлде болгон. Бирок өлкөнүн мунай жана газ сыяктуу чийки зат ресурстарына ээ болушу кийинчерээк макроэкономикалык туруктуулукту камсыз кылып, инфляцияны көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк берген.

Өзбекстанда болсо өкмөт инфляцияга каршы катуу административдик чараларды колдонгон. Акча массасын чектөө жана бааларды түз жөнгө салуу аркылуу инфляциянын темпин башка мамлекеттерге салыштырмалуу жайыраак кармай алган. Бирок бул чаралар узак мөөнөттүү өнүгүү үчүн тоскоолдуктарды жараткан.

Түркмөнстан менен Тажикстанда болсо саясий жана социалдык туруксуздук инфляцияны күчөтүп, экономикалык кыйынчылыктарды курчуткан. Айрыкча Тажикстанда жарандык согуш жылдарында инфляциянын деңгээли өтө жогору болгон.

Мындан тышкары, дүйнөлүк финансылык жана азык-түлүк кризистери регион өлкөлөрүнө кошумча басым жараткан. 1997–1998-жылдардагы Азия кризиси, 2007–2008-жылдардагы мунай жана буудай бааларынын өсүшү Орто Азияда инфляциянын жаңы толкунуна алып келген. Жыйынтыктап айтканда, Орто Азия мамлекеттеринде инфляциянын деңгээли ар кандай ички (өндүрүштүн абалы, акча-кредит саясаты, саясий факторлор) жана тышкы (чийки зат бааларынын өзгөрүшү, дүйнөлүк кризистер) себептердин таасиринен аныкталат. Бирок ар бир өлкөнүн ресурстук мүмкүнчүлүктөрү жана мамлекеттик саясаты инфляцияны көзөмөлдөөдө өзгөчө роль ойногон.

Эмпирикалык изилдөө

Бул изилдөөнүн негизги максаты – Кыргызстандагы экономикалык өсүш менен инфляциянын өз ара байланышын аныктоо. Методологиялык негиз катары убакыт катарларын талдоо (Time series analysis) ыкмасы колдонулган. Эмпирикалык маалымат катары 2000–2022-жылдар аралыгындагы керектөө бааларынын индекси (КБИ) жана ички дүң продукциянын (ИДП) кварталдык көрсөткүчтөрү пайдаланылып, алар Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын расмий басылмаларынан алынган. КБИнин көрсөткүчү өткөн жылдын тийиштүү мезгилине салыштырмалуу пайыздык түрдө колдонулса, ИДП көрсөткүчү кошумча нарк боюнча эсептелип, мурунку жылдын бааларында (млн. сом менен) алынган. Бул моделде инфляция (КБИ) көз карандысыз өзгөрмө катары, ал эми экономикалык өсүш (ИДП) көз каранды өзгөрмө катары тандалган. Анализ жүргүзүүдө ИДПнын логарифмделген мааниси пайдаланылган.

Алгач Kruskall–Wallis тестинин жардамы менен убакыт катарларында сезондук эффект бар же жок экени текшерилди. Анализдин жыйынтыгында ИДП көрсөткүчүндө сезондуулуктун маселеси бар экени аныкталды. Бул көйгөйдү жоюу максатында “STL Decomposition” ыкмасы колдонулган. Аталган ыкма убакыт катарларын төрт бөлүккө ажыратат: сезондук компонент, тренд, сезондуктан тазаланган катар жана калдык бөлүгү. Мындан тышкары, катарларды визуалдык түрдө да байкоо жүргүзгөндө, графиктер ИДПнын айкын сезондук мүнөзгө ээ экенин көрсөттү. КБИде болсо белгилүү бир деңгээлде гана сезондуулук байкалган.

График.1. 2000-2022 жылдар аралыгындагы КБИнин кварталдык көрсөткүчтөрү

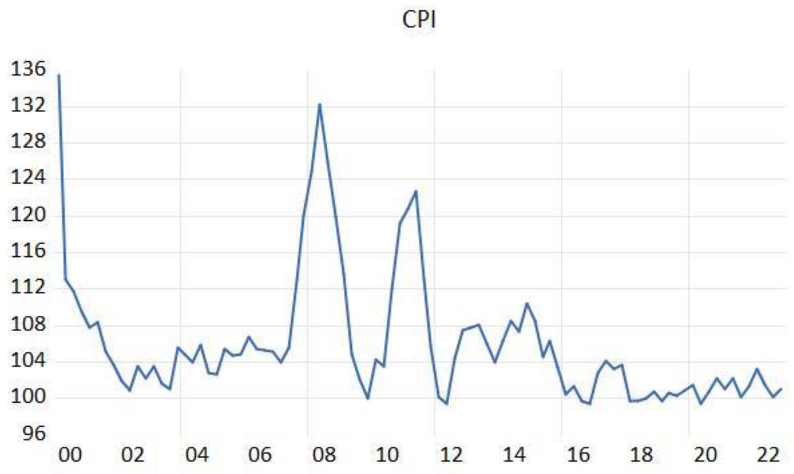

График.2. 2000-2022 жылдар аралыгындагы ИДПнын кварталдык көрсөткүчтөрү

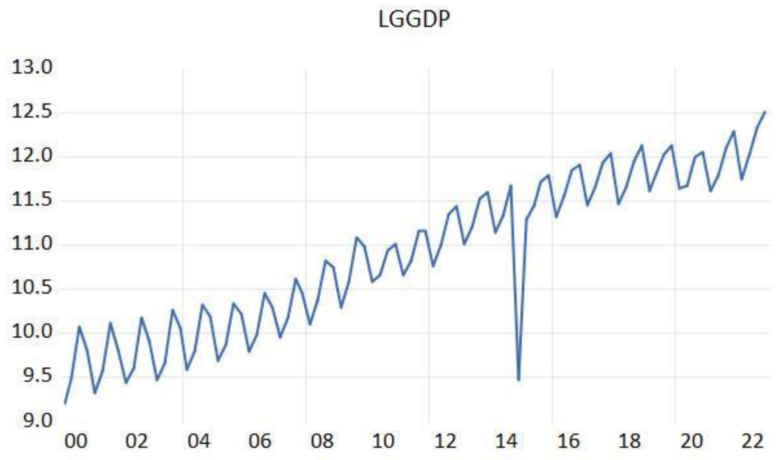

Eviews 12 пакеттик программасы колдонулуп графиктер түзүлдү.

Таблица.2. Сезондук термелүүлөрдү талдоо.

Kruskall Wallis тестинин жыйынтыгы		
Өзгөрмөлөр	T-статистикасы	P-мааниси
CPI	0.23	0.876
GDP	17.85	0.000

"R" 4.3.2. пакеттик программасы колдонулуп эсептелди.

Канчалык деңгээлде көзүбүзгө ишенсек болот ?

Kruskall–Wallis тестинин негизинде төмөнкү гипотезалар коюлган:

H_0:Сезондук таасир жок.

H_1: Сезондук таасир бар.

Анализдин жыйынтыгы боюнча CPI үчүн P-мааниси 0,876 болуп чыккандыктан, H_0 гипотезасы 1%, 5% жана 10% маанилүүлүк деңгээлдеринде четке кагылбайт. Бул болсо CPI көрсөткүчүндө сезондук таасир жок деген тыянакка алып келет. Ал эми GDP үчүн P-мааниси 0,000 болуп, H_0 гипотезасы бардык маанилүүлүк деңгээлдеринде четке кагылды. Демек, H_1 кабыл алынып, GDP көрсөткүчүндө сезондук таасир бар экендиги аныкталды.

Мындан кийинки этапта убакыт катарларынын стационардуулугун текшерүүгө өтүүдөн мурда GDPдеги сезондук компонентти алып салуу зарыл. Болбосо регрессиялык анализдин жыйынтыктары так жана ишенимдүү чыкпай калышы мүмкүн. Ошондуктан ИДПдагы сезондуулук “STL Decomposition” ыкмасы аркылуу EViews 12 программасынын негизинде коррекцияланды.

График.3. 2000-2022 жылдар аралыгындагы ИДПнын кварталдык көрсөткүчтөрүнүн сезондуулуктан арылышы

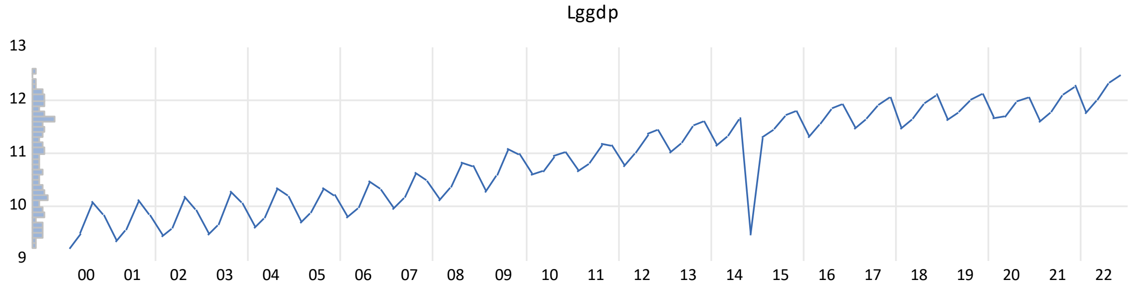

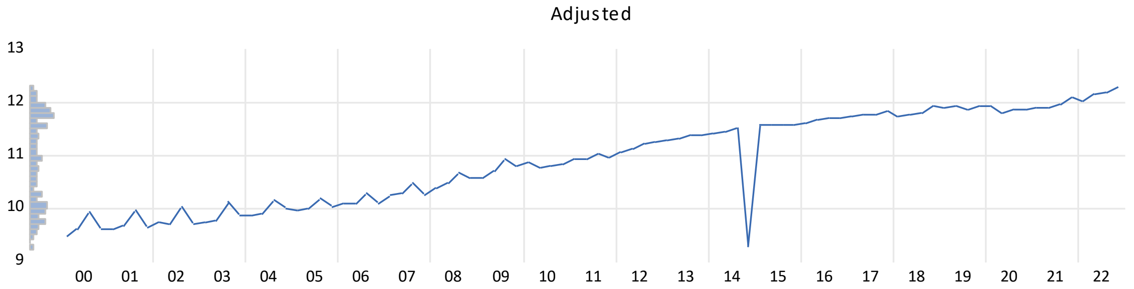

Биринчи графикте ИДПнын баштапкы көрүнүшү берилсе, экинчи графикте сезондуулуктан тазаланган абалы көрсөтүлгөн.

Эки өзгөрмөнүн өз ара байланышын талдоодон мурун колдонулган убакыт катарларынын стационардуулугун текшерүү зарыл. Эгер өзгөрмөлөр стационардуу болбосо, анда мисалы регрессиялык анализдин жыйынтыктары ишенимдүү болбой, чыныгы көз карандылыкты туура чагылдырбай калышы мүмкүн. Ошондуктан так жана ишенимдүү тыянактарды алуу үчүн алгач өзгөрмөлөрдүн стационардуу же стационардуу эместигин аныктоо милдети турат.

Таблица.3. Бирдик тамыр тестинин жыйынтыктары

Өзгөрмө	Кеңейтилген Дики-Фуллер (ADF) тести	
	Тренд жана бош коэффициент	Жыйынтык
GDP	-9.2557***	I (0)
CPI	-3.2524*	I (0)

Eviews 12 пакеттик программасы колдонулуп эсептелди.
Түшүндүрмө: * 10%, ** 5% жана ***1% маанилүүлүк деңгээлин көрсөтөт.

Эки өзгөрмөнүн стационардуулугу Кеңейтилген Дики–Фуллер (ADF) тести аркылуу текшерилди. Тесттин натыйжалары MacKinnon (1996) тарабынан берилген 10% маанилүүлүк деңгээлиндеги критикалык маанилер менен салыштырылды. Таблицадагы маалыматтар көрсөткөндөй, ички дүң продукт да, керектөө бааларынын индекси да стационардуу экендиги аныкталды. Демек, бул өзгөрмөлөрдү кийинки эконометрикалык талдоодо колдонууга мүмкүн. Андан тышкары, ар бир өзгөрмө баштапкы маанилеринде (I(0)) стационардуу болгондуктан, алар боюнча түз регрессиялык анализ жүргүзүүгө шарт бар.

Регрессиялык анализ – бул көз каранды жана көз карандысыз өзгөрмөлөрдүн ортосундагы мамилени изилдөөгө багытталган статистикалык ыкма. Анын негизги максаты – көз карандысыз өзгөрмөлөрдүн маанилерин колдонуу аркылуу көз каранды өзгөрмөнүн маанисин алдын ала божомолдоо болуп эсептелет.

Регрессиялык теңдеме жалпы түрүндө төмөнкүдөй көрсөтүлөт: **Y=a+bX+e**

Бул жерде:

Y – көз каранды өзгөрмө (ИДП),

X – көз карандысыз өзгөрмө (CPI),

a – кесүү коэффициентини (intercept) билдирет,

b – регрессия коэффициентин билдирет жана

e – ката термини.

Бул формуланы биздин изилдөө шарттарына ылайыкташтырсак, ал төмөнкүдөй көрүнүш алат: **GDP=a+b×CPI+e**

Бул теңдеме КБИнин ИДПга тийгизген таасирин моделдөөгө аракет кылат.
LOG(GDP)=a+b×CPI+e , практикалык талдоодо ИДПнын логарифмделген мааниси колдонулуп, КБИ болсо өзгөрүүсүз абалда пайдаланылды:

Таблица.4. Регрессиялык анализдин жыйынтыктары

Dependent Variable: LGGDP_SA
Method: Least Squares
Date: 02/12/25 Time: 23:43
Sample: 3/01/2000 12/01/2022
Included observations: 92

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	11.15241	0.109566	101.7872	0.0000
CPI	-0.042609	0.011590	-3.676264	0.0004

R-squared	0.130560	Mean dependent var	10.89050
Adjusted R-squared	0.120900	S.D. dependent var	0.851561
S.E. of regression	0.798426	Akaike info criterion	2.409152
Sum squared resid	57.37363	Schwarz criterion	2.463973
Log likelihood	-108.8210	Hannan-Quinn criter.	2.431278
F-statistic	13.51491	Durbin-Watson stat	0.233310
Prob(F-statistic)	0.000402		

Eviews 12 пакеттик программасы колдонулуп эсептелди.

Регрессиялык анализдин натыйжалары төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди: инфляциянын 1 бирдикке өсүшү ички дүң продукциянын көлөмүн орто эсеп менен 4,3%га кыскартат. Демек, Кыргызстанда экономикалык өсүш менен инфляциянын ортосунда терс байланыш бар экендиги аныкталды.

Гипотезаны текшерүүдө төмөнкү шарттар коюлган:

Ho: Инфляция ИДПга таасир этпейт

Ha:Инфляция ИДПга таасир этет

F-статистикасынын жыйынтыгы боюнча P-мааниси 0,000402 болуп, H_0 гипотезасы 1%, 5% жана 10% маанилүүлүк деңгээлдеринде четке кагылды. Ошондуктан H_1 кабыл алынып, инфляциянын экономикалык өсүшкө тийгизген таасири статистикалык жактан далилденди.

Детерминация коэффициенти (R^2) 13,1%ды түзүп, бул ИДПдагы өзгөрүүлөрдүн белгилүү бир бөлүгү инфляциянын динамикасы менен түшүндүрүлөрүн көрсөтүп турат. Мисалга, 2020-жылы Covid-19 пандемиясынын таасиринен улам ИДП олуттуу төмөндөп кеткен. Ошол жылы инфляциянын деңгээли 9,7%га жогоруласа, ИДПнын өсүү темпи 8,4%га кыскарган. Бирок 2021–2022-жылдары инфляция 11,2–14,7%га жеткенине карабастан, өлкөнүн ИДПсы кайра өсүү жолуна түшкөн.

Эгерде ушул шоктук жылдарды (2020–2022) эсепке албастан кошумча регрессиялык талдоо жүргүзсөк, анда инфляциянын 1 бирдикке жогорулашы ИДПны болжол менен 2,9%га кыскартарын таблица 5тен көрүүгө болот.

Таблица.5. Регрессиялык анализдин жыйынтыктары

Dependent Variable: LGGDP_SA
Method: Least Squares
Date: 02/12/25 Time: 23:46
Sample (adjusted): 3/01/2000 12/01/2019
Included observations: 80 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	10.92740	0.116546	93.76020	0.0000
CPI	-0.029152	0.011518	-2.530986	0.0134

R-squared	0.075894	Mean dependent var	10.72673
Adjusted R-squared	0.064046	S.D. dependent var	0.789736
S.E. of regression	0.764028	Akaike info criterion	2.324257
Sum squared resid	45.53161	Schwarz criterion	2.383808
Log likelihood	-90.97029	Hannan-Quinn criter.	2.348133
F-statistic	6.405888	Durbin-Watson stat	0.268457
Prob(F-statistic)	0.013386		

Eviews 12 пакеттик программасы колдонулуп эсептелди.
Гипотезаны текшерүүдө төмөнкү шарттар коюлган:
Но: Инфляция ИДПга таасир этпейт
На:Инфляция ИДПга таасир этет

Анализдин жыйынтыгында F-статистикасына тиешелүү Р-мааниси 0,013386 болуп чыккан. Бул көрсөткүч 5% жана 10% маанилүүлүк деңгээлдеринде H_0 гипотезасын четке кагууга негиз берет. Демек, H_1 кабыл алынып, инфляция экономикалык өсүшкө таасирин тийгизери статистикалык жактан тастыкталды.

Детерминация коэффициенти (R^2) 7,6%ды түзүп, бул ИДПдагы өзгөрүүлөрдүн белгилүү бир бөлүгү КБИнин өзгөрүшү менен түшүндүрүлөрүн көрсөтүп турат. Жогоруда белгиленгендей, экономикалык өсүш – бул өлкөнүн белгилүү бир мезгилде өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейиши жана реалдуу ИДПнын жогорулашы. Изилдөөдө 2000–2022-жылдар аралыгындагы кварталдык көрсөткүчтөр пайдаланылып, өзгөрмөлөр баштапкы абалында стационардуу болгондуктан регрессиялык талдоо жүргүзүлдү. Анын натыйжалары көрсөткөндөй, инфляция 1 бирдикке жогорулаганда, ИДП орто эсеп менен 4,3%га кыскарган. Ошондой эле 2020–2022-жылдардагы өзгөчө кырдаалдарды (пандемия жана башка шоктук таасирлерди) эсепке албастан кайра жүргүзүлгөн анализде инфляциянын 1 бирдикке өсүшү ИДПны болжол менен 2,9%га төмөндөтөрү аныкталды.

Бул жыйынтыктар эмнени көрсөтөт? Кыскача айтканда, Кыргызстанда туруктуу экономикалык өсүштү камсыз кылуу үчүн инфляциянын деңгээлин көзөмөлдөп туруу зарыл. Инфляцияны жөнгө салуу боюнча негизги ыйгарым укук Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын колунда болгондуктан, ал инфляция максаттуу диапазондон (5–7%) чыгып кеткен учурларда аны төмөндөтүү боюнча активдүү саясат жүргүзүүгө тийиш.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Айдын, Ж., Эсен, Ө. жана Байрак, М. (2016). Инфляция жана экономикалык өсүш: өтүү процессиндеги түрк республикалары үчүн динамикалык панелдик чектөө анализи. «Процедия – Социалдык жана жүрүм-турум илимдери», 229, 196–205.
2.Баэр, В. (1967). «Латын Америкасындагы инфляция боюнча талаш: сереп», «Латын Америка изилдөөлөрүнүн сын-пикири», 2/2, 3–25.
3.Дүйнөлүк Банк. Кирүү дареги: https://databank.worldbank.org/
4.Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы. Кирүү дареги: https://www.nbkr.kg/
5.Львова, О. В. (1997). Россияда туруктуу өнүгүү коомун түзүүдө чет өлкөлүк экономикалык өсүү моделдерин колдонуу // «Москва университетинин кабарчысы». Сер. 6: Экономика, 5–22.
6.Тейлор, Л. (1983). «Структуралисттик макроэкономика: Үчүнчү Дүйнө үчүн колдонууга мүмкүн болгон моделдер», Нью-Йорк.
7.Феликс, Д. (1961). «Монетаристтик – структуралисттик талаш боюнча альтернативдүү көз караш», «Латын Америка маселелери», (ред.: О. Альберт жана Хиршман), 81–93, Нью-Йорк: «Жыйырманчы кылым фонду».
8.Эл аралык валюта фонду. Кирүү дареги: https://www.imf.org/ru/Home
9.Якишик, Х. (2007). Кыргыз Республикасында инфляция менен экономикалык өсүштүн өз ара байланышы. «Социо-Экономи», (Июль – Декабрь), 12–28.

УДК 005.95

Атамырзаева Аймээрим, *магистрант*
Ажиматова Н.М. *э.и.к., доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ПЕРСОНАЛДЫ БАШКАРУУДАГЫ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР: КОЛДОНУУ ТАЖРЫЙБАСЫ

Аннотация

Жумуш чөйрөсүнүн өзгөрүшү персоналды башкарууга болгон мамилелерди өзгөртүп, адам ресурстарын башкаруу системаларында инновациялык технологияларды киргизүүнү талап кылат. Scrum технологиясы ар кандай ата мекендик жана эл аралык компанияларда кызматкерлердин өз ара аракеттенүүсүн жакшыртуу, кызматкерлердин катышуусун жогорулатуу жана команда куруу принциптерин ишке ашыруу үчүн кеңири колдонулат. Бул макалада мунай жана газ тармагындагы компанияда HR кызматтарын оптималдаштыруу үчүн Mirapolis долбооруна Scrum технологиясын колдонуу тажрыйбасы талданат, ошондой эле мамлекеттик эмес билим берүү мекемесинде алыстан иштеген командалардын кызматташтыгын уюштуруу үчүн Miro Board платформасын колдонуу тажрыйбасы каралат. Бул изилдөөдө авторлор HR башкарууда инновациялык технологияларды колдонуунун негизги кыйынчылыктарын аныктап, бул көйгөйлөрдүн кесепеттерин алдын ала айтышып, чечимдерди сунуштушат. Жыйынтык катары HR башкарууда инновациялык технологияларды колдонуу кызматкерлердин чыгармачыл жана интеллектуалдык потенциалын ачууга мүмкүндүк берет, кызматкерлердин көбүрөөк катышуусун камсыздайт, барган сайын татаалдашып бараткан көйгөйлөрдү чечүүгө мүмкүндүк берет, ири масштабдуу долбоорлорду ишке ашырат жана өндүрүмдүүлүктүн жана компаниянын натыйжалуулугунун жогорулашын камсыздайт деген жыйынтыкка келдик.

Ачкыч сөздөр: HR башкаруу, HR технологиялары, инновация, HR башкаруудагы инновациялык технологиялар, HR башкаруудагы Scrum технологиясы, Miro платформасы

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В УПРАВЛЕНИИ ПЕРСОНАЛОМ: ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ

Аннотация

Изменения в рабочей среде требуют изменений в подходах к управлению персоналом и внедрения инновационных технологий в системы управления человеческими ресурсами. Технология Scrum широко используется в различных отечественных и международных компаниях для улучшения взаимодействия сотрудников, повышения вовлеченности персонала и реализации принципов командообразования. В данной статье анализируется опыт использования технологии Scrum в проекте «Мираполис» по оптимизации HR-услуг в нефтегазовой компании, а также опыт использования платформы Miro Board для организации сотрудничества между удаленными командами в негосударственном образовательном учреждении. В исследовании авторы выявляют основные трудности использования инновационных технологий в управлении персоналом, прогнозируют последствия этих проблем и предлагают решения. В результате делается вывод, что использование инновационных технологий в управлении персоналом позволяет раскрыть творческий и интеллектуальный потенциал сотрудников, обеспечивает большую вовлеченность персонала, позволяет решать все более сложные задачи, реализовывать масштабные проекты и гарантирует повышение производительности и эффективности компании.

Ключевые слова: управление персоналом, HR-технологии, инновации, инновационные технологии в управлении персоналом, технология Scrum в управлении персоналом, платформа Miro.

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN PERSONNEL MANAGEMENT: APPLICATION EXPERIENCE

Annotation

Changes in the work environment require changes in approaches to personnel management and the introduction of innovative technologies into human resource management systems. Scrum technology is widely used in various domestic and international companies to improve employee interaction, increase staff engagement, and implement the principles of team building. This article analyzes the experience of using Scrum technology in the Mirapolis project to optimize HR services in an oil and gas company, as well as the experience of using the Miro Board platform to organize cooperation between remote teams in a non-governmental educational institution. In the study, the authors identify the main difficulties of using innovative technologies in personnel management, predict the consequences of these problems and propose solutions. As a result, it is concluded that the use of innovative technologies in personnel management allows us to unleash the creative and intellectual potential of employees, ensures greater staff involvement, allows us to solve increasingly complex tasks, implement large-scale projects, and guarantees increased productivity and efficiency of the company.

Keywords: personnel management, HR technologies, innovations, innovative technologies in personnel management, Scrum technology in personnel management, Miro platform.

Киришүү. Катуу атаандаштык чөйрөсүндө жогорку квалификациялуу кызматкерлер уюмдар үчүн атаандаштык артыкчылыктарынын негизги булактарынын бирине айланууда. Эмгек потенциалын тартуу, өнүктүрүү жана натыйжалуу пайдалануу, ошондой эле эң баалуу кызматкерлерди кармап туруу үчүн көптөгөн HR технологиялары иштелип чыккан. Көптөгөн ата мекендик жана эл аралык уюмдар HR башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн инновациялык технологияларды колдонушат, бул бир катар жаңы пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүгө жардам берет. Ошол эле учурда, маалыматтык технологиялар коомдун ар кандай чөйрөлөрүнө барган сайын кирип жатат жана бул сөзсүз түрдө адам ресурстарын башкарууга таасирин тийгизет. Коронавирус пандемиясынан улам келип чыккан кризистердин жана андан кийин башка мамлекеттердин санкциялар саясатынын таасири астында эмгек рыногунда олуттуу өзгөрүүлөр болуп жатат. Бул эмгек рыногунун уланып жаткан өзгөрүүлөргө адаптация механизмдерин иштеп чыгуу, жумуш берүүчүлөрдүн кызматкерлерге болгон талаптарын өзгөртүү жана экономиканын ар кандай тармактарындагы жана экономикалык ишмердүүлүктүн түрлөрүндөгү уюмдарда HR башкарууда инновациялык технологияларды киргизүүнү талап кылуу сыяктуу кыйынчылыктарды жаратат.

Тандалган изилдөө темасынын актуалдуулугу бүгүнкү күндөгү шарттарда кандайдыр бир уюмдун өнүгүшү кадрларды башкарууда инновациялык технологияларды колдонбостон мүмкүн эместигинен келип

чыгат. Адам ресурстарын тартпастан, уюштуруучулук өзгөрүүлөрдү ишке ашыруу жана эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу жана жалпы бизнес натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн уюштуруучулук, экономикалык жана технологиялык факторлорду пайдалануу мүмкүн эмес. Бизнес шарттарынын өзгөрүшү кадрларды башкаруу системасына инновацияларды киргизүүнү талап кылат. Өтө туруксуз тышкы чөйрөдө, кырдаал тез өзгөрүп, келечектеги өнүгүүнү алдын ала айтуу кыйын болгондо, көптөгөн менеджерлер убакыт менен чектелген долбоорлордо иштөө үчүн адистердин командаларын түзүүгө мүмкүндүк берген долбоорлорду башкаруу технологияларын активдүү колдоно башташты. Бул бир катар HR көйгөйлөрүнөн качууга жардам берет, анткени жумуш мамилелери белгилүү бир мезгилге расмий түрдө түзүлөт. Scrum технологиясын кызматкерлердин натыйжалуу өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу, алардын ишке катышуусун жогорулатуу жана команда куруу принциптерин ишке ашыруу үчүн колдонсо болот. Scrum технологиясы долбоорду иштеп чыгууну кичинекей кадамдар менен жүргүзүүнү камтыйт, анын жүрүшүндө акыркы продукт да, аны иштеп чыгуу үчүн колдонулган тажрыйбалар да дайыма текшерилип турат, бул тажрыйбалардын натыйжалуулугу бааланат жана продуктуну иштеп чыгуу максаттары жана иштеп чыгуу процессинин тажрыйбалары үзгүлтүксүз ылайыкташтырылат.

Инновациялык технологияларды талдоо, алардын өзгөчөлүктөрүн, мүмкүнчүлүктөрүн жана персоналга байланыштуу көйгөйлөрдү чечүүдө колдонуу келечегин аныктоо; жана персоналды башкаруу жаатында инновациялык технологияларды практикалык колдонуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу. Scrum технологиясынын маңызы, продукт ээси долбоор катары ишке ашырылышы керек болгон идеяны иштеп чыгууну буйруйт. Бул долбоордун үстүндө Scrum командасы же иштеп чыгуучу топ (Delivery Team) иштейт, алардын ар биринин өзүнүн адистиги болушу мүмкүн. Долбоор боюнча иш күнүмдүк спринттерден турат. Бул методологияда спринт бир фаза (же бир долбоордун итерациясы, анын узактыгы болжол менен 30 күн) болуп саналат жана катышуучулардын мээ чабуулу жана идеяларды жаратуу үчүн күнүмдүк кыска (болжол менен 15-20 мүнөт) жолугушууларын билдирет. Иш учурунда достук атмосфера сакталат, команда мүчөлөрү бири-бирин колдошот жана жардам беришет, өз ара аракеттенүү күнөөнү оодарууга эмес, берилген тапшырмаларды эң жакшы аткарууга багытталган. Андан кийин идеялар талкууланат, талданат, кабыл алынат жана акырында түзүлгөн баалуулук кардарга көрсөтүлөт. Кардар идеяны баалайт жана комментарий берет, ал эми кийинки спринт учурунда команданын иши кардар менен макулдашылган траектория боюнча жүрөт. Модератор катары иштеген Scrum Master команданын ишин жөнгө салууга жооптуу.

Scrumдун практикалык колдонулушу материалдык продуктыларды түзүү менен гана чектелбейт; аны адам ресурстарын башкарууга да колдонсо болот. Мисалы, Scrum уюмдун миссиясын жана максаттарын, корпоративдик маданияттын ичиндеги баалуулуктарды түзүүгө, кызматкерлердин иши үчүн санариптик платформаларды ишке ашырууга жана командалык ишти талап

кылган башка процесстерге ылайыктуу. Акыркы учурда алыстан иштөөнүн популярдуулугу жана долбоорлорго ар кандай географиялык жерлерден адистерди тартуу тенденциясы HRM технологияларын ишке ашырган көптөгөн программалык продуктылардын пайда болушуна алып келди. Бул изилдөөнүн алкагында авторлор Scrum принциптерин колдогон жана алыстан иштеген командаларды башкарган эң белгилүү маалымат системаларын талдап чыгышты (1-таблица).

1-таблица

HRM технологияларын ишке ашыруучу маалымат системаларынын мүнөздөмөлөрү

Маалымат системасынын аталышы	Колдонуу өзгөчөлүктөрү жана негизги функциялары	Колдонуу чөйрөлөрү	Менчик укугунун баасы
Мегаплан	Уюмдардын көлөмүнө жана тармагына жараша алардын муктаждыктарына жогорку деңгээлде ыңгайлашкан: өндүрүш, курулуш жана жарнама компаниялары үчүн ылайыктуу. Чектелген сандагы бизнес чөйрөлөрүнө ылайыктуу. Ички ишке ашыруу жана окутуу борбору . Ата мекендик өндүрүштөгү программалык продукт.	Чакан бизнес (3 колдонуучудан баштап) жана ири компаниялар үчүн ылайыктуу	Баасы ар бир колдонуучу үчүн айына 549дан 1399 рублга чейин өзгөрүшү мүмкүн.
Террасофт	Система долбоорлорду башкарууга, командалык ишти автоматташтырууга жана убакытты башкарууга мүмкүндүк берет. Ал негизинен сатууну башкарууга багытталган. Ал жогорку масштабдалат жана кемчиликсиз интеграцияланат. Чет элдик программалык продукт	Сатуу тармагында иштеген ири жана орто компаниялар үчүн ылайыктуу	14 күндүк сыноо мөөнөтү; ар бир колдонуучу үчүн айына 1670–3470 рубль
Миро тактасы	Алыстан иштеген командалардын ортосундагы кызматташууну камсыз кылат, анын ичинде видеоконференциялар,	Ири бизнес жана чакан уюмдар үчүн ылайыктуу. Интерфейс англис тилинде.	Чакан билим берүү уюмдары үчүн негизги акысыз план бар. Толук пакет айына 140 рублдан (2

	презентациялар жана экранды бөлүшүү сыяктуу функциялар бар. Билим берүү жана консалтинг кызматтарын, сатуу, иштеп чыгуу жана башкаларды көрсөткөн чакан уюмдар үчүн ылайыктуу. Ата мекендик өндүрүштөгү программалык продукт.		колдонуучу үчүн) 1 колдонуучу үчүн 1216 рублга чейин.
Нимбус	Анда команда мүчөлөрү менен кардарлардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнү көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берген кардар порталы бар. Ошондой эле, натыйжалуу документтерди башкаруу системасы бар. Ошондой эле мобилдик тиркемеси бар. Ал чет элдик программалык продуктуну колдонот.	Чакан бизнес, айрыкча сатуу тармагындагылар үчүн ылайыктуу. Интерфейс англис тилинде.	14 күндүк сыноо мөөнөтү. Профессионалдык план - айына 420 рубль (2 адам). Бизнес-план - айына 560 рубль (20 адам).
Мираполис	Бардык HR процесстерин автоматташтырууга мүмкүндүк берет: жумушка алуу, жумушка орноштуруу, окутуу, өнүктүрүү жана кызматкерлерди баалоо. Мобилдик тиркеме катары жеткиликтүү. Ата мекендик программалык продукт.	Программалык камсыздоого өтүү мөөнөтү (3-5 ай)	50 катышуучуга чейин айына 2990 рубль.

* Авторлор тарабынан негизинде түзүлгөн.

Ошентип, мүмкүнчүлүктөр абдан ар түрдүү жана уюмдун муктаждыктарына жана ресурстарына жараша болот.

Биз мунай жана газ тармагындагы компаниянын тажрыйбасын карап чыктык. Компания атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу жана кызматкерлерин инновациялык процесстерге тартуу үчүн (уюштуруучулук жана HR өнүктүрүү стратегиясынын бир бөлүгү катары) "Mirapolis" автоматташтырылган таланттарды башкаруу системасын ишке ашыруу долбоорун ишке ашырууда. Бул стратегияны ишке ашыруу эки негизги багытты камтыйт: таланттарды башкаруу жана кызматкерлердин оң

тажрыйбасын калыптандыруу. Стратегиянын биринчи багыты компаниянын ар кандай бизнес-процесстерин санариптештирүүнү, кызматкерлердин негизги компетенцияларын өнүктүрүүнү жана компетенцияга негизделген мамилеге негизделген таланттарды башкарууну камтыйт. Өнүктүрүү стратегиясынын экинчи багыты үчүн эң маанилүү аспектилер - алдын алуучу окутуу принциптерин ишке ашыруу жана оюн технологиясын колдонуу.

Мираполис долбоору – бул таланттарды башкаруу үчүн бирдиктүү HR платформасы, ал жумушка алуу, жумушка алуу, адаптациялоо, компетенттүүлүктү жана иштин натыйжалуулугун баалоо, кесиптик окутуу жана кызматкерлерди өнүктүрүүнү (карьераны башкаруу жана таланттар резервин башкарууну кошо алганда) камтыйт. Долбоорду ишке ашыруу HR кызматтарын оптималдаштырууга, алардын ылдамдыгын жана сапатын жогорулатууга багытталган. Мираполис долбоору төрт этапта ишке ашырылууда, алардын ар бири белгилүү бир HR функцияларын санариптештирүүнү камтыйт:

1) окутуу программаларын жана персоналды өнүктүрүүнүн жеке пландарын тандоо, түзүү;

2) персоналды баалоо системасы;

3) кызматкерлердин эмгек акы төлөө системасы;

4) карьераны башкаруу жана кадрлар резерви менен иштөө.

Учурда долбоордун биринчи этабы ишке ашырылууда, ага HR бөлүмүнөн 10 адис жана IT адистери катышууда. Долбоор 2022-жылдын аягында башталган жана биринчи этабын аяктоо 2024-жылдын биринчи чейрегинде пландаштырылган.

Персоналды башкаруу системасында инновациялык технологияларды ишке ашыруу боюнча изилдөөнүн жыйынтыктары

Мунай жана газ тармагындагы компанияда Мираполис долбоорунун биринчи этабын ишке ашыруу боюнча командалык иштин учурдагы жыйынтыктарын талдоо авторлорго бир катар көйгөйлөрдү алдын ала айтууга жана аныктоого, ошондой эле Scrum технологиясын колдонуу менен чечимдерди сунуштоого мүмкүндүк берди (2-таблица).

Mirapolis долбоорун ишке ашырууда Scrum технологиясын колдонуунун өзгөчөлүктөрү

Мираполис долбоорунун биринчи этабын ишке ашыруудагы негизги көйгөйлөр	Аныкталган көйгөйлөрдүн келечектеги кесепеттери	Scrum технологиясын колдонуу менен аныкталган көйгөйлөрдү чечүү жолдору
Долбоорду иштеп чыгуучуларга тапшырмалардын бирдей эмес берилиши	Эгерде кыска убакыттын ичинде көп сандагы тапшырмалар келе баштаса, анда алардын аткарылышы жогорку сапатта болбошу мүмкүн.	Scrum технологиясынын негизги принциптерин иш жүзүндө колдонуп, Scrum чеберине долбоорду ишке ашыруунун ушул этабында спринттеги тапшырмалардын ырааттуулугун жана убактысын

		аныктоону камтыган план түзүүнү сунуштаңыз.
2. Автоматташтырылган системаны сыноо иштеп чыгуучулардын катышуусуз жүргүзүлөт	Бул платформаны турукташтыруу циклинин көбөйүшүнө алып келет.	Спринттин узактыгына (2ден 4 жумага чейин) жараша болгон спринттин кароо жыйынын өткөрүү сунушталат. Спринттин аягында иштеп чыгуучулар тобу менен бардык кызыкдар тараптардын ортосунда жолугушууларды уюштуруңуз, анда алар HR платформасынын аяктаган версияларын көрсөтүшөт, иштеп чыгууну талкуулашат жана команданын ишин баалашат.
3. Долбоорду ишке ашыруунун алкагындагы иштердин жүрүшүнө күн сайын мониторинг жүргүзүлбөгөндүгү	Келечекте HR системасынын иштешинде каталар келип чыгышы мүмкүн, бул жалпысынан персоналды башкаруу системасына терс таасирин тийгизет.	Scrum командасынын мүчөлөрүнүн продукт түзүү процессине катышуусун жогорулатуу, келечектеги иш-аракеттерин пландаштыруу жана пайда болгон көйгөйлөрдү аныктоо жана чечүү үчүн күн сайын 15 мүнөттүк жолугушуулар сунушталат. Командалык кызматташууну жакшыртуу үчүн визуализациялоо ыкмаларын төрт тилкеден турган Scrum тактасын колдонуу менен колдонсо болот: артта калган иштер, эмне кылуу керек, эмне жасалып жатат жана эмне жасалды.
4. Иштеп чыгуучулар тобу долбоордун биринчи этабы боюнча белгиленген мөөнөттөрдү аткарбай жатышат, бул аралыктан иштөөгө жарым-жартылай өтүүгө байланыштуу болгон.	Бул жалпысынан персоналды башкаруу системасына терс таасирин тийгизет жана долбоорду ишке ашыруу чыгымдарынын көбөйүшүнө алып келет.	Күн сайын 15 мүнөттүк жолугушууларды видеоконференция аркылуу өткөрүп, алыстан командалык ишти башкарууну ишке ашырыңыз. Видеоконференциялар үчүн онлайн Scrum тактасын (мисалы, Kaiten) колдонуңуз.

* жүргүзүлгөн изилдөөнүн материалдарынын негизинде авторлор тарабынан түзүлгөн.

Ошентип, ийкемдүүлүктү, чыгармачылыкты жана өндүрүмдүүлүктү айкалыштырган Scrum технологиясын HR башкарууда колдонуу уюмга тез өзгөрүп жаткан шарттарга ийгиликтүү ыңгайлашууга; өндүрүмдүүлүктүн жогорулашын камсыз кылууга; жана уюмдун өнүгүп жаткан бизнес максаттарына жооп берген продуктыларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

Miro Board платформасы жана анын билим берүү уюмундагы адам ресурстарын башкаруу жаатында колдонулушу.

Авторлор ошондой эле кошумча билим берүү боюнча автономдуу коммерциялык эмес уюм статусуна ээ болгон жана 2018-жылы акы төлөнүүчү

билим берүү кызматтарын, негизинен чет тилдерин окутууну көрсөтүү үчүн негизделген тил мектебинин тажрыйбасын карап чыктык. Кызматкерлердин көпчүлүгү салттуу түрдө Zoom жана Skype программаларында иштеген жогорку квалификациялуу мугалимдерден турат. Бирок, убакыттын өтүшү менен бул программалык чечимдер компаниянын муктаждыктарын канааттандырбай калган. Сабактардын узактыгынын чектелүү болушу аларды натыйжалуу өткөрүүнү кыйындаткан, ал эми кызматкерлердин санынын өсүшү менеджерлерге жүк келтирип, көзөмөлдү күчөтүүнү жана кызматкерлердин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү уюштуруу зарылдыгын талап кылган.

Акыркы үч жылда кызматкерлердин көбөйүшү, алардын географиялык жайгашуусу жана көрсөтүлгөн кызматтардын көлөмүнүн өсүшү (3-таблица) долбоордун менеджерлери үчүн жумуш жүгүнүн көбөйүшүнө алып келди. Белгиленген кыйынчылыктардын катарында ар кандай убакыт алкактарында жайгашкан кызматкерлер менен өз ара аракеттенүүнүн күчөшү, жаңы кызматкерлерди жумушка алуудагы кыйынчылыктар жана көрсөтүлгөн кызматтардын сапатынын төмөндөшү камтылган.

2-таблица

Уюмдун 2021-2023-жылдарга карата ишинин көрсөткүчтөрү

Индикатор	**2021-жыл**	**2022-жыл**	**2023-жыл**
Адамдардын саны	24	32	38
Miro платформасында иштеген кызматкерлердин саны, адам	0	0	38
Көрсөтүлгөн кызматтардын көлөмү (киреше), миң рубль.	1820	3658	5100
Эмгек өндүрүмдүүлүгү, миң рубль/адам	75.8	114.3	134.2
Айына бир мугалим тарабынан окутулган сааттардын саны, саат/адам	110	138	161

* Уюмдун маалыматтарынын негизинде авторлор тарабынан түзүлгөн

Компания азыркы шарттарда иштей албай турганы жана актуалдуу маселелерди чечүү үчүн санариптик куралдарды ишке ашыруу зарылдыгы айкын болду. 2023-жылы Miro онлайн платформасын ишке ашыруу чечими кабыл алынган. Miro платформасында ишке ашырылган HR процесстеринин мүнөздөмөлөрү 3-таблицада көрсөтүлгөн.

3-таблица

Miro платформасында ишке ашырылган HR процесстеринин мүнөздөмөлөрү

Кадрдык процесс	Miro платформасында HR процессин ишке ашыруу
Кадрларды тандоо	Платформада жумуштун толук профили жеткиликтүү. Талапкердин мотивациясын аныктоо үчүн суроолор камтылган онлайн форма жеткиликтүү. Видео маектешүүлөр жеткиликтүү. Талапкерлерди тандоо убактысынын кыскарганы белгиленди.
Кызматкерлердин адаптациясы	Платформа адаптация программасын, стандарттуу сабак видеосун жана видео жолугушууларды өткөрүү жана команда менен таанышуу мүмкүнчүлүгүн камтыйт. Адаптация процессиндеги стресс азайып, адаптация убактысы кыскартылды.
Кызматкерлерди окутуу жана өнүктүрүү	Чакырылган эксперттер менен насаатчылык жана билим берүү боюнча вебинарлар. Чектелген тажрыйбасы бар мугалимдер үчүн жеке жана кесиптик өсүү мүмкүнчүлүктөрү.
Персоналды баалоо	Платформада жетекчилик менен кызматкерлердин ортосундагы натыйжалуу өз ара аракеттенүүнү жеңилдеткен кайтарым байланыш формасы камтылган.
Эмгек ишмердүүлүгүн мотивациялоо жана стимулдаштыруу	Биргелешкен онлайн команда куруу иш-чаралары. Айдын мыкты кызматкери. Кызматкерлердин арасында жеке мотивациянын жогорулашы.
Кызматкерлердин өз ара аракеттенүүсү	Өз ара аракеттенүү виртуалдык ак доскадагы кызматташуу аркылуу ишке ашат, бул мээ чабуулу сессияларын жана командалык жолугушууларды өткөрүүгө мүмкүндүк берет.

* Изилдөөнүн жыйынтыктарынын негизинде авторлор тарабынан түзүлгөн

Miro платформасын ишке ашыруу көптөгөн HR процесстерин убакыттын талабына жооп берүүчү кылды. Эми кызматкерлерди жумушка орноштуруу кызматкер үчүн ыңгайлуу убакта жүргүзүлүшү мүмкүн жана зарылчылыкка жараша насаатчылык жардам көрсөтүлөт. Андан тышкары, платформада билим берүү кызматтарын ишке ашырууда эске алынышы керек болгон стандарттар камтылган видеолор бар, бул сапатты камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Ошентип, санариптик технология ийгиликтүү ишке ашырылды жана коюлган максаттарга жетти деген тыянак чыгарсак болот. Учурда платформаны колдонуу акысыз, анткени компания негизги акысыз пландан ашпайт.

Изилдөөнүн жыйынтыктарына негизделген негизги тыянактар жана сунуштар

Компаниялардын тышкы чөйрөсүндөгү динамикалык өзгөрүүлөрдүн шартында, заманбап кесиптик стандарттарга жооп берген персоналга суроо-талап жогору; уюм үчүн стратегиялык мааниге ээ болгон негизги компетенцияларга ээ; жана командада иштей алган. Ар кандай профилдеги уюмдарда долбоорлорду башкаруу принциптери ишке ашырылып жаткандыктан, командада иштөө көндүмдөрү өзгөчө маанилүү болуп баратат. Долбоордук топ түзүлбөстөн жана иштебестен долбоордук иш мүмкүн эмес. Долбоорду ишке ашыруу учурунда командалык иштин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн, иш жүзүндө ийгиликтүү колдонулуп келе жаткан Scrum жана Miro платформасын кошо алганда, инновациялык HR башкаруу технологияларын аныктоо жана ишке ашыруу зарыл. Командалык иш долбоордун тобунун жетекчисинен максаттарды активдүү коюуну, пландаштырууну, команда мүчөлөрүнүн арасында тапшырмаларды бөлүштүрүүнү, командалык ишти уюштурууну, долбоордун жыйынтыктарын көзөмөлдөөнү жана долбоорду ишке ашыруу учурунда пайда болгон ар кандай маселелерди чечүүнү талап кылат.

Miro платформасы алыстан иштеген командаларга көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатына доо кетирбестен биргелешип иштөөгө мүмкүндүк берет. Бул платформа HR процесстеринин натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет жана алыстан иштеген кызматкерлердин ортосундагы үзгүлтүксүз кызматташууну камсыз кылат.

- Scrum технологиясы долбоорду башкаруу принциптерин ишке ашырууга көмөктөшөт, долбоордун катышуучуларынын ортосундагы тыгыз өз ара аракеттенүүнү, колдо болгон эмгек жана материалдык ресурстарды рационалдуу пайдаланууну камсыз кылат жана ишти уюштурууну жана анын натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет.

- Каралып жаткан инновациялык технологияларды колдонуу кызматкерлердин чыгармачыл жана интеллектуалдык потенциалын ачууга мүмкүндүк берет, кызматкерлердин көбүрөөк катышуусуна өбөлгө түзөт, бул акырында барган сайын татаалдашып бараткан көйгөйлөрдү чечүүгө, ири масштабдуу долбоорлорду ишке ашырууга жана өндүрүмдүүлүктүн жана компаниянын натыйжалуулугунун жогорулашын камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Колдонулган булактар:

1. Былков В.Г. Болжолдонбогон санкциялардын киргизилиши шартында эмгек рыногун трансформациялоонун социалдык-экономикалык алгылыктары // Эмгек экономикасы. - 2022. - № 10. - б. 1489-1508. - doi: 10.18334/et.9.10.116407.
2. Былков В.Г. Санкциялардын таасири астында аймактык эмгек рыногунун трансформациясы // Байкал мамлекеттик университетинин жарчысы. - 2022. - № 4. - б. 732–740. - doi: 10.17150/2500-2759.2022.32(4).732-740.
3. Былков В.Г. COVID-19 пандемиясынын шартында аймактык эмгек рыногунун иштеши // Байкал мамлекеттик университетинин жарчысы. - 2021. - № 1. - б. 43-51. – doi: 10.17150/2500-2759.2021.31(1).43-51.
4. Былков В. Г. Квалификацияны баалоо системасын жаңыртуу процессинде эмгек потенциалын пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу // Дүйнөлүк жана аймактык

изилдөөлөр. – 2019. – № 3. – б. 76-81.
5. Былков В. Г., Самарина М. В. Регионалдык эмгек рыногундагы кризиске чейинки кырдаалдын социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрү // Иркутск мамлекеттик экономика университетинин жарчысы. – 2015. – № 3. – б. 31. – doi: 10.17150/2072-0904.2015.6(3).31.

Орозаева Атыргуль Баатырбековна, *магистрант*
Ажиматова Наргиза Мырзакабуловна, *э.и.к., доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨНҮ ӨНҮКТҮРҮҮНҮ СТРАТЕГИЯЛЫК БОЛЖОЛДОО ЖАНА ПЛАНДАШТЫРУУ

Аннотация
Бул макалада социалдык өнүгүүдөгү стратегиялык пландаштыруу практикасы талданып, программалык-максаттуу мамилеге басым жасалат. Тармактык стратегияларды (мисалы, эмгек, жумуш менен камсыз кылуу жана социалдык коргоо жаатында) иштеп чыгуунун жана аларды жалпы улуттук/аймактык өнүктүрүү стратегиясына интеграциялоонун мисалдары каралат. Стратегияны иштеп чыгууда коомдун жана ар кандай социалдык топтордун кызыкчылыктарын бириктирүү жана интеграциялоо зарылдыгына өзгөчө көңүл бурулат. Эмгек рыногун активдештирүү, татыктуу жумушту камсыз кылуу (айрыкча жаштар жана аялдар үчүн) жана улгайган адамдарды кошо алганда, аялуу топторду социалдык коргоо сыяктуу белгилүү бир социалдык көйгөйлөрдү чечүүдөгү стратегиялык пландаштыруунун ролу талкууланат.
Негизги сөздөр: Программалык-максаттуу мамиле, тармактык стратегиялар, социалдык коргоо, эмгек рыногу, коомдук кызыкчылыктарды интеграциялоо, стратегиялык программаларды ишке ашыруу.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ И ПЛАНИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ

Аннотация
Данная статья представляет собой анализ практики стратегического планирования в области социального развития, с акцентом на программно-целевой подход. Рассматриваются примеры разработки отраслевых стратегий (например, в сфере труда, занятости, социальной защиты) и их интеграция в общую стратегию развития государства/региона. Особое внимание уделяется необходимости консолидации и интеграции интересов общества и различных социальных групп при выработке Стратегии. Обсуждается роль стратегического планирования в решении конкретных социальных задач, таких как активизация рынка труда, обеспечение достойного труда (особенно для молодежи и женщин) и социальная защита уязвимых категорий граждан, включая пожилых людей.
Ключевые слова: Программно-целевой подход, отраслевые стратегии, социальная защита, рынок труда, интеграция интересов общества, реализация стратегических программ.

STRATEGIC FORECASTING AND PLANNING FOR SOCIAL DEVELOPMENT

Abstract
This article analyses strategic planning practices in the field of social development, with a focus on the programme-targeted approach. It examines examples of the development of sectoral strategies (e.g. in the areas of labour, employment and social protection) and their integration into the overall development strategy of the state/region. Particular attention is paid to the need to consolidate and integrate the interests of society and various social groups when developing the Strategy. The role of strategic planning in addressing specific social issues, such as revitalising the labour market, ensuring decent work (especially for young people and women) and social protection for vulnerable groups, including the elderly, is discussed.

Keywords: Programme-targeted approach, sectoral strategies, social protection, labour market, integration of society's interests, implementation of strategic programmes.

Киришуу. Рыноктук экономиканын алдыңкы өлкөлөрү билим берүү, маданият, саламаттыкты сактоо, туризм жана эс алуу, турак-жай жана коммуналдык чарба, айлана-чөйрөнү коргоо сыяктуу тармактардын натыйжалуу иштешине олуттуу көңүл бурушат. Бул тармактар жалпысынан социалдык чөйрө деп аталат. Рыноктук экономиканын өнүгүшү менен социалдык чөйрөнүн мааниси тынымсыз жогорулап баратат.

Социалдык-экономикалык болжолдоо багытынын жүйөсү, бир жагынан, реалдуу экономикалык процесстерди жетекчиликке алуу менен изилденип жаткан аймакта жакынкы же алыскы келечектин перспективаларын тактоо, өнүгүү максаттарын формулировкалоо, ал эми экинчи жагынан, түзүлгөн болжолдоонун негизинде оптималдуу пландарды иштеп чыгууга көмөктөшүү жана кабыл алынган чечимдин позициясынан анын натыйжаларына баа берүү болуп саналат. Бул статьянын актуалдуулугу Конституцияда көрсөтүлгөн социалдык гарантиялар өлкөдө практикада али толук чагылдырыла электигинде. Азыркы экономикалык шарттар стратегиялык болжолдоонун жана пландаштыруунун масштабын максималдуу кеңейтүүнү жана методдорун өркүндөтүүнү талап кылат. Прогноздордун жана пландардын сапаты канчалык жогору болсо, алардын социалдык өнүгүүгө кошкон салымы ошончолук зор болот. Долбоорду ишке ашыруучулардын алдына болжолдоодо жана пландаштырууда, ошондой эле тиешелүү концепцияны, программаны жана иш-чараны иштеп чыгууда, адатта, эң натыйжалуу экономикалык структураны, калктын кирешесинин жана социалдык камсыздоонун жетиштүү деңгээлин сактоо жана өнүктүрүү, региондун ичинде, мамлекеттин ичинде жана тышкы дүйнө менен болгон жана жаңы, ар түрдүү экономикалык байланыштарды колдоо жана орнотуу маанилүү милдеттер коюлат. Социалдык чөйрө - билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият, туризм ж.б.

Коомдук өндүрүштү өнүктүрүүдө социалдык тармактар барган сайын зор мааниге ээ болуп жатат. Алар калктын жыргалчылыгына жана жашоо сапатына түздөн-түз таасирин тийгизет. Социалдык рыноктук экономикасы бар өлкөлөрдө жыл сайын социалдык секторго эбегейсиз чоң инвестициялар жумшалат. Бул тармакта олуттуу материалдык, эмгек жана финансы ресурстары топтолгон. Кыргыз Республикасында социалдык тармактардын иштеши дагы эле экинчи даражадагы мааниге ээ. Биз азыркы коомдо социалдык сектордун ролун толук түшүнө элекпиз. Социалдык-экономикалык прогресстин негизги фактору катары анын маанисин жана экономиканын социалдык багытын түшүнбөстүк экономикалык реформалардын жүрүшүнө тоскоолдук кылып жатканы талашсыз. Социалдык тармактардын арасында билим берүү негизги орунду ээлейт. Ал жумушчулардын сапатын жогорулатууга жана коомдун билим деңгээлин, интеллектуалдык өнүгүүсүн жана руханий потенциалын жогорулатууга багытталган. Эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууда билим берүү зор роль ойнойт. 21- кылымдын

башында ийгиликтүү социалдык-экономикалык өнүгүү үчүн жогорку билимдүү жана кесиптик даярдыгы бар жогорку сапаттагы жумушчу күч керек. Жогорку квалификациялуу жумушчу кучу улуттук дүң продукциянын өсүшүн, продукциянын сапатын жогорулатууну, ресурстарды эффективдүү пайдаланууну жана башкаларды камсыз кылат.

Билим берүүнү мамлекеттик каржылоону кыскартууга жана анын чарбалык механизмдерин кайра курууга байланышкан бир катар кыйынчылыктарга карабастан, айрым окуу жайларынын саны (биринчи кезекте мамлекеттик эмес мекемелердин эсебинен) көбөйдү. Мунун баары билим деңгээли жана сабаттуулук (1-сүрөт) сыяктуу маанилүү социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрдүн оң динамикасына алып келди.

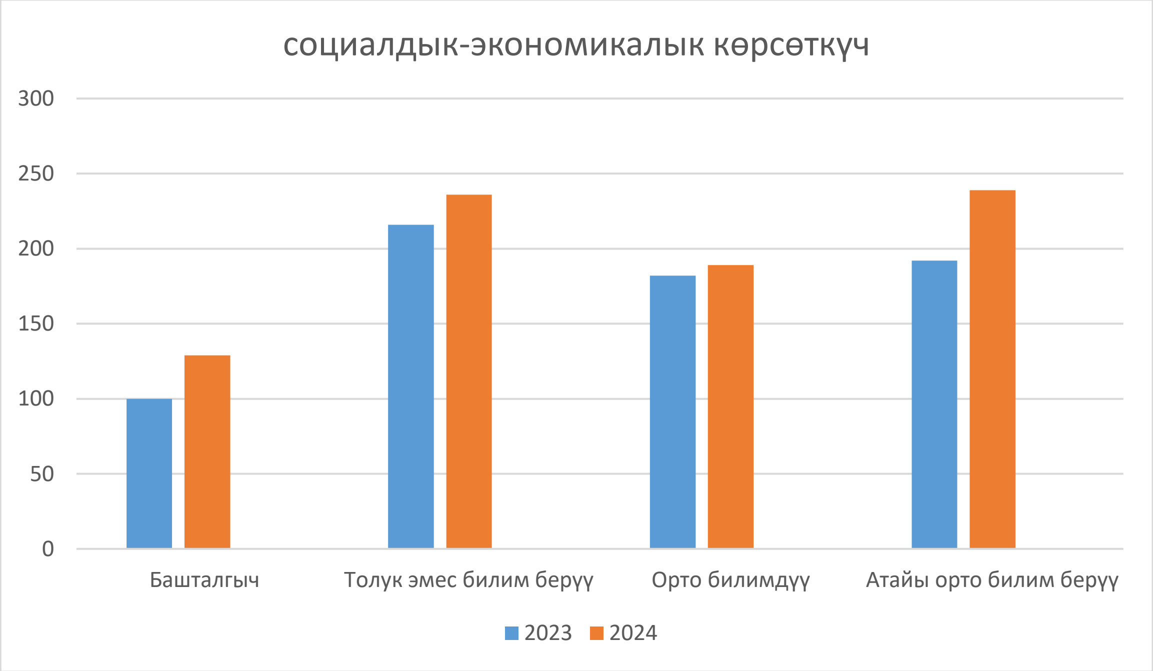

1-сүрөт. Кыргыз Республикасынын 5 жаштан жогорку курактагы калкынын билим деңгээли (1000 адамдын ичинен тиешелүү билими бар)

Бул стандарттын практикалык мааниси жумушчулардын жана алардын үй-бүлөлөрүнүн жашоо наркынын динамикасын эсептөө үчүн материалдык байлыктардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн тиешелүү жыйындысы же керектөө корзинасы пайдаланылганында турат. Ошондой эле баалар жана тарифтер, керектөөнүн деңгээлин жана структурасы сыяктуу айрым факторлордун таасирин аныктай алат. Баалар жана тарифтер жогорулаган учурда МПБ жашоо наркынын өсүшүн аныктоого жана алардын иш жүзүндөгү жашоо деңгээлин колдоо үчүн эмгек акыга, стипендияга, пенсияга жана пособиелерге кошумча төлөмдөрдүн өлчөмүн аныктоого мүмкүндүк берет.

Иш жүзүндө минималдуу керектөө корзинасын иштеп чыгуунун эки ыкмасы колдонулат: статистикалык жана нормативдик. Статистикалык ыкма үй-бүлөлүк бюджетти изилдөөнүн маалыматтарынын негизинде керектөө чыгашаларын аныктоо үчүн колдонулат. Ал, адатта, азык-түлүк эмес товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө чыгашаларды эсептөө үчүн

колдонулат. Нормативдик ыкма илимий жактан алгылыктуу минималдуу стандарттар болгондо колдонулат. Көбүнчө стандарттар жана нормалар тамак-ашка болгон муктаждыктарды аныктоо үчүн колдонулат. Башкача айтканда, керектөө корзинасын эсептөө ченемдик-статистикалык ыкма менен жүргүзүлөт: тамак-аш азыктары боюнча минималдуу стандарттардын жана ченемдердин негизинде; керектөөсү минималдуу керектөө куржунуна туура келген үй-бүлө тобунун чыгаша түзүмүнүн негизинде азык-түлүк эмес товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн .

Эмгекке акы телеенун негизги максаты жумушчу кучун анын наркына ылайык объективдуу зарыл кайра чыгарууну камсыз кылуу жана аткаруучулардын натыйжалуу эмгекке шыктануу децгээлин жогорулатуу болуп саналат.

Эмгек акыны болжолдоо жана жөнгө салуу боюнча кырдаал ИДПнын (ИДП) өзгөрүшү менен төрт кишиден турган үй-бүлөнүн орточо эмгек акысынын өзгөрүшүн салыштыруу аркылуу бааланат. Төмөнкү корреляциялар мүмкүн:

1. Орточо эмгек акынын өсүшү ИДПнын өсүшүнө дал келет же ага жакын. Мында товарларга суроо-талап менен сунуштун ортосунда жетишилген рыноктук тец салмактуулук сакталып, экономикалык кырдаал жакшырган сайын эмгекчилердин жыргалчылыгы жогорулайт.

2. Орточо эмгек акынын өсүшү ИДПнын (ИДП) өсүшүнөн ашып кетти. Бул учурда товарларга суроо-талап сунуштан ашып, инфляциянын өсүшүнө жана социалдык туруктуулуктун төмөндөшүнө өбөлгө түзөт.

3. Орточо эмгек акынын өсүшү ИДПнын өсүшүнөн төмөн. Рынокто продукциянын толуп жаткандыгы бар.

Үй чарбаларынын киреше жана чыгаша балансы экономикалык жана социалдык өнүгүүнү болжолдоодо жана пландаштырууда колдонулган эң маанилүү баланстардын бири болуп саналат. Ал бир жагынан калктын, экинчи жагынан ишканалардын, мекемелердин, уюмдардын ортосундагы акча жүгүртүүнү чагылдырат. Баланс болжолдуу пландарда накталай акчанын, товарлардын, акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөрдүн жана аманаттардын суммаларынын ортосундагы туура мамилелерди орнотуу, акча-кредиттик туруктуулукту камсыз кылуу жана мамлекеттик органдардын тиешелүү жөнгө салуу чараларын камсыз кылуу үчүн колдонулат. Үй чарбаларынын киреше жана чыгаша балансынын диаграммасы 4-таблицада көрсөтүлгөн .

Райондор, райондор, шаарлар жана жалпысынан калктын социалдык топтору үчүн тең салмактуулук түзүлөт, ал мамлекет менен калктын, ошондой эле айрым социалдык топтордун ортосундагы экономикалык мамилелерди чагылдырууга мүмкүндүк берет.

1-таблица – Калктын акчалай кирешелеринин жана чыгашаларынын балансы

Киреше	Чыгымдар жана үнөмдөө
Жумушчулардын, кызматчылардын жана башка категориялардын эмгегине акы телее	Товарларды сатып алуу
Айыл чарба продуктыларын сатуудан алынган киреше	Кызмат көрсөтүүлөр жана башка чыгымдар үчүн төлөө

Социалдык трансферттер Финансы системасынан түшкөн кирешелер Менчиктен түшкөн киреше	Милдеттүү төлөмдөр жана ыктыярдуу төлөмдөр Турак жайларды сатып алуу Депозиттердин көбөйүшү, баалуу кагаздарды алуу, валютаны сатып алуу
Жалпы акчалай киреше	Жалпы накталай чыгымдар жана аманат
Кирешеден чыгашалардын ашып кетиши	Кирешенин чыгашадан ашып кетиши
Баланс	Баланс

Бухгалтердик баланстын киреше бөлүгүндө калкка бардык номиналдык акчалай түшүүлөр жана ишканалардан жана уюмдардан накталай эмес которуулар чагылдырылат.

Биздин республикада узак убакыт бою колдонулуп келе жаткан пландаштыруу жана эсеп-кысап системасы социалдык тармактардын ишине толук баа берууге мумкундук бербейт. Бул улуттук экономиканын ичиндеги материалдык жана финансылык ресурстардын агымы салттуу түрдө улуттук экономикалык тең салмактуулук теориясына ылайык каралып жаткандыгына байланыштуу. Бул теория макродеңгээлде социалдык сектордун көрсөткүчтөрүнүн негизги бөлүгүн жөн гана чыгымдар катары карайт. Мына ушулардын бардыгы социалдык сектордун ишин жана анын коомдук өндүрүштү енуктурууге кошкон салымын баалоону татаалдаштырат.

Улуттук эсептердин системасы (УУС) социалдык сектордун ишинин натыйжалуулугун комплекстүү эсепке алууга мүмкүндүк берет. Бирок, бул учурда да маалыматтык базанын жетишсиздигинен жана болгон көрсөткүчтөрдүн жогорку деңгээлде топтолушунан улам бир аз жетишсиз отчеттуулук бар. Социалдык чейрену интенсивдуу енуктуруу жана анын рынок экономикасында маанисинин жогорулашы эл чарбасынын бул сектору учун прогноздун натыйжалуулугун жогорулатууну талап кылат. Социалдык секторду өнүктүрүүнү болжолдоонун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча чаралар төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ✓ ченемдик укуктук базанын болушу;
- ✓ максаттуу мамлекеттик программаларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга социалдык сектордун уюмдарын тартуу;
- ✓ ийкемдүү башкаруу системасы.

Рыноктук экономиканын составдык белугу — социалдык чейрену енуктурууну болжолдоо жана пландаштыруу проблемасы. Бирок, бул көйгөй азыраак изилденип жатканын белгилей кетүү керек. Кээ бир изилдөөчүлөр пландаштыруу социалдык чөйрөдөгү иш-аракеттерге колдонулбайт деп эсептешет, анткени алардын иштөөсүнүн акыркы натыйжаларын так сандык эсептөө кыйын. Башкалары болсо социалдык чейренун енугушун прогноздоо-нун татаалдыгына карабастан , ал изилденип жана баа-ланууга тийиш болгон объективдуу чындык деп эсептешет. Экинчи көз караш кыйла туура

көрүнөт. Социалдык сектордун макродеңгээлдеги натыйжалуулугун анын негизги макроэкономикалык көрсөткүчтөргө тийгизген таасири аркылуу гана кыйыр түрдө баалоого болот. Белгилей кетчү нерсе, социалдык сектор уюмдарынын ишмердүүлүгүнүн таасири дароо эле байкалбайт, тескерисинче, бир катар экономикалык циклдер боюнча жана кийинки жылдардагы экономикалык көрсөткүчтөрдө чагылдырылат.

Коомдун экономикалык, маданий жана социалдык чөйрөлөрдөгү кайра түзүлүшү көптөгөн көйгөйлөрдү жаратып, көп кырдуу милдеттерди койду. Республикада социалдык өнүгүү боюнча аракеттер жетишсиз түрдө түшүндүрүлүүдө жана пропагандаланууда. Мындай аракеттердин тажрый-балары начар таркатылат. Программаларды иштеп чыгуу, аларды ишке ашыруу, алардын аткарылышын көзөмөлдөө өлкөнүн бардык аймактары үчүн үлгү боло алат. Аларды ишке ашыруу Кыргыз Республикасы тарабынан социалдык мамлекет катары алдыга коюлган максаттарга жетишүүгө алып келет жана көмөктөшөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. –Бишкек, 2023.
2. Игнатов В.Г., Батурин Л.А. Социалдык чөйрөнүн экономикасы: Окуу китеби – Март, 2021-ж.
3. Экономиканы болжолдоо жана пландаштыруу: Окуу куралы / В.И. Борисевич, Г.А. Кандаурова, Н.Н. Кандауров жана башкалар;, 2021.
4. Статистикалык жыйнак. – Бишкек: Кыргыз Мамлекеттик статистикасы, 2022.
5. Смирнов С.Н. Социалдык саясаттын аймактык аспектилери – М.: ИНФРА – М, 2021.
6. Шевченко Г.В. Ата мекендик саламаттыкты сактоонун артыкчылыктуу милдеттери // Адам жана эмгек, 2022, №6.
7. Мамлекеттик сектордун экономикасы: окуу куралы / Финансы жана статистика, 2021-ж.
8. Социалдык рынок экономикасы. Университеттер үчүн окуу китеби. – Бишкек. 2018.

УДК 811.111:004.738.5:

Абжалилова Айпери, *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДЫН АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация
Бул илимий макалада социалдык тармактардын англис тилин үйрөнүүгө тийгизген таасири каралат. Изилдөөдө студенттердин социалдык медиа аркылуу тилди үйрөнүүдөгү кызыгуусу, мотивациясы жана эффективдүүлүгү талданат. Натыйжада, социалдык тармактар туура колдонулганда англис тилин үйрөнүүнүн пайдалуу куралы боло алары көрсөтүлөт.
Ачкыч сөздөр: социалдык тармактар, англис тилин үйрөнүү, мотивация, баарлашуу, тил көндүмдөрү.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ИЗУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация
В данной статье рассматривается влияние социальных сетей на изучение английского языка. В исследовании анализируются мотивация, интерес и эффективность студентов при изучении английского языка с помощью социальных платформ. Результаты показывают, что при правильном использовании социальные сети могут быть ценным инструментом для улучшения процесса изучения английского языка.
Ключевые слова: социальные сети, изучение английского языка, мотивация, общение, языковые навыки.

THE INMPACT OF SOCIAL NETWORKS ON LEARNING THE ENGLISH LANGUAGE

Abstract
This article examines the impact of social media on English language learning. The study analyzes students' motivation, interest, and effectiveness in learning English through social media platforms. The findings indicate that when used effectively, social media can be an valuable tool for enhancing English language learning.
Key words: social media, English learning, motivation, communication, language skills.

Киришүү. Акыркы жылдары социалдык тармактар адамдардын күнүмдүк жашоосунун ажырагыс бөлүгүнө айланды. Айрыкча жаштар арасында Instagram, TikTok, Threads, YouTube, Telegram жана Facebook сыяктуу платформалар билим алуу, баарлашуу жана өз оюн билдирүү үчүн кеңири колдонулууда. Бул платформалар жөн гана көңүл ачуу каражаты болбостон, маалымат алуу жана өз алдынча билимди өнүктүрүү үчүн да маанилүү булак болуп калды. Кээ бир тил үйрөтүүчүлөр өзүнө окучууларды жогоруда айтылган социалдык платформалар аркылуу таап жатышат. Ал үчүн алгач демо түрүндө сабак чыгарышат, аны рекке чыгуусу үчүн ар түрдүү кызык темаларды кошушат. Баракчага көп күзөтүүчүлөрлөр (подписчик) катталса,

рекламанын ийгилуүктүү болгону. Алгач атайын бекер сабактар чыгарылат, андан соң жеке сабак алуу учун акы төлөнүшү абзел. Блогерлер бир эле теманы ар түрдүү методдор менен үйрөтүшөт. Методуна карап көңүлгө туура келген блогерге катталып, каалаган маалда англис тилин үйрөнсөңүз болот.

Бул макалада социалдык тармактардын англис тилин үйрөнүүгө тийгизген таасири каралат. Социалдык медиа тил үйрөнүүдө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт: студенттер видеолорду көрүү, постторду окуу жана чет өлкөлүк колдонуучулар менен баарлашуу аркылуу англис тили боюнча көндүмдөрүн өнүктүрүшөт. Айрыкча реалдуу жашоодо англис тилин колдонууга мүмкүнчүлүгү чектелүү болгон студенттер үчүн социалдык тармактар тилдик чөйрөнүн ордун толуктай алат. Ошол эле учурда, социалдык тармактарды ашыкча колдонуу алаксытуу жана туура эмес тилди өздөштүрүүгө түрткү болуп калышы мүмкүн. Көпчүлүк социалдык платформаларда кыскартылган сөздөр, сленгдер жана грамматикалык жактан туура эмес сүйлөмдөр көп колдонулат. Бул көрүнүш студенттердин академиялык англис тилин үйрөнүүсүнө терс таасир тийгизип, туура эмес тилдик көндүмдөрдүн калыптанышына алып келиши мүмкүн.

Изилдөөнүн максаты — социалдык тармактардын англис тилин үйрөнүүдөгү оң жана терс жактарын аныктоо болуп саналат. Ошондой эле социалдык медианы тил үйрөнүүдө кантип туура жана натыйжалуу колдонсо болоруна көңүл буруу негизги маселелердин бири болуп эсептелет. Социалдык тармактар студенттерге англис тилиндеги чыныгы (автентикалык) материалдарга жетүү мүмкүнчүлүгүн берет [1. Jeremy Harmer, 2007, б. 67–69]. Алар англисче видеолорду көрүп, блогерлерди ээрчип, эл аралык талкууларга катышып, комментарийлерди окуу аркылуу тил үйрөнө алышат. Мындай табигый тил чөйрөсү сөз байлыгын кеңейтүүгө, угуу жана түшүнүү көндүмдөрүн жакшыртууга жардам берет [2. Jack C. Richards, Theodore S. Rodgers, 2016 (3rd edition), б. 90-94]. Мындан тышкары, социалдык тармактар үйрөнүүчүлөрдүн сүйлөө жана жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө да өбөлгө түзөт. Комментарий жазуу, жеке билдирүүлөр аркылуу баарлашуу жана онлайн талкууларга катышуу үйрөнүүчүлөрдү англис тилин активдүү колдонууга мажбурлайт. Бул процесс тил үйрөнүүдөгү коркуу сезимин азайтып, ишенимдүүлүктү жогорулатат.

Англис тилин үйрөнүүдө социалдык тармактардын бир катар оң жактары бар:

– ***Жеткиликтүүлүк:*** каалаган убакта, каалаган жерден телефон аркылуу үйрөнүүгө болот.

Мисалы, үйрөнүүчү жолдо баратып же бирөөнү күтөнчө TikTok же YouTube платформаларынан англис тилиндеги кыска сабактарды, сөздөрдүн айтылышын же диалогдорду көрө алышат. Бул ыкма салттуу сабактарга убактысы жетпеген үйрөнүүчүлөр үчүн өзгөчө ыңгайлуу.

– ***Мотивация:*** кызыктуу контент тил үйрөнүүчүлөрдү үйрөнүүгө шыктандырат.

Мисалы, юмор менен берилген видеолор, күнүмдүк турмуштан алынган диалогдор же популярдуу темалар боюнча контент студенттердин кызыгуусун

арттырып, англис тилин «милдет» эмес, хобби катары кабыл алуусуна жардам берет.

– ***Байланыш:*** үйрөнүүчүлөр дүйнө жүзүндөгү башка колдонуучулар жана англис тилинде сүйлөгөндөр менен баарлаша алышат. Мисалы, Instagram, Thread же Facebookтагы эл аралык топтордо комментарий жазуу, чет өлкөлүк колдонуучулар менен жеке билдирүү аркылуу баарлашуу студенттерге реалдуу коммуникация тажрыйбасын берет жана сүйлөөдө ишенимди арттырат.

– ***Чыныгы тил чөйрөсү:*** англис тилинин күнүмдүк турмуштагы колдонулушуна күбө болушат. Мисалы, влогдордо адамдардын дүкөнгө баруу, саякаттоо же иштөө процессинде колдонгон сөздөрүн көрүү аркылуу үйрөнүүчүлөр окуу китептеринде кездешпеген жандуу тил менен таанышышат. Бул сүйлөм түзүү жана сөздөрдү туура контекстте колдонууга жардам берет.

– ***Аң-сезимдин өсүүсү:*** англис тилин үйрөткөн ар өлкөнүн блогерлерин көрүү аркылуу студенттер ар түрдүү маданияттар менен тааныша алышат. Мисалы, АКШ, Улуу Британия же Австралиядан болгон блогерлердин видеолорун көрүү студенттерге тил менен катар жашоо образы, каада-салттар жана ой жүгүртүү өзгөчөлүктөрү тууралуу түшүнүк берет. Бул болсо маданият аралык коммуникацияны өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Социалдык тармактар англис тилин үйрөнүүдө пайдалуу мүмкүнчүлүктөрдү түзгөнү менен, айрым олуттуу чектөөлөргө да ээ. Алгач, бул платформаларда көңүлдү өзүнө тарткан мазмундун көптүгү окуу процессинин үзгүлтүккө учурашына алып келиши мүмкүн. Үйрөнүүчүлөр башында тилге байланыштуу видеону көрүүнү максат кылганы менен, бара-бара көңүл ачуучу же байланышы жок контентке өтүп кетишет. Натыйжада, убакыт натыйжасыз пайдаланылып, тил үйрөнүү системасыз мүнөзгө ээ болот. Мындан тышкары, социалдык тармактардагы тилдик мазмун ар дайым стандарттык нормаларга жооп бербейт. Көпчүлүк посттордо жана видеолордо күнүмдүк сүйлөшүү тили, кыскартылган формалар жана грамматикалык так эместиктер колдонулат. Эгер студент мындай материалдарды тандабай, иргебей колдонсо, туура эмес тилдик моделдерди өздөштүрүп алуу коркунучу жаралат. Бул өзгөчө жаңы үйрөнүп баштаган студенттер үчүн кыйынчылык жаратат. Дагы бир маанилүү маселе — маалыматтын сапаты жана ишенимдүүлүгү. Социалдык тармактарда мазмун ар ким тарабынан жарыялана бергендиктен, анын билим берүүчүлүк деңгээли ар кандай болот. Айрым тил үйрөтүүчү деп саналган баракчаларда илимий негизделбеген түшүндүрмөлөр же туура эмес кеңештер берилет. Бул студенттерди жаңылыш багытка алып барып, тилди туура эмес түшүнүүгө себеп болушу мүмкүн.

Төмөндө туура блогер же баракчаны таандоо үчүн бир нече кенештер:

1. Угуу аркылуу салыштырып текшерүү

Англис тилиндеги айтылышты баалоонун эң ишенимдүү жолдорунун бири — аны стандарттуу булактар менен салыштыруу. Мисалы, YouTube

платформасындагы сабактарды же *BBC Learning English* сыяктуу расмий ресурстарды угуп, андагы дикторлордун айтылышына көңүл буруу керек. Эгер блогердин же окутуучунун сүйлөөсү бул үлгүлөрдөн олуттуу айырмаланса, анда маселе акцентте же фонетикалык тактыкта болушу мүмкүн. Бул ыкма үйрөнүүчүгө «туура эталон» менен иштөөгө шарт түзөт.

YouTube’дан *“**How to improve English pronunciation**”* деген видеону көрүп жатат дейли. Блогер *comfortable* деген сөздү ***/ˈkʌm.fər.teɪ.bəl/*** деп айтат. Андан кийин студент *BBC Learning English*’тен ошол эле сөздү угат. Ал жерде диктор *comfortable* сөзүн ***/ˈkʌmf.tə.bəl/*** деп, кыска жана так айтат.

2. Онлайн сөздүктөр аркылуу тактоо

Айтылышты текшерүүдө профессионалдык сөздүктөр маанилүү роль ойнойт. *Cambridge Dictionary* жана *Oxford Dictionary* сайттарында ар бир сөздүн британ жана америкалык варианттагы айтылышы аудио форматта берилет. Бул үйрөнүүчүгө бир эле сөздүн ар түрдүү варианттарын айырмалап угууга жана туура формасын тандап алууга жардам берет. Мындай ыкма өз алдынча окууда өзгөчө пайдалуу.

Мисалы, блогер *advertisement* деген сөздү **/ədˈvɜːr.taɪz.mənt/** деп айтат. Үйрөнүүчү *Cambridge Dictionary’ни* ачып, сөздүн айтылышын угат. Ал жерде британ вариантта **/ədˈvɜː.tɪs.mənt/,** америкалык вариантта **/ˌæd.vɚˈtaɪz.mənt/** экенин көрөт.

3. *Санариптик тиркемелер жана AI технологиялары менен текшерүү*

Заманбап технологиялар айтылышты автоматтык түрдө баалоого мүмкүнчүлүк берет. *Duolingo, ELSA Speak* сыяктуу тиркемелер колдонуучунун сүйлөөсүн угуп, каталарды көрсөтөт. Ал эми *Google Translate*’тин үн функциясы сөздөрдүн стандарттуу айтылышын тез угууга шарт түзөт. Бул ыкма үйрөнүүчүгө өзүнүн айтылышын көзөмөлдөп, акырындап оңдоого жардам берет.

Үйрөнүүчү *vegetable* деген сөздү /ˈ**vedʒ.i.teɪ.bəl/** деп айтат да, аны *ELSA Speak* тиркемесине жаздырат.

Тиркеме болсо туура формасы /ˈ**vedʒ.tə.bəl/** экенин көрсөтүп, *“too many syllables”* деп эскертет.

4. Фонетикалык белгилерге көңүл буруу

Туура эмес айтылышты байкоонун дагы бир жолу — фонетикалык өзгөчөлүктөрдү анализдөө. Эгер сүйлөөдө сөз басымы туура коюлбаса же англис тилине мүнөздүү “th”, “r”, “v” сыяктуу үндөр эне тилдин таасири менен бурмаланып айтылса, бул стандарттуу англисче айтылыштан четтөө болуп эсептелет. Мындай учурларда үйрөнүүчү угуп жаткан материалга сынчыл көз караш менен мамиле кылуусу зарыл.

Блогер *think* деген сөздү ***/sɪŋk/*** деп айтат. Бул учурда “th” үнү кыргызча же орусча ***/s/*** менен алмашып калган.

Туура айтылышы ***/θɪŋk/*** болушу керек.

Бул англис тилине мүнөздүү тыбыш жоголуп, эне тилдин таасири күчтүү экенин көрсөтөт.

5. Чет элдик авторитеттүү булактар аркылуу ырастоо
Шектүү же түшүнүксүз болгон сөздөрдү кошумча булактар аркылуу текшерүү да маанилүү. Мисалы, сөздү издөө системасына “how to pronounce + сөз” деп жазып, эл аралык адистер же англис тилинде сүйлөгөндөр берген үлгүлөрдү угууга болот. Бул ыкма үйрөнүүчүгө бир эле булакка көз каранды болбой, маалыматты салыштырып, туура жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.
Үйрөнүүчү *schedule* деген сөздүн айтылышына ишене албай жатат дейли.
Ал YouTube же Google’га:
“how to pronounce schedule” деп издейт.
Натыйжада:
-британ вариант: /ˈʃed.juːl/
-америкалык вариант:/ˈskedʒ.uːl/
Бул бир эле сөздүн эки туура формасы бар экенин түшүнүүгө жардам берет

Жүргүзүлгөн талдоо социалдык тармактар англис тилин үйрөнүү процессине олуттуу таасир тийгизерин көрсөттү. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, социалдык медиа тил үйрөнүүдө салттуу окутуу ыкмаларын толуктап, үйрөнүүчүлөрдүн тилдик көндүмдөрүн практика жүзүндө өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Айрыкча угуу, сүйлөө жана фонетикалык көндүмдөр социалдык тармактардагы аудио-видео материалдар аркылуу натыйжалуу калыптанат. Изилдөөнүн жүрүшүндө социалдык тармактар фонетиканы үйрөнүүдө өзгөчө натыйжалуу экени аныкталды. Англис тилине мүнөздүү тыбыштардын, сөз басымынын жана интонациянын видеоматериалдар аркылуу берилүүсү үйрөнүүчүлөрдүн туура айтылышты өздөштүрүүсүнө өбөлгө түзөт. Ошол эле учурда мындай материалдардын ишенимдүүлүгүн текшерүү зарылдыгы да маанилүү экени белгиленди.

Жыйынтыктай келгенде, социалдык тармактарды англис тилин үйрөнүүдө негизги окуу булагы катары эмес, **кошумча жана колдоочу каражат** катары пайдалануу эң туура чечим болуп саналат. Үйрөнүүчүлөр сынчыл ой жүгүртүү менен ишенимдүү ресурстарды тандап, аларды салттуу сабактар жана расмий окуу материалдары менен айкалыштырганда гана жогорку жыйынтыктарга жетише алышат.

Колдонулган булактардын тизмеси:

1. **Jeremy Harmer** (2007). *The Practice of English Language Teaching*. Pearson Education Limited, **б. 67–69.**
2. **Jack C. Richards, Theodore S. Rodgers** (2016). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd edition). Cambridge University Press, **б. 90–94.**
3. Aydin, S. (2012). "A review of research on Facebook as an educational environment." *Education and Information Technologies, 17*(4), 611–622.
4. BBC Learning English.
5. Cambridge Online Dictionary.
6. Oxford Learner’s Dictionaries.

Оморалиев Мунарбек, магистрант
Ажиматова Н.М. *э.и.к., доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ГЛОБАЛДАШУУ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК МАРКЕТИНГ КУРАЛДАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ ШАРТЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫК ДОЛБООРДУН КИРЕШЕЛҮҮЛҮГҮН БААЛОО

Аннотация

Бул изилдөөдө эл аралык маркетинг куралдарынын (санариптик платформалар, чоң маалыматтар жана комплекстүү аналитика) өнүгүшү кирешелерди болжолдоонун тактыгына жана натыйжада инновациялык долбоорлордун кирешелүүлүгүн баалоого кандай таасир этери талданат. Эл аралык рынокту сегменттөөнүн жана позициялоонун келечектеги акча агымдарынын негизги кыймылдаткыч күчү катары стратегиялык ролу каралат. Түз финансылык көрсөткүчтөрдү гана эмес, ошондой эле рынокко кирүү деңгээли, Кардарлардын канааттануусунун глобалдык индекси (GCSI) жана Эл аралык кардарларды тартуу наркы (CAC) сыяктуу финансылык эмес көрсөткүчтөрдү да эске алган баалоо модели сунушталат. Заманбап маркетинг куралдарын колдонуу маалыматтык асимметрияны азайтууга жана атаандаштыкка жөндөмдүү глобалдык чөйрөдө потенциалдуу кирешелерди так баалоого жардам берери баса белгиленет.

Ачкыч сөздөр : Сценарийдик талдоо, сезгичтик талдоо, глобалдашуу тобокелдиктери, эл аралык маркетинг, глобалдык рынокту сегменттөө, санариптик маркетинг, комплекстүү аналитика, чоң Маркетингдеги маалыматтар , кардарлардын баасы, суроо-талапты моделдөө, инновацияларды коммерциялаштыруу

ОЦЕНКА ПРИБЫЛЬНОСТИ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЕКТА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И РАЗВИТИЯ ИНСТРУМЕНТАРИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО МАРКЕТИНГА

Аннотация

Исследование анализирует, как развитие инструментария международного маркетинга (цифровые платформы, Big Data, сквозная аналитика) влияет на точность прогнозирования доходов и, соответственно, на оценку прибыльности инновационного проекта. Рассматривается стратегическая роль сегментации международного рынка и позиционирования как ключевых драйверов будущих денежных потоков. Предложен модель оценки, учитывающая не только прямые финансовые показатели, но и нефинансовые метрики, такие как скорость проникновения на новый рынок, индекс удовлетворенности глобальных потребителей (GCSI) и стоимость привлечения международного клиента (CAC). Подчеркивается, что использование современных маркетинговых инструментов позволяет снизить информационную асимметрию и более точно оценить потенциальную прибыль в условиях глобальной конкуренции.

Ключевые слова: Сценарный анализ, анализ чувствительности, риски глобализации, международный маркетинг, глобальная сегментация рынка, цифровой маркетинг, сквозная аналитика, big data в маркетинге, ценность клиента, моделирование спроса, коммерциализация инноваций

ASSESSING THE PROFITABILITY OF INNOVATIVE PROJECTS IN THE CONTEXT OF GLOBALISATION AND THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL MARKETING TOOLS

Abstract

The study analyses how the development of international marketing tools (digital platforms, Big Data, end-to-end analytics) affects the accuracy of revenue forecasting and, accordingly, the assessment of the profitability of an innovative project. It considers the strategic role of international market segmentation and positioning as key drivers of future cash flows. An assessment model is proposed that takes into account not only direct financial indicators, but also non-financial metrics such as the speed of penetration into a new market, the Global Consumer Satisfaction Index (GCSI) and the cost of acquiring an international customer (CAC). It is emphasised that the use of modern marketing tools can reduce information asymmetry and more accurately assess potential profits in a global competitive environment.

Keywords: Scenario analysis, sensitivity analysis, globalisation risks, international marketing tools, international marketing, global market segmentation, digital marketing, end-to-end analytics, big data in marketing, customer value, demand modelling, commercialisation of innovations

Киришүү. Макалада эл аралык маркетинг куралдарын колдонуунун натыйжалуулугун эске алуу менен, эл аралык деңгээлде ишкердик иш-аракеттердин кирешелүүлүгүн болжолдоо модели иштелип чыгат.

Эл аралык мамилелердин азыркы абалы аймактар аралык интеграциянын ачык көрүнүшү менен мүнөздөлөт. Дүйнөлүк экономиканын көпчүлүк аймактарын жана тармактарын камтыган глобалдык өнүгүү процесстери улуттук экономикалык өнүгүүдөгү тышкы жана ички факторлордун ортосундагы тең салмактуулукту түп-тамырынан бери өзгөртүп, биринчисинин пайдасына иштеп чыгууда. Бир дагы өлкө глобалдашып жаткан дүйнөлүк экономиканын талаптарын жана анын негизги катышуучуларынын жүрүм-турум нормаларын эске албастан экономикалык саясатты рационалдуу түрдө түзө жана ишке ашыра албайт. "Глобалдашуу" терминининин өзү саясий эмес, экономикалык контекстте барган сайын көбүрөөк кабыл алынууда, бул эл аралык маркетингдин ролун талашсыз түрдө биринчи орунга коёт. Бүгүнкү шартта глобалдашуу процесси технологиялык өнүгүүнүн темпи жана экономикалык процесстерди модернизациялоо менен бир аз башкача формада болушу керек. Ошондуктан, "рыноктук мамилелерди түзүү жана өнүктүрүү объективдүү түрдө күч-аракетти жана ресурстарды топтоону, дүйнөлүк рыноктордогу кескин күчөгөн атаандаштыктын шартында узак мөөнөттүү жана туруктуу экономикалык өнүгүүнү камсыз кыла турган багыттар боюнча так экономикалык саясаттын артыкчылыктарын аныктоону талап кылат". Бүгүнкү күндө экономикалык глобалдашуу процесси аң-сезимдүү жана маанилүү процесс. Бул принципиалдуу жаңы артыкчылыктарды камтыйт — рыноктук позицияларды ээлөө жана сактоо, туруктуу өсүү темптерин камсыз кылуу гана эмес, ошондой эле эң негизгиси, узак мөөнөттүү стратегиялык максаттарга күч-аракетти жумшоо жана XXI кылымдын жаңы глобалдык экономикасына кирүү үчүн жогорку деңгээлдеги максаттарга жетүүнүн фундаменталдык каражаттарын табуу.

Заманбап контексттеги экономикалык глобалдашуунун өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп, ал глобалдашууга карата карама-каршы пикирлерди жана

мамилелерди чагылдырган үч мамилени аныктайт, атап айтканда: «Биринчиси - белгилүү бир өлкөнүн өнүгүү деңгээли аныкталуучу катышуу менен өнүгүүнүн жалгыз келечеги катары аны абсолютташтыруу. Экинчиси - глобалдашууну ар кандай өлкөлөрдүн өнүгүүсүндөгү учурдагы ажырымды бекемдөө жана анын терендеши менен айкалыштыруу. Үчүнчүсү, аны тең салмактуу деп атайлы, илимий-техникалык прогресстин тенденцияларына, эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшүнө жана алардын кесепеттерине таянып, глобалдашуунун баалоолорун объективдештирүүчү мамиле . Үчүнчү мамиленин алкагында көйгөйдү олуттуу илимий талкуулоо мүмкүн» [1].

1-таблица - KEREMET ЖАКтын заводун жана коммерциялык продукцияларын өнүктүрүүгө инвестициялардын көлөмүнүн статистикалык таблицасы

Жылдар	**Инвестициялардын көлөмү**	**Коммерциялык продукциянын көлөмү (V),**
	өсүмдүктү өнүктүрүү (F), миң сом .	миң сом .
2020-жыл	80184	573238
2021-жыл	96328	809661
2022-жыл	128798	984382
2023-жыл	173737	1435941
2024-жыл	24633	1859689

Кыргызстандын уланып жаткан глобалдашуу процесстерине кошулуусун талкуулап жатып, бул жетиштүү түрдө тандалма, ылгап алуучу жана ийкемдүү болушу керектигин белгилей кетүү маанилүү, бул так аныкталган маркетинг стратегиясы болбосо, реалдуу эмес. Инновациялык долбоорду ишке ашыруудан түшкөн пайданы болжолдоонун тактыгын максималдуу түрдө жогорулатуу жана аны экономикалык глобалдашуу шартында эсептөө методологиясын иштеп чыгуу маанилүү. Эл аралык интеграция жана глобалдашуу шартында иштеп жаткан субъект тарабынан инновациялык долбоорду ишке ашыруудан түшкөн пайданын көлөмүн болжолдоо моделин түзүү максат болгондуктан, өндүрүштүк ишмердүүлүктөн түшкөн пайданын көлөмү өндүрүштүк ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун баалоо үчүн индикатор катары колдонулушу керек (1-сүрөттү караңыз). Классикалык мааниде пайданын көлөмүнө эки фактор таасир этерине таянып: баа жана дүң продукция, биз төмөнкүлөрдү алабыз:

$$P = \frac{\frac{П_{удел}}{C}}{1+\frac{П_{удел}}{C}} \cdot Ц \cdot V = \frac{\frac{П_{удел}}{C}}{\frac{C+П_{удел}}{C}} \cdot Ц \cdot V = \frac{П_{удел} \cdot C}{C \cdot (C+П_{удел})} \cdot Ц \cdot V = \frac{П_{удел}}{C+П_{удел}} \cdot Ц \cdot V \quad (1)$$

мында P *- лот* - даяр бирдикти сатуудан түшкөн пайда буюмдар;

C — даяр продукциянын бир бирдигинин өздүк наркы;

V — өлчөөнүн физикалык бирдиктериндеги продукцияны сатуу көлөмү;

C — өндүрүш бирдигинин баасы;

р - бул продукциянын кирешелүүлүгү, ал өз кезегинде продукцияны сатуудан түшкөн пайданын анын толук наркына болгон катышын билдирет.

Бул ыкманы ишканалардын иш жүзүндөгү иштөө шарттарына ылайыкташтырып, мындан ары өндүрүштүк күч-аракеттин көлөмү деп

аталган дагы бир көрсөткүчтү киргизүү зарыл. Бул көрсөткүч өндүрүштүк активдердин көлөмүнө жана кызматкерлердин санына жараша болот, ар бири үчүн тиешелүү ийкемдүүлүк коэффициенттерин эске алат. Бул белгилүү бир ишкананын өндүрүштүк чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алууга жана эсептөөлөрдүн тактыгын жогорулатууга мүмкүндүк берет. Ошентип, бизде өндүрүштүк күч-аракеттин көлөмү төмөнкү формула менен аныкталган кырдаал бар:

$PU = k\, F^{ek}\, Л^{eL}$, (2)

мында F - негизги каражаттар;

$Л$ — иштегендердин саны;

e_K - негизги фонддордун көлөмүнөн өндүрүш көлөмүнүн ийкемдүүлүк коэффициенти;

e_L — кызматкерлердин санынан өндүрүш көлөмүнүн ийкемдүүлүк коэффициенти;

k – илимий-техникалык прогресстин ылдамдыгын жана башка факторлорду эске алган түзөтүү коэффициенти.

Андан ары, бул моделге киргизилген көрсөткүчтөрдүн корреляциялык көз карандылыгын колдонуу менен, 1-формула төмөнкү форманы алат:

$$P = \frac{П_{удел}}{С+П_{удел}} \cdot Ц \cdot (s_0 + s_1 \cdot k \cdot Ф^{e_k} \cdot L^{e_L})(3)$$

мында S_0 жана Cu — регрессивдүү көз карандылыктын константалары.

Ошентип, белгилүү бир продукт тобу үчүн ишкананын өндүрүштүк ишмердүүлүгүнөн түшкөн пайданы болжолдоонун эки факторлуу модели бар.

Сыноо максатында, биз сунушталган методологияны колдонуу менен Жалал-Абад облусундагы алдыңкы өнөр жай ишканасы болгон KEREMET ЖАКтын пайдасын эсептейбиз.

Ишкананын өндүрүш көлөмү менен негизги каражаттардын көлөмүнүн ортосундагы байланышты аныктоо үчүн (биздин учурда, акыркы көрсөткүч заводду өнүктүрүүгө инвестициялардын көлөмүнүн көрсөткүчү менен алмаштырылат), биз каалаган теңдемени төмөнкү формада алабыз:

$V = 25725262.4 + 7.629 \cdot F.$

2-таблица - Заводду өнүктүрүүгө инвестициялардын көлөмү менен "KEREMET" ЖАКтын товардык продукциясынын ортосундагы сызыктуу байланышты аныктоо үчүн корреляция теңдемесинин коэффициенттерин эсептөө үчүн интерполяция таблицасы

Жылдар	Ви	Фi	Ф i2	Vi •Ф i
2020-жыл	573238000	80184000	6.429473856•10 15	4.596451579•10 16
2021-жыл	809661000	96328000	9 , 279083584•10 15	7.799302481•10 16
2022-жыл	984382000	128798000	1.65889248•10 16	1.267864328•10 17
2023-жыл	1435914000	173737000	3.018454517•10 16	2.494713906•10 17
2024-жыл	1859689000	246330000	6,06784689•10 16	4.58096945•10 17
∑	5662883000	725377000	1.231604963•10 17	9.58312309•10 17
$\psi 0 = \frac{1{,}231604963 \cdot 10^{17} \cdot 5662883000 - 725377000 \cdot 9{,}58312309 \cdot 10^{17}}{5 \cdot 1{,}231604963 \cdot 10^{17} - (725377000)^2} == 25725262{,}4$				
$\psi 1 = \frac{5 \cdot 9{,}58312309 \cdot 10^{17} - 725377000 \cdot 5662883000}{5 \cdot 1{,}231604963 \cdot 10^{17} - (725377000)^2} = 7{,}629$				

"KEREMET " ЖАКтын товардык өндүрүш көрсөткүчүн тегиздөө

жылдар	Чыныгы өндүрүш көлөмү, V	Өндүрүш көлөмүнүн туураланган мааниси,	Заводдорду өнүктүрүүгө инвестициялардын көлөмү, F
2020-жыл	573238000	637448998.4	80184000
2021-жыл	809661000	760611574.4	96328000
2022-жыл	984382000	1008325204	128798000
2023-жыл	1435914000	1351164835	173737000
2024-жыл	1859689000	1904976832	246330000
$e_{ф} = \frac{\frac{246330000-80184000}{(246330000+80184000)/2}}{\frac{1904976832-637448998,4}{(1904976832+637448998,4)/2}} = 1.02$			

Андан кийин, өндүрүш көлөмүнүн кызматкерлердин санынан ийкемдүүлүгү ушул эле жол менен эсептелген, анын негизинде төмөнкү теңдеме алынган:

$PU = 2,48 \bullet F^{1,02} \bullet L^{0,1}$

Мындан тышкары, продукцияны сатуу көлөмүнүн өндүрүштүк күч-аракеттердин көлөмүнө көз карандылыгы бар экени аныкталган:

$c = 363.33\ PU^{0.7}$,

Ошентип, натыйжада, KEREMET ААК үчүн пландаштыруу мезгилине пайданы болжолдоо үчүн керектүү теңдеме төмөнкүдөй формада болот:

$P = \frac{p}{1+p} \bullet (363.33 \bullet (2.48 \bullet F^{1.02} \bullet L^{0.1})^{0.7)} \bullet E_{Марк}$

$E_{белгиси} = 1,5$ болгондугуна таянып , анда сунушталган моделге ылайык болжолдоодо пайда 446,810 миллион KEREMET сомду түзөт:

$P = \frac{0,37}{0,37+1} \bullet 363.33 \bullet (2.48 \bullet (246330000)^{1.02} \bullet (1163)^{0.1})^{0.7} \bullet 1.5 = 446810930.1$ *сом балыгы*

Алынган моделди төмөнкүлөр колдонсо болот: өндүрүштү пландаштыруу этабында натыйжаларды болжолдоо үчүн; өндүрүштүк иш-аракеттерди жүргүзүүнүн бир нече варианттары болгондо жана эң натыйжалуу вариант тандалышы керек болгондо; өндүрүш процессинин аягында; же белгилүү бир мезгилдин (чейрек, жыл) аягында өндүрүштүк иш-аракеттердин натыйжалуулугун аныктоо зарыл болгондо. Биринчи эки учурда эсептөө пландаштырылган же болжолдонгон көрсөткүчтөргө негизделет, ал эми экинчи учурда ал иш жүзүндөгү көрсөткүчтөргө негизделет.

Колдонулган адабияттар:

1. Өндүрүштү башкаруу системасындагы мотивациялык механизм: көйгөйлөр жана чечимдер: Монография / Кыргызстан УИА. Өнөр жай экономикасы институту. - Бишкек, 2015. - 390 б.
2. Илимди көп талап кылган инженердик ишкананын чыгымдарын башкаруу: теория жана практика. - К.: Наукова Бишкек, 2023. - 424 б.
3. Глобалдашуу объективдүү процесс жана саясий жана экономикалык оюн катары - Экономикалык институт; Кыргызстан Улуттук илимдер академиясынын Экономикалык жана укуктук изилдөөлөр институту. - Бишкек, 2021. - 4- чыгарылыш . - Б. 169-173.
4. Коваленко Л.П. Промисловы маркетинг: Навчальный пос_бник. – Москва: Негизги

адабият борбору , 2021. – 264 б.
5. Макдугалл Г.Д. Британ жана Америка экспорту: Салыштырмалуу чыгымдар теориясы тарабынан сунушталган изилдөө //Экономикалык журнал. - 2018. - Дек, рТ
6. Атаандаштыктын өсүшүнүн индекси 2019, Дүйнөлүк экономикалык форум.

Tuxtamurod Otamurodovich Mamatov, аспирант
Самарканд мамлекеттик университети

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLARNING TURLI AXBOROT XAVFSIZLIKLARINI TA'MINLASHNING FALSAFIY MEXANIZMLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada dunyoda bo'layotgan globallashuv jarayonlarining tobora shiddat bilan rivojlanib borayotganligi, shu bilan bir sharoitda axborotning roli kun sayin ortib borayotganligi, yoshlar ongiga ta'sir etayotgan turli illatlarning axborot makoni bilan bog'liqligining o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: axborot makoni va globallashuv, salbiy illatlarning axborot makoni bilan bog'liqligi, jamiyat, ong, salbiy ta'sirlar, yoshlarning turli axborotlarga bo'lgan munosabati va uning mohiyatini tushuna olishi, yoshlarda kuchli fuqarolik pozitsiyasi, ota-onalarning o'z farzandlarini aynan tarbiyasi va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish tahlili, xulq-atvor, xatti-harakat.

ФИЛОСОФСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАЗЛИЧНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается все более стремительное развитие процессов глобализации в мире, возрастающая роль информации в этом контексте, а также особенности связи информационного пространства с различными пороками, влияющими на сознание молодежи. Ключевые слова: информационное пространство и глобализация, связь негативных пороков с информационным пространством, общество, сознание, негативные эффекты, отношение молодежи к различной информации и ее способность понимать ее суть, сильная гражданская позиция у молодежи, анализ воспитания своих детей родителями и использования ими социальных сетей, поведение, поведение.

Ключевые слова: информационное пространство и глобализация, связь негативных пороков с информационным пространством, общество, сознание, негативные влияния, отношение молодежи

их отношение к различной информации и способность понимать ее суть, сильная гражданская позиция молодежи, анализ особенностей воспитания детей родителями и их использования социальных сетей, поведение, манеры.

PHILOSOPHICAL MECHANISMS OF ENSURING VARIOUS INFORMATION SECURITY OF YOUTH IN THE CONDITIONS OF GLOBALISATION

Abstract

This article discusses the increasingly rapid development of globalization processes in the world, the increasing role of information in this context, and the specific features of the connection between various vices affecting the minds of young people and the information space. Keywords: Information space and globalization, the connection of negative vices with the information space, society, consciousness, negative influences, young people's attitude to various information and their ability to understand its essence, a strong civic position in young people, parents' direct upbringing of their children and analysis of the use of social networks, behavior, behavior.

Keywords: information space and globalisation, the connection of negative vices to the information space, society, consciousness, negative influences, young people's their attitude towards various information and their ability to understand its essence, a strong civic stance among young people, an analysis of parents' specific upbringing of their children and their use of social networks, behaviour, conduct.

Kirish. XXI asr jahon tamadduniga bosqichma-bosqich kirib kelgan globallashuv jarayonlari va axborot makonining tobora kengayib, tezlashishi, ijtimoiy tarmoqlardagi turli axborotlarning mohiyati va yoshlar ongini egallab olayotganligi muammolari va unga yoshlarning tobora qaram bo’lib borayotganligi, buning natijasida yoshlar hayotiga ro’baru bo’layotgan turli ijtimoiy tahdidlar va salbiy illatlar tez va chuqur kirib kelayotganligi tashvishli holdir. [2]. Aslida bugungi kunda globallashuv jarayoni va axborot xurujlarining qanday tahdidlari yuzaga chiqmoqda degan savol tug’iladi. Hozirgi paytda aynan globallashuv va axborot makonining tobora shiddat bilan rivojlanishi natijasida inson uchun xavfli bo’lgan turli xil noan’anaviy tahdidlar yuzaga kelmoqki, bular ichida eng xavflilari insonlarning ruhiyatiga ta’sir o’tkazish orqali millatlarning qadriyatlari va turmush tarzini izdan chiqarishga qaratilgan axloqodob, oila va jamiyat hayotida jiddiy ta’sir ko’rsatadigan ma’naviy tahdidlardir. Tadqiqotchilarning ma’lumotlariga ko’ra, ma’naviy tahdid – shaxs, jamiyat va davlatning ma’naviyat sohasidagi hayotiy muhim manfaatlariga xavf tug’diruvchi shart va sharoitlar, omillar majmuidir. Ma’naviyatga salbiy ta’sir ko’rsatuvchi va milliy ma’naviy manfaatlar uchun xavf bo’lgan hodisa va jarayonlarni keltirib chiqaruvchi omillar esa ma’naviy tahdidlardir. Bugungi kunga yoshlar ongi va ma’naviyatiga ta’sir etishi mumkin bo’lgan tahdidlarga to’xtaladigan bo'lsak, yoshlar ongiga aldov va qiziqtirish xususiyati orqali salbiy oqibatli illatlar yoshlar tafakkuri, psixikasi hamda ma'naviyatiga o'z ta'sirini o'tkazishga qaratilganligi bilan xavflidir. Asosan yoshlar ijtimoiy xavfsizligiga ta’sir etadigan tahdidlar dunyo axborot almashinuvining kengayishi bilan bir tarafdan bog’liq bo’lsa va ikkinchidan bu tahdidlar axborot makonida tez tarqalishi bunday bilan bilib-bilmay tahdidlar “ko’chasi”ga yoshlarning kirib qolishi ular hayotida yangi muammolarni keltirib chiqaradi. [1]. Milliy qadriyatlarimizga yot bo’lgan hamda chetdan kirib kelayotgan ayrim buzg’unchi g’oyalar, ayniqsa, yoshlar ongini individualizm, egotsentrizm kabi tushunchalar bilan zaharlovchi ma'naviy-mafkuraviy tahdidlarga aylanmoqda. Insonga bir qarashda arzimas bo'lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot makonidagi shiddatli globallashuv shoroitida kuchayib, ko'zga ko'rinmaydigan lekin oqibati va zararini hech narsa bilan o'lchab bo'lmaydigan ziyon yetkazishi mumkin. Jumladan, ma'naviy tahdidlarning bir ko'rinishi bo'lgan «ommaviy madaniyat» niqobidagi tazyiqlarning yoshlar ongiga ta'siri mamlakat taraqqiyoti uchun xavf soladi. Ayniqsa, milliy mentalitetimizga umuman yot bo’lgan illatlarni voyaga yetmagan bolalar turli internet klublarida pornografik saytlardan ko’rishlari, mobil telefonlardan noto'g'ri foydalanib, behayo film va suratlar olib yurishlari, bularning barchasi inson ma'naviy kamolotiga ulkan zarar keltiradi.[6]. Hozirgi zamon globallashuvi natijasida axborot makonining roli muhim va shu sababdan axborotga bo‘lgan talab har qachongidan ko‘ra kuchayib bormoqda. Shunday ekan, yoshlarni

turli itimoiy tahdidlardan himoya qilishning birdan bir sharti - ijtimoiy tarmoqlarda tarqatilayotgan har qanday axborot va kontentlarni xolis va haqqoniyligini, uning mazmun-mohiyati qanday maqsadga qaratilganligini chuqur tahlil qila olishdir. Bugungi kunda bu masala yoshlarni ongini shallantirish sifatida har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Aytish kerakki, rivojlangan demokratik jamiyatda ommaviy axborot vositalari, tele-radio kanallar odamlarni xolis va haqqoniy axborot yetkazadigan, gumanistik qarashlar, yoshlarni tarbiyasiga ijobiy ta’sir qiladigan va tafakkurini mustahkamlaydigan qadriyatlar va g‘oyalarni ifoda qiladigan erkin minbar sifatida e’tibor beriladigan vositadir. Bugun dunyo miqyosida yangi zamonaviy texnologiyarni kirib kelishi, fandagi ilmiy yangilanishlar va ixtirolar, iqtisodiy taraqqiyot, ilm-fandagi inson aqlini lol qoldiradigan yangiliklaru natijalar barcha-barchasi ommaviy axborot vositalari orqali ma’lum bo‘lmoqda. Bu borada falsafiy olim Abu Rayxon Beruniy bundan ming yil avval shunday yozgan: «Xabar beruvchilar sababli rostlik va yolg‘onlik tusini oladi. Chunki, odamlarning maqsadlari xilma-xil xalqlar o‘rtasida tortishish va talashish ko‘p. Shunday kishilar ham bo‘ladiki, ularning tabiatiga yolg‘on xabar tarqatish o‘rnashib qolib, go‘yoki unga shu vazifa yuklangandek bo‘ladi va xabar tarqatmasdan tinchiyolmaydi. Bu yomon xohishlardan va tabiatiga buzuq fikrlarning joylashganligidan kelib chiqadi». Bundan o‘n asr avval yashab o‘tgan ajdodimiz bugungi kun voqeligini bahs berib o‘tgan ekanlar. [10] Bugungi kunda axborotlarni himoyalash masalalariga katta ahamiyat berilmoqda. Xalqaro munosabatlar yangi axborot texnologiyalari asosida shakllanayotgani bois, axborotni himoyalash va kompyuter tizimlari xavfsizligini ta’minlash jamiyat oldidagi eng muhim vazifalardan biriga aylanmoqda. «Bugungi kunda, - degan edi, O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov, - insoniyat qo‘lida mavjud bo‘lgan qurol-yarog‘lar Yer kurrasini bir necha bor yakson qilishga yetadi. Buni hammamiz yaxshi anglaymiz. Lekin hozirgi zamondagi eng katta xavf - insonlarning qalbi va ongini egallash uchun uzluksiz davom etayotgan mafkuraviy kurashdir. Endilikda yadro maydonlarida emas, mafkura maydonlarida bo‘layotgan kurashlar ko‘p narsani hal qiladi». Kurashning bu turida eng samarali qurol - axborot. Shu sababli axborotni o‘z maqsadlariga xizmat qildirishga intilish keskin tus olmoqda. Axborot, uni uzatish, qayta ishlash va yig‘ish bosqichlari o‘ziga xos xususiyatga ega ekanligi bilan ham ahamiyatlidir. Ya’ni, insonning oddiy, kundalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan xatti-harakatlarining asosini ham, dunyo mamlakatlarining insoniyat taqdiriga daxldor bo‘lgan qarorlarining manbaini ham axborot tashkil etadi. Bu esa o‘z navbatida g‘oyaviy ta’sir o‘tkazish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Global ijtimoiy-siyosiy tahdidlar sharoitida axborot makonidagi Deepfake tushunchasi ham bugungi yosh avlod tarbiyasida muhim o’rin tutadi. Ilmiy tadqiqotlarimiz davomida ushbu tushunchaning mazmun-mohiyatiga ham alohida ahamiyat qaratib,bugungi axborot asrida mazkur mavzuning ta’siriga to’xtalmoqchimiz. So’nggi paytlarda axborot makoniga sun’iy intellekt texnologiyalari jadallik bilan kirib kelmoqda. Buning ijobiy va salbiy jihatlari bor, albatta. Shu bois media sohasi vakillari, qolaversa axborotdan foydalanadigan har bir shaxs yolg’on va haqqoniy axborotni farqlashi, feyk va dizinformatsiyani tahlil

qilishi, zamonaviy terminlarni o'rganib borishi kerak. [8]. Global axborot asrida yoshlar ijtimoiy xavfsiligiga ta'sir etishi hamda ijtimoiy tarmoqlarda sodir etilishi mumkin bo'lgan deepfake haqida so'z yuritilganda, bu avvalo sun'iy intellekt (AI) yordamida haqiqatga juda o'xshash soxta tasvirlar, videolar va audio yozuvlarni yaratish texnologiyasi orqali odamning yuzini videoda almashtirish yoki ovozini soxtalashtirish mumkin va bunday holatlarni o'z ichiga olgan ijtimoiy tahdidlar yuzaga kelishi mumkin. Shuningdek, bunday sun'iy intellekt orqali yaratiladigan axborotlarning ham foydali, ham xavfli texnologiyaga aylantirilishi mumkin. Ma'lumki, bugungi axborot asrida yoshlarni turli illatlardan asrashning falsafiy xususiyatlari – bu ularning ongiga bunday ta'sirlarning oqibatlarini to'g'ri tushuntirishdir. [1]. Deepfake o'zi nima? Deepfake bu – sun'iy intellekt yordamida insonning yuz ifodalari, ovozi, hatto harakatlarini soxtalashtiruvchi texnologiya. Bu texnologiya yordamida real hayotdagi videolar yoki tasvirlar tahrirlanib, ularning asl ko'rinishidan farqlanmaydigan soxtalashtirilgan versiyalari yaratiladi. [9]. -Kino va o'yin-kulgi sanoatida – aktyorlarni yoshartirish, vafot etgan mashhurlarni qayta jonlantirish yoki filmdagi ba'zi sahnalarda boshqa odamlar o'rniga ishlatish uchun qo'llanadi. -Reklama va marketingda – virtual influenserlar va CGI modellar yaratishda ishlatiladi. - Kompyuter o'yinlarida – personajlarning yuz ifodalari va harakatlarini realistik qilish uchun ishlatiladi. - Ta'lim va ilm-fanda – tarixiy shaxslarning ovozini qayta yaratish yoki ularni turli tillarda gapirtirish uchun ishlatiladi. [10]. Deepfakeni qanday aniqlash mumkin? Tabiiy ko'rinmaydigan yoki inson fiziologiyasiga mos kelmaydigan yuz harakatlari, masalan ko'zni kam pirpirashi yoki lablarning noto'g'ri harakati, yuzning turli qismlarida noto'g'ri tushgan yoki mos kelmaydigan soyalar, ko'z atrofidagi mayda detallarning noaniq yoki sun'iy ko'rinishi, gapirish ohangida yoki talaffuzda o'ta maxfiylik hissiy o'zgarishlar yoki buzilishlarning tabiiy emasligi. [11]. Deepfakeni faktlar orqali tekshirish zarur. Videodagi ma'lumotlarning boshqa ishonchli manbalardan tasdiqlanishi, asl manbani izlab toppish va uning ishonchliligini tahlil qilish. - Soxta yangiliklar va dezinformatsiya – deepfake siyosatchilar, mashhurlar yoki oddiy odamlarga tegishli soxta videolar yaratish uchun ishlatilishi mumkin, bu esa jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilishga olib keladi. - Firibgarlik – deepfake yordamida odamlarning ovozi va yuzi soxtalashtirilib, kiberfiribgarliklar sodir etilishi mumkin (masalan, banklarni aldaydigan soxta qo'ng'iroqlar). - Shantaj va reputatsion muammolar – jinoyatchilar obro'siga putur yetkazish uchun odamlarning ishtirokisiz soxta video yoki rasm yaratishi mumkin. - Mualliflik huquqlarining buzilishi – deepfake odamlarning roziligisiz ularning qiyofasi va ovozidan foydalanishi mumkin. [7]. Deepfakening xavflari va salbiy ta'sirlari qanday. Deepfake noto'g'ri ma'lumotlarni tarqatish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, siyosatchilar, taniqli shaxslar haqida yolg'on video yaratish, deepfake yordamida inson obro'sini tushuradigan kontentlar tayyorlash, firibgarlik va tovlamachilikda foydalanish extimoli mavjud.[6]. Deepfake'dan qanday himoyalanish mumkin? Maxsus dasturlardan foydalanish – Facebook va Microsoft kabi kompaniyalar deepfake'ni aniqlash uchun maxsus vositalar ishlab chiqmoqda. - Axborot manbalarini tekshirish – agar video shubhali ko'rinsa, uning haqiqiyligini

ishonchli manbalardan tekshirish kerak. - Internetda hushyor bo‘lish – har qanday video yoki audioni tekshirmasdan ishonib ketmaslik lozim. - Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish – deepfake texnologiyasi haqida ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lish, manipulyatsiyalarga tushib qolish ehtimolini kamaytiradi. Deepfake – bu ijodiy imkoniyatlar yaratadigan, ammo xavf-xatar ham tug‘diradigan texnologiya. U kino, ta’lim va o‘yin industriyasida foydali bo‘lsa ham, axborot xurujlari va shaxsiy xavfsizlik bilan bog‘liq jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Kelajakda deepfake aniqlash va tartibga solish texnologiyalari yanada rivojlanishi kutilmoqda. Deepfakening xavfli jihatlari aniqlanganda qanday choralar ko’rish kerak? Soxta kontent aniqlanganidan so’ng bu haqida jamoatchilikni xabardor qilish zarur. Taqdim etilgan kontentning noto’g’ri ekanligini ishonchli dalilllar bilan ko’rsatish zarur. Agar soxta kontent biror shaxsga zarar yetkazadigan bo’lsa, bu haqida tegishli huquqni muhofaza qiluvchi idoralariga murojaat qilish kerak. Tadqiqotchilarga ko’ra, rahbarlar, boshqaruv xodimlari axborotlar bilan ishlashga o‘z vaqtlarining 30 foizdan 80-95 foizgachasini sarflashar ekan. Bu tabiiy holat. Chunki o‘z vaqtida va ishonchli axborotlarga ega bo‘lish hamda ularni o‘z vaqtida yetkazish va amaliyotda unumli foydalanish samarali boshqarishni ta’minlashning sharti hisoblanadi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, bugungi kunda dunyo bo‘ylab o‘z manfaatlarini keng yoyishning eng maqbul usuli - axborot xurujlari bo‘lsa, eng samarali vosita - axborot tizimlari va vositalari hisoblanadi. Hozirda turli usullarda olib borilayotgan mafkuraviy targ‘ibot va tashviqotlarning asl maqsadi-yoshlarimizning qalbi va ongi uchun kurashga qaratilgan. Ushbu axborot tahdidlarining salbiy ta’sirini kamaytirish maqsadida ta’lim muassasalarida ta’lim va tarbiyani uzviy holda, birga olib borish zarur. Ta’lim berish jarayonida maqsadga muvofiq tarbiyalab borish, tarbiyalash jarayonida ta’limga oid ma’lumotlar, usullardan o‘rinli foydalanish har doim ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. [8]. Shu bilan birga ta’lim muassasalarida ijtimoiy fanlarni o‘qitish jarayonida asosiy e’tiborni talabalarda tanqidiy tafakkurning rivojlantirilishiga, shuningdek ularda axborotpsixologik xavfsizlikning ta’minlanganligi, psixologik himoya mexanizmlarining shakllanganligiga qaratish lozim. Ayniqsa, yosh davrlari bilan bog‘liq shaxs inqiroz holatlari mavjudligini ota-onalar inobatga olishlari, mazkur holatlar o‘smirlik davrida alohida e’tibor talab qilishini bilishlari zarur. Globallashuv sharoitda farzandlarimiz tarbiyasini virtual olam ixtiyoriga berib qo‘yish esa yomon oqibatlarga olib kelishi mumkin. Jamiyatimizning, mamlakatimiz fuqarolarining jismoniy, psixologik, axloqiy, ma’naviy, madaniy jihatdan sog‘lom bo‘lishi barchamizga bog‘liqligini to’g’ri anglashimiz kerak Buning uchun esa oila, ta’lim muassasalari, jamoatchilik, fuqarolik institutlari hamkorligi kuchaytirib borilishi, barcha faol fuqarolik pozitsiyasini egallashi muhim ahamiyatga egadir. Bugungi kunda yoshlarni turli yot g‘oyalar, virtual olamning salbiy ta’sirlaridan himoyalash e’tiborga molik, davlat siyosati darajasidagi masala ekanligidan kelib chiqib, bu yo‘nalishdagi ishlarni susaytirmaslik, izchil va tizimli olib borish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda mafkuraviy immunitetni, axborot iste’moli madaniyatini shakllantirish keng ilmiy jamoatchilik, ota-onalar va har bir ongli fuqaro oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Fikrimizni xulosasi sifatida aytadigan

bo’lsak, bugungi kunda jamiyatimizda kechayotgan bunday jarayonlarda yoshlar tarbiyasiga alohida e'tiborli bo'lish, ularga to’g’ri yo’l ko’rsatish har bir mahalla faoli, pedagog va yoshi katta insonlarning doimiy burchiga aylanmog’i lozim. [7]. Bunda, ularda turli xildagi ma'naviy tahdidlarga qarshi immunitetni shakllantirish, yoshlarni ma'naviy merosimiz namunalari bilan muntazam ravishda tanishtirib boorish, yosh bolalarga mobil telefonlar va kompyuter o'yinlarining inson sog'ligi, ma'naviyati, ongiga yetkazadigan salbiy ta'sirlari haqida tushuntirish ishlari olib borish bosh maqsadga aylanishi kerak. Ushbu chora-tadbirlar orqali globallashuv sharoitida yoshlarning turli axborot xavfsizliklarini ta’minlagan, bu orqali ularda tarbiyaviy falsafiy mexanizmlarni shakllantirgan, shu bilan birga yosh avlodni har qanday yovuz kuchlar va ma'naviy tahdidlar ta’siridan himoyalagan bo’lamiz va farzandlarimiz qalbida ona yurtimizga sadoqat, Yangi O’zbekistonimiz ravnaqida yurtga muhabbat tuyg`ularini yana ham rivojlantira olamiz. [11].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М., Инсонпарварлик, эзгулик ва бунёдкорлик – миллий гоямизнинг пойдеворидир. 20-25 б.
2. Мирзиёев Ш.М., Янги Узбекистон стратегияси. 46-125 б.
3. Ахмедов, А. А., & Зикиряева, М. М. (2020). Психологические механизмы формирования социального воображения у подростков. новый день в медицине, (1), Исматова, Д. Т. (2020). 151-154
4. Ота-оналик маъсулиятининг фарзандлар тарбиясига психологик таъсири. Oriental Art and Culture, 1(3), 452-456
5. Sarvinoz, Q. (2022). Emotional understanding of individuals the role of emotions. ResearchJet Journal of Analysis and Inventions, 3(1), 12-18
6. Qosimova, S. B. (2021). O’smirlik davridagi o’quvchilarda ijtimoiy intelekt muammosining psixologik xususiyatlari. Oriental Art and Culture, 2(4), 554-559.
7. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. Б.111112.
8. Ўша манба. Б.113.
9. Йўлдошева С.М. Соғлом турмуш тарзи – таҳдидларга қарши кураш омили сифатида. Соғлом турмуш тарзини шакллантиришда ахлоқий қадриятларнинг ўрни. // Т.:2009. 191 б.
10. Ўша манба. 192 б.
11. Исламов И.Н. Маънавиятга таҳдид – келажакка таҳдид. Глобаллашув, модернизация ва толерантлик: муаммолар, ечимлар ва истиқболлар. Конференция материаллари.-Т.:2009, 57 б.
12. “Axborotlashtirish to’g’risida” gi O’zbekiston Respublikasi qonuni, 21 aprel 2021- yil, 560 –II-son.16 b.
13. H.I.Qurbonaliyeva. “Axborot xuruji”. Toshkent 2021y. 27 b.
14. F. Mo’minov, Sh. Barotov. Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik. Toshkent 2022 y. 47-63 b.
15. E. G’apparov. Globallashuv asoslari. Namangan. 2023y.
16. A. Karimova. O’zbekistonda mafkuraviy xususiyatlari: siyosiy tahlil. Toshkent 2023 y. 5-b.
17. M.S. Xajiyeva. Globallashuv asoslari. Toshkent 2020 y. 16-25 b.
18. B.N.Tahirov. Axborot xavfsizligi asoslari. Buxoro 2022 y. 4-8 b.
19. B. J. Rispaev. Yoshlar axborot xavfsizligini ta'minlashning zamonaviy usullari. Toshkent 2024 y. 57-59 b.

20. Nurqulov B. Yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish omillari //News of UzMU journal. - 2024. - T. 1. - №. 1.3. 1. - S. 190-193.

21. Ernazarov B. Avlodlar almashinuvidagi yosh klasifikatsiyasining sosiologiyadagi ahamiyati //News of UzMU journal. - 2024. - T. 1. - №. 1.2. 1. - S. 261-265. Kholbekov A.J. "Jamiyat ijtimoiy sohasi" tushunchasiga doir. // "Zamonaviy dunyoning ijtimoiy manzarasi va jamiyat tuzilmalari transformatsiyasi" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari tuplami (Toshkent sh., 25-may 2023.). -Toshkent : UzMU. - B/ 53-56.

UDK:81'276.6:355.11:342.725

Dustmurodov Ma'rufjon Mansur o'g'li, *Phd доктор философии*
Университет Ориентал, Ташкент

QADIMGI TURK-RUNIK BITIGLARIDAGI BA'ZI O'ZLASHMALAR XUSUSIDA

Annotatsiya

Qadimgi turkiy til (VI–X asrlar) oʻz davri uchun boy va rang-barang leksik imkoniyatlarga ega boʻlgan rivojlangan til tizimi edi. Uning lugʻat tarkibi turkiy xalqlarning ijtimoiy hayoti, urf-odatlari, tabiat manzarasi, siyosiy va madaniy taraqqiyotini aks ettirgan. Mazkur til qatlami boʻlgan qadimgi turkiy tildagi oʻzlashma soʻzlar turkiy xalqlarning geosiyosiy aloqalari va madaniy rivojlanish darajasini yoritib beradi. Ular asosan savdo, din, boshqaruv va madaniyat sohalari orqali kirgan. Qadimgi turkiy til (V–X asrlar) matnlarida uchraydigan oʻzlashma soʻzlar (zayom soʻzlar) turli madaniy, siyosiy, diniy va iqtisodiy aloqalar natijasida kirib kelgan. Ular asosan Sogʻd, Xitoycha, Sanskrit va Arabcha manbalardan oʻzlashgan. Quyida qadimgi turkiy tildagi oʻzlashmalarning leksik xususiyatlari haqida nazariy maʼlumot beriladi.

Kalit soʻzlar. *Qadimgi turkiy til,* epitafiya*, turkiy runik yozuv.*

О НЕКОТОРЫХ ВХОДЯЩИХ СЛОВАХ В ДРЕВНИХ ТЮРКО-РУНИЧЕСКИХ НАДПИСЯХ

Аннотация

Древнетюркский язык (VI–X вв.) представлял собой развитую языковую систему с богатыми и разнообразными для своего времени лексическими возможностями. Его словарный состав отражал социальную жизнь, обычаи, природный ландшафт, политическое и культурное развитие тюркских народов. Заимствования в древнетюркском языке, являющиеся пластом этого языка, проливают свет на геополитические связи и уровень культурного развития тюркских народов. Они проникали в основном через сферы торговли, религии, управления и культуры. Заимствованные слова, встречающиеся в текстах древнетюркского языка (V–X вв.), проникали в результате различных культурных, политических, религиозных и экономических связей. Они были заимствованы в основном из согдийских, китайских, санскритских и арабских источников. Ниже приведены теоретические сведения о лексических особенностях заимствований в древнетюркском языке.

Ключевые слова. Древнетюркский язык, эпитафия, тюркское руническое письмо.

ON SOME INCOMING WORDS IN ANCIENT TURKIC-RUNIC INSCRIPTIONS

Abstract

The Old Turkic language (VI-X centuries) was a developed language system with rich and diverse lexical possibilities for its time. Its vocabulary reflected the social life, customs, natural landscape, political and cultural development of the Turkic peoples. The loanwords in the Old Turkic language, which are a layer of this language, shed light on the geopolitical relations and level of cultural development of the Turkic peoples. They mainly entered through the spheres of trade, religion, administration and culture. Loanwords (borrowed words) found in the texts of the Old Turkic language (V-X centuries) entered as a result of various cultural, political, religious and economic relations. They were mainly borrowed from Sogdian, Chinese, Sanskrit and Arabic

sources. Below is theoretical information about the lexical features of loanwords in the Old Turkic language.

Keywords. Old Turkic language, epitaph, Turkic runic script.

Kirish. Turkiylarning qadimgi davri bo‘lmish xoqonliklarning ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy, shuningdek, harbiy hayotiga oid bir qancha izlanishlar olib borilgan va tadqiqotlar chop etilgan. Mavjud ishlarda qadimgi turkiy til terminologiyasining u yoki bu darajada tarixiy va lingvistik tahlili berilgan, ammo ularning genezisi va taraqqiyoti hali to‘liq aniqlashtirilmagandir. Qolaversa, Turkiy xoqonliklarga bag‘ishlangan tadqiqotlarda saltanat ishlarida qo‘llanishda bo‘lgan harbiy terminlarning aniq miqdori ham berilmagan. Shu jihatdan, qadimgi turkiy tildagi terminlarni diaxron aspektda atroflicha o‘rganish nafaqat til tarixi, balki qadimgi turklarning davlatchiligi, boshqaruv an’analari va harbiy qurilishi uchun ham katta ahamiyatga egadir. Shu bilan birga, xoqonlikda ma’muriy-harbiy va ijtimoiy-siyosiy terminlar tizimi qanday shakllanganligi, ularning kelib chiqishi, etimologik jihatlarini aniqlash hozirgi turkiy tillarning harbiy terminologiyasi tizimida sodir bo‘lgan jarayonlarni yanada oydinlashtiradi. Qadimgi turkiy tilga o‘zlashish sabablari quyidagichadir**: savdo va iqtisodiy aloqalar** – ipak yo‘li orqali savdo atamalari kirdi; **din va mafkura ta’siri** – buddaviylik, manixeylik, keyinchalik islom terminlarini olib kirdi; davlatchilik va ma’muriy munosabatlar – aholi boshqaruvi, saroy, huquq, amaldorlikka oid so‘zlar o‘zlashdi; **madaniy va adabiy ta’sir** – qo‘shni sivilizatsiyalarning adabiy va ilmiy atamalari qabul qilindi; **shahar madaniyati ta’siri** – so‘g‘diy va forsiy shahar madaniyatiga yaqinlashish natijasida shahar, hunarmandchilik leksikasi kirdi. Bitigtoshlarda aks etgan terminlarni harbiy qatlam nuqtayi nazaridan quyidagicha tasniflash mumkin: o‘z qatlam va o‘zlashma qatlam: xitoycha o‘zlashmalar, sanskritcha o‘zlashmalar va sug‘dcha o‘zlashmalar.

Xitoycha o‘zlashmalar. Bitiglardagi xitoycha harbiy-idoraviy terminlardan biri “qo‘mondon” ma’nosidagi *säŋün*”dir. *“ku säŋün bašadu tört tumän sü kälti* – Ku Sangun boshliq to‘rt tuman askar keldi”; *“Tay Säŋün …tu….. bäs yüz baši̇̈* – Tay Sangun … besh yuz boshi” (Tar, 6). *säŋün* xitoycha *tsic-kyn, tsiang-kün* – “general” unvonining turkcha shaklidir. Xitoy manbalariga ko‘ra, “Sharqiy Turk xoqonligi qulagandan so‘ng (630-yil) turkiy qabilalar Tabg‘ach xoqoniga tobe bo‘ladi. Shunda Tabg‘ach imperatori 500 qabila boshliqlariga *säŋün* unvonini beradi” [1]. “Unvon bitiglarda 23 o‘rinda qayd etiladi va qadimiy turkiy tilli matnlardan boshqa biror davriy manbalarda ko‘zga tashlanmaydi” [2].

H.Hausig, G.Ramsted va K.Menges *tudun* istilohining etimologiyasini xitoycha *tu-t’uŋ*, ya’ni “askariy bo‘lmagan hokim” leksemasi bilan bog‘laydi[3]. G.Dyorfer ushbu nomning Volga bulg‘arlarida *turun (tudun > tuδun > tuzun > turun)* ko‘rinishida mavjud bo‘lganligini qayd etadi[4]. “Xitoyning “Tang-shu” yilnomasida Choch hukmdorlari *tu-tun* unvoni bilan tilga olingan” [5]. O‘rxun bitiglarida *tudun* unvoni qarluqlarga qarshi yurishda Bilga xoqonning vakili *Yamtar*ning va kidan (qitaniy)lar sardorining nomida ko‘zga tashlanadi. *“biriyä qarluq bodun tapa sülä täp tudun Yamtarïγ ït(t)ïm* – janubga qarluq xalqi tomonga lashkar tort deb tudun Yamtarni jo‘natdim” (BX, 40). Shuningdek, istiloh Yegen Erkin tomonidan bitilgan Ko‘k turkcha Ixe Ashata[6]. bitigida “*täkiš kül tudun inisi;*

kül tudun inisi altun tamɣan tarqan (IA, 1) – Kul Tudunning ukasi Takesh, Kul Tudunning ukasi Altun Tamgan Tarxon" mazmunida va Miran yozuvida *Uruŋu Tudun Čigsi* unvoni tarkibida uchraydi. Xitoy manbalariga ko'ra, *tudun* Ko'k Turklar saltanatida hukmdor sulolasidan bo'lmagan boshqaruvchilarga meros sifatida beriladigan nomdir. Shuni qayd etish kerakki, manbalarda ushbu istilohning ma'nosi "askariy bo'lmagan" sifatida izohlansa-da, qadimgi turkiy tilda faol ishlatilgani, ya'ni harbiy xarakterda ekanligini hisobga olib, uni harbiy terminlar qatoriga kiritdik. Qolaversa, ushbu unvon egasi avarlarda shahar muhofazasiga mas'ul hisoblangan va keyinchalik hukmdorning unvoni darajasiga qadar ko'tarilgan. "Ushbu unvon sohibining vazifasiga soliq va boj to'lovlarini nazorat qilish kirganligi Tun-yabg'u xoqon (618-630) tomonidan Toshkent va Gandxara kabi g'arbiy mintaqalarga tayinlangan *ältäbär*ga qo'shimcha ravishda, ushbu hududlarni nazorat qilish, turli yig'imlar uchun *tudun*ning ham tayinlanganligida ko'zga tashlanadi" [7] . *Tudun* istilohi uyg'ur[8] , avar[9] va xazarlarga oid manbalarda ham ishlatilgan. "Vizantiya tarixchilari Feofan va Nikefor (806-815)ning xazarlar haqidagi VII asrga oid asarlarida *tudun*ni xoqonning vakili sifatida Xersonda hukm surgani haqida mulohaza yuritilgan" [10] . *Tudun* istilohi "Devonu lug'otit-turk"da "qishloq xonadonlariga ichimlik va suv tarqatadigan kishi" ma'nosida izohlangan (DLT, III, 400).

Harbiy voliy – *tutuɣ*ning zamonaviy xitoycha *tuo-tok*, qadim xitoycha *tu-tu* (du du) dan kelib chiqqanligi qayd etilgan[11]. Dastlabki izlanishlarga ko'ra, unvonning juan-juanlar tomonidan xitoychadan o'zlashtirilgani va keyinchalik turkiy tilga o'tganligi ilgari surildi. Unvonning turkcha asosli ekanligi haqidagi qarashlar ilk marta turkiyalik olimlar tomonidan o'rtaga tashlangan. Jumladan, O'tgan asrda D.Sinor va A.Donuklar istilohning sof turkcha *tut*- "tutmoq, ushlamoq" fe'li bilan aloqador ekanligini aytishdi. H.Shirin User ham ushbu qarash tarafdori o'laroq, istilohning hozirgi turkiy tillardagi *tutmoq* fe'li anglatgan ma'no bilan aloqadorlikda bitiglarda 20 o'rinda qayd etilishini aytadi[12]. Lekin ushbu so'zning ildizlarini xitoy tili bilan bog'lash nisbatan haqiqatga yaqinroq bo'ladi. Xususan, J.Kloson ham ushbu istiloh xitoycha *tu-tu (dudu)* so'zidan olingani va uning *tutuk* shaklida o'qimaslik kerakligi hamda boshqa bir qancha unvonlar qatori Xitoy imperatori tomonidan berilganini yozadi[13]. Shuningdek, "unvon tuput (tibet)larda *to-dok*, sug'dlarda *twtwk'n* va xo'tanlarda *tuttū, ttāttāha, ttāttāhï* shakllarida uchraydi" [14] . Kul Tegin bitigida *tutuɣ* istilohi az urug'i yetakchisini ifodalaydi: *"anta yana kirïb Türgäš qaɣan buyruqï, Az tutuɣuɣ äligin tütdi* – o'shanda yana (jangga) kirib, Turgash xoqon(ning) vazirini, Az tutug'ini (o'z) qo'li bilan ushladi*"* (KT, 38). *tutuɣ* istilohi manbalarda asosan "viloyat noibi – voliy, yuqori darajali boshliq" ma'nosida ishlatilgan. "Uyg'urlarda qabila boshlig'i ayni istiloh bilan ifodalangan" [18]5 *tutuɣ*ni Xitoy sulolalari boshqaruvidagi vazifasidan kelib chiqib, xoqonning joylardagi vakili, harbiy-ma'muriy noibi bo'lgan, deb taxmin qilish mumkin. Quyidagi ashyoviy materiallar istilohning keng qo'llanganini dalillaydi: *Öŋ Tutuɣ* (Kul Tegin, Bilga xoqon), *Alp Uruŋu Tutuɣ* (Chakul), *Atčï Alp Tutuɣ* (Abakan), *Tutuɣ Bäg* (Qamchik-Qoya Boshi), *Bilgä Tay Säŋün Tutuɣ* (Taryat), *Čigil Tutuɣ, Tutuɣ Bašï* (Shine-Usu) va h.k.

Taryat bitigtoshining 10-satrida tilga olingan *čigsi / čiksi* istilohi manbalarda asosan “harbiy yo‘lboshchi” ma’nosida tilga olinadi: *“Täŋirim qanïm: ... qan atlïγ čigsi aqunču*” (Tar, 10). Shuningdek, Yenisey bitiglaridan Chaa Xol I (4-5), Chaa Xol VII (1), Qamchiq Qoyaboshi (7) bitiglarida uchraydi. *čigši / čikši* istilohi xitoycha *chig chi* (qadimgi xitoychada *chi-chi [jixi]* [16]) so‘zining turkcha talaffuzli shakli sifatida qaraladi[17]. X.Eksedy ushbu istilohni xitoycha “voliy; yuksak rutbali qo‘mondon” anglamidagi *Tz’ü-shih [Cishi]* bilan aloqalantiradi va turkchaga VII-VIII yuzyilliklarda o‘zlashganini qayd etadi [18]. J.Kloson ham ushbu istilohning xitoychadan o‘zlashganini, xitoy tilining o‘rta davrlarida *ts’yek syi* – “tuman sudyasi” ma’nosini anglatgani va aynan imperator tomonidangina tuhfa etiladigan unvon bo‘lganligini keltiradi[19]. Ushbu qarashlar so‘zning xitoychadan o‘zlashtirilganini to‘la dalillaydi. Ammo ushbu istiloh etimologiyasi xususida o‘zgacha qarashlar ham o‘rtaga tashlangan[20] .

Sanskritcha o‘zlashmalar. Manbalardagi qadimgi hindcha o‘zlashma istilohlardan biri *maqarač*dir. Sanskritcha o‘zakli *maqarač (maharaja)* istilohi “ulug‘ hukmdor” ma’nosidagi harbiy unvon bo‘lib, yuqoridagi jumlada Kul Teginning janoza marosimiga O‘n o‘q qabilasidan kelgan bir muhrdorning nomini anglatmoqda. Ushbu “unvon qadim hindcha *maqa* va *rača* so‘zlarining o‘zaro birikuvidan tashkil topgan. So‘z oxiridagi *a* ning bitigtoshlarda talaffuz etilmasligi qadimgi turkiy til qonuniyati bilan izohlanadi” [21] . *“On oq oγlüm Türgäš qaγanta Maqarač tamγačï ... kälti* – O‘n o‘q o‘g‘lim(dan) Turgash xoqonidan Maqarach tamg‘achi… keldi” (KT, 53). Yuqoridagi jumlada *maqarač* istilohi O‘n O‘q qabilasidan Kul Teginning janozasiga kelgan muhrdorning nomini anglatmoqda. Sanskrit va toxarchada “hukmdor” ma’nosini anglatgan ushbu unvon qadimgi turkiylar va ularga yondosh xalqlarda hukmdorga yaqin lavozim nomi sifatida gavdalanadi.

Bitiglarda qo‘llangan sanskritcha o‘zlashmalardan yana biri *ïšbara* harbiy istilohidir. “Beg, shahzoda” ma’nosidagi ushbu unvonning ko‘plik shakli *ïšbaras* bo‘lib, qadimgi turkchaga toxarcha orqali sanskrit tilidan (*ïšvara* – “aslzoda, shahzoda”) o‘tgan” [22] . M.O‘lmazga ko‘ra, Vang so‘zni eski inglizcha *spearwa* – “nayza”, eski mo‘g‘ulcha *šibagun* – “qush”, dagurcha *soo* / *sogo* – “burgut”, manjchurcha *šibähu* – “qaldirg‘och” bilan taqqoslaydi. Bundan tashqari xitoy manbalariga ko‘ra, turklar jasur va kuchli odamlarni *šbara* deb atashgan[23]. A.Donuk ushbu so‘zni qadimgi turkcha *čap-, čapar* so‘zlari bilan bog‘lashga harakat qiladi[24] . Boshqa manbalarga ko‘ra *ïšbara* qadimgi turkcha *äš* (yo‘ldosh) va *böri* (qashqir) so‘zlarining birikuvidan tashkil topgandir[25] . Lekin leksemani turkchadagi o‘zlashmalar qatoriga kiritish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Aytish lozimki, *ïšbara* so‘zi xitoy manbalarida *šabolo* tarzida qayd etilgan. Bulg‘or podshosi *Asparuh* (643-701)ning ismi ham ushbu so‘z bilan aloqador. Shuningdek, o‘rta asr manbalarida tilga olingan *Aspara* (Ashpara – Qozog‘iston Jambul viloyati ma’muriy markazi) va *Isfara* (Tojikiston Sug‘d viloyatidagi tuman[26]) toponimi ham ushbu so‘z bilan bog‘liq. *ïšbara* unvoni bitiglarda sanoqligina o‘rinlarda tilga olingan: *“äkinti ïšbara yamtar boz atïg binip tägdi* – ikkinchi (bor) Ishbara Yamtarning bo‘z otini minib hujum qildi” (KT, 33), *“bïŋ är: bašï ïšbara Säŋün*

Yaγlaqar – ming (jangchi)boshi Ishbara Sangun Yag'laqar*"* (Tar, 7). Birinchi jumladagi *ïšbara yamtar* birikmasi unvon *(Ishbara)* + ism *(Yamtar)*" shaklida tarkiblanib, Kul Teginga arg'umoq sovg'a qilgan shaxsning nomini ifodalamoqda. Ikkinchi misolda esa harbiy unvonni ifodalmoqda. "Uyg'ur xoqonligi davrida yaratilgan Shine-Usu bitigida "Xitoy xalqiga tutuq berdim. Ishbaralar, tarxonlar tayinladim ..." [27] mazmunidagi jumla mavjud bo'lib, undan *ïšbara*ning unvon ekanligi anglashiladi" [28]. Eski uyg'urcha lug'atda bu so'z "yuqori martabali" ma'nosini anglatgan[29]. I Ko'k Turk xoqoni Tapar xoqon 581-yilda vafot etgach, taxt uchun xonadon a'zolari o'rtasida kurash boshlanadi va Tapar xoqonning o'g'li Umna xoqonning qisqa hukmronligi ortidan Nabar *Ïšbara Qaγan* unvoni bilan taxtga o'tirgan[30]. *ïšbara* istilohi bilan bog'liq nom va unvonlar turkiy manbalarda *Ïšbara Yamtar* (Kul Tegin), *Ïšbara Tamgan Čör* (Ongin), *Ïšbara Tamγan Tarqan* (Ongin), *Ïšbara Bilgä Köl Ïč Čör* (Ko'l Ich Cho'r) shakllarida ham uchraydi.

Sug'dcha o'zlashmalar. Bitigtoshlar matnida, asosan, yetti yuz kishini birlashtira olgan shaxsga nisbatan qo'llangan "ulus boshlig'i, xoqonzoda" ma'nolaridagi *šad* unvoni tilga olinadi. ДТСga ko'ra, ushbu leksema qadim so'g'd *('χšyδ)* tili bilan aloqalantirilgan. S.Klyashtorniy va V.Livshits xoqonlikka tegishli ilk manbalardan bo'lgan Bugut bitigtoshida tilga olingan *šadapït* so'zidagi *šad*ni so'g'dcha *γš'yδ, γšyδ, xšyδ* bilan bog'laydi hamda uni qadimgi forscha *xšaita* ("Avesto"da *xšaeta* – "boshliq, yetakchi" (*əxšēδ*dan*)*, arab va fors manbalaridagi *ixšid, ixšäd* bilan qiyoslaydi[31]. A.Bombachi va A.Gaben ham uni qadim eron tillaridagi *šah (shoh),* "Avesto"dagi *xšaeta* so'zlari bilan bog'liqligini qayd etadi. Unga ko'ra, *šad* Turk xoqonligi tashkil topishidan avval turklarga juan-juanlardan kirib kelgan[32]. A.Jafero'g'li ushbu leksemani eski uyg'urchadagi *šatu* – "lider, rahbar, ma'mur" so'zining qisqargan shakli sifatida ko'rsatadi [33]. Shuningdek, "Devonu lug'otit-turk"da "jur'at, jasorat" anglamidagi *šat* so'zi borki (DLT, I, 310), ushbu leksema yuqoridagi so'zlarning eski turkiy tildagi shakli bo'lsa kerak.

Asosan O'rxun-Yenisey bitigtoshlarida tilga olingan *šad* leksemasi dastlabki turkiy davlatlardagi harbiy qo'shin boshlig'i, tobe hududlar noiblariga beriluvchi harbiy unvon sifatida ko'zga tashlanadi: *"özüm Tarduš bodun üzä šad ärtim* – o'zim Tardush xalqi ustidan shad edim" (KT, 17); *"ulayu šadapït bäglär ... ataman tarqan, Tonyuquq, boyla baγa tarqan* – keyin shadapit beklar ... ataman Tarxon, To'nyuquq, Bo'yla Bag'a Tarxon" (BX, 14). Shuningdek, To'nyuquq matnida yetti yuz kishini birlashtira olgan shaxs *šad* unvoni bilan yuritilishi aytiladi: *"yäti yüz kišig ... uduzuγma uluγï šad ärti* – yetti yuz kishini uyushtiradigan ulug'i shad edi" (To'n, 5-6). Istiloh To'las Shadning balbalida asar nomi (*Tolus Šad* shaklida) bilan tilga olinadi. Xoqonzodalar muayyan hudud yoki qavmga mas'ul etib tayinlanganda ularga *šad* unvoni berilgan. Ushbu fikrni quyidagi parcha dalillaydi: *"äki oγulïma: yabγu: šad at bärtim* – ikki o'g'limga *yabg'u* va *shad* unvonini berdim" (MCh, 19). Ushbu unvondorlar qo'l ostidagi qabilalarning nomi mazkur unvon nomi bilan birga ishlatilgan. Masalan*, "sü baši Inäl qaγan Tarduš šad barzun tädi* – lashkarboshi Inal xoqon Tardush shadi borsin, dedi" (To'n, 31). *šad*lar turli darajada mustaqillikka ham ega bo'lishgan. "Xitoy yilnomalarida ashina turklarining kelib chiqishi bilan aloqador bir afsonaga ko'ra, Tukyue (turk)larning ajdodlaridan birining nomi *Natuli*

shad edi. Natulidan keyin taxtga uning kichik xotinining o‘g‘li keladi va u ham o‘ziga *Asyan shad* unvonini oladi” [34].

Shuningdek, bitiglarda *šadapït* istilohi bilan anglashilgan unvon ham qayd etiladiki, u asosan “qanotdagi harbiy amaldor”[35] ma’nosida tilga olinadi: *“ulayu šadapït bäglär ... ataman tarqan, Tonyuquq, boyla baya tarqan*” (BX, 14). Ushbu unvonli amaldorlar har doim oliy hukmdorning yonidan o‘rin olgan: *“Sabïmïn tükäti äšidgil: ulayu ini yigünüm, oγlanïm, biriki oγušum bodunum, biriyä šadapït bäglär* – So‘zimni tugal eshitgil! Keyinimdagi ini, jiyanim, o‘g‘il(lar)im, ittifoq urug‘im – xalqim, o‘ngdagi shadapit beklar, so‘ldagi tarxonlar, buyruq beklari” (KT, 1). Ushbu unvon ilk marta xoqonlik tarixiga tegishli dastlabki manbalardan bo‘lmish sug‘d tilida bitilgan Bugut bitigtoshida *š’δpyt* shaklida tilga olingan (B, II-2). “V.Radlov ushbu so‘zni *šad-apa-t*, A.Gaben esa *šad-pit* shaklida o‘qiydi (*-pit* ni forscha *-pati* bilan aloqalantiradi)” [36]. S.Malov Kul Tegin bitigtoshidagi *šadapït bäglär* birikmasini *shad va apa boshlig‘i*, Bilga xoqon bitigtoshidagi shunday birikmani *shadapit begi* shaklida o‘giradi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, bitigtoshlar matnidagi leksemalar genealogik jihatdan o‘rganish natijasida o‘z va o‘zlashma qatlamga doir istilohlar qo‘llanish darajasi belgilanib, ularning asosiy qismi o‘z qatlamga tegishli ekani ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, bitigtoshlardagi bevosita harbiy ish bilan bog‘liq barcha terminlarning o‘z qatlamga oidligi, ayni chog‘da o‘zlashma qatlamga tegishli leksemalarning salmoqli ulushini unvon va lavozim nomlari tashkil qilishi qadimgi turklar harbiy ish va mudofaa borasida o‘z an’anaviy tizimiga ega bo‘lganligi, unvonlar borasida yondosh yirik sulolalar tizimidan muayyan darajada ozuqalanganini ko‘rsatadi.

Адабияттар:

1.Memmedli Y. Eski türkçe şahıs adları ve unvanları... – S. 101.

2. Şirin H. Kül Tigin yazıtı... 261

3. Gabain A. V. Alttürkische Grammatik… – S. 345; Haussig H. V. Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker, – Byzantion. VIII, 1954. – S. 426; Karl H. Menges. The Turkic Languages ... 1968. – S. 169.

4. Doerfer G. Türkische und mongolische… – S. 207-210.

5. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue ... – S. 141-142.

6.Ko‘k turk davri bitiglaridan bo‘lgan Ixe Ashata bitigi Altun Tamgan Tarxonning maqbarasiga tegishli ikkita toshning uch qismiga yozilgan qabr yodgorligidir. qar. Orçun Ünal. İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi. Bilig, 2015. – S. 271-294.

7. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue… 1903. – S. 24, 52.

8. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**...** – S. 255.

9. Doerfer G. Türkische und Mongolische ... – S. 217

10. Golden P. B. Hazar Çalışmaları... – S. 215.

11. Bazin L. Pre-Islamic Turkic Borrowings in Upper Asia, Diogenes 43/3, 1995. – P. 35-44.; Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил ... – Б. 119.

12. Şirin H. Kül Tigin yazıtı... – S. 258.

13. Clauson G. An Etymological Dictionary ... *– **P. 417.***

14. Ecsedy H. Çin Menşeli Eski Türk Unvanları, Türkçeye çev.: E. B. Özbilen, Türk Dünyası Araştırmaları, 1996. – S. 188

15. Mackerras C. Uygurlar, Türkçeye çev.: Ş. Tekin, Erken İç Asya Tarihi. – Istanbul: İletişim, 2003. – S. 433.

16. Erhan A. Yenisey yazıtlarında geçen unvanlar ve unvan niteleyicileri. – Malatya, 2011. – S. 14.
17. Bazin L. Pre-Islamic Turkic Borrowings in Upper Asia, Diogenes 43/3, 1995. – P. 39.
18. Ecsedy H. Çin Menşeli Eski Türk Unvanları... – S. 188.
19. ***Clauson G.*** An Etymological Dictionary of … ***– P. 417.***
20. Bu uchun qarang: ДТС, 156; Tekin T. Kuzey Moğolistan'da yeni bir uygur anıtı: Taryat (Terhin) kitabesi, Belleten XLVI/184, 1983. – S. 836.; Orhon Türkçesi Grameri, – Ankara: Sanat Kitabevi, 2000. – S. 242.; Şirin User H. Köktürk ve Ötüken uygur... – S. 258.; Aydin E. Uygur Kağanlığı Yazıtları, – Konya: Kömen, 2011. – S. 160-161.
21. Mehmet Ö. Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3) Türk Dilleri Araştırmaları 9, – Tokyo, 1999. – S. 64.
22. Clauson G. Tryjarski E. The Inscription at Ikhe Khushotu, Rocznik Orientalistyczny, 34/l, – Vvkrszava, 1971. – P. 13.
23. Ölmez M. EskiTürkYazıtlarında... – S. 184-185.
24. Donuk A. Eski türk yazıtlarındakı ... – S. 18.
25. Бобоёров Ғ. Ўзбек тили тарихи. Т. – Фан. 2022. – Б.85.
26. Shahar birinchi marta X asrda "Tabariylar tarixi"da "Isfara" deb nomlangan. Агеенко Ф. Л. – Исфара // Словарь собственных имён русского языка. Ударение. Произношение. Словоизменение. – М.: Мир и Образование. – Оникс, 2010. – С. 880.
27. Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları, I. – Ankara: TTK, 1986. – S. 174.
28. Odabaşı Z. Türk Devletlerinde Kullanılan ... – S. 181
29. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**...** – S. 87.
30. Pritsak O. Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources, Journal of Turkish Studies, Niġuča Bičig: Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves, S. 9, 1985. – S. 205-211.
31. Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Согдийская надпись из Бугута. – М.: Наука, ГВРЛ, 1971. – С. 121-146.
32. Şirin H. Kül Tigin yazıtı ... – S.210
33. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**...** – S. 216.
34. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах... – С. 221; Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre... S. 15-16; Taşağıl A. Gök-Türkler. I... – S. 11; Бобоёров. Ғ. Ғарбий Турк хоқонлиги... – Б. 103.
35. Donuk A. Eski Türk devletlerinde ... – S. 2–60; Gömeç S. Kök Türkçe yazılı belgelerde ...– S. 129-142.
36. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri... – S. 42.

УДК 33.336

Жанузаков Б.Ш., *к.э.н., доцент*
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова
Куванычбек уулу Омүрбек, *магистрант*
МНУ им. К.Ш.Токтомаматова

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В статье анализируются цифровые технологии, имеющие приоритетное значение для экономического развития Кыргызской Республики. Представлено всестороннее исследование состояния цифровой экономики в стране, а также рассмотрена программа «Цифровой Кыргызстан 2019-2023» как ключевое направление экономического развития. Определены перспективы дальнейшей цифровизации экономики. Кыргызская Республика располагает всеми необходимыми условиями для реализации цифрового потенциала и ускорения темпов цифровой трансформации. Для успешной реализации программы «Цифровая экономика Кыргызской Республики» требуется увеличение финансирования научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, а также повышение квалификации специалистов в сфере высоких технологий.

Ключевые слова: цифровая экономика; информационно-коммуникационные технологии; эффекты трансформации; показатели цифровой экономики; инновации; рост цифровой экономики; глобальное информационное пространство; Интернет.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА САНАРИПТИК ЭКОНОМИКАНЫН АБАЛЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕКТЕРИ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүүсүндө артыкчылыктуу мааниге ээ болгон санариптик технологиялар изилденген. Кыргыз Республикасындагы санариптик экономиканын абалына комплекстүү изилдөө жүргүзүлүп, өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүндөгү артыкчылыктуу багыт катары "Санариптик Кыргызстан 2019-2023" программасына талдоо жүргүзүлүп, экономиканы санариптештирүүнүн өнүгүү келечеги аныкталды. Кыргыз Республикасында санариптик потенциалды андан ары ишке ашыруу жана экономиканы санариптештирүү темпин тездетүү үчүн бардык зарыл өбөлгөлөр бар. "Кыргыз Республикасынын санариптик экономикасы" программасын ишке ашырууда илимий-изилдөөчүлүк иштеп чыгууларды каржылоонун көлөмү көбөйтүлүүгө, жогорку технологиялар чөйрөсүндө кадрларды даярдоо жакшыртылууга тийиш.

Ачкыч сөздөр: санариптик экономика; маалымат жана байланыш технологиялары; трансформациялык эффектилер; санариптик экономиканын көрсөткүчтөрү; инновациялар; экономикалык өсүш; глобалдуу маалыматтык мейкиндик; интернет.

THE STATE AND PROSPECTS OF THE DIGITAL ECONOMY DEVELOPMENT IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The article discusses digital technologies that have a high priority for the economic development of the Kyrgyz Republic. A comprehensive analysis of the state of the digital economy has been carried out, key areas of development have been identified within the framework of the

Digital Kyrgyzstan 2019-2023 program, and prospects for the digitalization of the economy have been outlined. The Kyrgyz Republic has all the necessary prerequisites for further realizing its digital potential and accelerating the digital transformation of the economy. The effective implementation of the Digital Economy of the Kyrgyz Republic program requires increased funding for research and development, as well as advanced training in the field of high technology.
Keywords: digital economy; information and communication technologies; transformational effects; indicators of the digital economy; innovation; growth of the digital economy; global information space; Internet.

Введение. Распространение цифровых инноваций началось в 1960-х годах, когда основной акцент делался на автоматизацию существующих технологий и бизнес-процессов. Во второй половине 1990-х годов последовал этап глобального внедрения интернета и мобильной связи. В настоящее время развитие технологической инфраструктуры и использование больших данных способствуют не только расширению доступа к интернету для миллионов пользователей, но и интеграции разнообразных цифровых услуг, продуктов и систем в единую киберфизическую среду. Масштабы развития цифровой экономики сопоставимы с промышленной революцией XVIII и XIX веков, которая радикально изменила мировой порядок и стимулировала быстрый экономический рост.

Согласно одному из отчетов Всемирного банка, «цифровая экономика (в широком смысле этого слова) — это система экономических, социальных и культурных отношений, основанная на использовании цифровых информационных и коммуникационных технологий». Несмотря на множество интерпретаций термина «цифровые технологии», это понятие остается расплывчатым. Чаще всего цифровая экономика понимается как совокупность экономических и социальных видов деятельности, обеспечиваемых информационными и коммуникационными технологиями, такими как интернет, мобильная связь и сенсорные сети, включая связь, финансовые операции, образование, развлечения и другие виды бизнеса, основанные на компьютерах, смартфонах и других устройствах. Термин «цифровая экономика» был введен в 1995 году Николасом Негропонте из Массачусетского университета, но его значение остается неясным для различных групп исследователей. Программа, утвержденная Указом Президента Кыргызской Республики № 2 от 14.12.2018 на 2019-2027 годы, содержит определение цифровой экономики. В ней говорится: «Цифровая экономика — это экономическая деятельность, в которой ключевым фактором производства являются цифровые данные. Обработка больших объемов и использование результатов анализа, по сравнению с традиционным управлением, может значительно повысить эффективность производства, технологий, оборудования, хранения, продаж и доставки товаров и услуг».

Цифровая экономика представляет собой систему экономических, социальных и культурных отношений, реализуемых с использованием цифровых информационно-коммуникационных технологий. Она направлена не только на создание условий для появления новых цифровых технологий, но

и на внедрение инновационных моделей организации бизнеса, торговли, логистики и производства. Цифровые технологии трансформируют операционные модели компаний, особенно в банковском и телекоммуникационном секторах, способствуя повышению эффективности инвестиций и открытию новых возможностей. В ЕАЭС доля цифровой экономики в ВВП составляет приблизительно 3%, или 85 миллиардов долларов. По данным компании Roland Berger, цифровая трансформация европейской промышленности может создать добавленную стоимость в 1,25 триллиона евро к 2026 году. Глобальные тенденции свидетельствуют о неизбежности перехода к цифровой экономике, что обусловлено современными требованиями. В Кыргызской Республике развитие и рост цифровой экономики в значительной степени зависят от правовой и нормативной базы.

В частности, одна IT-компания представляла Кыргызстан на 5-м Московском международном форуме «Открытые инновации», который проходил в 2016 году в технопарке «Сколково». Кроме того, кыргызские IT-специалисты известны своим высоким профессионализмом на мировом рынке оффшорного программирования. Также стоит отметить, что в настоящее время в республике работает около 60 интернет-магазинов, и наличие надежной системы электронных платежей является мощным стимулом для их роста. Ведется разработка и внедрение элементов цифрового управления в государственных учреждениях. Экономика в горных регионах нашей страны развивается крайне слабо. Бизнес, как и сельское хозяйство, находятся в упадке. Международные исследования показывают, что уровень бедности в этих районах чрезвычайно высок. После распада СССР Кыргызстан унаследовал сеть геостационарных спутников, которые могли бы принимать искусственные спутники. Эти спутники являются национальной собственностью. Запуск этих спутников при поддержке инвесторов мог бы состояться в период перехода к новой технологической парадигме. Это, в свою очередь, обеспечило бы доступ к интернету, телевидению и услугам связи во всех наших труднодоступных регионах. Научно-технический прогресс определяет характер интеграционных процессов в современном мире. Если Кыргызстану не удастся построить новую экономику для активной молодежи с высокими зарплатами и наукоемким производством и услугами, страну ждет очередной виток архаизации. Такое производство должно основываться на университетах и научных достижениях. Неудача также может привести к эскалации политической напряженности. Цифровая трансформация страны является стратегически важным направлением. Внедрение электронного документооборота и государственных услуг способствует упрощению ведения бизнеса, в частности регистрации, а также сокращает время, затрачиваемое на взаимодействие с государственными учреждениями. Это оказывает положительное влияние на валовой внутренний продукт. Со временем значительное количество услуг может быть переведено в онлайн-формат. В качестве примера можно привести регистрацию индивидуального

предпринимателя с помощью мобильного телефона в Москве. В настоящее время Кыргызстан сталкивается с трудностями полного перехода к цифровой экономике из-за сокращения высокотехнологичных отраслей и утраты квалифицированных кадров. В связи с этим необходимо определить ключевые направления, позволяющие эффективно использовать текущую рыночную ситуацию. Одним из таких направлений может стать участие отечественных программистов в разработке программного обеспечения для стран-членов ЕАЭС.

Переход к цифровой экономике помог бы исключить домашних работников в России из «черного списка». Трудовая миграция сегодня является, по сути, движущей силой экономики. Благодаря этой деятельности в Кыргызстане расширились авиационная отрасль и банковский сектор. Рост электронных платежных систем, таких как Visa, также во многом обусловлен увеличением денежных переводов от мигрантов. Что касается ЕАЭС, вступление в экономический союз упростило многие процедуры для наших работников. Однако проблемы всё ещё остаются, например, «чёрный список». Люди попадали в него в основном из-за незнания условий проживания и работы в России. Поэтому реализация таких проектов, как «Таза Коом», поможет избежать подобных трудностей в будущем. По крайней мере, в том смысле, что интернет будет доступен даже жителям самых отдалённых уголков нашей страны. Они смогут заранее найти всю необходимую информацию. Переход к цифровой экономике требует выполнения ряда условий, включая целенаправленные долгосрочные инвестиции в образование, усиление внимания к естественнонаучным дисциплинам, развитие социальной ответственности и внедрение новых образовательных стандартов для высшего образования. Важно также инвестировать в инфраструктуру цифровой экономики, такую как широкополосный интернет, связь 5G и информационно-коммуникационные технологии, а также в создание интеллектуальных киберпродуктов для управления цифровой экономикой в интересах государства. Особое значение имеют защита информационных ресурсов, обеспечение кибербезопасности и формирование законодательной базы, способствующей глобализации рынка и прозрачности границ.

Преимущество также получили станции по продаже машин и тракторов, торгово-логистические центры и сельскохозяйственные кооперативы. Налог на добавленную стоимость для переработчиков сельскохозяйственной продукции отечественного производства был снижен на 80%. Приоритет отдавался инвестиционным проектам, создающим новые рабочие места. Был запущен ряд промышленных предприятий по хранению, сортировке, упаковке и переработке сельскохозяйственной продукции, а также текстильные и швейные фабрики и предприятия по производству строительных материалов. В общей сложности по регионам страны было создано более 200 новых предприятий.

Были построены четыре новые фитосанитарные лаборатории, а также отремонтированы и восстановлены 18 ветеринарных лабораторий, в которых установлено новое оборудование.

В Кыргызской Республике было сделано следующее:

- Начался масштабный перевод государственных услуг в электронный формат.
- к Тундук ;
- Проект «Безопасный город» стартовал.
- Запущены автоматизированные информационные системы «Единый реестр правонарушений и преступлений», «Единый реестр нарушений» и многое другое.

Кроме того, до 2026 года органы местного самоуправления будут ежегодно получать 50 миллионов сомов из республиканского бюджета на разработку генеральных планов.

Доноры и финансовые учреждения достигли соглашения об увеличении финансирования проектов регионального развития.

В течение трех лет на развитие инфраструктуры в нескольких приграничных районах будут выделены миллионы сомов для обеспечения безопасности и социально-экономического развития.

Внедрение цифровых технологий должно стать приоритетом в образовании, здравоохранении, туризме, сельском хозяйстве, телекоммуникациях, банковском деле, легкой промышленности и строительстве.

Необходимые условия для продвижения к цели «цифровой экономики» (перспективы):

- Целевые долгосрочные инвестиции в сектор образования (школы);

- усиление пропорции в пользу доли естественнонаучных дисциплин (математика, физика, химия и др.), которые являются основой для развития и будущих связей и работы в области новых цифровых технологий (примеры: Южная Корея, Сингапур и др.);

- содействие социальной ответственности за будущее страны.

Список литературы:

[1] Cagnin C., Havas A., Saritas O. Технологический анализ, ориентированный на будущее: его потенциал для преодоления разрушительных преобразований // Технологическое прогнозирование и социальные изменения. 2013, Vol. 80, [стр. 379-385.]

[2] Боден М., Каньнин С., Карабиас В., Хегеман К. Взгляд в будущее: время, когда ЕС должен решать глобальные проблемы // Объединенный исследовательский центр Европейской комиссии Институт перспективных технологических исследований Европейского союза, 2010, [с. 44.]

[3] Всемирный банк. 2016 год. Доклад о мировом развитии 2016 «Цифровые дивиденды». 2016 год Документ о мировом развитии 2016 года «Цифровые дивиденды»]. (по состоянию на 08.01.2018).

[4] Прогнозирование мира в 2018 году 29 декабря 2017 года. The Financial Times URL: https://www.ft.com/ (по состоянию на 08.01.2018).

УДК 339.137:658.7

***Жанузаков Б.Ш.**, к.э.н., доцент*
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова
***Бейшенкул уулу Амантур,** магистрант*
МНУ им. К.Ш.Токтомаматова

ЛОГИСТИКАЛЫК КОМПАНИЯНЫН АТААҢДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН БАШКАРУУ

Аннотация

Бул макалада логистикалык компаниянын атаандыштыкка жөндөмдүүлүгүн башкаруунун негизги аспектери талкууланат. Компаниянын рынокто туруктуулугуна таасир этүүчү негизги факторлор талдоого алынган, анын ичинде кызмат көрсөтүүлөрдүн сапаты, технологиялык өнүгүү, чыгымдарды оптималдаштыруу жана өзгөрүүлөргө көнүү. Барган сайын күчөгөн атаандыштык чөйрөдө компаниянын узак мөөнөтүү ийгили үчүн инновациялык чечимдерди киргизүүнүн маанилүүлүгү баса белгиленет.

Негизги сөздөр: логистика, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, башкаруу, оптималдаштыруу, санариптештирүү, автоматташтыруу, логистикалык процесстер, технология, рынок, инновация

УПРАВЛЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ КОМПАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные аспекты управление конкурентоспособностью логистической компании. Анализируется ключевые факторы, влияющие на устойчивость компании на рынке, включая качество услуг, технологическое развитие, оптимизацию затрат и адаптивность к изменениям. Подчеркивается значимость внедрения инновационных решений для долгосрочного успеха компании в условиях рустующей конкуренции.

Ключевые слова: логистика, конкурентоспособность, управление, оптимизация, цифровизация, автоматизация, логистические процессы, технологии, рынок, инновации

MANAGEMENT OG COMPETITIVENESS OF LOGISTICS COMPANY

Annotation

This article discusses the main aspects of managing the competitiveness of a logistics company. The key factors influencing the company's sustainability in the market are analyzed, including quality of services, technological development, cost optimization and adaptability to change. The importance of introducing innovative solutions for the long-term success of the company in an increasingly competitive environment is emphasized.

Key words: logistics, competitiveness, management, optimization, digitalization, automation, logistics processes, technology, market, innovation

Киришуу. Ааламдашуу жана атаандаштыктын күчөшү шартында логистикалык компаниялар базарда суроо-талапка ээ болуу үчүн процесстерин үзгүлтүксүз өркүндөтүүгө аргасыз. Логистикалык атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү анын ресурстарды натыйжалуу башкаруу, чыгымдарды оптималдаштыруу жана кардарларга жогорку сапаттагы кызматтарды сунуштоо жөндөмүнө жараша аныкталат. Бул изилдөөдө логистикалык

компаниянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн негизги факторлору, аларды жогорулатуу ыкмалары жана башкаруудагы заманбап тенденциялар каралат.

Ар бир уюмга ишенимдүү материалдык же каржылык агым керек. Мында логистика маанилүү функцияны аткарат. Анткени, менеджерлер материалдардын мүмкүн болушунча натыйжалуу жана өндүрүмдүү жылышын камсыз кылууга тийиш. Буга жетишүүнүн эң жакшы жолу – интеграцияланган логистикалык функцияны түзүү, башкача айтканда, материалдардын кыймылынын бардык аспектилерин көзөмөлдөгөн функцияны уюштуруу керек.[1] Логистикалык иштердин жыйынтыгы өтө маанилүү, анткени алар түздөн-түз кардарларды тейлөөгө, чыгымдарга жана уюмдун башка иш көрсөткүчтөрүнө таасир этет. Логистика уюмдун чегинен чыгып, аны бир жагынан сырткы жеткирүүчүлөр, экинчи жагынан кардарлар жана керектөөчүлөр менен байланыштырган уникалдуу позицияга ээ. Ошондуктан уюмдар мындан ары жөн гана өзүнүн ички бизнес түзүмдөрүн башкарбастан, камсыздоо чынжырынын бир бөлүгү катары кардарлардын суроо-талаптарын канааттандырууга багытталган иш алып баруусу шарт. Логистиканын ушундай кеңири мааниге ээ болушунан улам, айрым адистер аны “камсыздоо чынжырын башкаруу" куралы катары каршат. Логистикалык компания - жүктөрдү ташуу, сактоо жана бөлүштүрүү менен байланышкан процесстерди пландаштырган, башкарган жана аларды аткарган уюм. Ал жүктөрдү жөнөтүүчүдөн алуучуга натыйжалуу жеткирүү, маршруттарды оптималдаштыруу, чыгымдарды азайтуу жана жеткирүү убактысын көзөмөлдөөнү камсыздайт.

Бул тармак өтө динамикалуу өзгөрүп турат. Так жөнгө салынган операцияларды түзүү, суроо-талапка натыйжалуу жооп кайтаруу жана башка инновациялык ыкмалар логистиканын үзгүлтүксүз өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.
Логистика материалдардын жеткирүү жана сактоо процесстерине жооп берет, алар жабдуу чынжыры боюнча жылган сайын ыңгайлашуусу зарыл. Бул процесстерге кандай ишмердүүлүк түрлөрү катышат десек, анда эгерде материалдардын уюмдар боюнча жылышын көзөмөлдөөдө төмөнкү ишмердүүлүктөр адатта кирерин көрөбүз.

Камсыздоо жана сатып алуулар. Уюм аркылуу өтүүчү материалдык агым, адатта, камсыздоо бөлүмү жеткирүүчүгө сатып алуу буйрутмасын жөнөткөндө башталат. Бул камсыздоо бөлүмү керектүү жеткирүүчүлөрдү табат, алар менен буйрутманы аткаруунун шарттарын макулдашат, жеткирүүнү уюштурат, камсыздандыруу жана төлөм иштерин жүргүзөт, ошондой эле материалдардын өз убагында уюмга жеткирилишин камсыз кылуу үчүн зарыл болгон бардык чараларды көрөт. Мурда бул баскыч кеңсе иштерине көбүрөөк байланышкан. Азыр болсо, бул баскыч алдыңкы ишмердүүлүктөр менен маанилүү байланыш түзгөндүктөн, ага көбүрөөк көңүл бурулууда. Логистиканын изилдөө предмети болуп материалдык жана аларга тиешелүү агымдардын кыймылын оптималдаштыруу жана логистикалык процесстин катышуучуларынын ортосунда байланыштарды түзүү саналат.

Логистиканын максаты жалпысынан 7 эрежеде чагылдырылат. Алар:

1). Керектүү товар;
2). Керектүү убакта;
3). Керектүү жерге;
4). Минималдуу чыгымдар менен;
5). Керектүү сапатта;
6). Керектүү санда;
7). Материалдык агымдын керектүү керектөөчүсүнө жеткирилиши.

Эгерде бул эрежелер аткарылса, анда логистикалык ишмердүүлүктүн максаты ишке ашты деп саноого болот.

Логистиканы санариптештерүү жүк ташуу тармагы гана эмес, электрондук документ жүгүртүү катары да түшүнүү керек. Логистика товарларды сатып алууну, ташууну, сатууну жана сактоону, ошондой эле каржы жана маалыматтын коштолгон агымдарынын башкарууну камтыйт. Санариптик технологиялар, өз кезегинде, сатып алууларды жана жеткирүү чынжырларын башкарууга, сактоону оптималдаштырууга жана товарлардын кыймылы жана инвентиризацияны сатуучудан сатып алуучуга өткөрүп берүү жөнүндө маалыматты берүүгө жардам берет. Логистикалык компаниянын атаӊдаштыкка жөндөмдүүлүгүн башкарууда санариптештеруу программасы жардам бере алат. Төмөндөгү тизме менен биз логистикадагы атаӊдаштыкты көзөмөлдөсө болорун көрсөтөбүз:

1. Жабдуулардын токтоп туруусун кыскартуу жана өндүрүштун көлөмүн көбөйтүү;
2. Өндүрүштү долборлоо жана продукцияны керетөөчүгө жеткирүү процессин тездетүү;
3. Санариптик -визуалдык моделдөө;
4. Операциялардын ачык-айкындыгын деңгээлин жогорулатуу жана жеткирүү чынжырын башкаруу циклынын бардык мезгилинде чыгымдарды азайтуу;
5. Технологиялык операцияларды жүргүзүүдө энергиянын сарпталышын азайтуу; [3,128]

Логистикалык компаниянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жөндөмдүүлүгү – бул анын базарда ийгиликтүү иштеп, кардарларды тартуу жана туруктуу өсүштү камсыз кылуу жөндөмү. Анын негизги факторлору төмөнкүлөр:

- кызматтардын сапаты – жеткирүүнүн өз убагында болушу, жүктөрдүн коопсуздугу, жогорку деңгээлдеги тейлөө;
- кызмат көрсөтүү баасы– чыгымдарды оптималдаштыруу жана атаандаштыкка жөндөмдүү тарифтер;
- технологиялык камсыздо – логистикалык процесстерди башкаруу үчүн заманбап IT-чечимдерди колдонуу;
- ийкемдүүлүк жана ыңгайлашуу – суроо-талаптын жана базар шарттарынын өзгөрүшүнө ыкчам жооп кайтаруу жөндөмү;
- репутация жана кардарлардын ишеними – тейлөө сапаты жана ишенимдүүлүк.

Логистикалык компаниялар рыноктогу позициясын бекемдөө үчүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу үчүн төмөнкү стратегияларды колдонушу зарыл:

- логистикалык процесстерди оптималдаштыруу – кампа жана транспорт башкаруунун автоматташтырылган тутумдарын киргизүү;
- заманбап технологияларды колдонуу – санариптештирүү, блокчейн, жасалма интеллект аркылуу суроо-талапты алдын ала болжолдоо;
- чыгымдарды төмөндөтүү – оптималдуу маршруттарды тандоо, үнөмдүү транспорттук чечимдерди колдонуу;
- персоналды өнүктүрүү – кызматкерлерди окутуу, алардын квалификациясын жогорулатуу;
- кызматтарды дифференциациялоо – кардарларга ылайыкташтырылган уникалдуу кызматтарды сунуштоо;
- экологиялык жоопкерчилик – туруктуу логистикалык тажрыйбаларды колдонуу.

Учурда атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү башкаруунун заманбап өсүүсү колго алынууда.

Заманбап логистика рыногу инновациялык технологиялардын жана кардарлардын жаңы талаптарынын таасиринде өнүгүүдө. Негизги өнүгүү тенденциялары төмөнкүлөр:

- санариптик трансформация– Big Data жана IT колдонуу аркылуу логистикалык процесстерди жакшыртуу;
- автоматташтыруу жана роботташтыруу – дрондорду жана автономдуу транспортту колдонуу;
- гибриддик логистикалык моделдер – салттуу жана санариптик чечимдерди айкалыштыруу аркылуу натыйжалуулукту жогорулатуу;
- жашыл логистика – экологиялык таза транспорт каражаттарына өтүү жана көмүр кычкыл газынын бөлүнүшүн кыскартуу.[4]

Логистикалык компаниянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү тейлөө деңгээли, технологиялык өнүгүү жана ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгү сыяктуу бир катар факторлорго көз каранды. Заманбап шарттарда атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү ийгиликтүү башкаруу үчүн инновациялык чечимдерди киргизүү, процесстерди оптималдаштыруу жана кардарлардын муктаждыктарын эске алуу зарыл. Ушундай жол менен гана компания туруктуу өнүгүүнү камсыздап, базарда бекем позицияга ээ боло алат.

Изилдөөлөргө караганда, Кыргызстанда логистика акыркы жылдары активдүү өнүгүү баскычында десек болот, инфраструктуралык жана уюштуруучулук көйгөйлөрдү эске албаганда. Өлкөдө негизги жүк ташуу автотранспорт аркылуу жүргүзүлгөндүктөн, жерибиздин тоолуу рельефинен логистикалык чыгымдарды көбөйтөт. Кыргызстан көбүнчө Кытайдан келген товарларды кайра экспорттоодо логистикалык борбор катары колдонулат. Бул жагдай Кытай–Кыргызстан–Өзбекстан темир жолу долбоорун ишке ашуусу анын логистикасын өсүшүнө чоң ишеним арттырат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй негизги көйгөйлөр төмөнкүлөр деп табылды:

- инфраструктуранын жетишсиздиги;
- кампа жана логистикалык борборлордун аздыгы;
- бажы процедураларынын жайлыгы;
- санариптик логистиканын толук өнүкпөгөндүгү.

Бирок, учурдагы өлкөнүн логистикалык иштеринин динамикалык жылуулары анын өнүгүү перспективаларын белгилейт. Алар:

-эл аралык транспорттук коридорлорго интеграциялоо;
-темир жол долбоорлорунун ишке ашуусу;
-логистикалык хабдарды түзүү;
-санариптик башкаруу системаларын киргизүү;

Экономикада болуп жаткан белгиленген өзгөрүүлөргө карабастан, логистика жана анын потенциалы неоэкономикада ишмердүүлүктү уюштуруунун салттуу жана инновациялык формаларын ишке ашыруу менен байланышкан келечекти көрүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. В.П. Мельников, А.Г.Схиртладзе, А.К. Антонюк. Логистика. Учебник для СПО, 1995.- 287 с.

2. *Левкин, Г. Г. Логистика в торговых бизнес-системах: учебник* / Г. Г. Левкин. — Москва, Вологда: Инфра-Инженерия, 2024. — 228 с.

3. *Левкин, Г. Г. Основы логистики: учебное пособие* / Г. Г. Левкин. – 4-е изд. –. Москва ; Вологда: Инфра-Инженерия, 2021. – 240 с.

Балашова Е.Ю. Логистикада атаңдаштыкка жөндөмдүүлүктү башкаруу. - М,: Экономика, 2023

4.Портер М.Э. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов(1980)

5. Афанасенко И.Д., Борисова В.В. Экономическая логистика. – СПб.: Питер, 2012. – 432 с.

6. Логистика снабжения : учебник для бакалавриата и магистратуры / В. И. Сергеев, И. П. Эльяшевич ; под общ. ред. В. И. Сергеева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2015. — 524 с

7. Логистика и управление цепями поставок: Учебник. / Под ред. В.В. Щербакова. – М.: Юрайт, 2015. – 592 с.

Ж. Садыралиев *э.и.д, профессордун м.а.*
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ
Каныбекова А.У., *магистрант*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САЛЫК САЯСАТЫНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ӨРКҮНДӨТҮҮ ЖОЛДОРУ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасынын экономикасынын каржылык туруктуулугун камсыз кылууда жана мамлекеттик жөнгө салуунун негизги куралы катары салык саясатынын ролу каралат. Салыктык администрлөөнүн натыйжалуулугу бюджеттин толукталышына, мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатына жана калктын социалдык жыргалчылык деңгээлине түздөн-түз таасир этери көрсөтүлгөн. Кыргызстандагы салык саясатынын иштешинин өзгөчөлүктөрү талданган, анын курамына жалпы, жөнөкөйлөтүлгөн, патенттик жана өзгөчө салык режимдери кирет. Ошондой эле, анын өнүгүүсүнүн заманбап тенденциялары — санариптештирүү жана администрлөө механизмдерин өркүндөтүү сыяктуу багыттар белгиленген. Макаланын максаты — Кыргыз Республикасынын салык саясатын өнүктүрүүнүн концептуалдык багыттарын жана этап-этабы менен ишке ашыруучу механизмдерин аныктоо болуп саналат. Бул механизмдер салык системасынын натыйжалуулугун, ийкемдүүлүгүн жана ачыктыгын жогорулатууга багытталган. Алынган жыйынтыктар жана сунуштар салык саясатынын стратегиясын түзүүдө жана салыктык администрлөөнү өркүндөтүү чараларын иштеп чыгууда пайдаланылышы мүмкүн.

Негизги сөздөр: салык саясаты, Салык кодекси, салыктык администрлөө, салык салуу режими, санариптештирүү, ишкердик ишмердүүлүк, экономикалык өнүгүү.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается роль налоговой политики как ключевого инструмента государственного регулирования и обеспечения финансовой устойчивости экономики Кыргызской Республики. Показано, что эффективность налогового администрирования напрямую влияет на наполняемость бюджета, качество предоставляемых государственных услуг и уровень социального благосостояния населения. Проанализированы особенности функционирования налоговой политики Кыргызстана, включающей общий, упрощённый, патентный и специальные налоговые режимы, а также обозначены современные тенденции её развития, такие как цифровизация и совершенствование механизмов администрирования. Цель статьи заключается в определении концептуальных направлений и поэтапных механизмов развития налоговой политики Кыргызской Республики, направленных на повышение её эффективности, гибкости и прозрачности. Полученные выводы и предложения могут быть использованы при формировании стратегии налоговой политики и разработке мер по совершенствованию налогового администрирования в стране.

Ключевые слова: налоговая политка, налоговой кодекс, налоговое администрирование, режим налообложение, цифровизация, предпринимательская деятельность, экономическое развитие;

CURRENT STATE OF TAX POLICY OF THE KYRGYZ REPUBLIC, PROBLEMS AND WAYS OF IMPROVEMENT

Annotation

The article examines the role of tax policy as a key instrument of state regulation and ensuring the financial sustainability of the economy of the Kyrgyz Republic. It is demonstrated that the effectiveness of tax administration directly affects budget revenues, the quality of public services provided, and the level of social welfare of the population. The specific features of the functioning of tax policy in Kyrgyzstan are analyzed, including the general, simplified, patent-based, and special tax regimes. The study also outlines current development trends, such as digitalization and the improvement of administrative mechanisms. The purpose of the article is to identify conceptual directions and phased mechanisms for the development of the tax policy of the Kyrgyz Republic aimed at increasing its efficiency, flexibility, and transparency. The conclusions and recommendations obtained may be used in shaping the tax policy strategy and developing measures to improve tax administration in the country.

Keywords: tax policy, Tax Code, tax administration, tax regime, digitalization, entrepreneurial activity, economic development.

Киришүү. Салыктар мамлекеттин социалдык-экономикалык тутумунда өзгөчө орунду ээлейт, анткени алар анын каржылык туруктуулугун жана социалдык-экономикалык саясатты ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн аныктайт. Салыктык башкаруунун натыйжалуулугу түздөн-түз бюджеттин толукталышына, мамлекеттик кызматтардын сапатына жана коомдун жыргалчылык даражасына таасир этет. Тарыхый тажрыйба көрсөткөндөй, салык – ар бир мамлекеттин иштешинин ажырагыс элементи болуп саналат жана ал бюджеттин киреше бөлүгүн калыптандырууну, ошондой эле мамлекеттин жарандар алдындагы милдеттерин аткаруусун камсыздайт. Мамлекеттин салык саясаты – бул өкмөт тарабынан экономикалык жана социалдык максаттарга жетүү үчүн салыктар аркылуу жүргүзүлүүчү чаралардын жыйындысы. Ал салыктардын түрлөрүн, алардын чендерин, кимдер төлөй тургандыгын жана салыктык жеңилдиктерди белгилейт. Салык саясатынын негизги милдеттери – бюджетти толуктоо, экономиканы стимулдаштыруу, социалдык колдоо көрсөтүү, инфляцияны көзөмөлдөө жана туруктуулукту камсыз кылуу.

Изилдөөнүн актуалдуулугу Кыргызстан экономикасынын рыноктук трансформация шартында салык саясатын өркүндөтүү зарылчылыгы жана иш менен камсыздоодо, ИДПнын түзүлүшүндө чакан жана орто бизнестин ролунун жогорулашы менен шартталат. Мамлекеттик фискалдык кызыкчылыктар менен ишкердикти стимулдаштыруу ортосундагы тең салмактуулукка багытталган салык саясаты туруктуу экономикалык өнүгүүнүн маанилүү шарты болуп калууда. Бул макаланын максаты – салык саясатын өркүндөтүүнүн концептуалдык багыттарын жана анын натыйжалуулугун, ийкемдүүлүгүн жана заманбап экономикалык шарттарга ыңгайлашуусун жогорулатууга багытталган этап-этабы менен ишке ашырылуучу механизмдерин аныктоо болуп саналат.

Натыйжалар жана талкуу

Кыргыз Республикасынын Президентинин менчик укуктарын коргоого, ишкердикти жана инвестициялык ишмердүүлүктү колдоого багытталган Жарлыктарынын алкагында, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин экономиканы турукташтыруу жана нормативдик-укуктук базаны өркүндөтүү боюнча иш-аракеттер планына ылайык, 2022-жылдын 1-январынан тартып Кыргыз Республикасынын жаңы Салык кодекси күчүнө кирген. Анын кабыл алынышы улуттук экономиканын өнүгүү талаптарына шайкеш келген салык саясатын калыптандырууга жана салык мыйзамдарын системалуу реформалоого багытталган маанилүү этап болуп калды. Жаңы салык мыйзамынын негизги өзөгүн экономиканын модернизациясы жана диверсификациясы, жагымдуу инвестициялык чөйрөнү түзүү, ошондой эле айрым тармактар үчүн, өзгөчө чакан жана орто бизнес үчүн салык жүгүн азайтуу түзөт.

Мындайча айтканда, Салык кодексинин жаңы редакциясынын кабыл алынышы мамлекеттин натыйжалуу, тең салмактуу жана стимулдаштыруучу салык тутумун түзүүгө болгон умтулуусун чагылдырат. Бул өз кезегинде улуттук экономиканын туруктуу өнүгүшүн жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттырууга өбөлгө түзөт. Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын салык системасы көп деңгээлдүү түзүлүшкө ээ болуп, ага жалпы мамлекеттик жана жергиликтүү салыктар кирет. Бул түзүлүш республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин киреше базасын камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Негизги жалпы мамлекеттик салыктарга киреше салыгы (10%), сатуу салыгы (ишмердүүлүк түрүнө жараша 1%дан 5%га чейин), кошумча нарк салыгы (12%) жана продукция көлөмүнө жараша эсептелүүчү акциздер кирет. Жергиликтүү бюджеттер болсо мүлк салыгынын, жер салыгынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан белгиленүүчү бир катар жыйымдардын эсебинен түзүлөт [1].

Учурда Кыргыз Республикасында салык төлөөнүн бир нече режими иштейт, алардын ар бири ишкердиктин көлөмүн жана мүнөзүн эске алат:

- **Жалпы режим** – киреше салыгын, КНСти, сатуу салыгын жана башка милдеттүү төлөмдөрдү камтыйт;
- **Жөнөкөйлөштүрүлгөн режим** – бирдиктүү салык негизинде чакан жана орто бизнес үчүн (жылдык жүгүртүүсү 30 млн сомго чейин) колдонулат, бир нече салыкты алмаштырып, бухгалтердик эсепти жөнөкөйлөштүрөт;
- **Патенттик система** – өзгөчө ишмердүүлүк түрлөрүнө (кызмат көрсөтүү, чекене соода, коомдук тамактануу) колдонулат, бул жерде ишкерлер белгиленген өлчөмдө салык төлөшөт;
- **Өзгөчө салык режимдери** – эркин экономикалык аймактарда, Жогорку технологиялар паркында жана инновациялык секторлордо иштеген субъекттер үчүн каралган [1].

Салык саясатынын маанилүү багыттарынын бири – артыкчылыктуу тармактарды стимулдаштыруу. Жеңил, тамак-аш, энергетика жана кайра

иштетүү өнөр жайларында, ошондой эле экспортко багытталган жана инновациялык ишканалар үчүн бир катар салыктык жеңилдиктер каралган. Алар мүлк салыгынан, жер салыгынан, киреше салыгынан жана сатуу салыгынан бошотуу түрүндө берилет. Бул тармактардагы жаңы ишканалар үчүн киреше салыгынын төмөндөтүлгөн чени – 5% деңгээлинде белгиленген.

Мындан тышкары, жаңы Салык кодекси жогорку технологиялык тармактарды жана экологиялык жактан таза өндүрүштү өнүктүрүүгө багытталган атайын салыктык жеңилдиктерди да камтыйт. Мисалы, Жогорку технологиялар паркындагы резиденттер программалык камсыздоону иштеп чыгуу жана IT кызматтарын экспорттоо боюнча киреше салыгынан, сатуу салыгынан жана КНСтен бошотулат; электромобиль жана электробус өндүрүү менен алектенген ишканалар КНС төлөөдөн бошотулат; эркин экономикалык аймактардын субъекттери үчүн толук салыктык бошотуу режими сакталат.
Жүргүзүлгөн реформалар жана Салык кодексинин жаңы редакциясынын кабыл алынышы Кыргыз Республикасынын салык системасынын өнүгүшүндө жаңы этапты белгиледи. Бул реформалар фискалдык натыйжалуулук менен экономикалык стимулдаштыруу ортосундагы тең салмактуулукка жетүүгө багытталган. Акыркы жылдары салыктык администрлөөдө санариптик куралдардын ролу артты, салыктык жол-жоболордун ачыктыгы жогорулады жана салык төлөөчүлөр үчүн электрондук кызматтардын спектри кеңейди [2].

Мунун баары салыктык башкаруунун административдик чыгымдарын кыскартууга жана салыктардын жыйналуусун жакшыртууга өбөлгө түзөт.

Ошол эле учурда, оң өзгөрүүлөргө карабастан, өлкөнүн салык системасы дагы эле бир катар структуралык жана институционалдык көйгөйлөргө туш болууда. Демек, жүргүзүлгөн реформаларга карабастан, мамлекеттик салык саясатынын актуалдуу милдети катары өндүрүштү стимулдаштырууга, инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүгө жана өлкөнүн инвестициялык жагымдуулугун жогорулатууга багытталган тең салмактуу салык системасын калыптандыруу маселеси калууда.

Кыргыз Республикасынын Салык кодексине киргизилген өзгөртүүлөр, бир жагынан, салык мыйзамдарын колдонуу процессин татаалдаштырса, экинчи жагынан, салык системасынын ачыктыгын жогорулатууга жана аны эл аралык стандарттарга ыңгайлаштырууга өбөлгө түздү. Акыркы жылдардагы реформалар салыктык администрлөөнү санариптештирүүгө, салыктардын жыйналуусун жогорулатууга жана бизнеске болгон административдик басымды азайтууга багытталган. Дүйнөлүк банктын жана PwC компаниясы даярдаган *Paying Taxes* аттуу эл аралык отчеттун маалыматына ылайык, 2010-жылдардын башында Кыргызстан салыктарды төлөө жеңилдиги боюнча рейтингде төмөнкү орундардын бирин ээлеген [7]. Бирок электрондук эсеп-фактураларды киргизүү, салыктык жол-жоболорду автоматташтыруу жана онлайн-декларациялоо сыяктуу ырааттуу реформалардын натыйжасында өлкө өз көрсөткүчтөрүн жакшырткан. Мисалы, 2012-жылы Кыргызстан болжол менен 80-орунда болсо, 2020-жылга келгенде 180ден ашык өлкөнүн ичинен 60-орундун тегерегине көтөрүлгөн.

Салыштыруу үчүн: эң жагымдуу салык режимине ээ өлкөлөрдө — Бириккен Араб Эмираттарында, Катарда жана Сауд Арабиясында — жалпы салык жүгү 20%дан ашпайт, ал эми салыктарды төлөөгө кеткен убакыт жылына 20 сааттан аз. Кыргызстанда болсо салыктык жүктүн жалпы көлөмү ички дүң өнүмдүн (ИДӨ) 30–32% тегерегинде бааланат, ал эми салыктык милдеттемелерди аткарууга кеткен убакыт 200 саатка чейин жетет. Бул көрсөткүч салыктык администрлөөнү жөнөкөйлөтүүдө дагы мүмкүнчүлүктөр бар экенин көрсөтөт [7].

Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин адистеринин баалоосу боюнча, өлкөнүн экономикасына болгон салыктык жүк орто эсеп менен КМШ өлкөлөрүнүн деңгээлине жакын. Мисалы, Казакстанда ал 27% тегерегинде, Россияда – 34%, ал эми ЭЫДӨ (ОЭСР) өлкөлөрүндө – 34–35% чамасында. Демек, Кыргызстан орточо салык жүгү бар мамлекеттердин катарына кирет жана натыйжалуу салыктык башкаруунун шартында бул инвестицияларды тартууга жана ишкердик активдүүлүктү өнүктүрүүгө өбөлгө боло алат. Жалпы салык ченинин көрсөткүчү салык системасынын натыйжалуулугунун индикатору катары каралат. Ал экономикада түзүлгөн кошумча нарктын ичиндеги салык төлөмдөрүнүн үлүшүн чагылдырат. Кыргыз Республикасынын Каржы министрлигинин маалыматына ылайык, бул көрсөткүч 30–35% чегинде өзгөрүп турат, бул болсо «салыктык тузак» деп аталган кубулуштун алдын алууга мүмкүндүк берет, анткени ашыкча салык жүгү ишканалардын инвестициялык активдүүлүгүн басаңдатат.

Жалпысынан алганда, Кыргыз Республикасынын салык саясатынын өнүгүү динамикасы татаал жана бөлүкчөлүү моделден — санариптештирүүгө негизделген, ачык жана натыйжалуу системага өтүүнү көрсөтүүдө. Бул эл аралык тенденцияларга шайкеш келип, улуттук экономиканын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзөт. Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарына 2021-жылкы Салык кодексинин кабыл алынган учурдан тартып киргизилген өзгөртүүлөрдү талдоо көрсөткөндөй, алардын көбү салык системасынын фискалдык функциясын күчөтүүгө, башкача айтканда, мамлекеттик бюджетке туруктуу жана өсүүчү кирешелерди камсыз кылууга багытталган. Ошол эле учурда, салыктардын фискалдык жана стимулдаштыруучу функцияларынын ортосундагы тең салмактуулук толук сакталган эмес: салыктардын жыйналуусунун көбөйүшү көп учурда ишкердик активдүүлүктү жана инвестициялык жагымдуулукту стимулдаштыруунун эсебинен жүзөгө ашууда.

Салыктык администрлөөнү өркүндөтүү боюнча чаралар көрүлүп жатканына карабастан, Кыргыз Республикасынын учурдагы салык системасы дагы деле терең реформалоону талап кылат. Ал экономикалык өсүштү камсыз кылуу жана реалдуу секторду өнүктүрүү боюнча милдеттерин толук көлөмдө аткара албай, негизинен фискалдык басым куралы бойдон калууда [3]. Ошентип, Кыргыз Республикасынын салык саясаты азырынча негизинен мамлекеттик бюджеттин толукталышы боюнча кыска мөөнөттүү максаттарга

багытталып, экономикалык активдүүлүктү жана ишкердикти өнүктүрүүнүн маанилүү аспабы катары өз мүмкүнчүлүгүн толук ача алган жок.

Кыргызстандын салык саясатынын азыркы багыттары жана көйгөйлөрү

Салык саясатынын негизги көйгөйлөрүнүн бири болуп салык жүгүн тең эмес бөлүштүрүү маселеси эсептелет. Анын олуттуу бөлүгү мыйзамды так сактаган аз сандагы ишканалардын мойнуна түшөт, ал эми айрым экономикалык тармактар көптөгөн салыктык жеңилдиктерден пайдаланууда же салыктан качуу практикасын колдонушат. Мындай диспропорция ишкердик жүргүзүүдө тең эмес шарттарды жаратып, адилет атаандаштык принциптерин бузат. Мындан тышкары, салыктык милдеттенмелерди минималдаштырууга жол берген укуктук жана административдик боштуктардын болушу көмүскө экономиканын сакталышына өбөлгө түзүүдө. Улуттук статистикалык комитеттин баалоосу боюнча, анын көлөмү ички дүң өнүмдүн (ИДӨ) болжол менен 40 пайызын түзөт.

Салыктык башкарууну жакшыртуу боюнча көрүлүп жаткан чараларга — процесстерди санариптештирүү, электрондук эсеп-фактуралар системасын киргизүү, онлайн-кассалык аппараттарды жана «Салык» платформасын ишке киргизүүгө — карабастан, жетишилген натыйжалар азырынча чектелген мүнөзгө ээ. Түз жана кыйыр салыктардын ортосунда тең салмактуулук сакталбай келет, салыктык жол-жоболордун ачыктыгы жетишсиз, ошондой эле салык төлөөчүлөрдүн ыктыярдуу түрдө өз милдеттерин аткарууга болгон мотивациясы төмөн бойдон калууда. Бул факторлор фискалдык натыйжалуулуктун төмөндөшүнө, бюджеттик кирешелердин жетишсиздигине жана бизнес менен мамлекеттин ортосунда ишенимдин алсыздыгына алып келүүдө. Мындан тышкары, салыктык жеңилдиктердин тең эмес бөлүштүрүлүшү дагы олуттуу көйгөй бойдон калууда. Айрым тармактар мамлекеттик колдоого ээ болгону менен, чакан ишкердиктин көптөгөн сегменттери преференциялар зонасынан тышта калууда. Бул алардын өсүшүнө жана модернизациясына тоскоолдук жаратат.

Жыйынтык

Кыргыз Республикасынын салык системасы жалпыга тиешелүү жана атайын салыктык режимдерди айкалыштырып, ишкерлерге өз ишмердүүлүгүнө ылайыктуу режимди тандоого мүмкүнчүлүк берет. Акыркы жылдары өкмөт системаны заманбапташтырууга, анын ичинде санариптештирүүгө жана артыкчылыктуу тармактар үчүн салыктык жеңилдиктерди киргизүүгө багытталган бир катар кадамдарды жасады. Ошентсе да, айрым көйгөйлөр — эмгек акы фондунун жогорку жүгү, администрлөөнүн татаалдыгы, көмүскө экономиканын үлүшү жана укуктук туруксуздук — системалуу чечүүнү талап кылат.

Кыргызстанда салык системасынын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн төмөнкү чаралар зарыл:

- салыктык жол-жоболорду санариптештирүүнү улантуу жана региондордо электрондук кызматтарга жеткиликтүүлүктү кеңейтүү;

- расмий жумуш менен камсыздоону стимулдаштыруу максатында эмгек акы фондунан алынуучу жүктү азайтуу;
- салык мыйзамдарынын туруктуулугун камсыз кылуу;
- чакан жана орто бизнес үчүн даректүү колдоо чараларын иштеп чыгуу.

Ошентип, Кыргызстандын салык саясатынын мындан аркы өнүгүүсү мамлекеттин фискалдык кызыкчылыктары менен катар, ишкердиктин туруктуу өсүшү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталышы керек. Бул узак мөөнөттүү келечекте улуттук экономиканын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн бекемдөөгө өбөлгө түзөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1.Налоговый кодекс Кыргызской Республики (с изменениями и дополнениями на 2023–2025 гг.).

2.Алиев, Б.Х. Теория и история налогообложения: учеб. пособие / Б.Х. Алиев, А.М. Абдулгалимов, М.Б. Алиев. – М.: Вузовский учебник, 2008. – 240 с..

3.Зотиков, Н.З. Роль косвенного налогообложения в формировании доходов бюджетов / Н.З. Зотиков // Экономика и право. – Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова. – Чебоксары, 2015. – №1. – С. 9-14.

4. Зотиков, Н.З. Налоговая система России: проблемы и перспективы реформирования Н.З. Зотиков // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 9, №3 (май - июнь 2017) http://naukovedenie.ru publishing@nau

5.Рысбаева А.К., Карабекова А.К., Шайлообеков Ж.Ш. Налогообложение электронной коммерции // Актуальные вопросы современной экономики. – 2022. – №5. – С. 692–704.

6. Рысалиева М.Ш. О некоторых тенденциях в налоговой системе Кыргызской Республики №4. Международный научный электронный журнал International journal of professional science, 30-37

7. PricewaterhouseCoopers; The World Bank Group. Уплата налогов 2010. Международный обзор (Paying Taxes 2010. The Global Picture). — Лондон: PwC, 2010. — 120 с.

УДК:634.51

Молдомусаева А.Ж., *улук окутуучу*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Расулжанова М.З., *магистрант*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖАҢГАК ТОКОЙЛОРУНУН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ ЖАНА АНЫ ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ

Аннотация

Кыргызстандын жаңгак токойлору дүйнөдөгү сейрек кездешүүчү табигый экосистемалардын бири болуп, биологиялык ар түрдүүлүккө жана региондун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө чоң салым кошот. кыркы жылдары бул токойлордун абалы климаттын өзгөрүшү, мыйзамсыз кыюулар, түшүмдү туура эмес жыйноо жана жайыт жүктөмүнүн жогорулашы сыяктуу факторлордон улам начарлап жатат. Натыйжада жаңгак дарактарынын жашаруусу начарлап, токойлордун аянты кыскарууда. Токойлорду коргоо жана калыбына келтирүү үчүн комплекстүү иш чаралар талап кылынат. Анын ичинде жергиликтүү жамааттарды тартуу, туруктуу токой пайдаланууну киргизүү, көчөттөрдү отургузуу, селекциялык иштерди күчөтүү жана мониторинг системасын жакшыртуу маанилүү. Ошондой эле мамлекеттик колдоо жана илимий негизделген башкаруу ыкмалары жаңгак токойлорунун узак мөөнөттүү сакталуусун камсыздайт. Токойлорду калыбына келтирүү климаттын өзгөрүүсүнүн кесепеттерине каршы күрөшүү, жергиликтүү калктын жашоо сапатын жакшыртуу, биоартүрдүүлүктү сактоо жана эрозияга каршы аракеттенүү үчүн натыйжалуу чечим болуп саналат.

Негизги сөздөр: токой, экология, корук, зыянкечтер, ижара, жаңгак уюлу, климат, мөңгү, биотүрдүүлүк, экосистема.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОРЕХОВЫХ ЛЕСОВ КЫРГЫЗСТАНА И ПУТИ ИХ УЛУЧШЕНИЯ

Аннотация

Грецкие ореховые леса Кыргызстана представляют собой одну из редчайших природных экосистем мира и вносят значительный вклад в сохранение биологического разнообразия, а также в социально-экономическое развитие региона. В последние годы их состояние ухудшается под воздействием таких факторов, как изменение климата, незаконные вырубки, нерациональный сбор урожая и увеличение пастбищной нагрузки. В результате снижается естественное возобновление ореховых насаждений и сокращаются площади лесов. Для их охраны и восстановления необходим комплексный подход, включающий активное вовлечение местных сообществ, внедрение устойчивых методов лесопользования, посадку сеянцев, усиление селекционной работы и совершенствование системы мониторинга. Наряду с этим, государственная поддержка и научно обоснованные методы управления являются ключевыми условиями долгосрочного сохранения ореховых лесов. Восстановление лесов рассматривается как эффективная мера противодействия последствиям климатических изменений, повышения качества жизни местного населения, сохранения биоразнообразия и предотвращения эрозионных процессов.

Ключевые слова: лес, экология, заповедник, вредители, аренда, ореховый кап, климат, ледник, биологическое разнообразие, экосистема.

CURRENT CONDITION OF WALNUT FORESTS IN KYRGYZSTAN AND WAYS TO IMPROVE THEM

Abstract

The walnut forests of Kyrgyzstan represent one of the world's rarest natural ecosystems and make a significant contribution to the conservation of biological diversity as well as to the socio-economic development of the region. In recent years, their condition has been deteriorating due to factors such as climate changes, illegal logging, unsustainable harvesting practices, and increased grazing pressure. As a result, the natural regeneration of walnut stands has declined, and forest areas have been shrinking. Their protection and restoration require a comprehensive approach that includes the active involvement of local communities, the implementation of sustainable forest management practices, seedling planting, the enhancement of breeding and selection work, and the improvement of monitoring systems. Additionally, governmental support and scientifically grounded management strategies are essential for the long-term preservation of walnut forests. Forest restoration is regarded as an effective measure for combating the impacts of climate change, improving the quality of life of local populations, conserving biodiversity, and preventing erosion processes.

Key words: forest, ecology, nature reserve, pests, lease, walnut burl, climate, glacier, biodiversity, ecosystem**.**

Киришуу. Кыргызстандын түштүгүндөгү Өзгөндөн Аксыга чейин созулуп жаткан жаңгак-мөмөлүү токойлор дүйнөдөгү башка токойлорго окшошпогон, сейрек кездешүүчү кооз, уникалдуу, дүйнөнүн башка жактарында кездешпеген баалуу токойлордон болуп саналат. Бул жаңгак токойлору байыркы Муз доорунан сакталып калган жалгыз гана токойлордон. Окумуштуулардын эсептөөлөрү боюнча жаңгак-мөмөлүү токойлордо 130дан ашык түрдүү дарактар жана бадалдар, дары-чөптөр бар. Арстанбаптагы токойлордо жаңгак, жапайы алма, алмурут, алча, долоно жана башка мөмөлүү дарактар өсөт. Токой бийиктеген сайын шилби, ит мурун, аса-муса, ыргай жана башка бадал дарактары менен алмашат. Бирок бүгүнкү күндө ушул токойлордун абалы мурдагы советтик мезгилге салыштырмалуу аянычтуу абалга келип калган. Жаңгак токойлорун изилдөө иштери XIX кылымда, падышалык Россия Орто Азия аймагын багындыргандан баштап, жаңгак мөмөлүү токойлорго көңүлүн бурат. Токойлорду сактоо, коргоо жана илимий изилдөө иштерин жүргүзүү максатында Токой Департаментин уюштурган. 1894–1897-жылдардын аралыгында бул департамент токойлордун жайгашуу географиясын изилдеп чыккан. Илимий изилдөө иштеринде окумуштуулар токойлордун картайып кеткендигин, токойдун табигый калыптануусу жеткиликтүү болбогондугун, токойго малдын ыксыз жайылышынын тийгизген терс таасирин, токойду сактоо зарылдыгын белгилешкен. Ошол учурда жаңгак мөмөлүү токойлордун жалпы аянты 1,5 миллион гектарга жакын болчу. (Чичикин Ю. Н. Единственные в мире. Изд. Кыргызстан. 1974 г.) Ал эми бүгүнкү күндө бул токойлордун аянты 632 500 гектар аянтты түзөт же 900 миң гектар аянтка кыскарып кеткен. Анын ичинен таза жаңгак токоюнун аянты 34 200 гана гектар. 1897-жылдын 2-июнундагы “Токойлорду өстүрүү,

токойлорду калыбына келтирүү жана токой иштери жөнүндө” жобону камтыган Туркестан крайы боюнча мыйзамдар топтомунда крайдагы тоолуу токойлорду сактоо жөнүндө кам көрүүгө өтө чоң маани берилген. Ошол кездеги Туркестандын Мамлекеттик токой чарбасынын негизги милдети тоолуу токойлордун биологиялык көп түрдүүлүгүн сактоо болгон. Бул мыйзамдарда тоолордогу токой аянттарынын азайышы жана токойлордун суюлуп кетиши жана токойдун сарамжалсыз пайдаланылышы орду толгус жоготууларга алып келери белгиленген.

Жаңгак мөмөлүү токойлорго алгачкы илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн академик А. Ф. Миддендорф 1878-жылы Туркстан крайына жасаган саякаты тууралуу өзүнүн 1882-жылы жарык көргөн “Фергана өрөөнү жөнүндө очерктер” аттуу китебинде жергиликтүү калктын токойлорду аёосуз жок кылгандыгын жазып кеткен. Ю. Н. Чичикин “Дүйнөдөгү жападан-жалгыз” аттуу китебинде Фергана өрөөнүнүн жаңгак уюлдары (кап), революцияга чейинки убактарда дүйнөлүк базарларда анын бир килограммы бир килограмм күмүштүн баасында сатылгандыгы тууралуу жазат. 1885-жылга чейин жаңгак уюлдарын даярдоо жүргүзүлгөн эмес. Уюлдардын (кап) биринчи партиялары 1885-жылы даярдалып, салмагы 20 пуд (1пуд — 16 кг) келген уюлдар чет өлкөлүк базарга, Марселге чейин жеткирилип, ал жерден ар бир пуду 70 рублден сатылган. Ошол эле убакта Марселде Персияда даярдалган жаңгак уюлдарынын ар бир пуду 20 рублдан сатылган. Мына ушул соодадан кийин Фергана өрөөнүнөн келген уюлдарга Англиядан, Франциядан жана Америкадан заказдар түшө баштаган. Революциядан кийинки жылдарда башка илимий экспедициялар жаңгак-мөмөлүү токойлордун баа жеткистиги тууралуу изилдеп чыгышкан. Мына ошол изилдөөлөрдө окумуштуулар жаңгак-мөмөлүү токойлордун Фергана өрөөнүн жана Арал деңизин суу менен камсыз кылууда зор роль ойной турганын белгилешкен. Бирок экинчи дүйнөлүк согуш учурунда жыгач жана отун даярдоо зарылдыгы жогорку деңгээлге жетип, жыл сайын 25 миң чарчы метр жаңгак-мөмөлүү токойлордон жыгач даярдалып, кыркылып турган. 1944-жылы окумуштуулар тобу атайын экспедиция жүргүзүшүп, жаңгак-мөмөлүү токойлорго өзгөчө статус берүү зарылдыгы тууралуу жогорку инстацияларга кайрылышкан. Ошол кездеги СССРдин өкмөтү бул кайрылуунун негизинде 1945-жылы апрелде Түштүк Кыргызстанда өзгөчө режимде чарба жүргүзүүчү жаңгак-мөмөлүү корукту (заказник) түзүү боюнча токтом кабыл алган. Бул токтомдо негизинен токойдо мал жаюуга, чөп орокко жана токой жемиштерин жыйноого чек койгон. Бирок бул чаралар эч качан толугу менен аткарылган эмес. Азыркы күндө токойлордо малдын ыксыз жайылышы, чөп ороктун өтө көбөйүүсү жана жаңгакты, башка токой мөмөлөрүн жерге калтырбай терип алуу жаңгак-мөмөлүү токойлордо дарактардын жана бадалдардын табигый калыбына келүүсүнө тоскоол болуп жаткан негизги себептерден болуп саналат. Чынында бул токойлордун азыркы кездеги зарылдыгы жана сапаты өзгөчө. Жаңгак

токойлорунун баа жеткистиги бир нече аспектиде көрүнөт.

Экологиялык аспектте: токойду коргоо жана сактоо, өрөөндөрдү суу менен бир калыпта камсыздоо, жер кыртыштарын эрозиялык бузулуулардан сактоо, биотүрдүүлүктү сактоо жана жакшыртуу, токойлорду калыбына келтирүү, абаны кычкылтек менен камсыз кылуу.

Экономикалык аспектте: жергиликтүү калктын токой байлыктарын туруктуу пайдалануу менен турмуш-тиричилигин өткөрүүсү жана оңдоосу, отун, малга тоют, мөмө-жемиш, дары чөптөр, мергенчилик, курулуш материалдары, токой аянттарын ижарага берүү, жакырчылыкты кыскартуу жана башкалар бар. Социалдык аспектиден караганда, эс алуу, туризм, жумуш орундары менен камсыз кылуу, токойду башкаруунун укуктук-нормативдик базаларын жакшыртуу, токой чарбаны башкаруунун биргелешкен жолдорун иштеп чыгуу жана турмушка ашыруу жана башкалар өзгөчө маанилүү.

Токойлордун бардыгы тоолордо жайгашып, жер кыртышын сактоодо, сууларды жөндөп турууда, биотүрдүүлүктү камсыз кылуу менен селден сактоодо негизги ролду ойнойт. Өзгөчө, токойлор жантайыңкы боорлордо жайгашкандыктан алар жаан-чачындарды өздөрүнө сиңирип алып, сууну акырындык менен сайларга берип, кыртышты суу эрозияларынан жана суу каптоодон сактап турат.

Токойдун сууну сактоодогу ролу эбегейсиз. 1949-жылы Шульц өзүнүн формуласында суунун запастарынын 6%ын мөңгүлөр берсе, 94%ын токойлор бере тургандыгын эсептеп чыккан. Ошондуктан токойлорду сактоо, коргоо жана калыбына келтирүү бул Кыргыз Республикасынын ар бир атуулунун жоопту милдети болуп саналат. Токойду асыроо, өнүктүрүү, коргоо, бир сөз менен айтканда башкаруу керек. Совет мезгилинде токой чарбасын өнүктүрүүгө бюджеттен акча каралып, токойчулардын статусу жогору болгондуктан токойду башкаруу жер-жерлердеги токой чарбалары аркылуу жүргүзүлгөн. Эгемендүүлүктүн жылдарында токой чарбаларды мамлекет тарабынан каржылоо кыйындай баштаган, токой чарбаларынын абалы оорлошкон. Адамдардын арасында жумушсуздук күч алып, жашоо үчүн адамдар токой байлыктарына басым жасай баштады. Токой байлыктарын каалагандай жыйнашып, базарларда каалагандай сатууга өтүштү. Ошентип, жеке кызыкчылыктарын жогору коюу жана киреше табуу аң-сезими күчөп, башка бардык баалуулуктар четке кагылды. Буга кошумча адамдардын турмуш-тиричилигинин начарлашы же жакырчылыктын айынан элдин көмүр, газ, отун сатып алууга мүмкүнчүлүктөрүнүн жоктугу, токойду коргоого, сактоого жана өстүрүүгө жалпы элдин тартылбагандыгы, токой зонасында калктын санынын өсүшү, токой аянттарында турак-жайлардын уруксатсыз курулуп жатышы, токой мыйзамдарынын аткарылбай жаткандыгы, токой зыянкечтеринин көбөйүшү, токойду сарамжалсыз пайдалануу, көзөмөлсүз мал жаюу, өлкөдөгү саясий туруксуздук токойлордун мыйзамсыз, мыкаачылык менен кыйылып жатышына түрткү болууда.

2012-жылдын 12-июлунда КР Өкмөтүнүн № 482-токтомунун негизинде Арстанбап-Ата токой чарбасынын Дашман урочищасы “Дашман” мамлекеттик жаратылыш коругу болуп уюштурулган. Табигый жаңгак токойлору “Дашман” коругунда гана сакталып калган. Жаңгактын генефонду ушул жерде болгондуктан, жаңгак ушул жерден дүйнөгө таркаган. Корук — коргоого алынган жаратылыш комплекси. Жалпы жаратылыш комплексин табигый калыбында өзгөртпөй сактоо максатында уюштурулат. Корукта жаратылышка ар тараптан илимий изилдөөлөр жүргүзүлөт жана мамлекеттик деңгээлдеги мыйзамдар менен корголот, чарбалык иштер жүргүзүлбөйт. Азыркы учурдагы жаңгак токойлорунун кейиштүү абалын эске алып, токойлорду жакшыртуунун айрым жолдорун сунуштайбыз. Жаңгак токойлорунун картайып баратканы анык. 110-130 жылдан ашык жашаган жаңгактар 24%ды, 90 жылдан ашкан жаңгактар болжол менен 20%ды түзөт. Жыйынтыгында орточо жашагандар 60%дан ашат. Калган 20-30%ы 20-60 жылга чейин жашаган бактар. Кейиштүүсү алардын ордун баса турган жергиликтүү жаш көчөттөр аз. Ушуга байланыштуу жаңгак плантацияларын түзүп, питомниктерди өнүктүрүү керек. Жаңгак-мөмө токойлорунун арасында жашаган калктын саны көбөйүүдө. Арстанбаптын чоң шаркыратмасына чейин токойлордун ичтерине үйлөр салынып, токойдун ичинде чоң айылдар пайда болду. Бул жерде токойго үй салууга болбойт деген мыйзамдар иштебей жатат. Жер маселесин чечүүдө мамлекеттик деңгээлде саясат жүргүзүү зарыл. Базар-Коргон районунун төмөнкү айылдарындагы кайрак жерлерге суу сактагыч же башка булактардын суу түтүктөрүн тартып, каналдарды казып суу чыгарып айыл массивдерин түптөө керек.

Токойдо жашаган элдер отунду да сатып алышпай, токойдон пайдаланып келишет. Арстанбап айыл өкмөтүндө 3600 үй-бүлө же 20 миңден ашык, Могол айыл өкмөтүндө 3000 түтүн же 16 миң адам жашайт. Ар бир үй-бүлө жылына орто эсепте 20 $м^3$ отун керектейт. Ошондо Арстанбапта жылына 72 000 $м^3$, Моголдо 60 000 $м^3$ отун даярдалат. Ал жердегилер отундарды өздөрү үчүн гана пайдаланбастан, күнүмдүк турмушун өткөрүү үчүн базарларда сатышат. Базар-Коргон жана Жалал-Абад шаарындагы базарларда токойлордон кыйылып келип сатылып жаткан отундарды көрүп, токойго канчалык зыян келтирилип жатканын даана билсе болот. Мыйзамсыз бак кыюуларды азайтуу үчүн токойду кайтаруу иштерин жакшыртуу зарыл. Токойчулардын айлык маяналарын көбөйтүп, аларга ыңгайлүү шарттарды түзүп берүү керек.

Токойго адамдардан башка токой зыянкечтери, малак курту, шире мителери өтө чоң зыяндарды алып келүүдө. Токойду химиялык жол менен дарылоо бир жагынан экологияга чоң зыян алып келсе, экинчи тараптан анын байлыктарын сыртка сатууга тоскоол болуп, чет элдик кардарларды жоготуп алуу коркунучун туудурат. Ошондуктан токой зыянкечтери менен күрөшүүдө биологиялык ыкманы колго алуу зарыл.

Жергиликтүү калктын малынын санынын көбөйүшү, алардын

токойдун аймагында жайылышы – башкы көйгөй. Май айында мал алыскы жайыттарга кетет, бирок сентябрдын аягында ылдый түшүп, токойго жайылат. Жаңы отургузулган көчөттөрдү мал тепселейт. Ошондуктан малдын санына эмес сапатына көңүл буруу зарыл. Асыл тукум малдын санын көбөйтүп, малдарды сарайдын ичинде багуу керек. Калкты жана жамааттарды токойду башкарууга тартууда ижаралык мамилелердин бир нече түрлөрү колдонулат. Бүгүнкү күндө 1га жердин ижара акысы 1200 сом. Мыйзамга ылайык, сынакка бардык жарандар катыша алат, бирок жергиликтүү тургундар жаңгак токою аркылуу чарбасын жүргүзгөндүктөн аларга артыкчылыктар берилет. Ижарачылар жаңгактын түшүмүн гана жыйнабастан ижара аймагындагы бак-дарактарды дагы карашы керек. Тилекке каршы көпчүлүгү түшүмүн жыйнап эле кетип калышат. Токойду сактоо жана экология маселелеринде эң башкысы элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүү өтө маанилүү.

Жаңгак уюлунун баасы дүйнөлүк базарда кымбат тургандыктан, ал ”жырткычтарга” кабылды. Кыргызстандын жаңгак токойлорунан уюлдарды (каптарды) “жырткычтык” менен даярдоонун башталышы 1993–1994-жылдарга туура келет. Ошол кездеги америкалык жана түркиялык бизнесмендер жаңгак уюлунун ар бир килосуна үч доллардан төлөп, аны башка чет мамлекеттерге үч миң доллардан сатып байышты. Мына ошонун кесепетинен 150–200 жылдык жаңгактар кыйылып, токой суюлуп, токойдун өзүнөн чыккан байлык, кайрадан токойду коргоо, сактоо, калыбына келтирүү үчүн пайдаланылган жок. Токойлорду сактап калуу үчүн 2006-жылы Кыргыз Республикасынын президенти К. С. Бакиевдин баалуу дарактарды кыюуга мораторий жарыялоо боюнча жарлыгы чыккан. Мораторий жарыялангандан кийин жаңгак уюлдарын мурдагыдай мыйзамсыз жапырт кыюу азайган. Кыргызстанда токой - эң маанилүү экосистема. Себеби, токойлор абанын температурасын төмөндөтүп, нымдуулугун арттырат. Нымдуулук жаанга, карга айланып мөңгүлөргө жаайт. Демек, токой - Кыргызстанда мөңгүлөрдү сактай турган негизги факторлордун бири. Азыр Кыргызстанда мөңгүлөрдү сактап калуу үчүн токойлорду көбөйтүү керек. Батыш Тянь-Шанда мөңгүлөр бат ээрип жатат. Акыркы элүү жылда 20-30 % мөңгүлөр ээрип жок болду. Ушул жүз жылдыкта 80% мөңгүлөр ээрип жок болуп кетишин илимпоздор коңгуроо кылууда.

Токойлордун жана мөңгүлөрдү аянтын кеңейтүү жана сактоо түздөн-түз Кыргызстандын коопсуздук маселелери менен байланыштуу. Бул маселеге бүтүндөй Борбор Азиянын тынчтыгы, коопсуздугу байланган. Ошондуктан бул маселеде токой чарба кызматы, айыл чарба министрлиги жана коопсуздукту камсыздаган кызматтар бары чогуу аракеттенип, бирдиктүү иш чараларды алып барышы зарыл. Тоо токойлорунун аянты кыскарса анда мөңгүлөрдүн ээриши көбөйөт. Суунун айланасында маселелер көтөрүлөт. Ал эми мөңгү кыскара баштаса, бул маселе күн тартибине чыгат. Суунун айланасындагы пикир келишпестиктер күчөйт.

Ошону алдын ала турган бир эле маселе бул тоо токойлорунун аянтын кеңейтүү. Борбор Азиянын коопсуздугун, аймактык тынчтыкты кепилдей турган бир фактор катары тоо токойлору аркылуу мөңгүлөрдү сактап калууну ойлошубуз абзел.

Корутунду. Кыргызстандын жаңгак токойлору – байыркы доордон бери сакталып келген уникалдуу экосистемалардын бири. Токойлорду алыбына келтирүү климаттын өзгөрүүсүнүн кесепеттерине каршы күрөшүү, жергиликтүү калктын жашоо сапатын жакшыртуу, биоартүрдүүлүктү сактоо жана эрозияга каршы аракеттенүү үчүн натыйжалуу чечим болуп саналат.

Адабияттар:

1.Жунусов Т.Мониторинг изменения состояния орехоплодовых лесов в резуль тате антропогенного воздействия./Региональный Семинар по оценкераспространения и уровня разнообразия ореха грецкого. Бишкек. 2009.

2. Колов О. В., Мусуралиев Т. С., Бикиров Ш. Б. Орех грецкий – Кыргыз жангагы. Бишкек: Технология, 2001. 72 с.

3. Никитинский Ю.И. Биологические и экологические основы хозяйства в лесах ореха грецкого. Фрунзе: Илим. 1970.

4. Турдиев Т.И. Горные леса как региональный фактор устойчивого эколого-экономического развития Кыргызстана / Региональная экономика: теория и практика. – С. 56-63.

5. Турдукулов Э.Т.Современное состояние орехово-плодовых лесов Кыргызстана/Региональный Семинар по оценке распространения и уровня разнообрази я ореха грецкого. Бишкек. 2009.

6. Чичикин Ю.Н. Единственные в мире. - Фрунзе: Кыргызстан, 1974. 10-б

***Тыныбекова Г. Т.,** преподаватель*
МНУ им. К. Ш. Токтомаматова

ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ И РАЗВИТИЕ МАЛОГО БИЗНЕСА КАК ДРАЙВЕР РЫНКА ТРУДА В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

Статья исследует вклад малого и среднего предпринимательства в становление и укрепление рынка труда Кыргызской Республики. Особое внимание уделяется роли малого бизнеса как главного генератора рабочих мест, инструмента диверсификации экономической структуры и средства снижения безработицы. Рассматриваются современные перспективы роста этого сектора: меры государственной помощи, механизмы привлечения капитала, внедрение цифровых решений, улучшение инфраструктуры. Подчёркивается значение онлайн-платформ, маркетплейсов и электронных каналов сбыта, а также специальные программы по развитию предпринимательства среди молодёжи и женщин. Отдельно анализируются главные препятствия — чрезмерная бюрократия, ограниченный доступ к финансированию, недостаток профессиональных навыков у предпринимателей — и формулируются практические предложения по их устранению. В заключение утверждается, что целенаправленное стимулирование малого предпринимательства остаётся решающим условием для увеличения занятости, достижения устойчивого социально-экономического прогресса и повышения уровня экономической безопасности страны.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, предпринимательская активность, рынок труда Кыргызстана, занятость населения, государственные меры поддержки МСП, цифровизация экономики, инновационные проекты, экспортный потенциал, создание рабочих мест, инфраструктурное развитие, барьеры и перспективы малого бизнеса.

КЫРГЫЗСТАНДА ИШКЕРЛЕР ҮЧҮН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ЖАНА ЧАКАН БИЗНЕСТИ ӨНҮКТҮРҮҮ ЖУМУШЧУ РЫНОГУНУН ДРАЙВЕРИ КАТАРЫ

Аннотация

Макала Кыргыз Республикасынын жумушчу рыногун түзүүдө жана бекемдөөдө чакан жана орто ишкерликтин (ЧОИ) салымын изилдейт. Чакан бизнес жумуш орундарын негизги жаратуучу, экономикалык түзүмдү диверсификациялоо куралы жана жумушсуздукту азайтуунун каражаты катары өзгөчө көңүл бурулат. Сектордун өсүүсүнүн азыркы келечеги каралат: мамлекеттик жардам чаралары, капиталды тартуу механизмдери, санариптик чечимдерди киргизүү, инфраструктураны жакшыртуу. Онлайн-платформалардын, маркетплейстердин жана электрондук сатуу каналдарынын мааниси баса белгиленет, ошондой эле жаштар жана аялдар арасында ишкердикти өнүктүрүү боюнча атайын программалар. Өзүнчө талдоого алынат негизги тоскоолдуктар — ашыкча бюрократия, каржылоого чектелген жетүү, ишкерлерде кесиптик көндүмдөрдүн жетишсиздиги — жана аларды жоюу боюнча практикалык сунуштар түзүлөт. Жыйынтыктоодо чакан ишкерликти максаттуу түрдө стимулдаштыруу калкты жумуш менен камсыз кылууну көбөйтүүнүн, туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүгө жетишүүнүн жана өлкөнүн экономикалык коопсуздугун жогорулатуунун чечиүүчү шарты бойдон кала турганы баса белгиленет.

Ачкыч сөздөр: чакан жана орто бизнес, ишкердик активдүүлүк, Кыргызстандын жумушчу рыногу, калкты жумуш менен камсыз кылуу, ЧОИге мамлекеттик колдоо чаралары, экономиканы санариптештирүү, инновациялык долбоорлор, экспорттук

потенциал, жумуш орундарын түзүү, инфраструктуралык өнүгүү, чакан бизнестин тоскоолдуктары жана келечеги.

OPPORTUNITIES FOR ENTREPRENEURS AND SMALL BUSINESS DEVELOPMENT AS A DRIVER OF THE LABOR MARKET IN KYRGYZSTAN

ABSTRACT

The article examines the contribution of small and medium-sized enterprises (SMEs) to the formation and strengthening of the labor market in the Kyrgyz Republic. Particular attention is paid to the role of small business as the primary generator of jobs, a tool for diversifying the economic structure, and a means of reducing unemployment. Current growth prospects for this sector are considered: government support measures, mechanisms for attracting capital, the adoption of digital solutions, and infrastructure improvements. The importance of online platforms, marketplaces, and electronic sales channels is emphasized, as well as special programs for fostering entrepreneurship among youth and women. The main obstacles are analyzed separately — excessive bureaucracy, limited access to financing, and insufficient professional skills among entrepreneurs — and practical recommendations for overcoming them are formulated. In conclusion, it is asserted that targeted stimulation of small entrepreneurship remains a decisive condition for increasing employment, achieving sustainable socio-economic progress, and enhancing the country's economic security level.

Keywords: small and medium-sized business, entrepreneurial activity, labor market of Kyrgyzstan, employment of the population, government support measures for SMEs, digitalization of the economy, innovative projects, export potential, job creation, infrastructure development, barriers and prospects of small business.

Введение. Кыргызская Республика располагает значительным и разнообразным потенциалом для расширения малого и среднего предпринимательства (МСП), которое выступает одним из главных факторов создания стабильного рынка труда и ускорения экономического подъёма страны. Этот сектор обеспечивает рабочие места для существенной части населения, в первую очередь в регионах, помогает диверсифицировать хозяйственную структуру и снижает зависимость от крупных компаний или сырьевых отраслей. В эпоху глобальных вызовов — экономической волатильности, быстрых технологических сдвигов и перемен во внешней торговле — предпринимательская деятельность превращается в важнейший инструмент приспособления и дальнейшего развития.

В нынешних условиях глобальных трансформаций предпринимательство выдвигается на передний план как один из основных способов увеличения занятости и повышения благосостояния граждан. Согласно оценкам международных организаций (включая Всемирный банк и МОТ), благодаря мерам поддержки МСП в последние годы число занятых в этом сегменте заметно выросло — в отдельных периодах прирост составлял 10–15 %. В сельской местности примерно 30–35 % жителей либо ведут собственное дело, либо трудятся в малом бизнесе (включая фермерские хозяйства), что напрямую способствует оживлению отдалённых территорий и сокращению бедности. Данные показатели ярко иллюстрируют, насколько критично

развитие МСП для экономического прогресса и раскрытия созидательного потенциала Кыргызстана. В условиях современных глобальных сдвигов и цифровизации предпринимательство прочно входит в стратегию достижения долгосрочного устойчивого роста экономики и улучшения качества жизни населения.

Значение малого бизнеса для рынка труда Кыргызстана

Малое и среднее предпринимательство (МСП) играет центральную роль в экономике Кыргызстана и остаётся ведущим источником рабочих мест для населения. По актуальным данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики, в 2024 году на малых и средних предприятиях было занято около 114,4 тысячи человек, что составляет примерно 4,2 % от общей численности занятых в экономике. При этом число зарегистрированных индивидуальных предпринимателей на начало 2025 года превысило 488 тысяч, а крестьянских (фермерских) хозяйств — около 475 тысяч.

Сфера деятельности МСП чрезвычайно широка и разнообразна: ведущие направления — оптовая и розничная торговля (более 34 % предприятий), промышленное производство (около 12 %), строительство (свыше 10 %), услуги (включая образование, здравоохранение, транспорт, бытовые услуги), сельское хозяйство, а также информационно-коммуникационные технологии и переработка. В сельских и отдалённых районах малый бизнес часто обеспечивает занятость 30–40 % жителей, что способствует оживлению регионов, сдерживает внутреннюю миграцию в крупные города и помогает удерживать население на местах. МСП вносит значительный вклад в диверсификацию экономики страны, снижая зависимость от крупных промышленных и энергетических отраслей. Благодаря своей гибкости и сравнительно низким операционным издержкам малые предприятия быстро реагируют на изменения рыночных условий — это особенно ценно в периоды глобальной нестабильности и внутренних экономических вызовов.

Малый бизнес существенно повышает уровень самозанятости и стимулирует развитие сельских территорий. Значительная часть вновь создаваемых рабочих мест (особенно в последние годы) приходится именно на малые предприятия, индивидуальное предпринимательство и фермерские хозяйства. В итоге развитие МСП не только поддерживает экономическую стабилизацию и рост ВВП (доля сектора в ВВП в отдельные периоды достигала 43–51 %), но и укрепляет социальную стабильность: через создание рабочих мест улучшаются возможности для молодёжи и женщин, повышается уровень доходов населения и общее качество жизни в стране.

Возможности для предпринимателей в Кыргызстане 1. Государственная поддержка и льготы

Правительство Кыргызской Республики придаёт большое значение развитию малого и среднего бизнеса (МСБ), рассматривая его как ключевой фактор экономического роста, создания рабочих мест и повышения уровня жизни населения. Государственные программы активно помогают тысячам предпринимателей ежегодно.

Финансовая помощь:

Одним из главных механизмов поддержки остаётся **льготное кредитование**. В последние годы через различные госпрограммы (включая проекты Фонда развития предпринимательства) выдаются кредиты по существенно сниженным ставкам — чаще всего около **8% годовых**, что намного выгоднее стандартных рыночных условий.

Например, в 2025 году запущен масштабный проект на 500 млн сомов, в рамках которого предприниматели могут получить до 5 млн сомов на срок до 5 лет для развития производства (пищевая, текстильная, химическая промышленность, стройматериалы, туризм, образование, здравоохранение, стартапы и др.). Также работают механизмы **гарантийного покрытия** через Гарантийный фонд — это снижает риски для банков и делает финансирование доступнее для начинающих и развивающихся компаний.

Обучение, консультации и развитие навыков:

За последние годы десятки тысяч предпринимателей прошли бесплатные или субсидируемые тренинги и семинары. Программы охватывают бизнес-планирование, маркетинг, цифровые инструменты, экспортную деятельность, финансовый менеджмент и многое другое.

Особое внимание уделяется **молодёжному и женскому предпринимательству**: специальные проекты помогают тысячам молодых людей (в том числе значительной доле женщин) запустить своё дело.

Поддержка экспорта:

Государство активно содействует выходу местных производителей на внешние рынки. Предприятия получают помощь в участии в международных выставках, ярмарках, сертификации продукции, модернизации оборудования и логистике. Благодаря таким мерам многие компании малого бизнеса смогли заключить выгодные контракты и заметно увеличить объёмы экспорта.

Гранты, субсидии и специальные меры:

Ежегодно выделяются значительные средства на **гранты** и субсидии для инновационных проектов, технологических стартапов, социальных предприятий и приоритетных отраслей. Поддержка направлена на внедрение новых технологий, расширение ассортимента и повышение конкурентоспособности.

Кроме того, существуют целевые программы для отдельных категорий (возвращающиеся мигранты, жители определённых регионов, участники социальных контрактов), включая беспроцентные кредиты и грантовую помощь. В целом, в Кыргызстане создана довольно разветвлённая система господдержки МСБ, которая постоянно обновляется и дополняется новыми инструментами. Предпринимателям стоит внимательно отслеживать актуальные программы на сайтах Министерства экономики и коммерции, Фонда развития предпринимательства и других госструктур — многие возможности действительно позволяют стартовать или масштабировать бизнес на выгодных условиях.

2. Развитие цифровых технологий

В последние годы Кыргызстан переживает настоящий цифровой бум, который открывает широкие перспективы для предпринимателей, особенно в сегменте малого и среднего бизнеса. Расширение доступа к интернету, рост популярности электронных платежей и появление удобных онлайн-сервисов существенно снижают барьеры для старта и масштабирования компаний, делая бизнес более быстрым, доступным и ориентированным на клиента.

Бурный рост электронной коммерции

Рынок интернет-торговли в стране демонстрирует впечатляющую динамику. По актуальным данным, в 2024 году объём внутреннего рынка e-commerce составил около **$359–360 млн**, с ростом примерно на 14–15% по сравнению с предыдущим годом. В 2025 году показатель уже достиг **$525 млн** (рост около 15%), а за первое полугодие 2025-го было совершено порядка 1 млн онлайн-покупок на сумму ~1,7 млрд сомов (+56% к аналогичному периоду 2024-го).

Популярные категории остаются прежними: одежда, электроника, товары для дома, продукты питания. Более 60% покупок совершается через мобильные устройства и приложения — мобильная коммерция доминирует и продолжает набирать обороты.

Маркетплейсы — локальные и международные

Местные платформы (такие как Marketplace.kg, Kyrgyzmarket и другие) уверенно занимают свою долю рынка — количество продавцов и покупателей на них растёт на 30–40% ежегодно.

Ещё больший импульс даёт выход на международные маркетплейсы: **Wildberries**, **Ozon**, **Alibaba** и другие. Тысячи кыргызстанских предпринимателей (в частности, около 15 000 продавцов на Wildberries) активно продают за рубеж, получая доступ к огромным аудиториям и генерируя значительные объёмы экспорта. Это один из самых эффективных способов для малого бизнеса выйти за пределы страны.

Электронные платежи и безналичный оборот

Сфера цифровых платежей растёт опережающими темпами. Объём операций через электронные кошельки, мобильные приложения и системы (включая Elcart, MegaPay, международные сервисы) значительно увеличился. QR-платежи в 2025 году достигли рекордных показателей — сотни миллионов транзакций и сотни миллиардов сомов.

Сегодня более 75% розничных точек принимают безналичные платежи, а бесконтактные и мобильные решения активно проникают даже в регионы и сельскую местность, ускоряя обслуживание и стимулируя онлайн-продажи.

Онлайн-сервисы, доставка и удалённая работа

Помимо прямой торговли, расцветают смежные цифровые направления: доставка еды (Lafka, Yandex.Eda и аналоги), сервисы бронирования жилья/транспорта, онлайн-консультации, фриланс-платформы, дистанционное обучение. Многие из этих сервисов за последние годы удвоили клиентскую базу и существенно нарастили выручку.

Это создаёт благоприятную экосистему: предприниматели могут запускать бизнес с минимальными вложениями, работать удалённо и охватывать клиентов по всей стране (и за её пределами).

Перспективы и тренды на ближайшие годы

По состоянию на конец 2025 года количество интернет-пользователей в Кыргызстане превысило **6,4–7 млн человек** (проникновение интернета — около 88–90% населения). Ожидается дальнейший рост аудитории и цифровизации. Прогнозы по электронной коммерции: рынок продолжит расти на 13–15% ежегодно. К 2028 году внутренний объём может достичь **$600 млн** и более, а с учётом экспортного потенциала через глобальные платформы — потенциал ещё выше. Государственная программа развития электронной коммерции на 2023–2026 годы, создание Парка электронной коммерции, улучшение логистики и инфраструктуры только усиливают эти тенденции. Для предпринимателей это идеальное время входить в цифровой сектор: низкий порог входа, растущий спрос, доступные инструменты платежей и маркетплейсы, господдержка. Те, кто быстро адаптируется к онлайн-форматам, получают серьёзное конкурентное преимущество.

3. Инкубаторы и бизнес-акселераторы

Бизнес-инкубаторы, акселераторы и технопарки стали важным элементом поддержки стартапов и инновационного предпринимательства в Кыргызстане. Эти структуры помогают новичкам преодолевать первые трудности: предоставляют рабочие пространства, менторство, образовательные программы, доступ к оборудованию, инвесторам и рынкам, значительно повышая шансы на успех инновационных проектов.

Роль и вклад инкубаторов и акселераторов

Инкубаторы дают стартовую инфраструктуру (офисы, коворкинги, лаборатории), консультации по бизнес-планированию, маркетингу, финансам и юридическим вопросам. Акселераторы фокусируются на быстром росте: интенсивные программы (обычно 3–6 месяцев), менторство от опытных предпринимателей, помощь в подготовке питча и привлечении инвестиций, выход на внутренний и внешний рынки.

На 2025–2026 годы в стране работает сеть из десятков таких структур: от университетских бизнес-инкубаторов (открыты в более чем 30 вузах) до специализированных акселераторов и технопарков. За последние годы через них прошли сотни проектов, многие из которых успешно запустились, привлекли финансирование и начали масштабирование. Успешность проектов на выходе часто достигает 60–80% — компании либо становятся коммерчески жизнеспособными, либо привлекают инвестиции.

Ключевые показатели и результаты (по последним доступным данным)

- Объём господдержки и грантов на развитие инкубаторов и акселераторов в последние годы — сотни миллионов сомов ежегодно.
- Сотни стартапов получили менторство, субсидии, гранты или прямые инвестиции.

- Привлечено значительное внешнее и местное финансирование (миллионы долларов) благодаря партнёрствам с международными донорами и фондами.
- Многие выпускники программ демонстрируют быстрый рост: удвоение выручки за первые месяцы, выход на экспорт, создание десятков рабочих мест.

Основные активные программы и инициативы (2025–2026)

- **Accelerate Prosperity** — один из ведущих акселераторов в Кыргызстане (инициатива Aga Khan Development Network). Проводит программы для экспортоориентированных бизнесов, женского предпринимательства, молодых предпринимателей до 30 лет, включая Inspire Cup (4-недельная инкубация от идеи до MVP и Demo Day в 2026 году). Фокус на менторстве, инвестициях и масштабировании.
- Университетские и региональные бизнес-инкубаторы (в 30+ вузах, включая АУЦА, Кыргызскую государственную академию и другие) — поддержка студенческих и молодёжных проектов, хакатоны, доступ к лабораториям.
- **Central Asia Startup** (от Central Asia Capital и Минобразования) — старт в 2026 году: 6-месячная акселерация, субсидии, гарантированный рынок сбыта через промышленные предприятия, фокус на технологические стартапы и импортозамещение.
- Технопарки и специализированные центры (например, Technopark Meta Hall) — проводят хакатоны (Digital Farmer Hackathon 2025), предоставляют оборудование, лаборатории для IT, агротеха, инноваций.
- Другие заметные: MOST Business Intelligence, KG Labs, партнёрства с USAID, Silkway Accelerator (региональный, открыт для кыргызстанских команд), Tamyr Platform (для социальных предпринимателей).

Значение для экономики и общества

Такие структуры создают рабочие места (особенно высококвалифицированные), способствуют появлению инноваций в IT, агротехе, финтехе, зелёных технологиях и других секторах. Участники программ отмечают значительный положительный эффект: рост бизнеса, новые рынки, уверенность в развитии. Около 80% выпускников подтверждают, что поддержка стала решающей для их успеха.

Перспективы на ближайшие годы

Правительство, международные партнёры (AKDN, USAID и др.) и частные фонды планируют расширение сети: новые инкубаторы, больше акселерационных программ, увеличение грантов и инвестиций. К 2026–2028 годам ожидается поддержка сотен дополнительных проектов, рост привлечённых инвестиций (десятки миллионов долларов) и укрепление экосистемы стартапов. Это делает Кыргызстан всё более привлекательным для молодых предпринимателей и инновационных команд.

Для тех, кто хочет запустить или развить стартап, сейчас отличное время: множество бесплатных или субсидируемых программ, активное менторство и растущий доступ к деньгам. Следите за анонсами на сайтах Accelerate Prosperity, Минэкономики, Минобразования, технопарков и вузов — заявки часто открыты круглый год или по сезонам.

Такие шаги позволят малому бизнесу стать настоящим двигателем устойчивого и инклюзивного экономического роста Кыргызстана.

Выводы. Малое предпринимательство и развитие малого бизнеса выступают в качестве ключевых драйверов рынка труда и экономического роста в Кыргызстане. Они создают рабочие места, способствуют повышению доходов населения и укреплению социальной стабильности, обеспечивая диверсификацию экономики и снижение зависимости от крупных промышленных предприятий и внешних факторов. Для достижения этих целей необходимо продолжать активную поддержку предпринимательских инициатив, внедрять инновационные подходы и создавать благоприятные условия для начинающих и действующих предпринимателей. Важнейшей задачей является совершенствование законодательной базы, снижение административных барьеров и развитие инфраструктуры, что позволит малому бизнесу успешно расти, масштабироваться и интегрироваться в национальную и международную экономику. Обеспечение гармоничного развития малого бизнеса — стратегический приоритет, который способна реализовать государственная политика в партнерстве с частным сектором, международными организациями и гражданским обществом. Такой системный подход гарантирует устойчивое экономическое развитие и повышение уровня жизни населения Кыргызстана в долгосрочной перспективе.

Список использованной литератур:

1. Нормативно-правовые акты и государственные документы (КР)

Налоговый кодекс Кыргызской Республики (определения малого бизнеса, выручка до 8 млн сомов) — источник fin.kg.

Закон КР «О неналоговых платежах».

Национальная стратегия развития Кыргызской Республики (актуальные редакции по поддержке предпринимательства).

Программы развития МСБ (Малого и среднего бизнеса) Министерства экономики и коммерции КР.

1. Статистические данные и отчеты

Национальный статистический комитет КР (Нацстатком): Ежегодные отчеты по промышленному производству, занятости и деятельности малых предприятий — источник stat.gov.kg.

Отчеты по состоянию индивидуального предпринимательства и фермерских хозяйств (2023-2024) — источник 24.kg.

Нурдинова Ж.Д., *улук окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Ажиматова Э.А., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

АРАЛЫКТАН ОКУТУУНУН ПРОБЛЕМАСЫ ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Аннотация

Бул макалада заманбап электрондук каражаттарды жана интернетти колдонуу менен аралыктан окутуунун кеңири колдонулушу жөнүндө каралат. Автор аралыктан окутууну салттуу окутуу менен салыштырып, алардын артыкчылыктары менен кемчиликтерин карап чыгат. Заманбап маалыматтык технологиялар билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү сунуштай тургандыгы белгиленет. Бирок, окутууну үзгүлтүксүз жана динамикалуу процесс катары кароо керек болсо да, аралыктан окутууга толук өтүү кабыл алынгыс экендигин да айтып кетүү абзел.
Негизги сөздөр: аралыктан окутуу, билим берүү, билим берүүнү маалыматташтыруу, инновациялык технологиялар, аралыктан окутуу технологиялары, Интернет

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается широкое распространение дистанционного обучения с использованием современных электронных средств и интернета. Автор сравнивает дистанционное обучение с традиционным обучением, анализируя их преимущества и недостатки. Отмечается, что современные информационные технологии открывают новые возможности для повышения эффективности образовательного процесса. Однако следует отметить, что, хотя обучение следует рассматривать как непрерывный и динамичный процесс, полный переход к дистанционному обучению недопустим.
Ключевые слова: дистанционное обучение, образование, информационное образования, инновационные технологии, технологии дистанционного обучения, Интернет

DISTANCE LEARNING: PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract

This article discusses the widespread use of distance learning using modern electronic means and the Internet. The author compares distance learning with traditional learning, analyzing their advantages and disadvantages. It is noted that modern information technologies offer new opportunities for improving the efficiency of the educational process. However, it should be noted that although learning should be considered as a continuous and dynamic process, a complete transition to distance learning is not acceptable.
Keywords: distance learning, education, information education, innovative technologies, distance learning technologies, Internet

Киришуу. Адамзаттын ааламдашуу заманында башына түшкөн сыноолорго ар дайым даяр турушу 2019-жылдагы алааматтын келишинде билинди, себеби саламаттыкты сактоо жана билим берүү министрликтерине түшкөн түйшүк канчалык денгээлде даяр экендигин тастыктап койду десем жанылышпайм.Дүйнөлүк COVID-19 пандемиясы көптөгөн өлкөлөрдөгү билим берүү системасына олуттуу таасирин тийгизип, жаңы техникалык

чечимдерди киргизүүнү тездетти жана жаныча жолдорун иштеп чыгууга мажбурлады. Коом жарым-жартылай даяр болгон көптөгөн кыйынчылыктарга жана көйгөйлөргө туш болду. Кыргыз Республикасында 2020-жылдын март айында бардык деңгээлдеги билим берүү мекемелери шашылыш түрдө аралыктан жана аралаш окутууга өтүштү. Окутуунун үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу жана толук кандуу билим берүү процесси үчүн бардык шарттарды түзүү маанилүү жана артыкчылыктуу милдет болуп калды. Белгилей кетүүчү нерсе, аралыктан окутуу жаңылык эмес жана он жылдан ашык убакыттан бери билим берүү процессине интеграцияланып келет. Компьютерлештирүүнүн тездик менен өнүгүшүнө байланыштуу аралыктан окутуу акырындык менен биздин күнүмдүк жашообуздун бир бөлүгүнө айланып баратат. Акыркы жылдары ал заманбап жашоонун реалдуулугуна жооп катары кеңири жайылды. Орус психологу С.Ю.Степанов туура белгилегендей, "бүгүнкү күндө билим берүү ишмердүүлүгү барган сайын санариптик жана технократиялык мүнөздөмөлөргө ээ болууда" [3, 195-бет]. Коронавирус пандемиясынын жылдарында аралыктан жана аралаш окутуу технологиялары кеңири таралган көрүнүшкө айланды. Билим берүү системасынын салттуу компоненттери өзгөрдү. Билим берүү мекемелери жаңы реалдуулукка ыңгайлашуунун жана окуу процессинин бардык катышуучулары үчүн коопсуз шарттарды түзүүнүн татаал процессинен өттү. Белгилей кетүүчү нерсе, аралыктан окутуунун өзгөчөлүктөрү жана анын заманбап дүйнөдөгү ролу көптөгөн заманбап окумуштууларынын изилдөө предмети болуп саналат. Акыркы жылдары изилдөөлөр өзгөчө популярдуу болуп калды. Мисалы, И.А. Дудковская, О.В. Орусова жана В.А. Шамахов өз эмгектерин пандемия учурунда университеттердин аралыктан окутууга өтүү учурундагы билим берүүнүн салттуу жана инновациялык формаларын талдоого арнашкан. Л.Ю. Бурнашева, В.Д. Бутенас, О.И. Веселицкий, Е.Р. Гузуева, В.С. Ерофеева, А.А. Жамборов, С.М. Зияудинова, Т.М. Редькина жана Д.Д. Хабаров ар кандай деңгээлдеги билим берүү уюмдарында аралыктан окутуунун келечеги жана артыкчылыктары, ошондой эле жогорку кесиптик билим берүүдө компетенттүүлүктөрдү өнүктүрүүдөгү күндүзгү жана аралыктан окутуунун потенциалы жөнүндө жазышкан.

М.М. Борисевич, Н.И. Вытовтова, С.В. Кривых, Т.А. Наумова, Е.В. Неборский, О.В. Самохина, Ю.В. Сорокопуд, А.Н. Стаценко, А.А. Цахаева жана башкалардын изилдөөлөрү онлайн билим берүү контекстинде кесиптик окутуунун өзгөчөлүктөрүн, атайын билим берүү муктаждыктары бар адамдар үчүн кесиптик билим алууга жеткиликтүүлүктү камсыз кылууну жана өзгөчө кырдаалдарда окуучулардын,студенттердин жана магистранттардын аралыктан окутууга социалдык-психологиялык адаптациясын изилдеген. М.А. Казакова, Г.М. Карпенко жана башкалар аралыктан окутууну уюштурууну жана Skype онлайн платформасын колдонууну да изилдешти ал эми кээ бир Zoom платформасы менен иш алып барып,билим берүүнү үзгүлтүккө учуратпоонун аракетинде болушту. Н.С.Абрамов, П.Боровский, В.Б. Мелехин,

В.П.Фраленко жана Ю.М.Цыгалов аралыктан билим берүүнүн тобокелдиктери, онлайн курстардын кеңири колдонулушу жана студенттердин илимий билимдерди өз алдынча табуу, топтоо жана кайра чечмелөө жөндөмү жөнүндө талкуулар жүргүзүштү. Бирок, мындай изилдөөлөр аз жана жеткиликсиз экенин белгилей кетүү керек. Бүгүнкү күнү аралыктан окутуунун жарактуулугу жана натыйжалуулугуна байланыштуу көптөгөн аспектилер толук изилдене элек жана актуалдуу бойдон калууда. Аралыктан окутууда билим алуунун мүмкүнчүлүгү жана деңгээли талаштартыштуу. Бул макаланын максаты - аралыктан окутууну өнүктүрүүнүн негизги көйгөйлөрүн, кыйынчылыктарын жана келечегин талдоо. 20кылымдын аягында жана 21-кылымдын башында интернет технологияларынын өсүп өнүгүшү көптөгөн үй-бүлөлөр үчүн жеке компьютерлер менен камсыз болушуна жана интернет жеткиликтүү болуп калды. Алгачкы компьютерлерде окуу процессин жөнөкөйлөтүп жана автоматташтырган оюн түрүндөгү билим берүү программалары пайда болду. Акырындык менен интернет байланыш аркылуу пикир алмашуу мүмкүнчүлүктөрү көбөйдү. Жогорку ылдамдыктагы интернеттин жайылышы аралыктан окутуунун жайылышына өбөлгө түзүп, дүйнөнүн каалаган жеринде окутуу үчүн онлайн семинарларды колдонууга мүмкүндүк берди. Кыргыз республиканын “Билим берүү" Мыйзамынын негизине ылайык "Аралыктан окутуу технологиялары - бул негизинен маалымат жана телекоммуникациялык тармактарды колдонуу менен студенттер менен окутуучулардын ортосундагы кыйыр (алыстан) өз ара аракеттенүү аркылуу ишке ашырылган билим берүү технологиялары", башкача айтканда, аралыктан окутуу окуучулардын билим берүү мекемесинде физикалык катышуусуз билим алууну камтыйт. Билим берүү программаларынын дисциплиналары боюнча мугалимдер тарабынан иштелип чыккан ар кандай маалыматтык технологиялардын жана окутуу ыкмаларынын жардамы менен студенттин белгилүү бир билимдерин, көндүмдөрүн, практикалык жөндөмдүүлүктөрүн жана таанып билүү ишмердүүлүгүнүн ыкмаларын өздөштүрүүнүн жекелештирилген процесси жүрөт. Айта кетүүчү кетүүчү нерсе, "электрондук окутуунун киргизилиши бардык деңгээлдеги билим берүү мекемелеринин уюштурулушуна олуттуу таасирин тийгизет". Билим берүү мекемелери көбүнчө эки окутуу моделин колдонушат: толугу менен аралыктан жана жарым-жартылай аралыктан. Илим, жогорку билим жана инновациялар министрлиги тарабынан мезгил-мезгили менен киргизилген жай жүрүүчү "адаптивдүү карантин" билим берүү мекемелерине аралыктан окутуудан аралаш окутууга үзгүлтүксүз өтүүгө мүмкүндүк берди. Бирок, жогорку окуу жайларынын көпчүлүгү негизинен аралыктан окутууга басым жасашкан. COVID-19 пандемиясынан улам аралыктан окутууга кескин өтүү билим берүүнүн сапатынын жана жеткиликтүүлүгүнүн начарлашына алып келгенин белгилей кетүү керек.

Ошентип, аралыктан окутуу толугу менен студенттин белгилүү бир билим берүү платформасында онлайн режиминде гана иштөөсүн камтыйт

(мисалы, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинде аралыктан окутууда ар түрдүү платформалар пайдаланып жатты,атай кетсем ZOOM жана Google MEET платформасында билим берүү программаларынын дисциплиналарын окуу (ал кайтарым байланышка ээ, билимди баалоону, баа журналын жүргүзүүнү, аудио, видео, тексттик файлдарды жана презентацияларды тиркөөгө мүмкүндүк берет). Аралыктан окутуу технологияларын жарым-жартылай колдонуу онлайн жана оффлайн сабактарды кезектештирүүнү камтыйт. Окутуунун бул формасы эң натыйжалуу жана натыйжасыз да болушу мүмкүн. Бирок, реалдуу убакыт режиминде өткөрүлүүчү жана студенттер технологияны колдонуп, окутуучу менен бетме-бет иштешкен онлайн сабактардан айырмаланып, аралыктан окутуу тапшырмаларды аткаруу, жазуу тесттерин жазуу жана жаздырылган сабактарды көрүү үчүн ийкемдүү графиктерди түзүүгө мүмкүндүк берет. Бирок, окутуучу бардык аткарылган тапшырмаларды жана жыйынтыктоочу иштерди баалап, кредиттерди берип, экзамендерди дайындай турганын белгилей кетүү маанилүү, мунун баары окуу жайдын бекитилген сабак графигине ылайык жүргүзүлөт. Мындай окутуулар орто мектептерде да дал ушундай эле өңүттө жүрүп жатты. Системалык өткөөл мезгилдин азыркы этабында билим берүү мекемелери үчүн билим берүү системасынын туруктуу иштешин жана анын үзгүлтүксүз өнүгүшүн камсыз кылуу маанилүү.

Белгилей кетүүчү нерсе, аралыктан окутуу белгилүү бир артыкчылыктарды берет:

-ийкемдүү окуу графигин түзүү мүмкүнчүлүгү;

-коомдук транспортту колдонуунун кажети жок болгондуктан, жол жүрүү убактысын үнөмдөө;

-илим берүү мекемесинен алыс окуу мүмкүнчүлүгү;

-интерактивдүү технологияларды жана көрсөтмө куралдарды ыңгайлуу колдонуу;

- экзамендерди жана тесттик сессияларды аралыктан өткөрүү;

- мугалимдердин терс таасирин жок кылуу мүмкүнчүлүгү (сейрек учурларда).

Санариптештирүү жана аралыктан окутуу окуучуларга жана студенттерге кеңири мүмкүнчүлүктөрдү бергени менен (жеке билим берүү траекторияларын ишке ашыруу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат), алар бир катар кыйынчылыктарды да жаратат. Тилекке каршы, аралыктан окутуунун терс жактары оң жактарынан алда канча көп. Албетте, азыр онлайн режиминде көптөгөн адистештирилген билим берүү тиркемелери бар, мисалы, чет тилдерин, программалоону жана башкаларды үйрөнүү үчүн тиркемелер бар. Аларды мобилдик түзмөктөргө да орнотууга болот (бул көптөгөн колдонуучулар үчүн жеткиликтүүлүктү бир топ жеңилдетет). Бирок, Ю.М. Цыгалов туура белгилегендей, аралыктан окутуу балдардын жана студенттерин "баарлашуу көндүмдөрүн жана командалык иштерин өнүктүрбөйт, анткени студенттер окутуучу, мугалимдер окуучу менен жана башка окуучулар жана студенттер менен минималдуу байланышта болушат"

[5, 63-бет]. Төмөнкүдөй жетишсиздиктер кездешип алардын үстүнөн иштөө каралат.

– санариптик инфраструктуранын даярдыгынын төмөн деңгээли, техникалык жабдуулардын жетишсиздиги;

– окутууну аралыктан окутуу форматына ыңгайлаштыруунун кыйынчылыктары;

– билим берүү процессинин катышуучуларынын ортосундагы түз байланыш көйгөйү:

– окутуу ыкмаларын өзгөртүүдөгү, жаңы билимдерди жана педагогикалык көндүмдөрдү өздөштүрүүдөгү, методикалык колдоону жакшыртуудагы кыйынчылыктар;

– кадимки билим берүү учурундагыдай эле окууну көзөмөлдөөнү сактоонун мүмкүн эместиги;

– студентти же окуучуну аныктоо көйгөйү (арыз ээсинин инсандыгын аныктоо мүмкүн эместиги; тапшырманы аткаруунун көз карандысыздыгын текшерүү, тышкы жардам);

– окуу материалынын көпчүлүк бөлүгү өз алдынча окууга бөлүнөт, окуучулардын жана студенттердин окууга көңүл буруусу кыйын;

– аралыктан окутууну уюштуруудагы көйгөйлөр, анткени бардык эле окуучулардын жана студенттердин үйдө технологиялык жактан жабдылган жумуш орду жок;

– окуучулардын гана эмес, мугалимдердин да ашыкча иштөөсүнөн улам мажбурлап обочолонуудан жана ашыкча иштөөдөн улам психологиялык жана эмоционалдык абалдын начарлашы;

– окуучулардын жана студенттердин окууга болгон мотивациясынын жоголушу;

– интернет коопсуздугу көйгөйү.

Бүгүнкү күндө аралыктан окутуу заманбап адамдардын виртуалдык социалдашуусунун негизги компонентине айланып баратат. Келечектеги билим берүү тенденцияларын так алдын ала айтуу өтө кыйын. Бирок, эгерде аралыктан окутуу келечектин билими деп эсептесек, анда онлайн окутууга толугу менен өтүүнү көрөбүз. Окутуунун бул жаңы форматына толук ыңгайлашуу жана аны кабыл алуу үчүн көп убакыт талап кылынат.

Мугалимдик кесиптин баары да өзгөрөт. Белгилей кетүүчү нерсе, аралыктан окутуу жөн гана окуу китептеринин же тапшырмалардын сүрөттөрүн билим берүү платформаларына (мисалы, Moodle, Skype, ZOOM, Zillion ж.б.) жайгаштырууну камтыбайт. Эң татаал аспект - интерактивдүү окутууга багытталган жогорку сапаттагы аралыктан окутууну түзүү. Окуу процессинде окуучуларга материалды өз алдынча өздөштүрүү үчүн ар дайым убакыт бөлүнөт, ошондой эле курс учурунда мугалимдин консультациялык колдоосу ж.б. (мисалы, видеоконференция). Зарыл болгон учурда, жеке консультация да өткөрүлүшү мүмкүн, анын жүрүшүндө мугалим татаал теманы түшүнүүгө жана зарыл болгон санариптик окутуу жана методикалык материалдарды тандоого жардам бере алат. Окуучулардын санариптик көндүмдөрүн

өркүндөтүү, окутуу компетенттүүлүгүн өнүктүрүү жана жогорку сапаттагы билим берүү контентин камсыз кылуу бирдей маанилүү. Студенттер ошондой эле маалымат базаларына жана билим берүү мекемесинин маалымат чөйрөсүн камсыз кылган электрондук китепкана системасына акысыз кирүү мүмкүнчүлүгүнөн пайдаланышат. Кайсы өлкөдө болбосун билим берүүнүн сапаты коомдун экономикалык өнүгүүсүнө таасир этүүчү маанилүү фактор болуп саналат. Кайсы гана өлкөнүн болбосун калкы үчүн толук убакытта иштеп, жашоого каражат табуу мүмкүнчүлүгү маанилүү. Ошондуктан, өзгөчө пандемия учурунда билим берүү процессинин үзгүлтүксүз жана толук кандуу иштешин камсыз кылуу өтө маанилүү. Билим берүүнү санариптештирүү боюнча көптөгөн мамлекеттик долбоорлор кайра карап чыгууну жана карап чыгууну талап кылат. Тактап айтканда, толук аралыктан окутууга өтүүдөн качуу керек, анткени мугалимдер менен түз байланыштын жоктугу окуу процессине терс таасирин тийгизип, билим берүүнүн сапатын төмөндөтөт. Онлайн сабактар да салттуу билим берүүнү алмаштыра албайт. Билим берүү мекемелеринин натыйжалуу жана ийгиликтүү иштешин камсыз кылуу үчүн окуу процессин класстык жана класстан тышкаркы окутууну кезектештирип уюштуруу сунушталат. Аралыктан окутуу үчүн жетиштүү техникалык ресурстарга (гаджеттер, ноутбуктар жана жогорку сапаттагы интернет байланышы) ээ болуу жана бул ресурстарды колдонуу көндүмдөрүн, башкача айтканда, билим берүү процессинин бардык катышуучулары үчүн санариптик сабаттуулукту өнүктүрүү зарыл экенин белгилей кетүү маанилүү. Биз белгилеген тема аралыктан окутуунун оң жана терс жактарын, анын өзгөчөлүктөрүн жана коомдун жана билим берүүнүн андан ары өнүгүшүнө тийгизген таасирин андан ары терең изилдөө үчүн келечектүү. Жыйынтыктап айтканда аралыктан окутуудагы эң негизги нерсе – бул окуучулардын жана студенттердин өз алдынча таанып билүү (когнитивдик) ишмердүүлүгүн уюштуруу.

Окутуунун негизинде билим алуучуларда төмөндөгудөй негизги компетенциялар иштелип чыгуусу керек.

- Өз алдынча билим алууга даярдык
- Маалыматтык ресурстарды колдонууга даярдык
- Социалдык өз ара аракеттенүүгө даярдык
- Коммуникативдик компетенттүүлүк
- Көйгөйлөрдү чечүүгө даярдык

Көрсөтүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгында аралыктан окутуунун артыкчылыктары болуп төмөнкүлөр эсептелинет:

1. Пандемия учурунда окутуунун мажбурланган мүнөзү.
2. Аралыктан окутуу окуучуларга тааныш чөйрөдө калып, жашоонун кадимки ритмин сактоого гана эмес, ошондой эле жеке окуу графигин түзүүгө мүмкүндүк берет.
3. Мектепте аралыктан окутуу ыкмаларын өздөштүргөн адам өмүр бою практикалык түрдө окуй алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Гузуева, Э.Р. Заманбап билим берүүдөгү аралыктан окутуунун ролу / Э.Р. Гузуева, С.М. Зияудинова, А.А. Жамборов // Илим, маданият, билим берүү дүйнөсү. - 2020. - № 3 (82).
2. Петренко, Н.А. Орусиянын билим берүү системасын санариптештирүүнүн өзгөчөлүктөрү / Н.А. Петренко, Е.А. Волошина // Көп маданияттуу билим берүү чөйрөсүндө филологдун кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу: IV Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы, 2021-жылдын 7-8-октябры, Евпатория / Ю.К. Картавая, И.Б. Каменская, М.А. Шалина, А.Н. Шевченконун ред. кеңеши; И.Б. Каменскаянын жалпы ред. астында. – Симферополь: И.П. Корниенко А. А., 2021. – Б. 183-189.
3. Степанов, С. Ю. Келечекте мектеп билим берүүсүнүн шакекче аныкталышынын келечеги / С. Ю. Степанов // Заманбап мектептин ишмердүүлүгүндөгү психологиялык, педагогикалык жана соматикалык өзгөрмөлөр: шакекче аныкталышынын таасири / автордук жыйнак: С. Ю. Степанов, И. В. Рябова [ж.б.]; С. Ю. Степанов тарабынан редакцияланган. – Москва: Москва мамлекеттик педагогикалык университети, 2017. – Б. 195-216.
4. "Кыргыз Республикасынынбилим берүү жөнүндө" Мыйзамы (акыркы редакциясы): 19.02.2022).
5. Цыгалов, Ю.М. Жогорку билим берүүдөгү аралыктан билим берүүнүн таасири жана тобокелдиктери / Ю.М. Цыгалов // Менеджмент боюнча консалтинг. - 2020. - № 10. - Б. 61-73.

УДК 37 (09)

Садирова Тамара, *магистрант*
Заманбап Эл аралык Университетинин
Сабиров К.А., *улук окутучу*
Заманбап Эл аралык Университетинин

ХИКС-КЫЛЫМДА БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРДИН РОЛУ

Аннотация

Бул иште XIX кылымда кыргыздардын билим берүү системасында өзгөчө орунду ээлеген орус-тузем мектептеринин тарыхый ролу жана мааниси талданат. Изилдөөдө аталган мектептердин пайда болуу шарттары, максаттары жана окутуу мазмуну каралып, алардын салттуу элдик билим берүү менен өз ара байланышы ачып көрсөтүлөт. Орус-тузем мектептери аркылуу кыргыз коомунда сабаттуулуктун жогорулашы, жаңы билимдердин (орус тили, арифметика, география, тарых ж.б.) жайылышы жана жаңыча ой жүгүртүүнүн калыптанышы талданат. Ошондой эле бул мектептердин колониялык билим берүү саясатынын алкагындагы орду, анын оң жана терс жактары илимий негизде бааланат. Иш XIX кылымдагы кыргыз коомунун маданий-агартуу өнүгүшүн түшүнүүгө жана орус-тузем мектептеринин тарыхый таасирин комплекстүү баалоого багытталган.

Ачкыч сөздөр: XIX кылым, кыргыздар, билим берүү, агартуу, орус-тузем мектептери, салттуу билим берүү, сабаттуулук, орус тили, маданий байланыштар, колониялык саясат, агартуу иши, коомдук өнүгүү

РОЛЬ РУССКО-ТУЗЕМНЫХ ШКОЛ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ КЫРГЫЗОВ В XIX ВЕКЕ

Аннотация

В данной работе анализируются историческая роль и значение русско-туземных школ, занимавших особое место в системе образования кыргызов в XIX веке. В исследовании рассматриваются условия возникновения этих школ, их цели и содержание обучения, а также раскрывается их взаимосвязь с традиционной народной системой образования. Анализируется влияние русско-туземных школ на повышение уровня грамотности в кыргызском обществе, распространение новых знаний (русского языка, арифметики, географии, истории и др.) и формирование нового типа мышления. Также с научной точки зрения оценивается место данных школ в рамках колониальной образовательной политики, их положительные и отрицательные стороны. Работа направлена на более глубокое понимание культурно-просветительского развития кыргызского общества XIX века и комплексную оценку исторического влияния русско-туземных школ.

Ключевые слова: XIX век, кыргызы, образование, просвещение, русско-туземные школы, традиционное образование, грамотность, русский язык, культурные связи, колониальная политика, просветительская деятельность, общественное развитие

THE ROLE OF RUSSIAN-NATIVE SCHOOLS IN THE EDUCATION SYSTEM OF THE KYRGYZ PEOPLE IN THE XIX CENTU

Abstract

This paper analyzes the historical role and significance of Russian-native schools, which occupied a special place in the education system of the Kyrgyz people in the 19th century. The study examines the conditions under which these schools emerged, their goals and curriculum, and reveals their relationship with the traditional folk education system. It analyzes the impact of Russian-native schools on increasing literacy levels in Kyrgyz society, the dissemination of new

knowledge (Russian language, arithmetic, geography, history, etc.), and the formation of a new type of thinking. From a scholarly perspective, the place of these schools within the framework of colonial educational policy is also assessed, including their positive and negative aspects. The work is aimed at a deeper understanding of the cultural and educational development of Kyrgyz society in the 19th century and a comprehensive evaluation of the historical influence of Russian-native schools.
Keywords: 19th century, Kyrgyz people, education, enlightenment, Russian-native schools, traditional education, literacy, Russian language, cultural relations, colonial policy, educational activity, social development

Киришуу. XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздардын салттуу билим берүү системасынын (медресе, молдо мектеби, үй-бүлөлүк тарбия) катарында падышалык Россия тарабынан уюштурулган орус жана орус-тузем мектептери пайда болгон. Бул мектептер кыргыз коомунун билим берүү тарыхында өзгөчө орунду ээлеп, жаңы типтеги светтик билим берүүнүн алгачкы формасы катары тарыхта калган. Азыркы учурда он эки жылдык билим берүү системасына өтүү маалында, бир караганда оңой көрүнгөнү менен бул татаал процесс экендигине ынандык. Бул теманын **актуалдуулугу коомду агартуу маселесинде** маанилүү орунда боло бермекчи.

Октябрь революцияна чейинки билим берүү боюнча көптөгөн чыгыш таануучу окумуштуулар С.М. Граменицкий, В.В. Вельяминов-Зернов, В.И. Кушелевский, А.Л. Кун, В.П. Наливкин, Н.С. Ликошин жана дагы советтик доордогу тарыхчылар В.В. Бартольд, В.М. Плоских, Н. Архангельский, В. Билик, А.Э. Измайлов, А.Е. Захарова, Б. Жамгырчиев, И.М. Муминов, Ш. Рахимий, Д. Айтмамбетов, А. Шукуров, К. Үсөнбеков, И.Б. Бекбоев, К.Е. Бендриков, А. Мухаммаджонов, Р. Рахимов, Г.Кронгардт, М. Рахимова, М.М.Эсенгулова, И.А. Алимов, М.О. Алихожиев, С.Д. Болтабаев, К. Бендриков, Ш. Вахидов, Г.С. Исобаева, Ш.Т. Колдошев, Б.Б. Маллабаев, Г.Ф. Салижанова, Ө.А. Султанов, Б.М. Расулов, Л.Марченко, Т.Д. Худайканкулов, М.Ш. Султановалар М.Иманкулов, К.Молдокасымов, Т.Н. Өмүрбеков, Т. Өмүрзакова, А. Кубатовалар ушул темага назар салып эмгектерди жараткан.

Орус-тузем мектептеринин пайда болуу шарттарына ошол учурдагы тарыхый мезгил, саясый абал, капиталисттик коомдун табияты буга жооп болмокчу. *Буга жооп катары Э. Мамбетаку- нов "Педагогиканын негиздери" аттуу эмгегинде – " Тарбиялоо процессинин максаты коомдун өнүгүшүнө ылайык аныкталган коомдук функцияны алып баруучу жаш муундарды калыптандыруу багытындагы коомдук муктаждыкты чечүүгө арналат. Эгерде, тарбиялоо процессинин максаты коомдун нукура абалына ылайыктуу аныкталбай калса, анда тарбиялоо системасы сөзсүз түрдө кризиске учурайт"[1. 84-б] – деп жазат.* Кыргызстандын аймагында орус-тузем мектептеринин пайда болушу Россия империясынын колониялык башкаруу саясаты менен түздөн-түз байланыштуу болгон. Бул тууралуу тарыхчы Л. **Марченко** төмөнкүчө жазат: «Русско-туземные школы в Кыргызстане возникли как элемент административно-колониальной политики Российской империи и были направлены на подготовку местных кадров для низших звеньев управления» [2. -49-б.].

Автордун пикири боюнча, бул мектептердин ачылышы агартуучулук максат менен гана чектелбестен, империялык башкаруунун практикалык муктаждыктарын канааттандырууга багытталган. Окутуунун максаты жана мазмуну кандай болгондугу тууралуу айта турган болсок, орус-тузем мектептеринде негизги предметтер катары орус тили, арифметика, жазуу жана баштапкы география окутулган. Бул жөнүндө К. **Бендриков** мындай деп белгилейт:«Обучение в русско-туземных школах ограничивалось элементарными знаниями по русскому языку и счету, что соответствовало задаче формирования исполнительных кадров из числа коренного населения» [3. **289-б**] М. Рахимова өзүнүн “Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы” аттуу эмгегинде жогорудагы К. Бендриковдун оюна кошулуп, колониялдык билим берүүнүн табиятын мындайча мисал келтирет: “Администрациянын административдик, экономикалык жана саясый аппараты жергиликтүү элден кызматчыларды тартпай туруп, ишти так жолго коюуга мүмкүн эместигин практика көрсөткөн. Бул жөнүндө, айрым алганда француз колониялык доктринасынын билим берүү тармагындагы авторлорунун бири М. Делафос төмөнкүчө жазган: “Сөз администрациянын, өнөр жайдын, айыл чарбанын, санитардык кызматтын бардык тармагына европалыктарга жардам берүүгө жөндөмдүү болгон жергиликтүү кадрларды киргизүү жөнүндө жүрөт. ... Бул болсо биз менен жакындашууга аракеттенбеген, биздин принциптер менен методдорго ишенбеген жергиликтүү калкка күчтөп буйрук берүүгө жардам берет. Күч колдонуу мында эч кандай пайда бербейт. Бирок, пропаганданы өзүбүз жүргүзсөк ишендирүү жолу менен бир нерсеге жетишүү да абдан кыйын”-деп баяндайт. [4. 141-б]

Орустардын келиши менен билим берүүдө прогрессивдүү жактары да болгонун Ө. Осмонов өзүнүн “Кыргызстандын тарыхы” аттуу эмгегинде: “Кыргызстан Россиянын курамына кирген соң билим беүү тармагында да бурулуш башталган. Кыргызстанда мектептер сан жагынан өсүп, аларда билим берүүнүн сапаты жакшыра баштаган. Кыргыздар балдарын, башка мусулман дининдеги элдер сыяктуу диний мектептерде, медреселерде окуткан. Ошону менен катар орус бийликтери 1886-жылдан баштап “орус-жергиликтүү” мектептерин уюштура баштаган. Алар диний билимден тышкары орус тили, орус адабияты жана маданияты үйрөтүлгөн. 1883-жылы Ош уездинде 41 мектеп болуп, анда 391 окуучу билим алса, 1914-жылы 229 мектеп иштеп, анда 3,2 миң окуучу (анын ичинен-33 кыз) окуган. Пишпек уездинде 1,3 миң окуучусу бар 59 мектеп иштеп, Кара-Кол уездинде 2,3 окуучу окуган 128 мектеп иштеген. Мектептерде билим берүү диний сабактар менен гана чектелбестен, эсеп, география, тарых, табият таануу, ж.б. сабактарды окутуу күчөгөн”,-деп жазат [5. 299-б].

Белгилүү тарыхчы Т. Кенесариев да ушул ойго кошулуп: “С покорением Кыргызстана Россией начались в системе образования. В Кыргызстане росло число школ, повысился уревень обучения, изменилось еге содержание. Раньше кыргызы, как и другие мусульманские народы, обучали своих детей в

религиозных школах-медресе. Начиная с 1886 года, наряду с ними русские власти организовали так называемые русско-туземные школы... . В программу входили такие предметы, как арифметика, география, история, природоведение и другие...”[6. 90-б] –деп баяндайт. Ошентип колонизаторлордун аракеттери аракеттери ар дайым эле терс натыйжа бербестен, пайдалуу жактары да тарыхта кенен айтылат. Ы. Мукасовдун “Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы” аттуу эмгегинде: “Кыргызстандын Россиянын составына кошулушу менен крайда орус элинин алдыңкы маданиятынын таасири туюла баштаган. Анын таасири менен XIX кылымдын аягында жергиликтүү калктын рухий ойгонуусу башталган. Бул Кыргызстанда агартуучулуктун пайда болушу үчүн база болгон. Орус коомчулугунун алдыңкы өкүлдөрү кыргыздарга билим берүүнү жана агартуучулукту жайылтуу, алардын жашоо-турмуштарын жакшыртуу үчүн өздөрүнүн бардык күч-аракетин жумшаган. Натыйжада орус-жергиликтүү мектептери ачыла баштаган, анда орус балдары гана эмес, башка элдердин, анын ичинде кыргыз балдары дагы окушкан. Кыргыз балдар үчүн орус-жергиликтүү мектептери менен катар эле жаңы усулдагы мектептер да ачылган. Алардын “прграммаларында табигый илимдерге кыйла орун берилген, бул албетте прогрессивдүү мааниге ээ болуу менен өз кезегинде крайда диний эмес маданияттын айрым элементтеринин таралышына мүмкүндүк ачкан”-деп Л. Перепелицинанын айтканын мисал келтирет [7. 167-б]. Айрым мектептерде ислам дини боюнча сабактар да өткөрүлгөн. Бул чара жергиликтүү калктын ишенимин арттыруу максатын көздөгөн. Кыргызстандагы алгачкы орус-тузем мектептери XIX кылымдын аягында ачыла башташы Кокон хандыгынын кыйрашы жана капиталисттик коомдогу Россия империясынын Орто Азияны каратып алуусу менен байланыштуу. Кыргызстандын аймагында биринчи орус-тузем мектептер XIX кылымдын 80-жылдарында ачылган. Бул тууралуу М. **Иманкулов** төмөнкүчө жазат:«Первая русско-туземная школа в северных районах Кыргызстана была открыта в 1884 году в Токмакском уезде, а в 1887 году аналогичное учебное заведение начало функционировать в Оше» [8. **43-б**]. Бул мектептерде окуган кыргыз балдары кийинчерээк котормочу, катчы, мугалим сыяктуу кызматтарды аркалай баштаган. Орус-тузем мектептеринин тарыхый ролун баалоодо алардын оң жана терс жактарын комплекстүү кароо зарыл. Г. **Кронгардт** бул маселеге токтолуп, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат: «Несмотря на ограниченность программы, русско-туземные школы сыграли определенную роль в формировании начальной грамотности и приобщении кыргызов к письменной культуре» [9. **67-б**]. Ошол эле учурда мектептердин саны аз болуп, жалпы калкты камтууга мүмкүнчүлүгү жетишсиз болгон. Орус-тузем мектептери падышалык Россиянын колониялык саясатынын бир бөлүгү катары каралган. Бул тууралуу К. **Пален** өзүнүн ревизиялык отчетунда мындай деп жазган: «Народные школы для туземцев должны давать минимум знаний, достаточный для хозяйственных и административных нужд края» [10. **92-б**].

Бул цитата орус-тузем мектептеринин билим берүү мүмкүнчүлүгү атайын чектелгенин далилдейт.

Жыйынтыктап айтканда, XIX кылымдагы орус-тузем мектептери кыргыздардын билим берүү тарыхында эки жактуу мааниге ээ. Алар бир жагынан сабаттуулуктун жаңы формасын киргизип, светтик билим берүүнүн пайдубалын түптөсө, экинчи жагынан колониялык саясаттын чектөөлөрүнөн улам кеңири жана терең билим берүү системасына айлана алган эмес. Ошого карабастан, бул мектептер кыргыз агартуучулугунун кийинки өнүгүшүнө тарыхый негиз болуп берген.

Колдонулган адабияттар:

1. Эсенбек Мамбетакунов. Педагогиканын негиздери. Бишкек, 2019.-84-б.
2. Марченко Людмила Юрьевна. *Русские и русско-туземные школы в Кыргызстане во второй половине XIX – начале XX вв. – Бишкек, 2005.* – 48–54-б.
3. Бендриков Константин Евгеньевич. *Очерки по истории народного образования в Туркестане.* – Москва, 1960. – 289–290-б.
4. Рахимова Магрифа. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. Бишкек, 2009.-141-б.
5. Осмонов Өскөн. Кыргызстандын тарыхы. –Бишкек, 2019.-299-б.
6. Кененсариев Ташманбет. Культурогенез Кыргызстана.-Бишкек, 2010.-90-б.
7. Мукасов Ысманалы. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы.-Бишкек, 2004.-167-б.
8. Иманкулов Муратбек Калматович. *Развитие системы образования в Кыргызстане в начале XX века.* – Бишкек, 2012. – 42–46-б.
9. Кронгардт Генрих Карлович. *Население Киргизии в последней трети XIX – начале XX века.* – Фрунзе: Илим, 1989. – 67-б.
10. Пален Константин Николаевич фон. *Отчет по ревизии Туркестанского края. Учебное дело.* – Санкт-Петербург, 1910. – 92-б.

УДК 372.4

Доноев Т. А., *улук окутуучу*
Заманбап Эл аралык университети

КОЛЛЕДЖДЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ

Аннотация

Макала колледждерде математиканы окутууда маалыматтык технологияларды колдонуунун айрым маселелерине арналган. Маалыматтык технологиялардын заманбап кесип ээлерин даярдоодогу ролу, алардын алгылыктуу мүмкүнчүлүктөрү чечмеленген. Маалыматтык технологиялар өзгөчө математикалык кырдаалдарды жана геометриялык сүрөттөлүштөрдү анимациялоо аркылуу көрсөтмөлүү берүүдө эффективдүү каражат экенин көрсөтүлгөн.

Ачкыч сөздөр: маалыматтык коом, маалыматтык технологиялар, математиканы окутуу, мультимедиялык технологиялар, презентация.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ В КОЛЛЕДЖЕ

Аннотация

Статья посвящена некоторым вопросам использования информационных технологий при преподавании математики в колледжах. Интерпретируется роль информационных технологий в подготовке современных профессионалов, их приемлемые возможности. Было показано, что информационные технологии являются особенно эффективным средством наглядной передачи математических ситуаций и геометрических изображений посредством анимации.

Ключевые слова: информационное общество, информационные технологии, преподавание математики, мультимедийные технологии, презентация.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF USING INFORMATION TECHNOLOGY IN TEACHING MATHEMATICS IN COLLEGE

Annotation

The article is devoted to some issues of the use of information technology in teaching mathematics in colleges. The role of information technology in the training of modern professionals and their acceptable capabilities are interpreted. It has been shown that information technology is a particularly effective means of visual transmission of mathematical situations and geometric images through animation.

Keywords: information society, information technology, teaching mathematics, multimedia technologies, presentation.

Киришүү. Коомду маалыматташтыруу мезгилинде адамды өнүктүрүүгө эң зарыл болгон – маалыматтарды чогултуу жөндөмдүүлүгү, жана ошондой эле маалымат менен иштөө үчүн жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу жөндөмдүүлүгү зор мааниге ээ болот. Орто кесиптик билим берүүнүн максаты студенттерге белгилүү бир билим суммасын берүү гана

эмес, алардын таанып-билүү кызыкчылыктарын, ишке чыгармачыл мамилени өнүктүрүү, өз алдынча билимди алуу жана көндүмдөрүн байытуу, аларды практикалык ишмердүүлүгүндө колдонуу маанилүү болуп эсептелет. Колледждеги математика курсу – студенттерден туруктуу, түйшүктүү жана көлөмдүү өз алдынча иштөөнү талап кылган эң көп убакытты талап кылган окуу предмети. Ошондуктан, мугалимдин негизги милдеттеринин бири – математиканы окутуунун жана ой жүгүртүүнүн маданиятынын элементтерин үйрөтүү жана өнүктүрүү. Бул үчүн окутуунун мазмундук аспектисин деталдуу иштеп чыгуу, окуучулардын таанып билүү жөндөмдүүлүгүн, алардын окуу иш-аракеттериндеги активдүүлүгүн өнүктүрө турган методдордун, формалардын, технологиялардын түрлөрүн тандап алуу зарыл. Предметке болгон кызыгууну сактап калуу жана сабактарда сапаттуу окутуу процессин жүргүзүү үчүн маалыматтык технологиялар активдүү колдонулат.

Математика сабагында маалыматтык технологиялардын ролу. Азыркы күндө заманбап коом адам ишмердүүлүгүнүн бардык тармактарын маалыматташтырууга багыт алганы белгилүү. Маалыматтын тездик менен өсүп жаткан агымы жыл сайын илимий билимдин жалпы көлөмү менен анын билим берүү мекемесинде өздөштүрүлүп жаткан бөлүгүнүн ортосундагы ажырымдын көбөйүшүнө алып келүүдө [1].

Ушуга байланыштуу, колледжде математиканы окутуу ыкмаларындагы жана методдорундагы артыкчылыктардан болуп, даяр билимди берүүдөн маалыматты өзү табуу, сактоо, тандоо, сапаттуу иштетүү жана аны колдонуу ыкмаларын үйрөтүү эсептелет. Азыркы заманбап математика сабагынын максаты болуп окуучунун сынчыл ой жүгүртүүсүн, сабакта студенттердин активдүүлүгүн жана демилгелүүлүгүн жогорулатуу жана предмет тууралуу анын түшүнүктөрүн калыптандыруу эсептелет [2; 3; 4]. Аны ишке ашыруу үчүн компьютерди колдонуу чоң мүмкүнчүлүктөрдү пайда кылат.

Биздин оюбузча, математиканы окутууда заманбап маалыматтык технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн билгичтик менен пайдалануу төмөнкүдөй ийгиликтерди камсыз кылат:

- таанып-билүү иш-аракеттерин активдештирүү, студенттердин жетишүү сапатын жогорулатуу;
- сабактарда колдонууга арналган заманбап электрондук окуу материалдары менен окуу максаттарына жетишүү;
- студенттерге өз алдынча билим алуу жана өзүн өзү башкара билүү көндүмдөрүн өнүктүрүү;
- окутуунун ыңгайлуулугун жогорулатуу;
- студенттерде пайда болгон дидактикалык кыйынчылыктарды азайтуу;
- студенттердин маалыматтык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, маалыматтык-коммуникациялык компетенциясын калыптандыруу;
- коопсуздук эрежелерин сактоо менен студенттердин компьютерде иштөө көндүмдөрүнө ээ болуусу.

Маалыматтык технологияларды колдонуу мугалимге окуу маалыматынын керектүү дидактикалык бирдиктерин ачык көрсөтүүгө, окуучулардын математикага болгон кызыгуусун арттырууга, окуучулардын таяныч фактыларын жана үлгү боюнча иш-аракет ыкмаларын топтоого жардам берет [5; 6; 7].

Математиканы окутууда маалыматтык технологияларды колдонуу менен окуу процессинде олуттуу өзгөрүүлөр болот:

- окутуу процесси сапаттуу окутуу үчүн зарыл болгон ой жүгүртүүнү, элестетүүнү өнүктүрүүгө багытталат;
- окуучулардын таанып-билүүчүлүк жана өз алдынча иш-аракеттерин натыйжалуу уюштуруу камсыз кылынат;
- кызматташууга, өзүн-өзү өркүндөтүүгө, чыгармачылыкка ж.б. жөндөмдүүлүктөр байкалат.

Математика сабактарында компьютердин жардамы менен кыймылдуу көрсөтмөлүүлүк проблемасын чечүүгө болот, мында экран студенттердин көңүл буруусун активдештирет, кээде буга класс менен фронталдык иштөөдө дагы жетишүүгө болбойт.

Мультимедиа сабактары төмөнкү дидактикалык маселелерди чечүүгө жардам берет:

- предмет боюнча негизги билимди өздөштүрүү;
- үйрөнгөн билимди системалаштыруу;
- өзүн өзү башкара билүү жөндөмүн калыптандыруу;
- жалпысынан окуп үйрөнүүгө жана айрыкча математиканы окуп үйрөнүүгө мотивациялоо;
- окуучуларга окуу материалынын үстүнөн өз алдынча иштөөдө окуу-методикалык жардам көрсөтүү.

3. Математика сабагында колдонулган маалыматтык технологиялардын түрлөрү. Математика сабактарында маалыматтык технологиялардын эки түрү басымдуу колдонулат: презентация жана слайдшоу. Алар студенттерге материалды визуалдык жана жеткиликтүү түшүндүрүүгө мүмкүндүк берет. Презентация мугалимдин класс менен фронталдык иштөөсүнүн маалыматтык камсыздоосу болуп саналат жана слайддардан турат. Бул маалыматтын негизги түрлөрү – текст, сүрөттөр, чиймелер.

Power Point программасы аркылуу түзүлгөн презентацияларды колдонуу тажрыйбасы математика сабагынын сапатын жогорулата тургандыгын көрсөттү. Компьютердик презентациялар – бул маалыматты сунуштоонун эң заманбап технологиялары. Сабакта презентацияны колдонуунун формалары жана орду ошол сабактын мазмунуна, сабакта коюлган максатка жараша болот. Жаңы материалды окуп үйрөнүүдө презентацияны колдонуу окуу материалын иллюстрациялоого мүмкүндүк берет. Оозеки көнүгүүлөрдү аткарууда презентация тапшырмаларды ыкчам көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Окуу презентациясы сабактын конспектиси болушу мүмкүн. Бул учурда ал салттуу сабактын негизги компоненттеринен турат: тема, максат, сабактын

иш планы, негизги түшүнүктөр, үй тапшырмасы. Математика сабактары үчүн анимацияланган чиймелерди колдонуу, окуучулардын графиктери, чиймелери менен теоремаларды далилдөө жана мисалдарды иштөө, схеманы аткаруу, таблицаны колдонуу ж. б. у. с.

Сабактарда ар кандай түрдөгү электрондук тиркемелер колдонулат:

- аудио-видео тартуунун иллюстрациялары жана демонстрациялары;
- иллюстрациялык материалды жана коюлган божомолдорду жана чечимдерди кийинки текшерүү менен көйгөйлүү суроолорду берүүнү айкалыштырган тиркемелер, тесттер, кроссворддор, табышмактар түрүндө билимди фронталдык текшерүү жана өзүн-өзү текшерүү;
- материалды эң толук көрсөтүүгө мүмкүндүк берген тема боюнча сабактардын сериясын иштеп чыгуу, дүйнөнү бүтүндөй кабылдоонун сүрөтүн тартуу, бир предмет боюнча билимдин ар түрдүү тармактарын ийгиликтүү интеграциялоо;
- Visual Basic программалоо тилин колдонуу менен сабактарга электрондук тиркемелерди иштеп чыгуу.

Математика сабагында маалыматтык технологиялар сабактын ар кандай баскычтарында колдонулушу мүмкүн:

Материалды кайталоодо:

- Тестирлөө
- Даяр чиймелердеги тапшырмалар. Презентациялоо
- Үй тапшырмасын текшерүү. Презентациялоо

Жаңы материалды үйрөнүүдө:

- Презентация түрүндө берилген лекция
- Окуу китептеринин жардамы менен өз алдынча изилдөө
- Динамикалык моделдердин демонстрациясы
- Интернеттен өз алдынча маалымат издөө.

Үйрөнгөн материалды бекемдөөдө:

- Электрондук симулятор
- Билимди контролдоо
- Тестирлөө
- Окуучулардын эмгектерин, изилдөө долбоорлорун презентациялоо

Корутунду. Заманбап окуу процессине окутуунун жаңы ыкмалары киргизилүүдө, алар окуу материалын натыйжалуу өздөштүрүүгө багытталган. Эң маанилүү ыкмалардын бири – маалыматтык технологияларды окутууда колдонуу жана аларды математиканы окутууда колдонуу. Салттуу билим берүүдө жаңы маалыматтык технологияларды колдонуу окуу процессин айырмалоого мүмкүндүк берет, колледждин математика мугалимине окуу маалыматын сунуштоонун ар кандай жолдорун кеңейтүүгө мүмкүндүк берет, окуу процессин ийкемдүү башкарууга мүмкүндүк берет.

Адабияттардын тизмеси:

1. Калдыбаев С.К., Бойко Е. Реализация повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года // Alatoo Academic Studies. – Б., 2018. – № 1. – С. 52–58.
2. Тихоненко А.В. Реализация развития критического мышления младших школьников на уроках математики // Вестник Таганрогского гос. пед. института. Физико-математические и естественные науки / А.В.Тихоненко, Ю.В. Трофименко. – Таганрог, 2012. – №1. – С. 82-91.
3. Калдыбаев С.К., Доноев Т.А. Билим алуучунун сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү: адабияттарга анализ // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2022. – № 4. – С. 61-68.
4. Калдыбаев С.К. Таанып билүү активдүүлүгүнүн ролу жана мааниси // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2022. – № 3. – С. 66-74.
5. Полат, Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 224 с.
6. Калдыбаев С.К., Ахсутова А. Основные направления информатизации образования в Кыргызстане // Международный журнал экспериментального образования. – М., 2018. – №8. – С. 18-23.
7. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы: перспективы использования. – М., 2010. – 140 с.

***Кадырбекова Ч. К.** к.э.н., доцент*
МНУ им. К. Ш. Токтомаматова
***Сулайманов М. А.,** магистрант*
***Нурайдар уулу С.,** магистрант*
МНУ им. К. Ш. Токтомаматова

ИНВЕСТИЦИОННАЯ СОСТОВЛЯЮШАЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию инвестиционной составляющей экономической безопасности реального сектора экономики. В рамках исследования анализируются основные понятия и теоретические основы инвестиционной безопасности, ее роль в обеспечении устойчивого развития предприятий и национальной экономики в целом. Особое внимание уделяется факторам, влияющим на привлечение и эффективное использование инвестиций в реальный сектор, а также механизмам защиты инвестиций от внутренних и внешних угроз. В работе рассматриваются современные тенденции и проблемы формирования инвестиционной среды, а также предлагаются рекомендации по повышению уровня инвестиционной безопасности для обеспечения стабильности и конкурентоспособности реального сектора экономики. Полученные результаты могут быть использованы для разработки стратегий развития и формирования политики в области инвестиций на государственном и корпоративном уровнях.

Ключевые слова: инвестиционная безопасность, реальный сектор экономики, инвестиции, устойчивое развитие, инвестиционная привлекательность, риски и угрозы, защита инвестиций, экономическая безопасность, инвестиционная политика, развитие промышленности

INVESTMENT COMPONENT OF THE ECONOMIC SECURITY OF THE REAL SECTOR

Abstract

This article is dedicated to the study of the investment component of the economic security of the real sector of the economy. The research analyzes key concepts and theoretical foundations of investment security, as well as its role in ensuring sustainable development of enterprises and the national economy as a whole. Special attention is given to factors influencing the attraction and effective utilization of investments in the real sector, as well as mechanisms for protecting investments from internal and external threats. The work examines current trends and challenges in forming an investment environment, and offers recommendations for enhancing the level of investment security to ensure stability and competitiveness of the real sector. The findings can be used for developing strategies and policies related to investments at both governmental and corporate levels.

Keywords: investment security, real sector of the economy, investments, sustainable development, investment attractiveness, risks and threats, protection of investments, economic security, investment policy, industrial development

ИНВЕСТИЦИЯЛЫК КОМПОНЕНТ РЕАЛ СЕКТОРДУН ЭКОНОМИКАЛЫК КООПСУЗДУГУНУН НЕГИЗГИ БӨЛҮГҮ

Аннотация

Бул макалада реал сектордун экономикалык коопсуздугунун инвестициялык компоненти изилденет. Изилдөөнүн алкагында инвестициялык коопсуздуктун негизги түшүнүктөрү жана теориялык негиздери, ошондой эле анын ишканалардын жана улуттук экономикасынын туруктуу өнүгүүсүндөгү ролу каралат. Спецификалуу көңүл инвестицияларды тартуу жана натыйжалуу пайдалануу боюнча факторлорго, ошондой эле ички жана тышкы коркунучтардан инвестицияларды коргоо механизмдерине бурулат. Жумуш учурдагы тенденциялар жана инвестициялык чөйрөнү түзүүдө пайда болгон көйгөйлөрдү карап чыгат, жана туруктуулукту жана атаандаштыкты камсыздоо үчүн инвестициялык коопсуздуктун деңгээлин жогорулатуу боюнча сунуштарды берет. Алынган натыйжалар мамлекеттик жана ишканалык деңгээлде инвестициялар боюнча стратегияларды жана саясаттарды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.
Ачкыч сөздөр: инвестициялык коопсуздук, реал сектор, инвестициялар, туруктуу өнүгүү, инвестициялык кызыгуу, коркунучтар жана тобокелдиктер, инвестицияларды коргоо, экономикалык коопсуздук, инвестициялык саясат, өнөр жайды өнүктүрүү

Введение. Современная экономика характеризуется высокой динамичностью, глобализацией и технологическим прогрессом, что создает как новые возможности для развития, так и значительные вызовы. В условиях быстро меняющейся внешней среды страны сталкиваются с необходимостью адаптироваться к новым условиям, обеспечивать стабильность и устойчивость своих экономических систем. Одним из важнейших аспектов такой устойчивости является экономическая безопасность, которая включает в себя защиту национальной экономики от внутренних и внешних угроз, а также создание условий для ее долгосрочного развития.

Особое место в системе обеспечения экономической безопасности занимает реальный сектор — сфера производства товаров и услуг, которая формирует основу материально-технической базы страны. Надежность и развитие этого сектора напрямую влияют на уровень жизни населения, занятость, экспортный потенциал и общую стабильность экономики. В условиях ограниченных ресурсов и высокой конкуренции важным инструментом поддержки реального сектора выступают инвестиции. Инвестиционная составляющая играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития реального сектора. Она способствует модернизации производственных мощностей, внедрению инновационных технологий, повышению эффективности труда и снижению издержек. Благодаря инвестициям предприятия могут расширять производство, осваивать новые рынки и повышать качество продукции, что в конечном итоге укрепляет их позиции на внутреннем и международном рынках. Однако инвестиционная деятельность сопряжена с рядом рисков: политическими, экономическими, правовыми и социальными. Низкий уровень доверия инвесторов, недостаточная правовая защита прав собственности, бюрократические барьеры и коррупция могут значительно снизить приток инвестиций в реальный сектор. В результате снижается его способность к развитию, что негативно сказывается на общей экономической безопасности страны. Таким образом, обеспечение инвестиционной составляющей является важнейшим условием формирования надежной системы экономической

безопасности реального сектора. Необходимы меры по созданию благоприятных условий для привлечения инвестиций, защите интересов инвесторов и стимулированию внутреннего инвестирования. Только при комплексном подходе можно обеспечить стабильное развитие производства, повысить его конкурентоспособность и обеспечить долгосрочную безопасность национальной экономики.

В данной статье рассматривается значение инвестиционной составляющей для обеспечения экономической безопасности реального сектора: анализируются основные факторы влияния, проблемы развития инвестиционной деятельности и предлагаются пути их решения. Особое внимание уделяется роли государственной политики в формировании благоприятного инвестиционного климата и механизмам защиты инвестиций как важным инструментам повышения уровня доверия к сектору производства.

Роль инвестиционной составляющей в экономической безопасности

Инвестиции являются краеугольным камнем развития современного реального сектора экономики. Они выступают не только как источник финансирования, но и как драйвер технологического прогресса, повышения производительности труда и конкурентоспособности предприятий. В условиях глобальных вызовов, таких как экономическая нестабильность, геополитические конфликты и быстро меняющиеся технологические тренды, роль инвестиций приобретает особую значимость для обеспечения устойчивости и безопасности национальной экономики. Инвестиции позволяют обновлять и модернизировать устаревшие производственные фонды, что особенно важно в условиях изношенности инфраструктуры и оборудования. Внедрение новых технологий способствует повышению эффективности производства, снижению издержек и улучшению качества продукции. Это, в свою очередь, повышает конкурентоспособность предприятий на внутреннем и внешнем рынках, что является важным аспектом обеспечения экономической безопасности. Кроме того, инвестиционная деятельность способствует диверсификации экономики, снижая зависимость от отдельных секторов или ресурсов. Развитие новых отраслей и технологий создает дополнительные рабочие места, стимулирует инновационную активность и способствует социальному развитию региона или страны в целом.

Обеспечение инвестиционной безопасности — это комплекс мер по защите инвестиций от различных угроз. Внутренние угрозы включают политическую нестабильность, коррупцию, бюрократические барьеры и недостаточную правовую защиту прав собственности. Внешние — это геополитические риски, валютные колебания, санкции и нестабильность на международных рынках. Все эти факторы могут негативно сказаться на притоке инвестиций или их реализации.

Создание условий для безопасных инвестиций включает разработку стабильной правовой базы, прозрачных процедур получения разрешений и

защиты прав инвесторов. Важным аспектом является формирование доверия к государственным институтам и бизнес-среде в целом. Чем выше уровень доверия и предсказуемости правил игры для инвесторов, тем больше вероятность привлечения долгосрочных капиталовложений в реальный сектор. Также необходимо развивать механизмы страхования инвестиций и предоставлять государственные гарантии для снижения рисков. Это особенно актуально для иностранных инвесторов, которые могут столкнуться с политическими или экономическими рисками в стране. В целом, инвестиционная составляющая является неотъемлемой частью системы обеспечения экономической безопасности реального сектора. Ее развитие способствует созданию устойчивой базы для долгосрочного роста экономики, снижению уязвимости перед внешними шоками и формированию условий для стабильного социально-экономического прогресса. Поэтому государственная политика должна быть ориентирована на создание благоприятных условий для привлечения и защиты инвестиций как внутреннего капитала, так и иностранных вложений.

Факторы, влияющие на инвестиционную составляющую

На уровень инвестиционной безопасности и, соответственно, на развитие инвестиционной составляющей в реальном секторе оказывают влияние многочисленные внутренние и внешние факторы. Их комплексное взаимодействие определяет привлекательность страны или региона для инвесторов, а также степень их доверия и готовности вкладывать капиталы в долгосрочной перспективе.

1. Правовая база и регулирование

Наличие прозрачных, стабильных и предсказуемых правовых условий является одним из ключевых факторов привлечения инвестиций. Законодательство должно обеспечивать защиту прав собственности, предусматривать эффективные механизмы разрешения споров и минимизировать административные барьеры. Недостаточная правовая защита или частые изменения нормативных актов вызывают неопределенность и повышают риски для инвесторов, что снижает их заинтересованность в долгосрочных вложениях.

2. Инвестиционный климат

Уровень доверия к государственным институтам, прозрачность процедур получения разрешений, налоговая политика и защита прав инвесторов формируют общий инвестиционный климат. Важным аспектом является наличие эффективной системы защиты прав собственности, а также развитая судебная система, способная быстро и справедливо разрешать споры. Хороший инвестиционный климат способствует привлечению как внутренних, так и иностранных инвестиций, стимулируя развитие реального сектора.

3. Финансовая инфраструктура

Доступность кредитных ресурсов, развитость банковской системы и финансовых рынков существенно влияют на возможность финансирования инвестиционных проектов. Наличие разнообразных финансовых инструментов (кредиты, облигации, венчурное финансирование) позволяет предприятиям привлекать необходимые средства для модернизации и расширения производства. Также важна стабильность валюты и низкий уровень инфляции для снижения валютных рисков.

4. Инновационный потенциал

Развитие научно-исследовательских центров, наличие современных технологий и квалифицированных кадров создают условия для внедрения инноваций в производственный процесс. Инновационный потенциал способствует повышению конкурентоспособности предприятий, снижению издержек и созданию новых продуктов и услуг. Стимулирование научно-технического прогресса через государственные программы поддержки исследований также играет важную роль.

5. Внутренние факторы

Политическая стабильность — один из важнейших факторов для инвесторов. Нестабильная политическая ситуация вызывает опасения относительно возможных изменений законодательства или национализации активов. Макроэкономическая ситуация — уровень инфляции, дефицит бюджета, валютный курс — влияет на привлекательность страны как места для инвестиций. Высокий уровень коррупции и бюрократии также негативно сказываются на инвестиционном климате.

6. Внешние факторы

Глобальные экономические условия, международные торговые отношения, санкции и геополитическая ситуация оказывают существенное влияние на инвестиционную привлекательность страны или региона. Колебания цен на сырье или энергоносители могут значительно повлиять на доходность инвестиций в определенных секторах экономики.

7. Инфраструктура и логистика

Развитая транспортная сеть, энергетическая инфраструктура и коммуникационные системы облегчают ведение бизнеса и снижают операционные издержки для инвесторов. Хорошая инфраструктура способствует быстрому запуску новых предприятий и расширению существующих.

8. Социальные факторы

Уровень образования населения, наличие квалифицированных кадров и социальная стабильность создают благоприятную среду для развития бизнеса и внедрения инноваций.

Все перечисленные факторы взаимосвязаны и вместе формируют комплекс условий для формирования благоприятного инвестиционного климата. Их своевременное развитие и совершенствование позволяют повысить уровень доверия инвесторов к стране или региону, снизить риски

вложений и обеспечить устойчивое развитие реального сектора экономики в условиях глобальных вызовов современности.

Проблемы и пути их решения

Несмотря на очевидную важность инвестиционной составляющей для обеспечения экономической безопасности и устойчивого развития реального сектора, многие страны сталкиваются с рядом серьезных проблем, которые препятствуют привлечению и эффективному использованию инвестиций. Эти проблемы требуют системных решений и комплексных мер со стороны государства, бизнеса и общества.

Основные проблемы:

1. Недостаточная защита прав инвесторов

Отсутствие четких правовых механизмов, слабая судебная система и коррупция снижают доверие инвесторов к стране. Это ведет к увеличению рисков вложений, особенно иностранных, что негативно сказывается на притоке капитала.

2. Бюрократические барьеры

Избыточное регулирование, длительные процедуры получения разрешений и лицензий, сложные административные процедуры создают дополнительные издержки для бизнеса и отпугивают потенциальных инвесторов.

3. Коррупция и недобросовестная деловая практика

Высокий уровень коррупции снижает прозрачность бизнес-среды, увеличивает издержки и создает несправедливые условия для участников рынка.

4. Недостаточный уровень внутреннего инвестирования

Объем внутренних инвестиций часто не соответствует потребностям развития экономики из-за низкой доходности предприятий, недостатка финансовых ресурсов у бизнеса или отсутствия мотивации к долгосрочным вложениям.

5. Ограниченная финансовая инфраструктура

Недостаточное развитие банковской системы, ограниченные возможности для финансирования инновационных проектов и малого бизнеса снижают потенциал для роста инвестиционной активности.

6. Низкий уровень инновационной деятельности

Отсутствие современных технологий, научных центров и квалифицированных кадров тормозит внедрение инноваций и снижает привлекательность страны для высокотехнологичных инвестиций.

7. Политическая нестабильность

Изменения в политической ситуации, конфликты или нестабильное управление вызывают опасения у инвесторов относительно сохранности их капиталовложений.

Пути решения указанных проблем:

- Совершенствование законодательства в области защиты инвестиций: создание прозрачных правил, обеспечение правовой защиты собственности,

внедрение международных стандартов в регулирование инвестиционной деятельности.

- Создание благоприятного делового климата: упрощение процедур регистрации бизнеса, снижение административных барьеров, введение электронных сервисов для ускорения процессов.
- Борьба с коррупцией: усиление антикоррупционных мер, повышение ответственности за коррупционные преступления, развитие институтов гражданского контроля.
- Развитие финансовой инфраструктуры: расширение возможностей для финансирования малого и среднего бизнеса, внедрение новых финансовых инструментов (венчурное финансирование, краудфандинг), укрепление банковской системы.
- Стимулирование инновационных проектов: создание технопарков, научно-технических центров, предоставление налоговых льгот для R&D (исследований и разработок), подготовка кадров.
- Повышение политической стабильности: укрепление институтов власти, проведение прозрачной политики и диалога с бизнес-сообществом.
- Развитие инфраструктуры: модернизация транспортной сети, энергетики и коммуникаций для снижения операционных издержек.
- Образовательные инициативы: повышение уровня профессиональной подготовки кадров, развитие системы профессионального образования и научных исследований.
- Международное сотрудничество: привлечение иностранных инвестиций через участие в международных проектах и соглашениях.

Выводы. Инвестиционная составляющая играет ключевую роль в обеспечении экономической безопасности и устойчивого развития реального сектора экономики. Ее развитие способствует модернизации производственных мощностей, внедрению инновационных технологий, повышению производительности труда и созданию новых рабочих мест. В условиях глобальной конкуренции и быстро меняющихся рыночных условий именно инвестиции становятся драйвером прогресса, способствуют повышению уровня жизни населения и укреплению национальной экономики.

Для достижения этих целей необходимо создавать благоприятный инвестиционный климат, который включает в себя стабильную правовую базу, прозрачные и предсказуемые нормативные условия, эффективную финансовую инфраструктуру и развитую систему защиты прав инвесторов. Важным аспектом является стимулирование внутреннего инвестирования через налоговые льготы, государственные программы поддержки инновационных проектов и развитие инфраструктуры, что способствует привлечению как внутренних, так и иностранных инвесторов. Кроме того, необходимо активно бороться с бюрократическими барьерами, коррупцией и недобросовестной деловой практикой, что повысит доверие к государственным институтам и создаст условия для долгосрочного

планирования бизнеса. Важным элементом является также развитие человеческого капитала — подготовка квалифицированных кадров, способных реализовать инновационные проекты и управлять современными технологиями.

Только при условии комплексного подхода — объединения усилий государства, бизнеса и научных институтов — можно обеспечить надежную основу для стабильного функционирования и развития реального сектора экономики. Это позволит не только повысить его конкурентоспособность на внутреннем рынке, но и успешно интегрироваться в глобальные экономические процессы. В конечном итоге, устойчивое развитие реального сектора через активное привлечение инвестиций станет залогом повышения уровня жизни населения, социальной стабильности и национальной безопасности страны.

Список использованных источников:

1. Иванов, А. В. (2018). Инвестиционная политика и ее роль в развитии экономики. Москва: Экономика и право.

2. Петрова, Е. С. (2020). Механизмы защиты инвестиций в современных условиях. Санкт-Петербург: Наука.

3. Смирнов, В. Ю., & Кузнецова, Н. А. (2019). Бюрократические барьеры и пути их преодоления в инвестиционной сфере // Журнал "Экономика и управление". № 4, с. 45-52.

5. Всемирный банк (2021). Doing Business 2021: Comparing Business Regulation in 190 Economies. Washington, DC: World Bank Publications.

6. Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) (2020). Глобальный отчет о инвестициях и инновациях.

7. Гусев, А. М., & Лебедева, Т. В. (2017). Коррупция как фактор снижения инвестиционной привлекательности // Вестник финансового университета. № 2, с. 78-85.

8. Министерство экономического развития РФ (2022). Стратегия развития внутреннего инвестирования на период до 2030 года.

9. Тарасов, И. П., & Новикова, Е. А. (2016). Финансовая инфраструктура и ее роль в стимулировании инвестиций // Финансовый журнал, № 3, с. 23-29.

10. Международная организация труда (МОТ) (2019). Образовательные инициативы для повышения квалификации кадров в сфере инвестиций.

УДК 37. 012.

Умаралиева Асила, *магистрант*
Заманбап Эл аралык Университетинин
Сабиров К.А., *улук окутуучу*
Заманбап Эл аралык Университетинин

КЫРГЫЗДАРДЫН АКЫЛ ОЮНДАРЫНЫН БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛОО - ДОГУ ТААСИРИ

Аннотация

Бул илимий макалада кыргыз элинин салттуу **акыл оюндарынын** (айрыкча *тогуз коргоол, ордо* ж.б.) балдарды тарбиялоодогу педагогикалык мааниси талданат. Аталган оюндар баланын интеллектуалдык, моралдык-этикалык, социалдык жана эрк сапаттарын өнүктүрүүдөгү ролу элдик педагогиканын негизги булактары аркылуу ачып берилет. Макала педагогика багытында окуган магистранттар үчүн илимий-теориялык жана практикалык мааниге ээ.

Ачкыч сөздөр: элдик педагогика, кыргыз улуттук оюндары, акыл оюндары, тогуз коргоол, балдарды тарбиялоо, интеллектуалдык өнүгүү.

ВЛИЯНИЕ КЫРГЫЗСКИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ИГР НА ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ

Аннотация

В данной научной статье анализируется педагогическое значение традиционных интеллектуальных игр кыргызского народа (в особенности *тогуз коргоол, ордо* и др.) в воспитании детей. Раскрывается роль указанных игр в развитии интеллектуальных, морально-этических, социальных и волевых качеств личности ребёнка на основе основных источников народной педагогики. Статья имеет научно-теоретическую и практическую значимость для магистрантов, обучающихся по направлению педагогики.

Ключевые слова: народная педагогика, кыргызские национальные игры, интеллектуальные игры, тогуз коргоол, воспитание детей, интеллектуальное развитие.

THE INFLUENCE OF KYRGYZ INTELLECTUAL GAMES ON THE UPBRINGING OF CHILDREN

Abstract

This scientific article analyzes the pedagogical significance of traditional intellectual games of the Kyrgyz people (especially *toguz korgool, ordo,* etc.) in the upbringing of children. The role of these games in the development of intellectual, moral-ethical, social, and volitional qualities of a child's personality is revealed on the basis of key sources of folk pedagogy. The article has scientific-theoretical and practical significance for master's students studying in the field of pedagogy.

Keywords: folk pedagogy, Kyrgyz national games, intellectual games, *toguz korgool,* child upbringing, intellectual development.

Киришуу. Ааламдашуу доорунда келечек муундарды тарбиялоо башта болуп көрбөгөндөй көйгөйлөрдү жаратты. Айрыкча техникалык жана технологиялык жетишкендиктер, жашоо ораздар пайдалуу жактары менен катар анын зыяндуу тарабы, чыгармачылык изденүүлөргө түрттү. Жалпы эле

билимге умтулууда билмдүү болуштун жолу, бир эле китепти көп окуудан гана эмес, ар тараптуу таасирлерден турушун тажрыйба көрсөттү. Ааламдашуу доорунда башка таасирлердин алдында калбаш үчүн этномаданий багытта элдик када каада салттарын, искусствосун, спорт оюндарын ар бир эл өркүндөтүп өнүктүрө баштады. Анын ичинде улуттук спорт түрлөрүнө маани берилип, кезегинде ал кыргыздарда "Көчмөндөр оюну" деген спорт оюну толимпиадалык деңгээлге чейин көтөрүлдү.

Жаштардын арасында акыл эсти өнүктүрүү маселеси, замандын жакшылыгына карабастан, жаштарда акыл-эс начарлоодо деген кооптонуулар айтылууда. Кыргыздардагы акыл-эсти өнүктүрүүчү спорт оюндары "тогуз коргоол", "ордо" болуп саналат. Карап көрсөк Кыргыз элинин тарбия системасы кылымдар бою элдик тажрыйбанын негизинде калыптанып, анын маанилүү бөлүгүн **улуттук оюндар** түзгөн. Айрыкча акыл-эс аракетин талап кылган оюндар балдардын логикалык ой жүгүртүүсүн, сабырдуулугун, стратегиялык пландаштыруу жөндөмүн өнүктүрүүдө өзгөчө роль ойногон.

Кыгыздардын улуттук оюндары тууралуу Д. Эльконин С. Абрамзон, К. Бөкөнбаев, М. Кожомкулов, Л. Выготский, С. Мусаев, М. Азизбаев, Саралаев, Т. Токтоматов, Х. Анаркулов, Т. Асаналиев, М. Байымбетов, Т. Максутов, А. Жолдошев, А.Мырсабеков, А. Тыныстанова, М. Нуралиева, Ж. Асанов, А. Сатарова, С. Токторбаев, Б. Осмоновалар өз ойлорун илимий иликтөөлөрдө белгилешкен. Тарбиялоодо бардык факторлорду эске алуу зарыл. Тарбиялоо процессинин факторлору тууралуу Э. Мамбетахунов төмөндөгүдөй жазат: "Тарбиялоо процесси-абдан көп факторлордон көз каранды. Ал процесстин жүрүшүнө жана анын жыйынтыгына көптөгөн обьективдүү жана субьективдүү факторлор өз алдынча дагы, бири-бирине байланыштуу дагы таасир этишет. Эгерде, тарбиялануучунун ички талаптары, кызыгуусу, мүмкүнчүлүгү, жөндөмүүлүгү жана башка сапаттары, анын жашап жаткан реалдуу мезгилинде, чөйрөсүндө, башкача айтканда, обьективдүү шарттарга шайкеш болсо, анда тарбиялоо процесси эффективдүү жыйынтыкка келет. Ошол эле учурда тарбиялануучуга үй-бүлөнүн таасири, жакынкы курбуларынын ролу, жалпы коомдогу абал сөзсүз түрдө аныкталган тарбиялоо таасирлерин пайда кылат" [1. 258-бет].

Демек жогоруда айтылгандай окуучунун чөйрөсү акыл - эсти өстүрүүгө жагымдуу болгон спорт оюндары менен камсыз болушу, анын интелектуалдык калыптанышына бараандуу салым кошот. Белгилүү этнопедагог К. Бөкөнбаев кыргыз тарбия маданияты жөнүндө мындай деп жазган:

"Элдик оюндар — баланын акыл-эсин, адеп-ахлагын жана коомдук мамилесин калыптандыруучу табигый педагогикалык каражат" [2. 45-б**]**.

Бул табигый педагогикалык каражат кырыгыздардын азыркы дооруна чейин жетип келишин, баа жеткис шыбага катары карасак болот. Капитализм дооруна кирүү менен, көп элдер ушул улуттук байлыгын сактай албай калышкан жана этностук өзгөчөлөнгөн боёктогу спорт оюндары таптакыр унутулган. Ал эми кыргыздардагы улуттук оюндардын доордун өзгөрүүсүндө

сакталып калышын даректүү маалыматтарда: "Эл тагдырына көмөктөш оюндар адам коомунун бардык мезгилдеринде өмүр сүрүп, доордун өнүгүшүнө, өзгөрүшүнө, талабына жараша жаңыланып алымча-кошумчаланып, ар кандай сапаттарга, түрлөргө өтүп түбөлүктүү жашоосун уланта берген. Элдик маданияттын, дөөлөттүн айныгыс бөлүгүнө айлантат. Ага умтулган адамзат доорунун өзгөргүс жолдошу болгон. Баарынан да калкты дене түзүлүш жактан жеткилең тарбиялоодо, кооздукка, сулуулукка умтулууда бирден бир курал — бул кыймылдуу оюндар, ыр күүлөр, санат-санжыралар, жаңылмачтар, табышмактар болгонун эч ким тана албас.

Кыргыздар да эл болуп жаралгандан өздөрүнө мүнөздүү ар кыл доорлорго, мезгилдерге, ошол кездин социалдык шартына жараша ошого таандык оюндарды жаратышкан. Эл канчалык көчмөн өмүр сүрүп, сабатсыз болгонуна карабай калың калктын башынан өткөргөн өмүрдүн элесин унутулгус кылып, оюн өнөрүндө калтырып, келечек урпактарга белек катары сактап келиптир. Ар бир оюнду өткөрүүдө ага катышууга оюнчулардын жаш курактарын, даярдыктарын, жекече өзгөчөлүктөрүн, жынысын, оюнда колдонулуучу аспаптарды, оюн өткөрүлүүчү жайларды эсепке албай коюуга болбойт"[3.интернет ресурс]. Кыргыз акыл оюндарынын педагогикалык табияты дүйнөлүк оюндардын бир бөүгү катары каралат жана формалары, мазмуну тарабынан бир аз өзгөчөлүгү болгону менен, маңызы башка элдердин улуттук оюндарындай эле балдарды тарбиялоонун ыкмаларына кирет. Акыл оюндары – баладан терең ой жүгүртүүнү, эсептөөнү, салыштырууну жана алдын ала пландаштырууну талап кылган оюн формасы. Кыргыз элинде мындай оюндарга *тогуз коргоол*, *ордо, дүрө* сыяктуу оюндар кирет.

Педагог-изилдөөчү С. Мусаев белгилегендей: "Тогуз коргоол сыяктуу оюндар балдардын математикалык түшүнүгүн гана эмес, логикалык ой жүгүртүүсүн жана чыдамкайлыгын да тарбиялайт" [4.78-б]

Тогуз коргоол – интеллектуалдык тарбиянын мектеби. Анын балага таасири кандайлыгын карап көрөлү.

Тогуз коргоол – кыргыздардын эң байыркы акыл оюндарынын бири. Бул оюн баланы эсепке, стратегияга жана жоопкерчиликке үйрөтөт. Этнопедагог Т. Токтоматов оюн тууралуу төмөнкүлөрдү белгилейт: "Тогуз коргоол оюнунда ар бир жүрүш баланы ойлонууга, шашпоого жана натыйжасын алдын ала көрө билүүгө үйрөтөт" [5. 112-б].

Оюндун жүрүшүндө бала:

- логикалык ой жүгүртүүнү;
- сабырдуулукту;
- жеңишке жана жеңилүүгө болгон туура мамилени;
- атаандаштык маданиятын өздөштүрөт.

Ушундай эле ойдо илим иликтөөчү А. Тыныстанова мындай деп жазат: "Кыргыз эли байыртадан эле ар кандай оюндарды ойлоп таап, мурас катары кийинки урпактарга жеткирип келди. Биз жөн гана элдик оюндар деп атаганыбыз менен, кыргыздын улуттук салттуу оюндарынын ар биринин өзгөчө түрлөрү бар жана бири-биринен оюндардын шарттары менен

айырмаланып турат. Ошондой эле ар бир оюндун өз максаты жана тарбиялык мааниси өтө зор. Байыркы замандан бери кыргыз эли өз өмүрүнүн ар кандай кубанычтуу учурун улуттук оюн-зооктор, көңүл ачуулар менен өткөрүп келген. Эмесе ошол ойноло турган оюндардын айрымдарына токтоло турган болсок алар төмөндөгүдөй: Ордо. Эки топко бөлүнүп ойнолуучу байыркы элдик оюн. Оюндун негизги жүрүшү тегизделген жерге чийилген чоң айлананын так ортосуна “кан” тигилип, анын тегерегине көп чүкөлөрдү тизип туруп чийиндин сыртынан томпой менен атып, же чертип чүкөнү чийиндин сыртына чыгаруу. Оюндун бул көрүнүшү сырттан каптап келген аскер башчыны (оюндагы “кан”) айланасындагы жоокерлери менен кошо (оюндагы чүкөлөр) жок кылуу максатында негизделген. Ордо оюнунун аталашы “орто”, “ортолук”, “ортонун” (элдин) деген сөздөн пайда болгону жүйөлүү. Тогуз коргоол. Кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан көөнөрбөс эстелиги, акыл-ой байлыгынын казынасы, көчмөн турмуштун, жоокердик мамилелердин сырдуу түйүнү жана көпчүлүктүн черин жазган ортолук оюну[6. 105-б. интернет ресурс].

Акыл оюндары жана адеп-ахлактык тарбияны карай турган болсок, ар бир спорт түрдүүчө баланын психологиясына таасир эткендей эле, кыргыздардын акыл оюндары да өзгөчөлөнгөн таасирдүү жагы бар.

Кыргыз элдик оюндарында адеп-ахлактык нормалар да камтылган. Оюн учурунда балдар **адилеттүүлүккө**, **чынчылдыкка**, **эрежени сактоого** үйрөнүшөт. Философ-педагог **Ж. Асанов** мындай деп жазат: “Элдик оюндарда моралдык нормалар жашыруун формада берилип, бала аларды аң-сезимсиз түрдө өздөштүрөт” [7. 64-б]

Заманбап билим берүүдө кыргыз акыл оюндарынын ордун баа жеткис каражат катары карасак болот.

Бүгүнкү күндө кыргыз акыл оюндары мектепке чейинки жана мектептик билим берүүдө кеңири колдонууга ылайыктуу. Алар:

- баланын интеллектуалдык активдүүлүгүн жогорулатат;
- улуттук иденттүүлүктү калыптандырат;
- тарбия менен билим берүүнү айкалыштырат.

Педагог А. Жолдошев белгилейт:

“Улуттук оюндарды окуу процессине киргизүү – баланы өз элинин маданияты аркылуу тарбиялоонун натыйжалуу жолу” [8. 91-б]

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздардын акыл оюндары – балдарды тарбиялоодо уникалдуу педагогикалык каражат болуп саналат. Алар баланын интеллектуалдык, адеп-ахлактык жана социалдык өнүгүүсүнө комплекстүү таасир этет. Ошондуктан заманбап билим берүү системасында кыргыз акыл оюндарынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдалануу актуалдуу милдет болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Э. Мамбетакунов. Педагогиканын негиздери. Б. 2019.
2. К. Бөкөнбаев. Элдик педагогиканын негиздери – Бишкек: 2010. – 45–47-бб.
3. https://ky.wikipedia.org/wiki Кыргыз улуттук оюндары.

4. С. Мусаев. Кыргыз улуттук оюндары – Ош: 2015. – 76–80-бб.
5. Т. Токтоматов. Этнопедагогика – Бишкек: 2012. – 110–115-бб.
6. А. Тыныстанова. Кыргыз элинин салттуу улуттук оюндары. БМУ. https://arch.kg>uploads BGUTINIST
7. Ж. Асанов. Тарбия философиясы – Бишкек: 2018. – 60–66-бб.
8. А. Жолдошев. Заманбап педагогика – Бишкек: 2020. – 89–94-бб.

УДК: 343.1

Токтакун кызы Гүлнура, *т.и.к., доцент*
Ош мамлекеттик университети

КЫЛМЫШ-ЖАЗА ПРОЦЕССИНИН ПРИНЦИПТЕРИНИН ЖАЛПЫ МҮНҮЗДӨМӨСҮ ЖАНА ЮРИДИКАЛЫК МАҢЫЗЫ

Аннотация

Макалада жазык сот өндүрүшүнүн принциптери жана анын ар биринин өзгөчөлүктөрү изилденет. Юридикалык адабияттарды жана соттук-тергөө практикасын изилдөөнүн негизинде жазык принциптеринин колдонулуп жаткан нормаларына жана алардын жазык сот өндүрүшү үчүн маанисине талдоо жүргүзүлгөн. Кылмыш-жаза процессинин принциптери ар дайым процессуалдык илимпоздордун көңүл борборунда болуп актуалдуулукту жаратып келген. Жазык процесстик принциптер бир топ. Алар бири-бири менен тыгыз байланышта аракеттенип, процесстин ажырагыс, жалпы негизин жана системасын түзөт. Автор илимий макалада алардын айрымдарына токтолуп, алардын юридикалык маңызын жана өзгөчөлүктөрүн талап көрүүнү далалат кылат.

Жыйынтыктап айтканда, жазык процессинин негизин аныктоого мүмкүндүк берген өзгөчөлүктөрү жана касиеттери процесстик жоболор болуп саналат. Жазык сот өндүрүшүнүн принциптеринин мазмуну жалпы мүнөзгө ээ. Бул алардын аракети эреже катары кылмыш-жаза процессинин бардык баскычтарына жайылтышы керек дегенди билдирет.

Ачкыч сөздөр: жазык процесси, принцип, мыйзамдуулук, соттук коргоо, прокурор, тергөөчү, сот, сот адилеттиги.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ЮРИДИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В статье рассматриваются принципы уголовного судопроизводства и особенности каждого из них. На основе изучения юридической литературы и практики судебного расследования проведен анализ применимых норм уголовных принципов и их значения для уголовного судопроизводства. Принципы уголовного процесса всегда находились в центре внимания ученых-процессуалов и создавали актуальность. Существует множество принципов уголовного процесса. Они действуют в тесной связи друг с другом и образуют целостную, общую основу и систему процесса. В научной статье автор останавливается на некоторых из них и демонстрирует их юридическую сущность и особенности.

В заключение можно сказать, что процессуальные положения – это те признаки и свойства, которые позволяют определить основу уголовного процесса. Содержание принципов уголовного судопроизводства носит общий характер. Это означает, что их действия обычно должны распространяться на все стадии уголовного процесса.

Ключевые слова: уголовный процесс, принцип, законность, судебная защита, прокурор, следователь, суд, правосудие.

GENERAL CHARACTERISTICS AND LEGAL NATURE OF THE PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEDURE

Annotation

The article examines the principles of criminal proceedings and the features of each of them. Based on the study of legal literature and the practice of judicial investigation, an analysis of the

applicable norms of criminal principles and their significance for criminal proceedings was carried out. The principles of criminal procedure have always been in the center of attention of procedural scientists and created relevance. There are many principles of criminal procedure. They operate in close connection with each other and form a holistic, general basis and system of the process. In the scientific article, the author dwells on some of them and demonstrates their legal essence and features.
In conclusion, it can be said that procedural provisions are those signs and properties that allow us to determine the basis of criminal proceedings. The content of the principles of criminal proceedings is general. This means that their actions should usually extend to all stages of the criminal process.

Key words: criminal procedure, principle, legality, judicial protection, prosecutor, investigator, court, justice.

Киришуу. Кылмыш-жаза процессинин принциптери ар дайым процессуалдык илимпоздордун көңүлүн буруп келген. Жазык процессинин негизин аныктоого мүмкүндүк берген өзгөчөлүктөрү жана касиеттери процесстик жоболор болуп саналат. Ушул жоболорду жетекчиликке алуу менен жазык процесстик иш-аракеттердин мыйзамдуулугу аныкталат. Принциптер негизинен, процесстик укуктун мазмунун шарттайт, укуктун бардык нормаларын жана институттарын өзүнө камтыйт, ошондой эле процесстин максатын жана ошол максатка жетүүнүн жолун көрсөтөт. Мындай жоболор жазык поцесстик укукта «жазык процессинин принциптери» деп аталат. Укуктук мамлекетте жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин когоодо жана камсыз кылууда жазык процессинин принциптери олуттуу роль ойнойт. Бул принциптер адатта укук ченемдеринде чагылдырылып, нормативдик мүнөздө болот [1]. Кылмыш-жаза процессинин принциптери өз ара байланышта болуп, алар ажырагыс бирдиктүү механизмди түзөт. Кылмыш-жаза процессинин принциптери – бул коомдогу моралдык, социалдык, саясий, укуктук көз караштарды жана идеяларды чагылдырган укуктук жоболор. Жазык процесстик укуктун принциптери бири-бири менен белгилүү бир байланышка ээ. Жазык процесстик укуктун принциптеринин жыйындысы алардын тыгыз байланышында жана өз ара көз карандылыгында жарандык процесстик укуктун принциптеринин системасын түзөт. Жазык процесстик принциптер бири-бири менен тыгыз байланышта аракеттенип, процесстин ажырагыс, жалпы негизин жана системасын түзөт. Укуктук принциптин эң биринчи белгиси, бул анын мыйзам жолу менен нормативдик бекемделишинде турат [2]. Жазык процесстик укуктун принциптери бир топ. Автор алардын айрымдарына токтолуп, алардын юридикалык маңызын жана өзгөчөлүктөрүн талап көрүүнү далалат кылды. Алсак:

1. Сот ишинин жүрүшүндөгү мыйзамдуулук принциби.

Мыйзамдуулук – мамлекеттин негизи. Укуктук мамлекетти түзүүдө мыйзамдын мааниси жана мыйзамдуулук принциби өзгөчө мааниге ээ. Мыйзамдуулук - бул универсалдуу жалпы укуктук принцип болуп, ал Кыргыз Республикасынын учурдагы Конституциясынын көптөгөн беренелеринде, кодекстерде, мыйзамдарда чагылдырылат. Мыйзамдуулук принцип, тармактык укук принциптерге жаткандыктан республикадагы укук

тармактардын баарына тиешеси бар. Ошону менен бирге бул принциптин укуктун ар кандай өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу, ошол укук тармактарында да өзүнүн орду бар.

Сот өндүрүшүн жүргүзүүдө мыйзамдуулук бул мыйзам талаптарын жана укуктук-ченемдик актылардын тартибин мыйзамга ылайык сактоо жана толук аткаруу менен сот акыйкаттыгына катышкан ар бир адамдын укугуна доо келтирбоо саналат. Тергөөчү, прокурор, сот ж.б. органдар Кыргыз Республикасыны Конституциясынын талаптарына карама-каршы келген мыйзам актыларын колдонууга укуксуз. Тергөөчү, прокурор, сот ж.б. органдар иш боюнча колдонулуучу укуктук-ченемдик актыларды аныктоо учурунда алардын укуктук-ченемдик күчүн эске алууга тийиш. Алсак, кээ бир учурда мыйзамдагы талаш маселелерди чечүүдө албетте юридикалык жагынан жогору турган укуктук-ченемдик актыны колдонууга туура келет. Тергөөчү, прокурор, сот ж.б. органдар Кыргыз Республикасы кошулган эл аралык келишимдердин талаптарына кайчылаш келген укуктук-ченемдик актыларды колдонууга мыйзам жол бербейт. Жазык сот өндүрүшүндө адамды мажбурлоо жазык процесстик мыйзамда каралган мажбурлоо аракетинин ыкмасы катары каралат. Аны колдонуу атайын укугу бар мамлекеттик органдар менен кызмат адамдары тарабынан ишке ашырылат.

2. Сот акыйкаттыгынын сот тарабынан гана жүзөгө ашырылуу принциби.

Жазык сот өндүрүшүндөгү бул принциптин мааниси, ал жаранды ага карата соттон башка мамлекеттик орган тарабынан кылмыш жазасын колдонуу мүмкүнчүлүгүнөн коргойт. Демек, ар бир жаранга соттун иши боюнча чечимдердин мыйзамдуулугун, негиздүүлүгүн, жүйөсүн жана адилеттүүлүгүн кепилдейт [3]. Соттун өкүмүнөн башка учурларда эч ким, кылмыш жасоодо күнөөлүү деп табылышы, ошондой эле жазыктык жазага тартылышы мүмкүн эмес. Соттун компетенциясы, анын юрисдикциясынын чектери, анын жазыктык сот ишин жүргүзүүнү жүзөгө ашырышынын тартиби мыйзам тарабынан аныкталат жана ал өзү билип өзгөртүлүшү мүмкүн эмес. Жазык иштерин кароо үчүн өзгөчө же атайын сотторду уюштурууга жол берилбейт. Өзгөчө соттордун, ошондой эле мыйзамсыз түзүлгөн башка соттордун өкүмдөрү жана башка чечимдери юридикалык күчкө ээ эмес жана аткарылууга жатпайт. Соттун өзүнө караштуу болбогон жазыктык сот ишин жүзөгө ашырган, өзүнүн ыйгарым укуктарын ашыра пайдаланган же жазыктык сот жүргүзүүнүн ушул Кодексте каралган принциптерин башкача түрдө бузган өкүмдөрү жана башка чечимдери мыйзамсыз болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасында жазык иштери боюнча сот акыйкаттыгы сот тарабынан гана ишке ашырылат. Кыргыз Республикасында кылмыш иштерин кароочу сотторго: Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор киришет. Жергиликтүү сотторго райондук, облустук соттор, Бишкек шаардык соту, гарнизондордун аскер соттору, Кыргыз Республикасынын аскердик соту кирет. Сот адилеттигин жүзөгө ашыруу жобосунун талаптары боюнча жазык иштерин кароо бир гана соттор аркылуу ишке ашат.

3. Прокурордун жазык сот ишинин жүрүшүнө катышуу принциби.

Кыргыз Республикасынын прокуратурасы Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жана башка ченемдик-укуктук актыларынын так жана бирдей деңгээлде сакталышына көзөмөл жүргүзүп, Кыргыз Республикасынын прокуратура органдары жазык куугунтугун ишке ашырат, мыйзамда каралган тартипте жана учурларда соттук териштирүүгө катышат. Прокурордук көзөмөл - прокуратуранын атайын ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган катары мыйзамдуулукту чыңдоо, адамдардын укугу менен эркиндигин камсыз кылуу, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыгын коргоо максатында прокурордук көңүл буруунун атайын чараларын ишке ашыруу жана укук колдонуунун тууралыгы менен бирдейлигине жетишүнү көздөйт. Прокурор соттун териштирүүсүнө катышкан учурда үч милдетти аткарат:

1) көзөмөлдөөнү ишке ашырат;

2) жазалык куугунтуктоо жүргүзөт;

3) иштин соттук териштирүүсүнө катышат.

Прокуратура органдарынын көз карандысыздыгынын кепилдиктери мыйзамда да белгиленген. Ага ылайык, прокуратура органдарынын ишине кийлигишүүгө тыюу салынат деп белгиленет. Прокурорго же аскер прокуратурасынын органдарынын тергөөчүсүнө өз ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруусуна тоскоолдук кылуу же мыйзамсыз чечим кабыл алдыруу максатында кайсы формада болбосун таасир этүү Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде белгиленген жоопкерчиликке алып келет. Прокурор, аскер прокуратурасынын органдарынын тергөөчүсү, мыйзамда каралган учурлардан жана тартиптен тышкары учурларда, өзүнүн өндүрүшүндөгү иштердин жана материалдардын маңызы боюнча кандайдыр бир түшүндүрмө берүүгө, ошондой эле аларды таанышып чыгуу үчүн кимдир-бирөөлөргө берүүгө милдеттүү эмес. Прокурордун жана тергөөчүнүн өндүрүшүндө турган текшерүүлөрдүн жана иштердин материалдарын алар аяктаганга чейин ушул прокурордун уруксатысыз жарыя кылууга эч ким укуктуу эмес [4].

4. Соттук коргоо принциби.

Процесстин ар кандай стадиясында ар бир адамдын укуктары менен эркиндиктери сот тарабынан коргоого алынат. Соттук коргоого болгон укук - инсандын укугу болуп саналат. Укуктук мамлекетте соттук коргоо жарандардын эң маанилүү конституциялык укуктарынын бири болуп саналат. Бул укукту тоскоолдуксуз ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүүгө мамлекеттик органдардын катышуусу юстиция органдарынын ишин жана сот чечимдеринин аткарылышын камсыз кылуудан турат. Соттук коргоо укугун ишке ашырууну камсыз кылуу жарандардын сот адилеттигине реалдуу жетүүсүн, соттук териштирүүнүн тартибин так сактоону, соттук териштирүүгө катышуучулардын каралган укуктарын жана кепилдиктерин, ошондой эле соттун чечимдерине даттануу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылууну камтыйт. Ошону менен бирге сот адилеттиги деп жарандардын мыйзам жана сот алдында теңдигинин, сот адилеттигин жүзөгө ашырууда соттордун көз

карандысыздыгын, акыйкат жана калыстыгынын кепилдиктерин камсыз кылуу түшүнүлөт [5]. Инсандын укуктарын жана эркиндиктерин соттук коргоо конституциялык, жарандык, административдик жана жазык сот өндүрүшүндө сот адилеттигин жүзөгө ашыруу аркылуу ишке ашырылат. Ал эми жазык сот өндүрүшүндө адам үчүн эң маанилүү болгон өмүрүн жана эркиндигин, коопсуздугун коргоо аркылуу ишке ашырылат. Демек, инсандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жазык сот өндүрүшүнүн милдети жана принциби. Ушуга байланыштуу адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо принцибин ишке ашыруунун процессуалдык кепилдиги катары соттук коргоо принциби чыгат. Демек, бул мисал жарандык процесстеги принциптер бири-бирине тыгыз байланыштуу экендигинен кабар берет.

5. Күнөөсүздүк кунары принциби.

Айыпкердин кылмыш жасоодогу күнөөсү соттун мыйзамдуу күчүнө кирген өкүмү менен белгиленмейинче ал күнөөсүз деп эсептелет. Шектүү адам жана айыпталуучу өзүнүн күнөөлүү эместигин далилдөөгө милдеттүү эмес. Мыйзамга ылайык тийиштүү укуктук жол-жобонун чегинде четтетилиши мүмкүн болбогон айыптоонун далилденгендигине бардык шектенүүлөр айыпкердин пайдасына чечилет. Ошондой эле мыйзамды колдонууда келип чыккан четтетилбеген шектенүүлөр да айыпкердин пайдасына чечилүүгө тийиш. Сот тарабынан атайын айып тагылмайын, айыпкерди күнөөлүү деп кароого (табууга) жол бербей турган укук. Күнөөсүздүк презумпциясы жеке адамдын укугун сактоо үчүн атайын Декларациянын негизинде 1789-жылы Парижде кабыл алынган. Ал коюлган күнөөдөн айыпкердин болгон мүмкүнчүлүктөрдү колдонуп коргонуусу, бардык укуктардан пайдаланууга шарт түзүп берүү максатын караган. Бул жобо боюнча айыпкер өзүнүн күнөөсүз экенин далилдөөгө укуктуу, бирок милдеттүү эмес болуп саналат. Башкача айтканда, анын күнөөлүү экенин ошо күнөөнү койгон киши (тергөөчү, прокурор) далилдеши керек. Тергөөчү айыпкерди күнөөлүү деп тапкандан кийин ал прокурор тарабынан текшерилип, кийин сотко ашырылат. Сот өкүмү ошол мамлекеттин атынан чыгат, ошондуктан айыпкерди күнөөлүү дешке сотко гана укук берилген. Мындан тышкары соттолгондон кийин да күнөөлүү адамдын жогорку инстанцияга арыздануусуна укук берилет [6].

6. Инсандын кол тийгистиги принциби.

Жеке кол тийбестик деген жарандар эгерде мыйзам бузса мыйзам чегинде жана мыйзам жол берген бардык нормаларды сактоо менен гана жоопко тартылуусу шарт. Андан башка учурларда аны кармоого, камакка алууга мүмкүн эмес деген маанини түшүндүрөт. Жекече кол тийбестик укугу соттун гана чечими менен камакка алууга жол берилерлиги менен кепилденет. Айыпталуучунун бөгөт коюу чарасы катары аны камакка алууну колдонуп жаткан сот, ал адамга кандай себептер менен мындан жеңилирээк чара колдонууга уруксат эместигин негиздеп берүүгө тийиш. Кыйноо - аны колдонуу менен адамдан керектүү көрсөтмөнү алуу үчүн атайлап анын денесин оорутуп зыян келтирүү, тулку-боюна же аң-сезимине запкы азабын

келтирүүнү иш жүргүзүүчү расмий кызмат адамынын өзү же башка бирөө аркылуу таасир берип ишке ашырышы. Уруп-сабоо жабырлануучунун денесине же аң-сезимине аны такай сабап- тепкилееге алуу менен кыйноо, коркутуп-үркүтүп опузалоо, анын адамдык сапатын шылдыңга алуу, зордоо, уйку бербөө, тамак-аш жана суу бербөө, муздак бөлмөгө камоо, колу-бутун байлоо ж.б. мисалдар кирет. Шектүү адамды, айыпталуучуну, жабырлануучуну, күбөнү алар өз эркинен тышкаркы нерселерди айтып берүүсү үчүн денелерине жана аң-сезимине таасир этүү менен, ал аракеттерде зордоо, келекелөө, кыйноолор менен коштолгон ыкманы пайдалуу кылмыш жоопкерчилигине алып келет.

7. Жазык иштери боюнча сот ишин жүргүзүүдө жарандардын укуктарын жана эркиндиктсрин коргоо принциби.

Сот, прокурор, тергөөчү жазык процессиие катышкан жарандардын укуктарын жана эркиндиктерии коргоону камсыз кылууга, аларды жүзөгө ашыруу учун шарт түзүп берүүгө, процесстии катышуучуларынын мыйзамдуу талаптарын канааттандырууга карата өз учурунда чара көрүүгө милдеттүү. Эч ким өзүнө, өз жубайына жана мыйзамда белгиленген жакын туугандарына карата каршы күбөлүк кылууга мыйзам мажбурлабайт. Жазык иштери боюнча сот ишинде жарандын укуктары менен эркиндиктерии бузуунун натыйжасында ага келтирилген зыяндыи орду мыйзаида белгиленген негиздер боюнча жана тартипте орду толтурулууга тийиш. Жабырлануучуга, күбөгө же ишке катышкан башка адамдарга, алардын үй бүлө мүчөлөрүнө, жакын туугандарына зомбулук колдонуу, мүлкүн жок кылуу же зыянга учуратуу ж.б. мыйзамсыз коркунучтуу иш-аракеттерди жасап басмырлоого мыйзам боюнча тыюу салынат. Эгрде жогорудагы мыйзамга каршы аракеттерге дуушар кылынгандыгы туралуу жетиштүүмаалыматтар болсо сот, прокурор, тергөөчү, алдын-ала текшерүү органы өз кызмат укуктарынын чегинде ошол адамдардын өмүрүн, ден-соолугун, ар-намысын, кадыр-баркын жана мүлкүн коргоого байланыштуу чараларды көрүүгө милдеттүү. Адамдын укугу менен эркиндигин сактоо принцибинин бузуулушу кылмыш иш өндүрүшүндө ал адамга материалдык да, моралдык да зыян алып келүүсү мүмкүн [7].

8. Иштин жагдайын ар тараптан, толук жана объективдүү изилдөө принциби.

Жазык иши боюнча тергөө жана соттук териштирүү жүргүзүүдө тергөөчү жана сот кылмыш жасоого көмөк көрсөткөн себептерди жана шарттарды аныктоосу шарт. Жазык сот өндүрүшүндө ишти изилдөөнүн ар тараптуулугу, толуктугу жана калыстыгы бири-бири менен тыгыз байланышып, бир толук бүтүндүктөгү принципти туюндурат. Алар өз ара шарттуу жана өз ара ырааты алмаштырылбаган принциптер болуп саналат. Алардын бирөөсүнө эле толук баа бербөө изилдөөнүн бир тараптуулугу менен толук эместигине жол берет да, натыйжада иш боюнча чындыка жетүүгө тоскоолдук жаратат. Демек, аталган ар бир элементтин өз орду жана мазмуну бар. Тергөөчү, прокурор, сот иштин жагдайын ар тараптан, толук жана калыс иликтеп чыгуу үчүн бардык жагдайларды эске алууга, айыпталуучунун

пайдасына чечиле турган же ага каршы жагдайларды эске алуусу шарт. Тергөөнүн же соттук кароонун бир тараптуу айыптоо же актоо багытында жүрүшү иштин ар тараптын изилдешине шек келтирет. Фактылардын толук изилдениши жазык иши боюнча бардык жагдайларды аныктоого багытталат. Жазык сот өндүрүшүндө изилдөөнүн объективдүүлүгү тергөөнү жана соттук териштирүүнү жүргүзүүчүлөрдүн эч бирөөгө тарапташ болуп, жан тартпагандыгы менен негизделет. Сот адилеттигин жүргүзүүчүлөрдүн иштин чечилишине карата жеке кызыкчылыгынын болбошун мыйзам талап кылат.

9. Сот отурумдагы тил принциби.

Кылмыш-жаза сот өндүрүшү мамлекеттик жана расмий тилдерде жүргүзүлөт. Сот өндүрүшү жүргүзүлүп жаткан тилди билбеген ишке катышуучу адамдарга эне тилинде билдирүү жасоо, көрсөтмө берүү, өтүнмө билдирүү, иштин материалдары менен таанышуу, сотто чыгып сүйлөө жана котормочутин кызматынан пайдалануу укугу берилет [8].

Жазык сот ишинин ошол сот жүрүп жаткан тилди билбеген же жеткиликтүү өздөштүрө албаган катышуучунун укугун коргоо мамлекеттеги ченемдук-укуктук актыларда камтылган. Сот жүрүп жаткан тилин билбеген адамга өз эне тилинде көрсөтмө берүүгө укук берилет. Ошондой эле өз эрки менен тандап алган башка тилде көрсөтмө бергенүүгө жана тилмечтин кызматынан пайдаланууга мыйзам уруксат берет. Сот жүрүп жаткан тиешелүү тилди билген, бирок өз эне тилинде көрсөтмө берүүнү каалаган катышуучу мындай укуктан ажыратылбайт. Сот отурумдагы тил жазык-процессинин бардык баскычында колдонулат. Бир эле аймактагы кылмыш ишин тергөө жана соттук териштирүү бир эле тилде жүзөгө ашырылат. Тергөөнүн жана соттун айрым актылары сот процессинин катышуучуларына алар билген тилде которулуп тапшырылат. Сот процессинде катышуучу адам ал тилди билбеген учурда бардык процессуалдык иштердин аралыгында мыйзам боюнча тилмеч менен камсыз кылынууга тийиш. Сот отурумда жазык процессинин катышуучуларына эгерде тил принциптерине тыюу салынса Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын бузуу катары каралат.

10. Соттук териштирүүнүн маалымдуулугу принциби.

Мамлекеттик сырды сактоо таламдарына каршы келгенден башка учурларда, бардык соттордо ишти териштирүү ачык жүрөт. Ишке катышып жаткан адамдардын жеке турмушунун жашыруун жактары жөнүндө маалыматтардын ачыкка чыгышына жол бербөө максатында жыныстык жана башка кылмыштар жөнүндөгү иштер, ошондой эле жашы жетелектердин кылмыштары жөнүндө иштер боюнча каралган учурда жана жабырлануучунун, күбөнүн же ишке катышып жаткан башка адамдардын, алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн же жакын тууганддарынын коопсуздугун камсыз кылуу талап кылынган учурларда соттун жүйөлөштүрүлгөн аныктамасы же судьянын токтому боюнча соттук жабык териштирүүгө жол берилет. Соттун жабык заседаниесинде иштерди угуу жазыктык сот ишинин бардык эрежелерин сактоо менен жүзөгө ашырылат. Соттун өкүмү ачык жарыяланат.

11. Далилдерди калыс жана эркин баалоо принциби.

Далилдер жана далилдөө институттары жалпысынан жазык укуктук процесстин теориясында борбордук орунду ээлейт. Улуттук мыйзамдарда документтерге жана башка жазуу жүзүндөгү актыларда укуктук мамилелерди, укуктук камсыздоонун стандарттары иштелип чыгат жана жарандык сот адилеттигинин максаттары аныкталат [9]. Мыйзам боюнча, сот өз чечимин сот отурумунда изилденген далилдерге гана негиздей алат. Биринчи инстанциядагы сот далилдерди тике өздөрү изилдөөгө милдеттүү. Далилдерди изилдөө- соттук далилдердин аныктыгын билүүгө багытталган соттун процесстик иш аракеттери. Далилдерди ийгиликтүү изилдөө үчүн сот фактылар жөнүндөгү маалыматтардын булактарынын сапаттуулугуна жана сотко билдирилген маалыматтардын чын экендигине ишенимдүү болууга тийиш. Сот иш боюнча келтирилген далилдерди соттун 1-инстанциясындагы жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде баалайт. Башкача айтканда ишке мааниси бар кайсы жагдайлардын аныкталгандыгын же аныкталбай калгандыгын, бул иш боюнча кайсы мыйзам колдонула тургандыгын, жана доонун канааттандырылууга жатар-жатпасын аныктайт. Сот далилдерди баалоодо мыйзамды, укуктук аң-сезимдүүлүктү жетекчиликке алып, иштин бардык жагдайларынын натыйжасы менен соттук отурумда ар тараптан, толук жана объективдүү кароого негизделген өзүнүн ички ишенимин ойго алат. Сот үчүн эч кандай далилдер алдын-ала белгиленген укуктук күчкө ээ болбойт. Далилдөө материалдарынын толуктугу, ички ишенимдеринин эркиндиги жана баалоонун тикелиги, соттордун далилдерди туура баалоолорунун эң негизги шарттарынан болуп эсептелет. [10].

Сот, сот арачысы, прокурор жана тергөөчү өздөрүнүн милдеттерин аткарууда иштин жыйынтыгына алдын ала ынанымдын же жеке кызыкчылыктардын таасиринде болбоого, каралып жаткан конкреттүү кылмыш ишине карата бир тараптуу болбоого же бир тараптын кызыкчылыктары үчүн экинчи тарапка зыян келтирүүчү негизсиз аракеттерди көрбөөгө тийиш. Сот, сот арачысы, ошондой эле прокурор, тергөөчү болгон далилдердин жыйындысына негизделген өзүнүн ички ишенимине таянып, мыйзамды жетекчиликке алуу менен далилдерди баалайт. Сотко чейинки өндүрүштө тергөөчү, прокурор тарабынан далилдерди баалоо сот үчүн милдеттүү мааниге ээ болбойт. Эч кандай далил алдын ала белгиленген юридикалык күчкө ээ эмес жана сот тарабынан кийин бааланат.

Жыйынтыктап айтканда, жазык процессинин негизин аныктоого мүмкүндүк берген өзгөчөлүктөрү жана касиеттери процесстик жоболор болуп саналат. Ушул жоболорду жетекчиликке алуу менен жазык процесстик иш-аракеттердин мыйзамдуулугу аныкталат. Жазык процесстик укуктун принциптери бири-бири менен белгилүү бир байланышка ээ. Жазык процесстик укуктун принциптеринин жыйындысы алардын тыгыз байланышында жана өз ара көз карандылыгында жарандык процесстик укуктун принциптеринин системасын түзөт. Жазык процесстик принциптер бири-бири менен тыгыз байланышта аракеттенип, процесстин ажырагыс,

жалпы негизин жана системасын түзөт. Жазык сот өндүрүшүнүн принциптеринин мазмуну жалпы мүнөзгө ээ. Бул алардын аракети эреже катары кылмыш-жаза процессинин бардык баскычтарына жайылтышы керек дегенди билдирет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Интернет ресурс: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_47980701_50920998.pdf
2. Кармышаков, М. А. Жарандык процесстик укуктун негизги принциптери / М. А. Кармышаков, К. Г. Токтакун // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – No. 7. – P. 177-180. – DOI 10.26104/NNTIK.2023.73.97.035. – EDN JBVUEE.
3. Шигуров А.В. Проблемы реализации принципа осуществления правосудия только судом. Журнал «Инженерные технологии и системы» 2009 5-7стр.
4. Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы 2021-жылдын 10-сентябры № 114 5-берене
5. Каледа Т.С. Судебная защита в уголовном процессе: проблемы, теории и практики. Журнал «Проблемы современной науки и образования» 2013 5-7стр.
6. Интернет ресурс: https://ky.wikipedia.org/wiki
7. Патиев, Н. М. Жарандык процесстеги доо коюуга укуктуулук жана доону камсыз кылуу шарттары / Н. М. Патиев, Г. Токтакун Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Укук. – 2023. – No. 2(3). – P. 87-97. – DOI 10.52754/16948661_2023_2(3)_14. – EDN BIHDGT
8. Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык кодекси 2021-жылдын 28-октябры № 129 21-берене
9. Токтакун, К. Г. Жазуу жүзүндөгү далилдердин классификациясы жана анын далилдөөчү күчү / К. Г. Токтакун, К. Б. Мамашарип // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – No. 9. – P. 214-217. – DOI 10.26104/NNTIK.2023.27.21.048. – EDN MMZPXC.
10. Токтакун Кызы, Г. Еще раз о понятии доказательства в гражданско-процессуальном праве / Г. Токтакун Кызы, З. У. Матисакова // Бюллетень науки и практики. – 2024. – Т. 10, № 7. – С. 469-473. – DOI 10.33619/2414-2948/104/54. – EDN XSGGFY.

УДК: 94/340.141 (575.2)

Токтакун кызы Гүлнура, *т.и.к., доцент*
Ош мамлекеттик университети

КЫРГЫЗДАРДЫН АДАТ УКУГУНУНА ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК САРАСЕП

Аннотация

Бул макалада кыргыздардын коомдук турмушунда адат укугунун орду изилденет. Кыргыздардын салттуу адат укугуна мүнөздөмө берип изилдеген тарыхчы. укук таануучу окумуштуулардын илимий эмгектери талдоого алынат. Ар бир окумуштуунун эмгектерине тарыхый-укуктук аспектиде салыштырма анализ жүргүзүлөт. Илимий иште тарыхый, салыштырма укуктук, формалдуу-логикалык жана хронологиялык методдор колдонулду.

Илимий иштин жыйынтыктары ушул темага кызыккан аспираттарга, окумуштууларга. студенттерге багытталат.Ошондой эле, илимий иштин материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин укук тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн.

Негизги сөздөр: *адат укугу, укук тарыхы, сот системасы, кылмыш, жаза, коом, уруу, салттуу укук.*

ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ОБЫЧНОГО ПРАВА КЫРГЫЗОВ

Аннотация

В данной статье рассматривается место обычного права в общественной жизни кыргызов. Анализируются научные труды историков и правоведов, характеризующих и изучающих традиционное обычное право кыргызов. Труды каждого ученого подвергаются сравнительному анализу в историко-правовом аспекте. В научной работе использовались исторический, сравнительно-правовой, формально-логический и хронологические методы.

Результаты научной работы рекомендованы аспирантам, ученым и студентам, интересующимся данной темой. Также научные выводы, взгляды и результаты научных исследований, содержащиеся в материалах научной работы, могут быть использованы при преподавании истории права Кыргызстана и соседних народов.

Ключевые слова: *обычное право, история права, судебная система, преступление, наказание, общество, племя, традиционное право*

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE CUSTOMARY LAW OF THE KYRGYZ PEOPLE

Abstract

This article examines the place of customary law in Kyrgyz public life. It analyzes the scholarly works of historians and legal scholars who characterize and study traditional Kyrgyz customary law. Each scholar's work is subjected to a comparative analysis from a historical and legal perspective. Historical, comparative legal, formal-logical, and logical methods were used in the study.

The results of this study are intended for graduate students, scholars, and undergraduates interested in this topic. Furthermore, the scientific conclusions, views, and research findings contained in this study can be used in teaching the legal history of Kyrgyzstan and neighboring peoples.

Key words*:* *customary law, legal history, judicial system, crime, punishment, society, tribe, traditional law*

Киришуу. Белгилүү бир коомдо же аймакта тарыхый жактан калыптанган жана мамлекеттин коргоосуна алынган жүрүм-турум эрежелеринин жалпы жыйындысы адат деп аталат (укуктук мааниде). 16 кылымга чейин адат укугу Европада укуктун негизги булагы катары кызмат кылган. Адат укугун укуктун тарыхый биринчи таризи катары карасак болот. Ал эми анын тартипке келтирилген жыйнактары заманбап жазма укукка өтүүнүн кадамы катары каралат. Буга мисал катары 12 таблица мыйзамын айтсак болотАл эми азыркы убакта дүйнөлүк практикада укук тутумдарында колдонуудагы адат укугунун ролу ар кандай. Кыргыз Республикасында адат укугу укуктун жардамчы булагы катары пайдаланат. Башкача айтканда, өлкөбүздө адат укугу мыйзамдарда түз же кыйыр пайдаланууга жол берилет. Алсак, Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексиндеги айрым мүлктүк мамилелер ишкердик каада-салттар менен жөнгө салынат. Адат укугу - аларды көп ирет салттуу пайдалануудан улам коомдо калыптанып калган жана мамлекеттик бийлик тарабынан санкцияланган, жазылбаган жүрүм-турум эрежелеринин жыйындысы.

Тарыхыбызга кайрылсак, кыргыздардын күнүмдүк турмушунда маанилүү маселелерди жана талаш-тартыштарды чечүүдө, коомдук мамилелерди жөнгө салууда адат укугунун орду чоң болгон. 19-кылымдын революцияга чейинки орус тилдүү булактарында кыргыздар арасындагы салттуу бийлердин соттору жөнүндө маалыматтар учкай түрдө кездешет [1]. Көчмөн кыргыздарда соттук функцияларды аткарган бийлер соту болгон. Ал эми административдик кызматтарга байланыштуу «бий» коомдук термини байыркы замандан бери эле белгилүү. Кыргыздын мамлекеттик түзүмү жөнүндө Чун Юань Батыш чөлкөмүндө көргөн-уккандын баянында мындай деп белгилейт. «Алардын өкмөттөрү би деп аталат. Кээ бирлеринин карамагында 10-20 айбан болсо, кээ бирлери 20-30 айбанды башкарат... Алардын баары бурут болсо да, бирден ашык би бар. Ар бир би өз жерин башкарат жана өзүнүн букаралары бар. Күчү, бийлиги жагынан тең, бири экинчисине чачы болсо да баш ийбейт. Би өлсө, анын уулу же агасы би болуп отурат, бирок бул орунга башкалар боло албайт». Кытай булагынан алынган үзүндүлөр тастыктагандай, байыркы буруттардын (кытай булактарында кыргыздар ушундай аталат) өздөрүнүн бийлери болгон.

Кыргызстан Россия империясынын курамына каратылганга чейинки салттуу сот процессинин жүрүшү, кылмыштын түрлөрү, жазалоо тартиби тууралуу маалыматтар элдик оозеки чыгармаларда, санжыра булактарында, эл арасында айтылып калган макал-лакаптарда, накыл сөздөрдө эскерилет. Жазуу түрүндөгү тарыхый булактар саналуу гана. Патриархалдык-уруулук түзүлүштө жашаган кыргыздардын жарандык жана кылмыш иштеринин арасына так чек коюлган эмес. К.К. Пален белгилегендей, ар кандай таарынычтар жана адам өлтүрүү эгер бир уруунун арасында болсо кун төлөө аркылуу, уруудан сырткары болсо өч алуу менен аяктаган [2]. Ошол эле учурда кыргыздар диний ишеним, ырым-жырымдарга да таянышып, бардык

жаман жоруктарды адамды шайтан тукурду деп баалашып “шайтан азгырды”, “шайтан баштады”, “шайтан мойнуна минди” дешип карашкан [3]. Демек, мындан көрүнүп тургандай кыргыздар ырым-жырымдарга да ишенишкенин байкоого болот. Бардык кылмыштарды “күнөө” деп эсептешкен. Күнөөлүүнү жазалоодо, талаш маселелерди чечүүдө уруунун, уруктун аксакалдарынын ролу чоң болгон. Салттуу сот бийлигинин башында турган бийлер үчүн ар кандай кылмыш иштерин териштирүү адаты калыптанган. Кыргыздардын салттуу адат укугунун негизги максаты коомдогу конфликттерди, талаш-тартыш маселелерди чечүү болгон. Адат укугунун негизги булагы катары кылымдар бою күндөлүк турмушта колдонулуп, кайталанып калыптанган салты, үрп-адаты – “адат” болгон.

Совет дооруна чейинки тарыхый булактарга таянсак, Кокон хандыгында кылмыштар үчүн жазалоонун бир канча түрлөрү кездешкен. Мисалы, кулагын кесүү, бармагын кесүү, орго салуу, көзүн оюп алуу ж.б. Кокон хандыгына саякаттап келген Ф.Назаров бул тууралуу “30 кой уурдаган адамдын кылыч менен оң бармагын кесип, анын канын токтотуу максатында ысык майга малып, андан кийин кое беришкенин мен өз көзүм менен көрдүм” [4] – деп эскерет күндөлүгүндө.

1821-1822-жылдары Кыргызстандын азыркы аймагы аркылуу Кытайга саякат жасаган орус саякатчысы Е.Тимковский «кыргыздар кытайча бурут... ээлерин бий деп аташат. Кээ бир бистерде 10дон 20га чейин, башкаларында 20дан 30га чейин. Көптөгөн ордолорго бөлүнүп, ар бир ордодо бий болгон бул элдин жалпы аты кыргыз, бирок алардын тукум куучулук, сейрек касиеттери бири-биринен көз каранды [5]. Кыргыздардын санжыраларынын айтымында, кыргыздардын ата-бабалары урук арасында чоң беделге ээ болгон, белгилүү бир ишенимге татыктуу болгон бийлер болгон. Кыргыз коомунда бийлер адегенде административдик, чарбалык жана соттук функцияларды аткарып келишкен. Тактап айтканда, бийлердин административдик функциясына токтолуп, С.Абрамзон «кыргыздар улууларын бий деп; ар бир уруунун өзүнүн бийи бар; наамдары тукум кууп өткөн» [6].

Кыргыздар уруктарга, бир нече айылдан турган урууларга бөлүнүп, өздөрүнүн уруу башчылары, уруу бийлери болгон. Уруу бийлеринин милдети кылмыш жана жарандык иштерди жана башка экономикалык жана социалдык мүнөздөгү талаштуу маселелерди чечүү болгон. С.Кожоналиевдин айтымында, бийлердин кызматы тукум куучулук эмес, бирок феодалдардын башка өкүлдөрүнө караганда бийлердин балдарынын бул наамды алуу мүмкүнчүлүгү көбүрөөк болгон. [7]. Ошол эле учурда кыргыздын каада-салтын жакшы билген, өз уруулаштарынын арасында белгилүү кадыр-баркка ээ болгон адам бий болгон.

19-кылымдын 2-жарымынан баштап кыргыз коомунда манапчылык институтунун түптөлүшү менен бийлер соттук функцияларды аткара башташкан. С.Кожоналиевдин айтымында, бийлер негизги манаптарга көз каранды болуу менен жердештеринин кылмыш иштерин, аракеттерин жана жарандык талаш-тартыштарын чечкен. Бийлер сотунда кыргыз элинин каада-

салт мыйзамдары боюнча кылмыш иштери боюнча айыпталуучу жана жарандык иштер боюнча соттолуучу жоопкер, ал эми жарандык иштер боюнча доогер, кылмыш иштери боюнча жабырлануучу доогер болгон [8]. Салттуу кыргыз коомунда азыркы Кыргызстандын түндүгүндө жана түштүгүндө казылар башкача аталып келген: түндүктө бийлер, түштүктө казы (казы). Бул чиновниктер түндүккө жогорку манаптар тарабынан, түштүккө Кокон хандыгынын тушунда хандар тарабынан дайындалган. Б.Жамгерчинов белгилегендей, 19-кылымдын экинчи жарымынан баштап адам өлтүрүүнүн социалдык мазмунунда өзгөрүүлөр болгон. Автордун айтымында, эгерде 11-кылымдын биринчи чейрегине чейин бий өз урууларынын үстүнөн ар тараптуу бийлик жүргүзө алса жана ал уруунун башчысы жана башкаруучусу болуп эсептелсе, бул кылымдын орто ченинде бийдин мааниси сот бийлиги менен гана чектелип калган. Ошентип, кыргыз коомунда эзелтеден эле административдик кызматты аркалаган бий 18-кылымдын ортосунан баштап соттук функцияларды аткара баштаган.

Революцияга чейинки көптөгөн авторлор бийлер соту урук-уруу кызыкчылыгын, карапайым элдин кызыкчылыгын билдирген бейтарап орган болгон деп ырасташат. Салттуу коомдо бием шайланбай, урук жана уруу арасында кадыр-барктуу, кадыр-барктуу адам бием болуп калган. Ч.Ч.Валиханов: «бийлерди» эч ким формалдуу түрдө шайлабайт, «формалдуу түрдө эч ким тарабынан бекитилбейт» деп белгилейт [9]. Булар көбүнчө негизги манаптардын бир туугандары, уулдары жана башка туугандары болгон. Уруу, уруу өкүлдөрү өз каалоосу боюнча бий тандоого жана арыз жазууга укуктуу болгон. Көбүнчө көчмөндөрдүн каада-салтын, үрп-адатын жакшы билген адамдарга кайрылышкан. Бирок көпчүлүк учурда, биринчиден, тигил же бул кландын өкүлдөрү өздөрүнүн уруктарынын аксакалдарына арыз менен кайрылышкан. Адатта аксакалдар аларды жараштырып, жабырлануучунун өтүнүчүн канааттандырууга аракет кылышчу. Эгерде жабырлануучу бул жерден ыраазы болбосо, анда ал өзүнүн жакын туугандарына, таасирдүү адамдарга же үй-бүлөсүнүн ата-бабаларына кайрылган. Акыркысы өзүнүн атчандары, таасирдүү адамдары аркылуу, же маселе өтө маанилүү болсо, башка түрдөгү ата-баба менен жеке байланышып турган. Бийлер үй-бүлөсүнүн негизги манаптары же аларды алмаштырган таасирдүү адамдарынын бул жыйындарында: жабырлануучунун доосун сотсуз канааттандыруу же бийликти дайындоо маселеси чечилген. Эгерде иш анчалык мааниге ээ болбосо жана төгүндөлгүс далилдер бар болсо, анда айыпталуучу (соттолуучу) тарабынан негизги манаптар (бийлер) жабырлануучуга аларга коюлган доону төлөп берүүнү жана келтирилген зыяндын ордун толтурууну талап кылышкан. Бийлер соту жалгыз жана коллегиалдуу болгон [1].

Жыйынтык. Адат укугу - аларды көп ирет салттуу пайдалануудан улам коомдо калыптанып калган жана мамлекеттик бийлик тарабынан санкцияланган, жазылбаган жүрүм-турум эрежелеринин жыйындысы. Кыргыздардын салттуу адат укугунун негизги максаты коомдогу

конфликттерди, талаш-тартыш маселелерди чечүү болгон. Адат укугунун негизги булагы катары кылымдар бою күндөлүк турмушта колдонулуп, кайталанып калыптанган салты, үрп-адаты – “адат” болгон. Кыргыздардын күнүмдүк турмушунда маанилүү маселелерди жана талаш-тартыштарды чечүүдө, коомдук мамилелерди жөнгө салууда адат укугунун орду чоң болгон.

Колдонулган адабияттар:

1. Токтакун, К. Г. Отражение бийства в дореволюционных исторических источниках / К. Г. Токтакун // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 10. – С. 146-149. – EDN YMHTKS.
2. Пален, К.К. Народные суды Туркестанского края [Текст] / К.К. Пален. – СПб.: Сенат. тип, 1909. – 311 с.
3. Маковецкий, П.М. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов [Текст] / П.М.Маковецкий. – Омск: Тип. Окр. штаба, 1886. – 84 с.
4. Назаров Ф. Н. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова, отдельного сибирского корпуса, переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814г. [Текст] / Ф.Н.Назаров // Вестник Европы. – СПб., 1821, ч. 118, 120. № 24.
5. Еще раз о народном суде в Туркестанском крае [Текст] // Туркестанский сборник. – Ташкент: [б.и.], 1908.Том.491. – С.99-102.
6. Временное положение об управлении Туркестанской области [Текст]: Временное положение об управлении Туркестанской области от 11 июля 1865 года. – СПб., 1867.
7. Временные правила для аульных судей [Текст]. Центр.гос.арх. КР, ф.160-И, оп.1, ед.хр.№105.
8. Все подданейший доклад особого комитети по устройству средниазиатсих областей по проекту положения об управления в Семириченской и Сыр-Даринской областях [Текст]. – Ташкент, 1880.
9. Высочайше утвержденное Временное Положение об управлении Туркестанской областью. 6 августа 1865 г. [Текст]: Полн. Собр. Закон. Российской Империи – 2. Т. 40. Отд. 1. – СПб., 1867. – № 42372. Ъ
10. Токтакун, К. Г. Меры наказания в осуществлении правосудия кыргызов (1855-1917 гг.) / К. Г. Токтакун // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2017. – № 12. – С. 164-165. – EDN YTFTVC.

Кадырбекова Ч. К., *к.э.н., доцент*
МНУ им. К. Ш. Токтомаматова
Сулайманов М. А., *магистрант*
Нурайдар уулу С., *магистрант*
МНУ им. К. Ш. Токтомаматова

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ: СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация

Данная статья посвящена анализу современного состояния инновационной деятельности предприятий, выявлению ключевых факторов, влияющих на её развитие, а также определению основных направлений повышения эффективности инновационных процессов. В работе рассматриваются современные тенденции в области инноваций, роль инновационной деятельности в обеспечении конкурентоспособности и устойчивого развития предприятий. Особое внимание уделяется методам оценки эффективности инновационных проектов, а также стратегиям их внедрения и масштабирования. В статье представлены практические рекомендации по оптимизации инновационной деятельности, повышению инвестиционной привлекательности и созданию условий для постоянного внедрения новых технологий и бизнес-моделей. Итогом исследования является формирование комплексного подхода к развитию инновационной деятельности предприятий, способствующего повышению их эффективности и адаптации к быстро меняющимся условиям рынка.

Ключевые слова: инновационная деятельность, эффективность, развитие предприятия, инновационные проекты, стратегия, конкурентоспособность, технологические инновации, управление инновациями.

INNOVATIVE ACTIVITY OF THE ENTERPRISE: CURRENT STATE AND DIRECTIONS FOR IMPROVING EFFICIENCY

Abstract

This article is dedicated to analyzing the current state of innovative activity within enterprises, identifying key factors influencing its development, and determining main directions for enhancing the efficiency of innovation processes. The work examines modern trends in the field of innovation, the role of innovative activities in ensuring competitiveness and sustainable development of enterprises. Special attention is given to methods for evaluating the effectiveness of innovative projects, as well as strategies for their implementation and scaling. The article presents practical recommendations for optimizing innovative activities, increasing investment attractiveness, and creating conditions for continuous introduction of new technologies and business models. The outcome of the research is the formation of a comprehensive approach to developing innovative activities within enterprises, aimed at improving their efficiency and adapting to rapidly changing market conditions.

Keywords: innovative activity, efficiency, enterprise development, innovation projects, strategy, competitiveness, technological innovations, innovation management.

ИННОВАЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮК ИШКАНАСЫ: АБАЛЫ ЖАНА НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУ БАГЫТТАРЫ

Аннотация

Бул макалада ишканалардын инновациялык ишмердүүлүгүнүн учурдагы абалы талданат, анын өнүгүүсүнө таасир эткен негизги факторлор аныкталат жана инновациялык процесстердин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн негизги багыттар белгиленет. Изилдөөнүн алкагында инновациялар жаатындагы заманбап тенденциялар, инновациялык ишмердүүлүктүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүк жана туруктуу өнүгүү үчүн мааниси каралат. Мындан тышкары, инновациялык долбоорлордун эффективдүүлүгүн баалоо ыкмалары, алардын ишке ашырылышы жана масштабдоо стратегиялары каралат. Макалада инновациялык ишмердүүлүктү оптималдаштыруу, инвестициялык кызыгуштуулукту жогорулатуу жана жаңы технологиялар менен бизнес-моделдерди үзгүлтүксүз киргизүү шарттарын түзүү боюнча практикалык сунуштар берилет. Изилдөөнүн жыйынтыгы — ишканалардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга жана тез өзгөрүп жаткан рынок шарттарына адаптациялоого көмөктөшчү комплекстүү ыкманы түзүү болуп саналат.

Ключевые слова: инновациялык ишмердүүлүк, натыйжалуулук, ишкана өнүгүүсү, инновациялык долбоорлор, стратегия, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, технологиялык инновациялар, инновацияларды башкаруу.

Введение. Современная экономика характеризуется высокой динамичностью, технологическим прогрессом и жесткой конкуренцией. В таких условиях успешное развитие предприятий во многом зависит от их способности внедрять инновации, создавать новые продукты, услуги и бизнес-модели. Инновационная деятельность становится ключевым фактором повышения конкурентоспособности, устойчивого развития и адаптации к быстро меняющимся условиям рынка.

В условиях глобализации и цифровизации бизнес-среда претерпевает значительные изменения. Компании вынуждены постоянно искать новые подходы к производству, маркетингу, управлению и взаимодействию с потребителями. В этом контексте инновации выступают не только как средство повышения эффективности, но и как важный инструмент формирования уникальных конкурентных преимуществ. Они позволяют предприятиям реагировать на вызовы времени, снижать издержки, расширять рынки сбыта и повышать качество продукции и услуг.

Современное состояние инновационной деятельности предприятий

На сегодняшний день большинство компаний осознают важность инноваций для достижения стратегических целей. Согласно исследованиям, уровень инвестиций в научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы (НИОКР) постоянно растет, а предприятия активно внедряют новые технологии в производственные процессы, маркетинг и управление. Однако уровень эффективности реализации инновационных проектов зачастую остается низким из-за недостаточной оценки рисков, слабой координации внутри компании и нехватки ресурсов. Многие предприятия сталкиваются с проблемами недостаточной поддержки со стороны государства, отсутствием квалифицированных кадров и слабой инфраструктурой для инновационной деятельности.

Кроме того, существует проблема недостаточной систематизации процессов управления инновациями. Многие организации не имеют четко сформулированной стратегии развития инновационной деятельности или не

используют современные инструменты оценки эффективности проектов. В результате значительная часть инвестиций оказывается неэффективной или реализуется с задержками. Также стоит отметить тенденцию к росту открытых инноваций — активному привлечению внешних источников знаний, технологий и партнерств для ускорения разработки новых решений. Внедрение цифровых технологий позволяет автоматизировать процессы разработки и внедрения инноваций, что способствует сокращению времени выхода новых продуктов на рынок.

Направления повышения эффективности инновационной деятельности

1. Улучшение системы управления инновациями

Эффективное управление инновационными проектами включает создание специализированных подразделений или центров инноваций внутри компании, которые отвечают за координацию, развитие и внедрение новых идей. Важно внедрять современные методы оценки и отбора проектов, такие как портфельный анализ, мультикритериальная оценка, сценарное моделирование и системы раннего предупреждения о рисках. Развитие корпоративной культуры, ориентированной на постоянное совершенствование, риск-менеджмент и поощрение инициативности сотрудников способствует созданию благоприятной среды для инноваций. Межфункциональное взаимодействие — объединение усилий различных отделов (R&D, маркетинг, производство, финансы) — обеспечивает комплексный подход к реализации проектов и повышает их шансы на успех. Внедрение систем автоматизации управления проектами и информационных платформ позволяет централизовать данные, отслеживать прогресс и быстро реагировать на возникающие проблемы.

2. Инвестиции в научные исследования и развитие

Повышение финансирования НИОКР (научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ) позволяет создавать более качественные, технологичные и конкурентоспособные продукты. Внутренние ресурсы компании могут дополняться внешним финансированием: государственными грантами, венчурными инвестициями, краудфандингом или стратегическими партнерствами с университетами, научными центрами и технологическими компаниями. Создание специальных фондов или программ поддержки инновационных проектов способствует развитию прорывных технологий и ускоряет коммерциализацию результатов исследований. Важным аспектом является формирование системы оценки эффективности инвестиций в НИОКР для оптимизации затрат и повышения отдачи.

3. Внедрение современных технологий

Использование цифровых технологий — автоматизация производственных процессов (например, Industry 4.0), применение искусственного интеллекта для анализа больших данных, машинного

обучения для прогнозирования спроса и оптимизации цепочек поставок — позволяет ускорить разработку новых решений, снизить издержки и повысить качество продукции. Внедрение облачных платформ обеспечивает гибкость в управлении информацией, способствует обмену знаниями внутри организации и облегчает коллаборацию между командами. Использование интернета вещей (IoT), дополненной реальности (AR) и виртуальной реальности (VR) открывает новые возможности для проектирования, обучения персонала и обслуживания продукции.

4. Создание условий для инновационного предпринимательства

Развитие инфраструктуры для стартапов — технопарков, инкубаторов, акселераторов — способствует появлению новых идей и их коммерциализации. Внутри крупных предприятий важно создавать корпоративные стартап-лаборатории или внутренние акселераторы для стимулирования инициатив сотрудников. Это помогает выявлять перспективные идеи на ранних стадиях развития и быстро внедрять их в бизнес-процессы компании.

5. Обучение и развитие кадров

Подготовка специалистов в области инноваций включает повышение квалификации сотрудников через тренинги по новым технологиям, управлению проектами (например, Agile, Scrum), методологиям дизайн-мышления и креативного мышления. Развитие культуры постоянного обучения помогает формировать команду профессионалов с актуальными знаниями и навыками для реализации сложных проектов. Также важно привлекать внешних экспертов, участвовать в конференциях и форумах для обмена опытом.

6. Развитие системы интеллектуальной собственности

Защита результатов исследований через патенты, авторские права или товарные знаки стимулирует дальнейшие инвестиции в развитие технологий. Эффективная система управления интеллектуальной собственностью позволяет не только защищать инновации внутри компании, но и получать доход от лицензирования или продажи прав на технологии.

7. Стимулирование внутренней мотивации сотрудников

Создание системы поощрений за участие в инновационных проектах — премии, бонусы, карьерный рост — повышает заинтересованность персонала в развитии новых идей. Внутренние конкурсы инновационных предложений или программы «предпринимательского» стимулирования помогают выявлять талантливых сотрудников и мотивировать их к активному участию.

8. Разработка долгосрочных стратегий развития инновационной деятельности

Компании необходимо формировать четкие стратегии с определением целей по внедрению новых технологий на краткосрочную (1-2 года), среднесрочную (3-5 лет) и долгосрочную (более 5 лет) перспективу с учетом рыночных тенденций, конкурентной среды и технологических трендов. Стратегии должны включать планы по развитию ключевых компетенций,

расширению исследовательских направлений и созданию условий для постоянного обновления портфеля инноваций.

Дополнительные направления:

9. Формирование партнерских экосистем

Создание сетей сотрудничества с университетами, научными центрами, технологическими компаниями и стартапами позволяет обмениваться знаниями, совместно разрабатывать новые решения и ускорять внедрение инноваций.

10. Улучшение клиентского взаимодействия

Активное привлечение клиентов к процессам разработки новых продуктов через обратную связь, тестовые версии или пилотные проекты помогает лучше понять потребности рынка и адаптировать инновационные решения под реальные требования.

11. Использование методов открытых инноваций

Привлечение внешних источников идей через конкурсы идей (crowdsourcing), сотрудничество с внешними экспертами или использование платформ открытых данных расширяет возможности поиска новых решений за пределами организации.

12. Оптимизация бизнес-процессов

Постоянный анализ внутренних процессов с целью выявления узких мест позволяет повысить эффективность работы команд по реализации инновационных проектов.

13. Создание системы оценки эффективности инновационной деятельности

Разработка KPI для оценки вклада инноваций в бизнес-показатели помогает контролировать прогресс и корректировать стратегию развития.

Обобщая все направления, можно сказать: повышение эффективности инновационной деятельности требует системного подхода с акцентом на развитие человеческого капитала, внедрение современных технологий, создание благоприятной среды для творчества и сотрудничества как внутри компании, так и за ее пределами.

Выводы. Инновационная деятельность является важнейшим инструментом повышения эффективности предприятий в условиях современной динамичной и конкурентной экономики. В условиях быстрого технологического прогресса, глобализации и постоянных изменений рыночных условий успешное внедрение инноваций становится ключевым фактором выживания и развития бизнеса. Для достижения максимальных результатов необходимо систематически совершенствовать управление инновациями, что включает создание эффективных структур и процессов, стимулирующих генерацию, отбор и реализацию новых идей.

Инвестиции в научные исследования и разработки позволяют создавать уникальные продукты и технологии, повышая конкурентоспособность компании на внутреннем и международном рынках. Внедрение современных технологий, таких как автоматизация, искусственный интеллект, большие данные и облачные решения, способствует ускорению процессов разработки

и производства, снижению издержек и повышению качества продукции. Создание благоприятной среды для развития новых идей — через развитие инфраструктуры для стартапов, инкубаторов, технопарков — стимулирует предпринимательскую активность внутри организации и за ее пределами. Развитие человеческого капитала — обучение сотрудников новым навыкам, формирование культуры инноваций и мотивация персонала — является фундаментом успешной реализации инновационных проектов. Защита интеллектуальной собственности через патенты, авторские права и товарные знаки создает стимулы для дальнейших инвестиций в развитие технологий и обеспечивает конкурентные преимущества. Важным аспектом является также формирование долгосрочных стратегий развития инновационной деятельности, которые позволяют ориентироваться на будущие технологические тренды, рыночные потребности и внутренние возможности компании.

Комплексный подход к развитию инновационной деятельности предполагает не только внутренние усилия компании, но и активное взаимодействие с внешней средой: партнерами, научными учреждениями, стартапами и клиентами. Создание партнерских экосистем расширяет возможности поиска новых решений, обмена знаниями и совместного внедрения технологий. Постоянное совершенствование бизнес-процессов, оценка эффективности инновационных инициатив и адаптация стратегий позволяют своевременно реагировать на вызовы рынка. Только системный и целенаправленный подход к развитию инновационной деятельности обеспечит предприятиям не только сохранение своей позиции в текущих условиях конкуренции, но и возможность занять лидирующие позиции в своей отрасли. Постоянное внедрение новых идей, развитие технологий и человеческого потенциала способствует формированию устойчивого роста бизнеса, повышению его рентабельности и долгосрочной жизнеспособности. В условиях высокой неопределенности современного мира способность к инновациям становится залогом успеха любой организации — это инвестиция в будущее компании и ее стабильное развитие на долгие годы вперед.

Список использованных литератур:

1. Алексеев, В. В. (2018). Инновационная деятельность предприятий: теория и практика. Москва: Экономика.
2. Бланк, И. А., & Гусев, В. В. (2017). Управление инновациями: стратегии и инструменты. Санкт-Петербург: Питер.
3. Гусев, В. В., & Иванова, Е. А. (2019). Инновационный менеджмент: современные подходы и методы. Москва: Юрайт.
4. Котлер, Ф., & Келлер, К. Л. (2016). Маркетинг для инновационных компаний / Перевод с англ. — М.: Вильямс.
5. Литвинова, Н. В., & Смирнов, А. П. (2020). Инновационная политика и управление инновациями в современных условиях экономики. Новосибирск: Наука.
6. Михайлов, А. И., & Петрова, Т. В. (2015). Стратегии развития инновационных предприятий. Москва: Финансы и статистика.

7. Остервалдер, Х., & Пигню, Ч. (2010). Business Model Generation: A Handbook for Visionaries, Game Changers, and Challengers / Перевод на русский язык — М.: Манн, Иванов и Фербер.
8. Тарасов, А. Ю., & Иванова, Е. В. (2021). Инновационный менеджмент: теория и практика современного бизнеса. Москва: Юрайт.
9. Шумпетер, Йозеф Алоис (2009). Теория экономического развития / Перевод с англ.— М.: Экономика.
10. Юрьев, А.В., & Сидоров, П.В. (2019). Инновационные процессы в современной экономике: теория и практика управления. Казань: Казанский университет.

УДК.378.02.372.

Джоошбекова Зинагүл Рысбаевна, пед.и.к., улук окутуучу
Алиева Бусалима Маннаповна, пед.и.к., доцент
Шамшиева Айзирек Таалайбековна, окутуучу
Ош мамлекеттик университети

ҮЙ-БҮЛӨЛҮК БААЛУУЛУКТАРДЫН БАЛАНЫН ИНСАН КАТАРЫ КАЛЫПТАНЫШЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация

Бул макалада үй-бүлөлүк баалуулуктардын балдардын инсандык калыптануу процессиндеги фундаменталдык ролу терең анализделет. Үй-бүлө ичиндеги өз ара аракеттешүүлөр, ата-энелердин көрсөткөн үлгүсү, үй-бүлөнүн карманган принциптери жана традициялары жаш муундун дүйнөнү кабыл алуусуна, алардын жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрүнө жана адеп-ахлагына олуттуу таасир этет. Ар кандай изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, үй-бүлөдөгү бекем жана позитивдүү баалуулуктар балдарда өзүнө ишенүү, башкалардын сезимдерин түшүнүү (эмпатия), жоопкерчиликтүү болуу, ошондой эле толеранттуулук, урматтоо жана кызматташтык сыяктуу маанилүү инсандык сапаттардын өнүгүшүнө шарт түзөт. Макала ошондой эле үй-бүлөлүк баалуулуктардын коомдогу жалпы моралдык климатка тийгизген таасирин жана аларды сактоонун зарылдыгын баса белгилейт.

Ачкыч сөздөр: үй-бүлө, баалуулуктар, ата-эне, жүрүм-турум, толеранттулук, кызматташтык, моралдык климат, каада-салттар, үй-бүлөлүк баалууулуктар.

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ РЕБЕНКА КАК ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье представлен глубокий анализ фундаментальной роли семейных ценностей в процессе формирования личности ребёнка. Взаимодействие внутри семьи, пример родителей, а также принципы и традиции, которых придерживается семья, оказывают существенное влияние на мировосприятие подрастающего поколения, его поведенческие особенности и моральные устои. Многочисленные исследования показали, что прочные и позитивные семейные ценности способствуют развитию важных личностных качеств у детей, таких как уверенность в себе, понимание чувств других (эмпатия), ответственность, а также толерантность, уважение и сотрудничество. В статье также подчёркивается влияние семейных ценностей на общий моральный климат в обществе и необходимость их сохранения.

Ключевые слова: семья, ценности, родители, поведение, толерантность, сотрудничество, моральный климат, традиции, семейные ценности.

THE INFLUENCE OF FAMILY VALUES ON THE FORMATION OF A CHILD AS AN INDIVIDUAL

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the fundamental role of family values in the process of personality formation of children. Interactions within the family, the example set by parents, and the principles and traditions adhered to by the family have a significant impact on the perception of the world by the younger generation, their behavioral characteristics, and their morals. Various studies have shown that strong and positive family values foster the development

of important personality traits in children, such as self-confidence, understanding the feelings of others (empathy), responsibility, as well as tolerance, respect, and cooperation. The article also highlights the impact of family values on the overall moral climate in society and the need to preserve them.
Keywords: family, values, parents, behavior, tolerance, cooperation, moral climate, traditions, family values.

Киришуу. Адамдын жашоосунда, аны коргоодо, калыптандырууда жана руханий муктаждыктарын канааттандырууда, ошондой эле анын алгачкы социалдашуусунда өзгөчө ролду *үй-бүлө* ойнойт. Баланын инсандыгы анын жашоосу жана ишмердүүлүгү өтүп жаткан бардык коомдук мамилелердин таасири астында калыптанат. Бирок ата-эненин адеп-ахлактык маданиятынын деңгээли, алардын жашоо пландары жана умтулуулары, социалдык байланыштары, үй-бүлөлүк каада-салттары жаш адамдын инсандыгынын өнүгүшүндө чечүүчү мааниге ээ. Ата-эненин сүйүүсү балдардын эмоционалдык, руханий жана интеллектуалдык чөйрөсүн байытууга жана ачууга жардам берет.

Үй-бүлө – баланын алгачкы социалдык чөйрөсү жана тарбиялоо институту. Баланын инсан катары калыптанышында үй-бүлөлүк баарлашуу негизги ролду ойнойт. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамиле, баарлашуу стили жана эмоционалдык байланышы баланын келечектеги жашоосундагы жүрүм-турум, адеп-ахлак жана социалдык көндүмдөрүн түзүүдө чечүүчү фактор болуп эсептелет. Тарбиянын башаты үй-бүлө болуп саналат. Лев Толстой мындай дейт " Бардык бактылуу үй- бүлөлөр бири-бирине окшош, ал эми ар бир бактысыз үй-бүлө өзүнчө бактысыз"[6]. Баса белгилей турган нерсе, балдарды өстүрүүнүн маанилүү аспектиси бул – баарлашуу. Балдар менен натыйжалуу баарлашуу аларга бактылуу жана жоопкерчиликтүү адам болуп өсүүсүнө жардам берет. Балдар менен кантип жана качан сүйлөшүү керектигин, эң негизгиси, аларды чыдамдуулук жана түшүнүү менен кантип угуу керектигин билүү – өтө маанилүү. Ата-энелер, албетте, балдарын жакшы көрүшөт, бирок, ошону менен бирге, алар менен сүйлөшүп жана аларды уга билиши да керек. Байланыш эки тараптуу аракеттен көз каранды жана аны токтотууга болбойт. Ата-энелер балдарын күчкө салбастан, алардын максималдуу потенциалын өнүктүрүүгө жардам бериши керек. Башка энелердин жана аталардын турмуштук жагдайлары менен таанышуу – ата-энелерге ар кандай кырдаалдарды жеңүү үчүн жаңы адаттарды жана ыкмаларды колдонууга жардам берет [12, 28].

Баланын инсан болуп калыптанышына жана өнүгүшүнө үй-бүлөнүн таасири чоң. Үй-бүлөлүк жана коомдук тарбия бири-бири менен байланыштуу, бири-бирин толуктап турат жана белгилүү убакта бири-бирин алмаштырат. Үй-бүлөлүк тарбия башка бардык тарбиянын түрлөрүнө караганда өзгөчөлөнөт, анткени анын негизги өзгөчөлүгү ата-эненин балдарга болгон сүйүүсү болуп саналат, ал балдардын ата-энеге болгон жоопту сезимдерин пайда кылат. Үй-бүлөнүн балага тийгизген таасирине токтолсок:

1. Үй-бүлө коопсуздук сезиминин негизи катары кызмат кылат. Байланыш мамилелери келечектеги өз ара мамилелердин өнүгүшү үчүн гана эмес, баланын стресстик кырдаалдарда пайда болгон тынчсыздануу сезимдерин азайтууга көмөктөшөт.
2. Ата-эненин жүрүм-туруму бала үчүн маанилүү болуп эсептелинет. Балдар, адатта, башка адамдардын жүрүм-турумун тууроого умтулушат жана көбүнчө алар эң жакын байланышта болгондорду тууравшат.
3. Үй-бүлө баланын турмуштук тажрыйбага ээ болушунда чоң мааниге ээ. Ата-эненин таасири өзгөчө күчтүү, анткени алар бала үчүн зарыл турмуштук тажрыйбанын булагы болуп саналат. Мындан тышкары, балдар менен көп баарлашуу өтө маанилүү. Социалдык өз ара аракеттенүүлөргө кубанган балдар жаңы шарттарга башка балдарга караганда жакшыраак ыңгайлашып, айланадагы өзгөрүүлөргө позитивдүү реакция кылышат.
4. Үй-бүлө баланын тартибин жана жүрүм-турумун калыптандырууда маанилүү фактор болуп саналат. Ата-энелер жүрүм-турумдун белгилүү түрлөрүн кубаттоо же айыптоо, ошондой эле жаза колдонуу же жүрүм-турумда өздөрү үчүн алгылыктуу эркиндик даражасына жол берүү аркылуу баланын жүрүм-турумуна таасир этет.
5. Үй-бүлөдөгү баарлашуу бала үчүн үлгү болуп калат. Үй-бүлөдөгү баарлашуу балага өзүнүн көз караштарын, нормаларын жана идеяларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Баланын өнүгүүсү ага үй-бүлөдө баарлашуу үчүн канчалык жакшы шарттар түзүлгөндүгүнөн көз каранды.

Үй-бүлө бала үчүн төрөлгөн жери жана негизги жашоо чөйрөсү болуп саналат. Үй-бүлөдө аны түшүнгөн жана кандай болсо ошондой кабыл алган жакын адамдары бар. Үй-бүлөдү бала өзүн эркин, жай сезүүсү керек, мындайча айтканда үй-бүлөнүн негизги функциясы болгон психотерапиялык функция аткарылыш керек.

Таблица 1.- Үй-бүлөнүн баалуулуктары

№	**Баалууулуктар**	**Кыскача аныктамасы**	**Үй-бүлө чөйрөсүндө калыптанышынын жолдору**
1	Сүйүү	Үй-бүлө мүчөлөрүнүн эмоционалдык жакындыгы, бири-бирине болгон мээрими	Ата-эненин мээримдүү мамилеси, жылуу сөз, физикалык жакындык
2	Урмат жана сый-урмат	Үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири-биринин пикирин, каалоосун эске алуусу	Үлгү көрсөтүү, улууларды сыйлоо маданиятын үйрөтүү

3	Жоопкерчилик	Өз иш-аракеттери үчүн жооп берүү жөндөмдүүлүгү	Балдарга милдеттер жүктөө, ишеним көрсөтүү
4	Чынчылдык	Ишенимге негизделген мамиле, калп айтпоого умтулуу	Ачык сүйлөшүү, туура эмес иш-аракетти талдоо
5	Өз алдынчалык	Ар бир мүчөнүн көз карандысыз чечим кабыл алуу жөндөмү	Баланын өз алдынча тандоо жасоосуна шарт түзүү
6	Колдоо жана түшүнүү	Ар мүчөнүн эмоциясын, муктаждыгын таануу жана ага жардам көрсөтүү	Диалог, эмоционалдык колдоо, таяныч берүү
7	Ыймандуулук жана адептүүлүк	Үй-бүлө мүчөлөрүнүн ынтымагы, жалпы максаттарга умтулуусу	Чогуу убакыт өткөрүү, үй-бүлөлүк иш-чараларды уюштуруу
8	Ыймандуулук жана адептүүлүк	Нравалык принциптерге баш ийүү, коомдук нормаларды сактоо	Руханий-адептик баалуулуктар тууралуу тарбия берүү
9	Кызматташтык	Үй-бүлө ичиндеги жардам көрсөтүү жана жамааттык иштерге активдүү катышуу	Орто милдеттерди чогуу аткаруу (үй жумуштары, дем алыш күндөрү)
10	Салт-санааларга берилгендик	Салт-санааларга берилгендик	Балдарга милдеттер жүктөө, ишеним көрсөтүү

Үй-бүлөдө бала курчап турган дүйнө жөнүндөгү билимдин башатын алат, ал эми ата-эненин жогорку маданий жана билим берүүчү потенциалында баштапкы билимдерди гана эмес, өмүр бою бүтүндөй маданиятты ала берет. Үй-бүлө – бул белгилүү бир моралдык-психологиялык климат, бала үчүн – бул адамдар менен болгон мамилелердин биринчи мектеби. Дал ушул үй-бүлөдө баланын жакшылык жана жамандык, адептүүлүк, материалдык жана руханий баалуулуктарга болгон урматтуу мамиле жөнүндө түшүнүктөрү калыптанат. Үй-бүлөдөгү жакын адамдары менен ал сүйүү, достук, милдет, жоопкерчилик, адилеттүүлүк сезимдерин башынан өткөрөт.

Коомдук тарбиядан айырмаланып, үй-бүлөлүк тарбиянын белгилүү бир өзгөчөлүгү бар. Табияты боюнча үй-бүлөлүк тарбия сезимге негизделген. Башында үй-бүлө, эреже катары, ушул социалдык топтун адеп-ахлактык атмосферасын, анын мүчөлөрүнүн өз ара мамилелеринин стилин аныктоочу сүйүү сезимине негизделет: назик мамиле, эркелетүү, камкордук, чыдамкайлык, кең пейилдик, кечиримдүүлүк, милдет сезими. Ата-эненин сүйүүсүнө ээ болбогон бала башка адамдардын кайгысына кайдыгер, каардуу, таш боор болуп чоңоёт, теңтуштарынын арасында уятсыз, тил албас, кээде –

туюк, баш калкалоочу жайы жок, ашыкча уялчаак болуп калат. Ал эми ашыкча сүйүү, эркелетүү, таазим кылуу жана урматтоо атмосферасында чоңойгон кичинекей адам эрте эле өзүндө эгоизмдин, назик мүнөздүн, эркеликтин, текебердиктин, эки жүздүүлүктүн белгилерин өнүктүрөт.

Балага жакшы тарбия берип, коомго пайдалуу адам катары даярдоо ата-эненин иш-аракеттеринин негизги маңызын түзгөн. Эл оозунда "Уулуң жакшы болсо көркүң жакшы, кызың жакшы болсо кымбатсың", "Жакшы уул асмандагы жылдыз, жакшы кыз жакадагы кундуз" деп айтылган. «Баланын тентек болмогу үйүнөн, эрдин тентек болмогу бийинен», «Балаң пайдалуу болсо, аштыгың айдалуу», «Бала жакшысы-атанын даңкы, кыз жакшысы – эненин даңкы» «Балаң жакшы болсо өргө чыгарат, балаң жаман болсо, көргө тыгат» ж.б. макалдар менен баланын тарбиясы ата-эненин турмушу, жашоосу менен тыгыз байланышта экендигине көңүл бурган [2, 4]. Эгерде үй-бүлөдө сезимдердин гармониясы жок болсо, анда мындай үй-бүлөлөрдө баланын өнүгүүсү татаалдашат, үй-бүлөлүк тарбия инсанды калыптандыруунун жагымсыз факторуна айланат. Үй-бүлөлүк тарбиянын дагы бир өзгөчөлүгү – үй-бүлө ар кандай курактагы социалдык топту түзөт: анда эки, үч, кээде төрт муундун өкүлдөрү бар.

Демек, бул – ар кандай баалуулук багыттары, турмуштук көрүнүштөрдү баалоонун ар кандай критерийлери, ар кандай идеалдар, көз караштар, ишенимдер. Бир эле адам тарбиялануучу да, тарбиялоочу да боло алат: балдар – апалар, аталар – чоң энелер жана чоң аталар – чоң чоң энелер жана чоң чоң аталар. Бул карама-каршылыктардын түйүнүнө карабастан, бардык үй-бүлө мүчөлөрү бир дасторконго чогулушат, чогуу эс алышат, үй чарбасын жүргүзүшөт, майрамдарды уюштурушат, белгилүү бир каада-салттарды жаратышат, мүнөзү боюнча ар кандай болгон өз ара мамилелерге киришет. Ошентип, баланын ишмердүүлүгүн уюштурууда ата-энелер ага ийгилик кырдаалын кантип түзүүнү эске алышы максатка ылайыктуу, анын аркасында алынган жетишкендиктердин субъективдүү сезими пайда болот, алар канчалык кичинекей болбосун. Баланын ниеттерин позитивдүү бекемдөө, ийгиликти алдын ала айтуу, баланын позитивдүү сапаттарына көңүл буруу, ишмердүүлүктүн мотивин күчөтүү эффективдүү болот.

Үй-бүлө – бул баланын биринчи баарлашуу мектеби деген тыянакка келүүгө болот. Үй-бүлөдөгү баалуулуктар баланын инсан болуп калыптанышына эбегейсиз таасир этет. Үй-бүлөдө бала улууларды урматтоого, карыларга жана оорулууларга кам көрүүгө, бири-бирине колдон келген жардамын көрсөтүүгө үйрөнөт. Жакын адамдары менен баарлашууда, биргелешкен тиричилик эмгегинде анда милдет сезими, өз ара жардамдашуу калыптанат. Үй-бүлө баланы таанып-билүү, предметтик, оюн, чыгармачылык, билим берүү, коммуникативдик сыяктуу ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүнө биринчи болуп аралаштырат.

Адабияттар:

1. Антонова Л.И., Цветкова Н.А. Роль семейных традиций и ритуалов в представлениях старших дошкольников о семье // Современные гуманитарные исследования. – 2006. - № 1.
2. Базаркулов Сайфулла, Адептик баалуулуктарды калыптандырууда үй-бүлөнүн ролу, MANAS Din Bilimleri Araştırmaları Dergisi (MDBD) 2022 Cilt: 01 Sayı: 1 Manas Journal of Religious Sciences (MJRS) 2022 Volume: 01 No: 1 Research Paper / Araştırma Makalesi, 4-б.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М., 1968.
4. Герасимова И. А. Структура семьи. М., 1974.
5. Гаранина Т.П. Семейные традиции и их роль в воспитании детей. - Минск, 1983.
6. Даминова Инабаткан, Бала тарбиялоодо үй-бүлөлүк баарлашуунун ролу, Ош мамлекеттик педагогикалык университети, “А. Мырсабеков атындагы ОшМПУ жарчысы” илимий-усулдук журналы. 2024-ж. №.2 (24). 2-Т.
7. Дружинин В.Н. Психология семьи: 3-е изд. - СПб.:Питер, 2008. - 176 с.
8. Земска М. Семья и личность. - М., 1986.
9. Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. - М., 1991.
10. Социология семьи под ред. А. И. Антонова. М., 2005.
11. Семейно - бытовая культура. /под ред. Д.И. Возняцкого. - Минск, 1987.
12. Хишам аль-Талиб, Абдулхамид Абу Сулайман, Омар аль-Талиб, Балдарды тарбиялоо боюнча сабактар, Ата-эне менен баланын мамилеси, Ислам ойлору Эл аралык институту (IIIT) Бишкек – 2021, 28-бет.

УДК:37.013.4

Жутанова Гульмира Атанбековна, *пед.и.к., доцент*
Сарытаева Мунира Өмүрзаковна, *окутуучу*
Акматов Өмүрзак Сарытайович, *ф.и.д., профессор*
Ош мамлекеттик университети

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙДА СТУДЕНТТЕРДИН КРЕАТИВДҮҮЛҮК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ЖАНА ДЕҢГЭЭЛДИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛООНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК МААНИСИ

Аннотация

Бул макалада жогорку окуу жайында студенттердин креативдүүлүк компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдө жасалма интеллект (ЖИ) жана деңгээлдик технологиялардын интеграциясынын педагогикалык мааниси талданат. XXI кылымдагы билим берүү — чыгармачылык жөндөмдөрдү, инновация жаратуу жөндөмүн жана өз алдынча ой жүгүртүүнү калыптандырууга багытталган. Креативдүүлүк — студенттин көйгөйлөрдү жаңыча чечүү, идеяларды генерациялоо жана практикалык колдонмолорду иштеп чыгуу жөндөмү менен байланышкан комплекстүү сапат. Бул сапатты өнүктүрүү үчүн жекелештирилген окутуу, адаптивдүү тапшырмалар жана чыгармачылыкка багытталган методдор өзгөчө мааниге ээ. Макалада ЖИнин билим берүүдөгү мүмкүнчүлүктөрү — интеллектуалдык репетиторлор, деңгээлге ылайык тапшырмалар, автоматташтырылган баалоо системалары — терең талданат. Ошондой эле деңгээлдик технологиялар студенттин ой жүгүртүүсүн жана чыгармачылык жөндөмүн этап-этабы менен өнүктүрүүдө кандай роль ойной турганы көрсөтүлөт. Улуттук билим берүү саясаты — “Санарип Кыргызстан” программасы, 12 жылдык билим берүү концепциясы жана компетенттүүлүккө негизделген окутуу — бул багыттардын актуалдуулугун бекемдейт. Натыйжада, ЖИ менен деңгээлдик технологияны айкалыштыруу — студенттердин чыгармачылык потенциалын ачууга, педагогикалык процессти жекелештирүүгө жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууга шарт түзөт. Макалада теориялык негиздер менен катар практикалык сунуштар да берилет, бул билим берүүнү модернизациялоого багытталган комплекстүү мамилени чагылдырат.

Ачкыч сөздөр: жасалма интеллект; деңгээлдик технологиялар; креативдүүлүк компетенттүүлүгү; жекелештирилген окутуу; чыгармачылык жөндөм; билим берүүнүн сапаты; санариптик билим берүү; адаптивдүү тапшырмалар

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕГРАЦИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И УРОВНЕВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается педагогическое значение интеграции искусственного интеллекта (ИИ) и уровневых технологий в развитие креативной компетентности студентов в высших учебных заведениях. Образование XXI века направлено на формирование творческих способностей, способности к инновациям и самостоятельному мышлению. Креативность — это комплексное качество, связанное со способностью студента решать проблемы по-новому, генерировать идеи и разрабатывать практические решения. Для развития этой компетентности важны персонализированное обучение, адаптивные задания и методы, ориентированные на творчество. В статье

подробно анализируются возможности ИИ в образовании — интеллектуальные репетиторы, задания по уровням, автоматизированные системы оценки. Также показана роль уровневых технологий в поэтапном развитии мышления и творческих способностей студентов. Национальная образовательная политика — программа «Цифровой Кыргызстан», концепция 12-летнего образования и обучение, основанное на компетентностях — подтверждают актуальность данного направления. В результате интеграция ИИ и уровневых технологий способствует раскрытию творческого потенциала студентов, персонализации педагогического процесса и повышению качества образования. В статье представлены как теоретические основы, так и практические рекомендации, отражающие комплексный подход к модернизации образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект; уровневые технологии; креативная компетентность; персонализированное обучение; творческие способности; качество образования; цифровое обучение; адаптивные задания

PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND LEVEL-BASED TECHNOLOGIES IN DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE COMPETENCE IN HIGHER EDUCATION

Abstract

This article examines the pedagogical significance of integrating artificial intelligence (AI) and level-based technologies in developing students' creative competence in higher education institutions. Education in the 21st century is aimed at fostering creative abilities, innovation skills, and independent thinking. Creativity is a complex quality associated with a student's ability to solve problems in new ways, generate ideas, and develop practical applications. To enhance this competence, personalized learning, adaptive tasks, and creativity-oriented methods are essential. The article provides an in-depth analysis of AI's potential in education — including intelligent tutors, level-based assignments, and automated assessment systems. It also highlights how level-based technologies contribute to the step-by-step development of students' thinking and creative abilities. National education policies — such as the "Digital Kyrgyzstan" program, the 12-year education concept, and competence-based learning — reinforce the relevance of this approach. Ultimately, the integration of AI and level-based technologies creates conditions for unlocking students' creative potential, personalizing the pedagogical process, and improving the quality of education. The article presents both theoretical foundations and practical recommendations, reflecting a comprehensive approach to educational modernization.

Keywords: artificial intelligence; level-based technologies; creative competence; personalized learning; creative abilities; education quality; digital education; adaptive tasks

Санариптик доордун шартында билим берүү системасы глобалдык трансформацияга дуушар болууда. Технологиялык өнүгүү, маалыматтык-коммуникациялык каражаттардын кеңири колдонулушу жана жасалма интеллекттин (ЖИ) билим берүү чөйрөсүнө кириши — окутуу процессинин мазмунун, формасын жана методологиясын түп-тамырынан өзгөрттү. Бул өзгөрүүлөр жогорку окуу жайларында студенттердин чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүү маселесин өзөктүү жана актуалдуу багыт катары көтөрүп чыкты. XXI кылымдагы кесиптер стандарттуу эмес ой жүгүртүүнү, инновация жаратуу жөндөмүн жана тез адаптациялануу мүмкүнчүлүгүн талап кылат. Мындай шартта креативдүүлүк компетенттүүлүгүн өнүктүрүп калыптандыруу — билим берүү системасынын негизги максаты катары

каралууда. Креативдүүлүк — студенттин өз алдынча ой жүгүртүүсү, көйгөйлөрдү жаңыча чечүү жана идеяларды ишке ашыруу жөндөмү менен байланышкан комплекстүү сапат. Бул сапатты өнүктүрүү үчүн салттуу окутуу ыкмалары жетишсиз болуп, заманбап санариптик жана интеллектуалдык технологиялардын жардамы талап кылынат.

Жасалма интеллект жана деңгээлдик технологиялар билим берүү процессин жекелештирүүгө, чыгармачылыкка багыттоого жана студенттин потенциалын ачууга чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет. ЖИнин негизинде иштеген интеллектуалдык репетиторлор, адаптивдүү тапшырмалар жана автоматташтырылган баалоо системалары — студенттин өз алдынча иштөөсүн, рефлексиялык жөндөмүн жана чыгармачылык изденүүсүн активдештирет. Ал эми деңгээлдик технологиялар студенттин билим деңгээлине жараша тапшырмаларды этап-этабы менен сунуштап, ой жүгүртүүнү системалуу өнүктүрүүгө шарт түзөт. Бул макалада аталган технологиялардын интеграциясы аркылуу креативдүүлүк компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн теориялык жана практикалык аспекттери каралат. Теманын актуалдуулугу Кыргыз Республикасынын билим берүү саясатынын негизги документтеринде да чагылдырылган. Атап айтканда:

– “Санарип Кыргызстан 2019–2023” программасы билим берүү мекемелеринде санариптик ресурстарды, интеллектуалдык платформаларды жана адаптивдүү окутуу системаларын киргизүүнү максат кылат [10].

– Компетенттүүлүккө негизделген окутуу концепциясы студенттин чыгармачылык жөндөмүн, сынчыл ой жүгүртүүсүн жана инновация жаратуу жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталган [2]

– 12 жылдык билим берүү концепциясы чыгармачыл инсанды калыптандыруу, санариптик көндүмдөрдү өнүктүрүү жана билим берүүнүн сапатын жогорулатуу максаттарын камтыйт. [12]

Мындай мамлекеттик багыттар — ЖИ жана деңгээлдик технологияларды билим берүү процессине интеграциялоонун актуалдуулугун бекемдеп, чыгармачылыкка багытталган окутууну ишке ашырууга негиз түзөт.

XXI кылымдагы билим берүү — адамдын чыгармачылык потенциалын ачууга, инновация жаратууга жана стандарттуу эмес ой жүгүртүүгө багытталган. Бул доордо билим берүү системасы салттуу мазмундан алыстап, компетенттүүлүккө негизделген, санариптик жана интеллектуалдык технологиялар менен интеграцияланган формага өтүүдө. Креативдүүлүк компетенттүүлүгү — заманбап билим берүүнүн өзөктүү компоненти катары студенттин интеллектуалдык, социалдык жана эмоционалдык өнүгүүсүн камсыздайт.

Креативдүүлүк — бул студенттин жаңы идеяларды жаратуу, көйгөйлөрдү стандарттуу эмес жолдор менен чечүү жана инновациялык чечимдерди сунуштоо жөндөмү. Бул сапат Bloom таксономиясында жогорку деңгээлдеги когнитивдик ишмердүүлүк катары каралат. Креативдүүлүк компетенттүүлүгү төмөнкү компоненттерди камтыйт:

– Идеяларды генерациялоо

- Проблемаларды талдоо жана чечүү
- Өз алдынча ой жүгүртүү
- Иновация жаратуу жана ишке ашыруу
- Рефлексия жана өз ишин баалоо

Бул компоненттерди өнүктүрүү үчүн билим берүү процесси жекелештирилген, чыгармачылыкка багытталган жана технологиялык жактан колдоого алынган болушу керек.

Креативдүүлүк компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдө билимди этап-этабы менен өздөштүрүү — педагогикалык процесстин негизги шарты болуп саналат. Билим берүү теориясында бул багытта билимди ырааттуу жана логикалык негизде өздөштүрүүнү камсыз кылган деңгээлдик мамилелер кеңири колдонулат. Алар окутуунун мазмунун структуралаштырууга, окутуу максаттарын тактоого жана студенттин ой жүгүртүүсүн тереңдетүүгө багытталган [1.9]

Билимди өздөштүрүүнүн мындай моделдери, адатта, бир нече иреттүү деңгээлдерди камтыйт. Алар төмөнкүдөй негизги багыттарды өзүнө камтыйт:

1. Билим деңгээли – негизги түшүнүктөрдү, фактыларды жана маалыматтарды өздөштүрүү.
2. Түшүнүү деңгээли – алынган маалыматты интерпретациялоо жана түшүндүрүү.
3. Колдонуу деңгээли – билимди практикалык кырдаалда колдонуу жөндөмүн өнүктүрүү.
4. Көйгөй чечүү деңгээли – маселелерди логикалык жана чыгармачылык менен талдоо.
5. Чыгармачылык деңгээл – жаңы идеяларды жаратуу, долбоор иштеп чыгуу жана инновациялык чечимдерди сунуштоо.
6. Баалоо деңгээли – өз ишин сын көз менен карап, натыйжаларды баалоо жана рефлексия жүргүзүү.

Бул деңгээлдер билимди ырааттуу трансформациялоого өбөлгө түзүп, студенттин интеллектуалдык жана чыгармачылык жөндөмүн системалуу өнүктүрүүгө шарт түзөт. Ар бир деңгээл мурункусунун негизинде курулуп, студенттин ой жүгүртүүсүн, аналитикалык жана чыгармачылык потенциалын тереңдетүүгө багытталган [1.9].

Мындай деңгээлдик мамиле билим берүүнү жекелештирүүгө, тапшырмаларды студенттин дараметине ылайык татаалдаштырууга жана чыгармачылыкка багытталган окутуу чөйрөсүн түзүүгө мүмкүндүк берет [3.5] Натыйжада, студенттердин креативдүүлүк компетенттүүлүгү өнүгүп, алар өз алдынча ой жүгүртүүгө, идея жаратууга жана практикалык чечимдерди иштеп чыгууга жөндөмдүү болушат [4.6].

Жасалма интеллект (ЖИ) менен деңгээлдик технологияларды интеграциялоо — XXI кылымдагы билим берүүнүн трансформациялык багыты. Бул интеграция студенттин билим деңгээлине, кызыгуусуна жана чыгармачылык жөндөмүнө жараша жекелештирилген окутуу чөйрөсүн түзүүгө багытталат. Педагогикалык модель конструктивизм, адаптивдүү

окутуу жана компетенттүүлүккө негизделген билим берүү принциптерине таянат.

Кыргыз Республикасынын билим берүү саясаты ЖИ жана деңгээлдик технологияларды интеграциялоого ыңгайлуу шарт түзүүдө. Бул багыттар бир катар стратегиялык документтерде чагылдырылган. Алар санариптик билим берүүнү өнүктүрүү, компетенттүүлүккө негизделген окутууну киргизүү жана чыгармачыл инсанды калыптандыруу максаттарын көздөйт.

Таблица 1. Негизги стратегиялык багыттар

Негизги багыттар	Мазмуну
Санариптештирүү	Санариптик билим берүү, ЖИ технологияларын киргизүү
Компетенттүүлүк	Чыгармачылык, сынчыл ой жүгүртүү, инновация жаратуу
12 жылдык окутуу	Чыгармачыл инсанды калыптандыруу, сапатты жогорулатуу

Бул стратегиялык багыттар билим берүүнү модернизациялоого, чыгармачылыкка багытталган чөйрө түзүүгө жана студенттин потенциалын ачууга өбөлгө түзөт [6.7.8].

Жасалма интеллект (ЖИ) билим берүү процессине интеграциялануууда чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачып бергени менен, айрым чектөөлөрдү жана тобокелдиктерди да камтыйт. Аны натыйжалуу колдонуу үчүн педагогикалык чөйрөдө анын оң жана терс жактарын тең салмактуу баалоо зарыл [2.3.4] Төмөндө ЖИнин билим берүүдөгү таасири салыштырма таблицада көрсөтүлөт:

Таблица 2. Жасалма интеллекттин оң жана терс жактары

Оң жактары	Терс жактары
Жекелештирилген окутуу мүмкүнчүлүгү	Студенттин эмоционалдык абалын эске албоосу
Адаптивдүү тапшырмалар жана интеллектуалдык репетиторлор	Мугалимдин ролун автоматташтыруу коркунучу
Автоматташтырылган баалоо жана кайтарым байланыш	Жасалма баалоо — чыгармачылыкты толук чагылдыра албайт
Убакытты үнөмдөө жана ресурстардын эффективдүү колдонулушу	Маалымат коопсуздугу жана жеке маалыматтын корголушу
Санариптик көндүмдөрдү өнүктүрүү	Технологияга көз карандылык жана сынчыл ой жүгүртүүнүн азайышы
Инновация жаратуу үчүн стимул	Бардык студенттер үчүн жеткиликтүүлүк маселеси (интернет, жабдуу)

Бул факторлор эске алынып, ЖИни деңгээлдик технологиялар менен айкалыштыруу — чыгармачылыкка багытталган, тең салмактуу жана коопсуз билим берүү чөйрөсүн түзүүгө өбөлгө болот [3.5].

Жасалма интеллект (ЖИ) жана деңгээлдик технологияларды билим берүү процессине натыйжалуу интеграциялоо үчүн төмөнкү практикалык сунуштар берилет. Бул сунуштар билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, чыгармачылыкка багытталган окутууну камсыз кылууга жана студенттин потенциалын ачууга багытталган:

Таблица 3. ЖИ жана деңгээлдик технологиялар боюнча практикалык сунуштар

Сунуштар	Максаттары
Мугалимдер үчүн тренингдер	ЖИ жана деңгээлдик технологияларды колдонуу жөндөмүн өнүктүрүү
Санариптик платформаларды локалдаштыруу	Кыргыз тилинде ресурстарды түзүү жана адаптациялоо
Чыгармачылык ишмердүүлүктү баалоо	Портфолио, рефлексиялык журналдар жана долбоордук иштер аркылуу чыгармачылыкты баалоо
Студенттик долбоорлорду колдоо	Идеяларды ишке ашыруу жана инновация жаратуу мүмкүнчүлүгүн түзүү
Университеттер аралык тажрыйба алмашуу	Ийгиликтүү моделдерди жайылтуу жана масштабдоо
Санариптик этика боюнча сабактар	ЖИ колдонууда коопсуздук жана жоопкерчилик түшүнүгүн калыптандыруу

Бул сунуштар билим берүү мекемелерине ЖИ жана деңгээлдик технологияларды ишке ашырууда стратегиялык багыт берет.

Жасалма интеллект (ЖИ) менен деңгээлдик технологияларды билим берүү процессине интеграциялоо — студенттин чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдө натыйжалуу ыкма катары өзүн көрсөтүүдө [1.9]. Бул интеграция теориялык жактан негизделип, практикалык сунуштар менен бекемделгенде, билим берүүнүн сапаты жана мазмуну жаңы деңгээлге көтөрүлөт.

Таблица 4. Жасалма интеллект жана деңгээлдик технологиялардын интеграциясынын билим берүүгө тийгизген таасири

Натыйжа	ЖИнин салымы	Деңгээлдик технологиянын салымы
Студенттик чыгармачылык	Адаптивдүү тапшырмалар, идея генерациялоо	Чыгармачылык деңгээл аркылуу ишмердик
Жекелештирилген окутуу	Интеллектуалдык репетиторлор	Дараметке жараша тапшырма татаалдашуусу

Мугалимдин ролунун өзгөрүшү	Маалымат берүүчүдөн фасилитаторго өтүү	Чыгармачылык өнөктөш катары иш алып баруу
Санариптик көндүмдөрдүн өнүгүшү	ЖИ менен иштөө көндүмдөрү	Технологиялык этаптар аркылуу практикалык иш
Билим берүүнүн сапаты	Реалдуу убакытта кайтарым байланыш	Этаптык окутуу аркылуу терең өздөштүрүү

Жасалма интеллект менен деңгээлдик технологияларды билим берүү процессине интеграциялоо — XXI кылымдын талаптарына жооп берген инновациялык ыкма катары каралууда. Бул интеграция студенттин чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө, окутууну жекелештирүүгө жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууга багытталган. ЖИнин интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрү менен деңгээлдик технологиянын этаптык окутуу модели айкалышканда, студенттердин потенциалы толук ачылып, билим берүү чөйрөсү тең салмактуу, коопсуз жана чыгармачылыкка багытталган формада өнүгөт.

Практикалык сунуштар жана натыйжалар таблицасы — бул интеграцияны ишке ашырууда стратегиялык багыт катары кызмат кылат. Демек, ЖИ менен деңгээлдик технологияларды максаттуу жана тең салмактуу колдонуу — билим берүүнү модернизациялоонун негизги фактору болуп саналат.

Адабияттар:

1.Блум Б. Таксономия образовательных целей: Классификация целей для разработки учебных программ. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.

2.Борбордук Азия Университети. Компетенттүүлүккө негизделген окутуу концепциясы. – 2020. – Режим доступа: https://kutbilim.kg/news/inner/kompetentt-l-kk-negizdelgen-okutuu-ky (дата обращения: 31.10.2025).

3.Горбунов А.А. Цифровизация образования: роль ИИ и педагогических технологий // Вестник цифровой педагогики. – 2021. – Режим доступа: https://cyberpedagogy.ru/articles/ai-in-education (дата обращения: 31.10.2025).

4.InoZpress. Жасалма интеллект жана билим берүү: кризис, чакырык жана жаңы көз караш // InoZpress.kg.. – 2024. – Режим доступа: https://inozpress.kg/zhasalma-intellekt-zhana-bilim-beryy-krizis-chakyryk-zhana-bilim-beryy-boyuncha-zha%2ad%2a3y-kez-karash (дата обращения: 31.10.2025).

5.Кемелов Р. Билим берүү процессинде жасалма интеллектти колдонуу мүмкүнчүлүктөрү // Научный журнал БАFE. – 2023. – Режим доступа: https://science.bafe.edu.kg/билим-берүү-процессинде-жасалма-инте/ (дата обращения: 31.10.2025).

6.Кутбилим. 12 жылдык билим берүү концепциясынын мазмуну. – 2024. – Режим доступа: https://kutbilim.kg/news/inner/kyrgyz-respublikasynda-12-zhyldyk-zhalpy-orto-bilim-ber-kontseptsiyasy/ (дата обращения: 31.10.2025).

7.Kutbilim.kg.. Мектеп мугалимдери менен окуучулардын жасалма интеллект боюнча маалымдуулугу кандай? – 2023. – Режим доступа: https://kutbilim.kg/analytics/inner/mektep-

mugalimderi-menen-okuuchulardyn-zhasalma-intellekt-boyuncha-maalymduulugu-kanday (дата обращения: 31.10.2025).
8.Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. 12 жылдык билим берүү концепциясы. – Бишкек, 2022. – Режим доступа: https://edu.gov.kg/kg/policy/education/12-year-education-concept/ (дата обращения: 31.10.2025).
9.Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. Компетенттүүлүккө негизделген билим берүү стандарты. – Бишкек, 2023. – Режим доступа: https://edu.gov.kg/kg/policy/education/standards/ (дата обращения: 31.10.2025).
10.Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. Санарип Кыргызстан 2019–2023 программасы. – Бишкек, 2023. – Режим доступа: https://edu.gov.kg/media/files/0cbf58c7-0e41-4d18-bfdc-5d68eecce023.pdf (дата обращения: 31.10.2025).
11.Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. “Санарип Кыргызстан” концепциясы (2021–2040). – Бишкек, 2021. – Режим доступа: https://mineconom.gov.kg/ky/document/258 (дата обращения: 31.10.2025).
12.Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети. 12 жылдык билим берүү концепциясы. – Бишкек, 2024. – Режим доступа: https://edu.gov.kg/posts/3614/ (дата обращения: 31.10.2025).
13.Рысбаев С. Деңгээлдик окутуу технологиясы: теория жана практика. – Бишкек: Билим, 2015. – 212 б.
14.Смирнова Е.В. Искусственный интеллект в образовании: возможности и вызовы // Образование и наука. – 2022. – № 6. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48562345 (дата обращения: 31.10.2025).

Мамашарип кызы Б., *ю.и.к., улук окутуучу*
Ош мамлекеттик университети
Махмудов А.Н., *улук окутуучу*
Ош мамлекеттик университети

ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУЧУ УКУКТУК ПРИНЦИПТЕР

Аннотация

«Үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салуучу укуктук принциптер» аттуу макалада үй-бүлө укугуна тиешелүү негизги принциптердин мазмуну жана алардын коомдогу мааниси талданат. Автор үй-бүлөлүк мамилелерди калыптандырууда жана жөнгө салууда мыйзам үстөмдүгү, тең укуктуулук, ыктыярдуулук, балдардын кызыкчылыгын коргоо өңдүү принциптердин ролуна токтолот. Ошондой эле, Кыргыз Республикасынын үй-бүлө мыйзамдарында каралган жоболор практикалык мисалдар менен негизделип, укуктук принциптердин иш жүзүндө колдонулушу талкууланат. Макала юридикалык практикада жана үй-бүлө укугун окутууда пайдалуу булак катары сунушталат.

Ачкыч сөздөр: конституция, үй-булө, мамилелер, жубайлар, ата-эне, балдар, принциптер, келишим, нике, юридикалык, мүлк, кызыкчылык, ыктыяр, мыйзамдуу ж.б.

ПРАВОВЫЕ ПРИНЦИПЫ РЕГУЛИРУЮЩИЕ СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Аннотация

В статье "правовые принципы, регулирующие семейные отношения" анализируется содержание основных принципов, относящихся к семейному праву, и их значение в обществе. Автор останавливается на роли таких принципов, как верховенство закона, равноправие, добровольность, защита интересов детей в формировании и регулировании семейных отношений. Также, положения, предусмотренные семейным законодательством Кыргызской Республики, будут обоснованы практическими примерами и будут обсуждаться практическое применение правовых принципов. Статья рекомендуется как полезный ресурс в юридической практике и преподавании семейного права.

Ключевые слова: конституция, семья, отношения, супруги, родители, дети, принципы, контракт, брак, юридические, имущественные, интересы, воля, законные и т. д.

LEGAL PRINCIPLES GOVERNING FAMILY RELATIONS

Annotation

The article "legal principles governing family relations" analyzes the content of the basic principles related to family law and their significance in society. The author focuses on the role of principles such as the rule of law, equality, voluntariness, and protection of children's interests in the formation and regulation of family relations. Also, the provisions stipulated by the family legislation of the Kyrgyz Republic will be substantiated by practical examples and the practical

application of legal principles will be discussed. The article is recommended as a useful resource in legal practice and teaching family law.

Key words: constitution, family, relations, married couple, parents, children, principles, contract, marriage, legal, property, interests, will, legitimate, etc.

Киришүү. Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодексинин Преамбуласында анын, Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, никеге туруунун, никени токтотуунун жана аны жараксыз деп табуунун шарттары менен тартибин белгилээри, үй-бүлө мүчөлөрүнүн: жубайлардын, ата-энелер менен балдардын (ж.о.э. асырап алуучулардын жана асырап алынгандардын) ортосунда, ал эми үйбүлө мыйзамдарында каралган учурларда жана чектеринде башка туугандар менен бөлөк адамдардын ортосундагы жеке мүлктүк эмес жана мүлктүк мамилелерди жөнгө салаары аныкталган [1].

Демек, Кыргызстандагы үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салуу биринчи кезекте Конституцияга жана анын принциптери менен ченемдерине негизденет жана аларга ылайык жүзөгө ашырылат.

Башкача айтканда, үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдардын жана башка ченемдик укуктук актылардын сап башында Конституция турат.

Кыргыз Республикасынын аракеттеги Конституциясы үй-бүлө маселелерине түздөн түз 20-статьяны арнаган [2].

Андагы конституциялык жоболорго ылайык, биринчиден, үй-бүлө коомдун негизи катары таанылат.

Экинчиден, үй-бүлө, аталык, энелик, балалык коомдун жана мамлекеттин коргоосунда тураары белгиленген.

Үчүнчүдөн, атаны, энени урматтоо жана аларга камкордук көрүү балдардын ыйык парзы катары аныкталган.

Төртүнчүдөн, балдар Кыргыз Республикасынын эң баалуу байлыгы болуп эсептелет.

Бешинчиден, мамлекет балдардын ар тараптуу руханий, адеп-ахлактык, интеллектуалдык жана дене-бой жактан өнүгүүсүнө өбөлгө болуучу шарттарды түзүү менен аларды мекенчилдикке жана атуулдукка тарбиялайт. Мындан сырткары, Конституциянын башка да бир катар принциптери менен ченемдери үй-бүлөнү жана үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салышат. Алсак, 24-статьяда “Кыргыз Республикасында эркектер жана аялдар бирдей укуктарга жана эркиндиктерге, аларды ишке ашыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ” деп жазылып турат. Бул конституциялык жобо никеге турууда, үй-бүлөдө чогуу жашоодо болобу же ажырашып жатып, мүлктү бөлүштүрүүдө болобу – кандай учурда болбосун, эркек менен аял жубай катары да, жаран катары да бирдей, башкача айтканда, тең укукка ээ болушаарын айгинелейт. Ушул эле статьянын 1-бөлүгү эч ким жынысы, расасы, тили, майыптуулугу, этностук таандыктыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча басмырланышы мүмкүн эместигин

бекитет. Демек, үй-бүлөдө жубайлардын бири экинчисин эч кандай басмырлай албайт. Эгерде ага жол берсе, ошол адам – күйөөсү болобу же аялы болобу - мыйзамга ылайык жоопкерчиликке тартылат.

Бул аспектте Кыргыз Республикасынын Конституциянын 25-статьясынын 1-бөлүгү адамдын өмүрүнө жана ден соолугуна кол салууга жол берилбестигин так белгилейт.

Эгерде жубайлардын бири кандайдыр басмырлоого же болбосо өмүрүнө жана ден соолугуна кол салууга дуушар болсо, ал адамга, 61-статьяга ылайык, Конституцияда, мыйзамдарда, Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган эл аралык келишимдерде, эл аралык укуктун жалпыга таанылган принциптеринде жана ченемдеринде каралган укуктарын жана эркиндиктерин сот аркылуу коргоого кепилдик берилет. Андан сырткары, ар бир адамга квалификациялуу юридикалык жардам алууга укук берилген. Мыйзамда каралган учурларда мындай юридикалык жардам мамлекеттин эсебинен көрсөтүлүүгө тийиш. Кыргыз Республикасынын Негизги мыйзамынын 26-статьясынын жоболору да түздөн-түз үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салышат. Аларга ылайык, үй-бүлө, биринчиден, мыйзамда белгиленген нике курагына жеткен эркек менен аялдын ыктыярдуу никеге туруусунун негизинде түзүлөт.

Экинчиден, никелешип жаткан эки адамдын макулдугусуз никеге жол берилбейт.

Үчүнчүдөн, нике мамлекет тарабынан катталат.

Төртүнчүдөн, балдарга камкордук көрүү, аларды тарбиялоо атасынын да, энесинин да бирдей укугу жана милдети болуп саналат.

Бешинчиден, эмгекке жарамдуу, жашы жеткен балдары ата-энелерине камкордук көрүүгө милдеттүү.

Алтынчыдан, жубайлар никеде жана үй-бүлөдө тең укуктарга жана милдеттерге ээ.

Бала жана аны менен байланышкан мамилелерди жөнгө салуучу принциптер менен ченемдер Конституциянын 27- статьясында бекитилишкен.

Биринчиден, ар бир бала анын дене-боюнун, акыл-эсинин, руханий, адеп-ахлактык жана социалдык өнүгүүсү үчүн зарыл болгон жашоо деңгээлине укуктуу.

Экинчиден, Кыргыз Республикасында баланын эң маанилүү кызыкчылыктарын колдоо жана камсыз кылуу принциби колдонулат.

Үчүнчүдөн, баланын өнүгүшү үчүн зарыл болгон жашоо шарттарын камсыз кылуу жоопкерчилиги атасына жана энесине, камкорчуга жана көзөмөлчүгө жүктөлөт.

Төртүнчүдөн, мамлекет жетим балдарга жана ата-энесинин багуусунан ажыраган балдарга 18 жашка чейин камкордук көрөт, тарбиялайт жана окутат. Ошол эле учурда, аларга башталгыч, орто жана жогорку кесиптик билимди акысыз алууга шарт түзөт. Аларга социалдык камсыздоо көрсөтүлөт.

Албетте, Кыргыз Республикасынын Конституциясы мамлекеттин жана коомдун Негизги мыйзамы катары үй-бүлөнү жана үй-бүлөлүк мамилелерди

жөнгө салуучу башка да принциптер менен ченемдерди бекитет. Ошондуктан, алар Үй-бүлөлүк кодекстин негизин түзүшөт. Ал эми Үй-бүлөлүк кодекстин өзүндө конституциялык жоболор – принциптер менен ченемдер – андан аркы мыйзамдык конкреттүүлүккө ээ болушат.

Кыргыз Республикасынын аракеттеги Үй-бүлө кодекси 2003-жылдын 30-августунда кабыл алынган [1].

Үй-бүлө кодекси түзүмдүк жактан 8 бөлүмдөн, 18 главадан, 177 статьядан турган. Кыргыз Республикасынын 2012-жылдын 16-июлундагы Мыйзамына ылайык, «Ата энесинин көзөмөлчүлүгүнөн ажыраган балдарды тарбиялоонун формалары» аттуу 6 бөлүмү күчүн жоготкон. Мындан сырткары, Кодекстин бир катар беренелери да күчүн жоготуп келет. Себеби азыркы учурга Үй-бүлө кодекси 25 жолу толуктоолорго жана өзгөртүүлөргө дуушар болду [3].

Мазмуну жагынан Үй-бүлө кодекси үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салуунун принциптерин бекитүүгө өзгөчө көңүл бурат.

Үй-бүлө кодексинин 1-статьясынын 3-бөлүгүндө үй-бүлө мамилелерин жөнгө салуу принциптери катары төмөнкүлөр белгиленген:

1. нике курагына жеткен эркек менен аялдын ыктыярдуу баш кошуусу;
2. жубайлардын никедеги жана үй-бүлөдөгү укуктарынын жана милдеттеринин теңдиги;
3. үй-бүлөнүн ички маселелерин өз ара макулдашып чечиши;
4. баланын эң жакшы кызыкчылыктарын камсыз кылуу;
5. балдарды үй-бүлөдө тарбиялоого артыкчылык берүү;
6. балдардын бейпилдигине жана өсүп-жетилишине камкордук кылуу;
7. үй-бүлөнүн жашы жетпеген жана эмгекке жарамсыз мүчөлөрүнүн укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу.

Ушуга байланыштуу үй-бүлө мыйзамдарынын үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салуусу:

- үй-бүлөнү чыңдоого;
-үй-бүлө мамилелерин өз ара сыйлашуу, өз ара жардамдашуу сезимдеринде куруугa;
-үй-бүлөнүн алдындагы анын бардык мүчөлөрүнүн жоопкерчилигин камсыз кылууга;
-кимдир-бирөөнүн үй-бүлөнүн ишине оюна келгендей кийлигишүүсүнө жол бербөөгө;
-үй-бүлө мүчөлөрүнүн өз укуктарын тоскоолдуксуз жүзөгө ашыруусун камсыз кылууга;
-үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктарын сот жана башка укук коргоо органдары аркылуу коргоону камсыз кылууга багытталгандыгын жана ушундай зарылчылыктан улам келип чыккандыгын аталган статьянын 1-бөлүгү ачыктайт.

Биздин оюбузча, Үй-бүлө кодекси үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салуунун башка да принциптерин бекитет.

Алар кайсы принциптер?

Кыргыз Республикасынын аракеттеги Үй-бүлө кодексинин 1, 3, 5, 6, 7-жана башка тиешелүү статьяларын талдоо көрсөткөндөй, бул Кодекс үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салууда, биздин пикирибизде, төмөнкү укуктук принциптерди да колдонот.

1) Үй-бүлө кодексинин 1-статьясынын 1-бөлүгүндө "үй-бүлө - коомдун негизи" деп жазылган. Бул конституциялык принцип.

Себеби Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 20-беренесинин 1-бөлүгүндө "Үй-бүлө – коомдун негизи" деп бекитилген.

Демек, коомдун, андан барып, мамлекеттин социалдык пайдубалын үй-бүлө түзөт. Үй-бүлө болбосо, коом да, мамлекет да болбойт.

Ушундан улам, Конституция ошол эле беренеде "Үй-бүлө, аталык, энелик, балалык коомдун жана мамлекеттин коргоосунда турат" деп так белгилейт.

Ошону менен бирге, коом менен мамлекетке үй-бүлөнү жана үй-бүлөлүк мамилелерди коргоого алуу милдети жүктөлөт.

2) Үй-бүлөлүк мамилелерди коом жана мыйзам тарабынан артыкчылыктуу жөнгө салуу принциптери.

Аларга ылайык, үй-бүлө, аталык, энелик, балалык, биринчиден, бүткүл коом тарабынан камкордукка алынууга тийиш.

Экинчиден, алар мыйзам тарабынан артыкчылыктуу коргоого алынууга тийиш.

Бул принциптер үй-бүлөнүн жана жалпы эле үй-бүлөлүк мамилелердин коомду жана мамлекеттин алдындагы өзгөчө ордун жана маанисин айгинелешет.

Ошону менен бирге, Үй-бүлө кодекси мамлекеттин алдына тиешелүү милдеттерди коет. Алардын негизгилеринин бири – бул мамлекеттин жарандарды үй-бүлөлүк турмушка, жубайлыкка, аталыкка жана энеликке даярдоону камсыз кылуу милдети.

Эгерде балдар жетим калса же кандайдыр бир башка себептер менен ата-энесинин камкордугунан ажырап калса, андай балдарды багууну, тарбиялоону, окутууну мамлекет өзү камсыз кылат. Башкача айтканда, булардын баары мамлекетке милдет катары жүктөлөт (1-бер.).

3) Никенин мыйзамдуулугу.

Бул принцип Үй-бүлө кодексинин 1-статьясынын 2-бөлүгүндө бектилген. Ага ылайык, Кыргыз Республикасында жарандык абалдын актыларын мамлекеттик каттоого ыйгарым укук берилген мамлекеттик органдарда жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында катталган гана нике таанылат.

4) Нике келишиминин эркиндиги.

Үй-бүлө кодексинин 43-45-статьяларынын жоболоруна ылайык, жубайлар же никеге туруп жаткан эркек менен аял өз каалоолору боюнча, болгондо да каалаган учурда нике келишимин түзүшү мүмкүн.

Башкача айтканда, нике келишимин түзүү никеге туруп жаткан эркек менен аялдын же никеде турган жубайлардын өз эрки болу саналат. Алар

каалашса, нике келишимин түзүшөт, каалашпаса түзүшпөйт. Үй-бүлө кодекси бул маселени чечүүнү никедеги адамдардын өз эркине коет.

Нике келишимин түзүү никеге туруп жаткан эркек менен аялдын же никеде турган жубайлардын милдети эмес, укугу болуп саналат.

Үй-бүлө кодекси нике келишиминин өзүн жубайлардын никеге тургандагы же аны бузган учурдагы мүлктүк укуктарын жана милдеттерин аныктоочу жубайлардын же никеге туруп жаткан адамдардын макулдашуусу катары аныктайт (43-ст.).

Биринчиден, жубайлар нике келишимдин негизинде мыйзам аркылуу белгиленген ортодогу менчик режимин өзгөртүүгө, жубайлардын ортосундагы бардык мүлкүнө орток, үлүштүк же өз-өзүнчө менчигине, анын айрым түрлөрүнө же жубайлардын ар биринин мүлкүнө менчик режимин белгилөөгө укуктуу.

Экинчиден, нике келишими жубайлардын колундагы жана ошондой эле алардын алдыда боло турган мүлкүнө да түзүлүшү мүмкүн.

Үчүнчүдөн, жубайлар нике келишиминде бири-бирине каралашуу жагынан өз укуктары менен милдеттерин, бири-биринин кирешелерине катышуу ыкмаларын, ар бири үйбүлө чыгымдарын чыгаруу тартибин аныктап алууга; нике бузулган учурда ар бирине бериле турган мүлктү чектеп алууга, ошондой эле жубайлардын мүлктүк мамилелерине тиешелүү болгон дагы башка ар кандай жоболорду аныктап алууга укуктуу.

5) Никенин мыйзамдуулугуна диндин тиешесиздиги.

Мыйзамдуу жол менен катталган нике диний уюмдар же дин адамдары тарабынан бекитилүүгө муктаж эмес.

Ошону менен бирге, нике жана үй-бүлө маселелерине тиешелүү диний ырым жырымдар да укуктук мааниге ээ эмес.

6) Үй-бүлө мамилелеринде укуктук чектөөлөргө жол берилбеши.

Никеге турганда жана үй-бүлө мамилелеринде социалдык, расалык, этностук, тилдик белгилери же дин тутуусу, ден соолугун чектөөлөрү боюнча жарандардын укуктарын чектөөнүн кандай гана түрүнө болбосун тыюу салынат.

7) Үй-бүлө мамилелериндеги гендердик теңчилик.

Бул принциптин негизинде, биринчиден, Кыргыз Республикасында аялдар менен эркектер тең укукка ээ.

Экинчиден, аялдар менен эркектер өз укуктарын жүзөгө ашырууда бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Үчүнчүдөн, аялдар жана эркектер үй-бүлө мамилелеринде жеке жана бирдей мүлктүк укуктарга жана милдеттерге ээ болушат.

Төртүнчүдөн, үй-бүлө мүчөлөрү жана алар менен бирге жашап жаткан адамдардын ортосундагы мамилелер гендердик теңчилик принцибине негизделет.

Бешинчиден, үй-бүлө мүчөлөрү жана алар менен бирге жашап жаткан адамдардын ортосундагы мамилелер инсандын ар-намысы менен аброюн сыйлоо принцибине негизделет.

Алтынчыдан, үй-бүлө мамилелеринде гендердик укукту кемсинтүүгө тыюу салынат.

Жетинчиден, үй-бүлө мамилелериндеги гендердик теңчилик коом жана мамлекет тарабынан коргоого алынат.

8) Үй-бүлө мамилелерин жөнгө салууда жарандык мыйзамдардын колдонулушу.

Үй-бүлө мыйзамдары менен жөнгө салынбаган үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мүлктүк жана мүлктүк эмес жеке мамилелерге жарандык мыйзамдар колдонулат.

Бирок, колдонулуп жаткан жарандык мыйзамдар ал үй-бүлөдөгү мамилелердин маани-мазмунуна карама-каршы келбеши керек.

9) Үй-бүлө мамилелеринде окшоштугуна жараша мыйзам колдонуу принциби.

Эгерде үйбүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелер үйбүлө мыйзамдары же тараптардын макулдашуусу менен жөнгө салынбаса жана аталган мамилелерди түздөн-түз жөнгө салуучу жарандык укуктук ченемдер жок болгон учурда, эгерде ушул мамилелердин маани-мазмунуна карама-каршы келбесе, аларга окшош мамилелерди жөнгө салуучу үй бүлөлүк же жарандык укук ченемдери колдонулат.

Мындай ченемдер жок болгондо үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктары менен милдеттери үй-бүлөлүк жана жарандык укуктун негиздери менен принциптеринин жалпы башатынан, ошондой эле гумандуулуктун, акыл-эстүүлүктүн жана адилеттүүлүктүн принциптеринин негизинде аныкталат.

10) Үй-бүлө мамилелеринде эл аралык укуктун принциптери менен ченемдеринин колдонулушу.

Үй-бүлө мамилелерин жөнгө салууда Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдерде үй бүлө мыйзамдарында каралгандан башка эрежелер белгиленсе, анда эл аралык келишимдин эрежелери колдонулат.

Ошентип, жогоруда белгиленген укуктук принциптер үй-бүлө мамилелерин жөнгө салуунун жалпы башатын, маңызын жана мазмунун алдын ала аныктап, бул чөйрөдөгү коомдук мамилелерди жөнгө салуу механизминин өзөгүн түзөт деген тыянак чыгарсак болот.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодекси, 2003-ж. 30-авг. № 201 //Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешинин Жарчысы. – 2004. - №1. - 1-ст.

2. “Кыргыз Республикасынын Конституциясы жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамы, 2021-ж. 5-майы № 59 //Эркин Тоо. – 2021. – 5-май.

3. «Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, 2012-ж. 16-июл., №114 //http://www.cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203714/40.

Омошев Т.Т., *п.и.к., профессор*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Куваков Ж., *окутуучу*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

АЙЛАНА - ЧИЙҮҮ МАДАНИЯТТУУЛУГУН ӨРКҮНДӨТҮҮГӨ ӨБӨЛГӨ

Аннотация

Макалада студенттерге алгач көргөн билгендерин элестөө, анын скелетин аң сезиминде түзүү, окшоштуруу анын чиймесин кагаз бетине сүрөтүн түшүрүү аны айтып берүү жагы каралган. Чийме куралдарын колдоно билүү, коопсузук жактарын эске алуу, сүрөт менен байланыштыруу менен жаңы темага өтүү. Жөнөкөйдөн – татаага өтүү менен геометриялык маселелерди чыгаруу көндүмдөргө ээ болууну формулалар аркылуу гана ишке ашырыбыз. Чийүүдө, эсептөөдө ката кетирбөө керектигин алдын ала эскертүү жумуштарын айтабыз, анткени практикада колдонулуп калса, катастрофа, кыйроо болбоо аракеттерин жүргүзүү керектигин түшүндүрөбүз. Айлана жана тегеректи орбита, алкак, система, галлактика, кысылуу, жарылуу, тароо, жайылуу, сфера, шар, сыйымдуулук, көлөм, чексиз түз сызык, чексиз тегиздик, бет, чексиз мейкиндик, чексиз аалам, кысылуу, кеңейүү, убакыт, мезгил, доор түшүктөрү менен байланыштырабыз.

Түйүндүү сөздөр: Борбор, чекит, циркуль, карандаш, айлана, радиус, диаметр, хорда, туюк ийри сызык, түз сызык, жаныма, кесилиши, кесилишпеси, жаа, тик бурчтуу декарт системасы, чекиттин жана кесиндинин көлөкөсү (проекциясы), чекиттен түз сызыкка чейинки аралык, перпендикуляр, параллель, жантык, айланалардын абалы, айланалардын көптүгү, ичинде, сыртындагы абалдары. Формулалар боюнча аныктоо, чиймеси боюнча формуласын билүү. Окшоштугу, айырмасы, бирдейлиги. Практикада, турмушта, бардык сабактарда жана ааламда байкай билүү жана эсептөөлөрдү жүргүзүү.

КРУГ – ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ РИСОВАНИЯ

Аннотация

В статье студентам предоставляется возможность сначала представить себе увиденное и известное, создать его скелет в своем сознании, смоделировать, перенести его рисунок на бумагу и рассказать о нем. Развивается умение использовать инструменты рисования, учитывать аспекты безопасности, переходить к новой теме, связывая ее с изображением. Мы освоим навыки решения геометрических задач от простых до сложных только с помощью формул. Мы расскажем о задачах предварительного предупреждения, чтобы не допустить ошибок при рисовании и вычислениях, поскольку, если они будут применены на практике, мы объясним, что необходимо принимать меры во избежание катастроф и разрушений. Мы свяжем круг и окружность с понятиями орбиты, рамки, системы, галактики, сжатия, взрыва, расширения, сферы, шара, объема, бесконечной прямой, бесконечной плоскости, поверхности, бесконечного пространства, бесконечной вселенной, сжатия, расширения, времени, периода, эпохи.

Ключевые слова: центр, точка, циркуль, карандаш, окружность, радиус, диаметр, хорда, замкнутая кривая, прямая линия, касательная, пересечение, непересечение, дуга, прямоугольная декартова система координат, тень (проекция) точки и отрезка, расстояние от точки до прямой линии, перпендикуляр, параллель, наклон, положение окружностей, количество окружностей, положения внутри, снаружи. Определение по формулам, знание

формулы по чертежу. Подобие, различие, тождество. Способность наблюдать и производить вычисления на практике, в жизни, во всех областях знаний и во Вселенной.

THE CIRCLE – A TOOL FOR IMPROVING DRAWING CULTURE

Annotation

This article gives students the opportunity to first imagine what they see and know, create its skeleton in their minds, model it, transfer it to paper, and talk about it. Students develop the ability to use drawing tools, consider safety aspects, and move on to a new topic, linking it to the image. We will master the skills of solving geometric problems, from simple to complex, using formulas alone. We will discuss advance warning problems to avoid drawing and calculation errors, since if they are applied in practice, we will explain the need to take measures to avoid disasters and destruction. We will connect the circle and circumference with the concepts of orbit, frame, system, galaxy, compression, explosion, expansion, sphere, sphere, volume, infinite line, infinite plane, surface, infinite space, infinite universe, compression, expansion, time, period, and era.

Keywords: center, point, compass, pencil, circle, radius, diameter, chord, closed curve, straight line, tangent, intersection, non-intersection, arc, rectangular Cartesian coordinate system, shadow (projection) of a point and segment, distance from a point to a straight line, perpendicular, parallel, slope, position of circles, number of circles, positions inside, outside. Definition by formulas, knowledge of formulas from a drawing. Similarity, difference, identity. The ability to observe and perform calculations in practice, in life, in all fields of knowledge and in the Universe.

Айлана формасындагы билген - көргөн мисалдарын студенттерден сурайбыз жана толуктоолорду жүгүзөбүз. Боз үйдүн керегесинин негизин формасы, түндүгү (чамгарак), ордо оюунун ойноодогу туюк ийри сызык, токмок таштамай ойноодогу отургандардын жайланыш абалы, ийдиштердин оозу - бочка, челек, чара, суу куюуучу жана краска куюуучу ийдиштердин жана түрдүү ченемдеги трубалардын жана цилиндр формасындагы кудуктун оозу, обруч, баскетболдун колесосу, велосипед, мотоцикл, тракторлор, автомашиналардын колесосу, тебетей, шөкүлө, глобустагы экаватор жана мердиан сызыктары, цилиндр жана конустардын негизинин чеги, Күн, Жер, Ай жана башка планеталарынын орбитасы ж.б.у.с. элестетүү менен ар бир студент чиймелерин өз алдынча сызышат. Студенттердин чийүү маданиятын жогорулатууда: чийме каражаттарын колдонууну, эстетикалык жактан чийме кооз, так, элестүүгө мүмкүнчүлүк жаралгандай, чийме маселени чыгарууга жардамчы шарт түзгөндөй, изделүүчү элементти көрө алууга мүмкүнчүлүк жагдай түзүлгөндөй, маселенинин каркасын (чиймесин) туура, так түзүү маселе 50 % га чыгарылды деген ойду ишке ашырууга аракет жасайбыз.

Чийменин туура чийилишинен: ар бир студенттин фигуранын аныкта масын айта алышы, темага тиешелүү теореманы, аксиоманы билиши, анын элементтеринин бири - бири менен байланышы, абалын байкай алышы, натыйжа жана жыйынтык чыгара алышы, изделүүчү элементти көрө алышы жана эсептөөлөрдү катасыз жүргүүгө түз пропорциялаш болуусу шарт.

Окутуучу – студент же студент – окутуучу диалог жүргузүү менен сабакты улантабыз. Алар чийген чиймелеринен эмнелерди көргөндүгүн айтышат: чекит, ийри сызык, жаа, кесинди, бурч.

- Силер чийген чиймеңер эстетикалык жактан сулуубу?

- Жок, анчейин эмес.

-Чийүүдө кайсы куралды колдонсок туура болгудай?

-Циркулду.

-Циркулдун жылгыз шыйрагы турган чекит эмне деп аталат?

-Борбор.

-Айлананын борбору айланага тиешелүүбү?

Алардан туура да, туура эмес жоопторду уккан соң талкуу аркылуу **жок** деген жыйынтыкка келдик. Борбор деп аталган чекит жок болсо, айлана чийе алабызбы?

Жок.

Мындан борборду айлананы чийүү үчүн гана шарттуу түрдө гана алабыз. Эгерде баскетбол колесосунун ортосуна теннистин же биллиардын шарындай шарикти жардамчы зымдар менен жылгыз кылып орнотуп койсо, топ колесого түшөбү? Же ушундай эле көрүнүштү челекке, чарага, трубага сыяктуу ийдиштерге орнотуп койсо ашыкча түйшүк жаралмак, ж.у.с. мисал дарды элестүү айтуу менен борбор деп аталган чекит айланага тишелүү эмес деген жыйынтыкка келебиз.

Тегеректин борбору, тегерекке тиешелүү анткени жогорудагы мисал дардагы ийдиштердин түбү тешилип калса эмне болорун силер билесиңер да.

-Айлананын башталышы жана аяккы чекиттерди көргөзгүлөчү?

-Ар бир студент өзүнчө көрсөтүшөт. Толуктоо жүргүзөбүз: Айлананын каалаган чекити башталышы да аягы боло алат деген пикирге келебиз.

-Айлана сүйрү, сегиз формасындагы туюк сызыктардан айырмачылыгы?

-Айлананын ар бир чекити анын борборунан бирдей аралыкка алыстатылган жана $y = \sqrt{r^2 - x^2}$ функциясын канааатандырган чекиттердин көптүгү болот. Айлананын каалаган чекити - башталышы да аягы да болуп калат. Муну ар бир студент тегиздиктин ар түрдүү координатасында айлананы чийишкен.

Айтылгандарды ар бир студент өздөрү чийген чиймеден көрсөтүшөт.

-Айлананын эки чекитинин арасындагы аралык эмне деп аталат?

-Жаа. -Борбордон айлананын каалаган чекитине чейинки аралык же циркулдун арымы эмне деп аталат?

-Радиус - Айлананын эки чекитин туташтырган кесинди эмне деп аталат?

-Хорда. - Борбор аркылуу өткөн хорданы эмне деп атайбыз?

-Диаметр. Студенттерден айлана менен түз сызык кандай абада болорун кагазга чийип, өз оюн айтып беришет. Мектепте окугандарын эстөө менен аракет жа сашат. Айлананын радиусун R, айланадан L түз сызыкка чейинки аралыкты D менен белгилесек:

1°. $R < D$ шартта. айлана менен түз сызыгы жалпы чекитке ээ болбойт.

2°. $R = D$ болсо, айлана менен түз сызык бир жануу чекити ээ болуп L түз сызыгы бул учурда айланага жаныма болуп калат.

3°. $R > D$ болсо, айлана менен түз сызык 2 чекитте кесилишет.

-Айлана менен түз сызык бир чекитте кесилишсе, б.а. жалпы бир чекитке ээ болсо, ал түз сызык айланага карата кандай аталат?

-Жаныма. Борбор айлана сызууда циркульдун жылгыз шыйрагын коюу үчүн гана керек.

-Айлананын узундугун: $C=2\cdot\pi\cdot R = \pi\cdot d$ формуласы менен табабыз.

-Айлананын жаасынын узундугу кайсыл формула менен эсептелет?

-Жаанын эки четки чекитин айлананын борбору менен туташтырсак, анда борбордук бурч пайда болот. Жаанын узундугу айлананын борбордук бурчу нан көз каранды. Жаанын узундугун $\iota = \frac{\pi\cdot R\cdot\alpha}{180}$ формуласы менен эсептейбиз. $\pi = \frac{C}{2R} = \frac{C}{D} \approx 3,14$, R - айлананын радиусу, d - айлананын диаметри, α айлана нын борбордук бурчунун чоңдугу.

Цилиндр, конус, кесилген конус, сфера жана шар темаларын өтүүдө айлана көп колдонулат. Биз студенттерге мектеп программасынын материал дарын кайталоо менен алардын эсине салуу мисал - маселелерди чыгарууда, практикаларды өтөөдөгү сабак учурунда окуучуларга түшүндүрүүдө жана алардын суроолоруна жооп берүүдө колдонуларын эске салабыз.

-Айлананын теңдемесин кантип келтирип чыгарабыз?

-Студенттер менен бирге тик бурчтуу декарт координата системасына борбо ру О координата башталышына дал келген, радиусу **r = OA** болгон айлананы чийебиз. (1 - чийме). 1 - чейректеги A(x;y) чекитин борбор менен туташтыр сак OA = **r** кесиндисин алабыз. A чекитинен ox жана oy окторун перпендикуляр жүргүзүү менен A чекитинин ox жана oy октордогу проекциясы деп билебиз. Ox огу менен кесилишкен чекитти C, oy огу менен кесилишкен чекитти B менен белгилеп аларды туташтыруудан OCA тик бурчтуу үч бурчтугу түзүлөт. Пифагордунтеоремасын колдонуп:

$OC^2 + AC^2 = OA^2$ жазбыз жана тиешелүү маанилерин коёбуз:

$OC^2 = x^2$, $AC^2 = y^2$,

$OA^2 = r^2 \rightarrow x^2 + y^2 = r^2$ (1).

Бул борбору координата башталышында O(0;0) жаткан радиусу r болгон айлананын теңдемеси.

2 – чиймеде борбору C(a;b), радиусу r =3 болгон айлананын M жана N чекиттеринен **ox** огуна перпендикуляр сызыктарды жүргүзсөк (n_1 жана n_2 жа нымалары) Д жана T чекиттеренен oy огуна перпендикуляр сызыктарды жүр гүзсөк (m_1 жана m_2 жанымалары) берилген айланага 4 жаныма сызык пайда болот. Бул 4 жанымалардын кесилишинен айланага сырттан сызылган квадра түзүлөт. Квадраттын жактары айланага жаныма болуп калат.

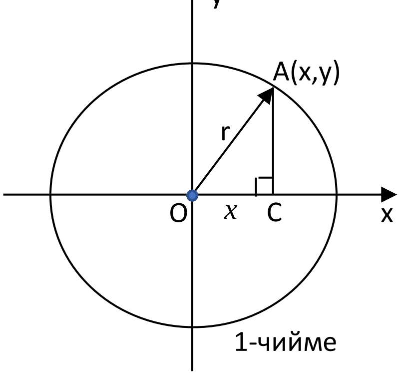

1-чийме

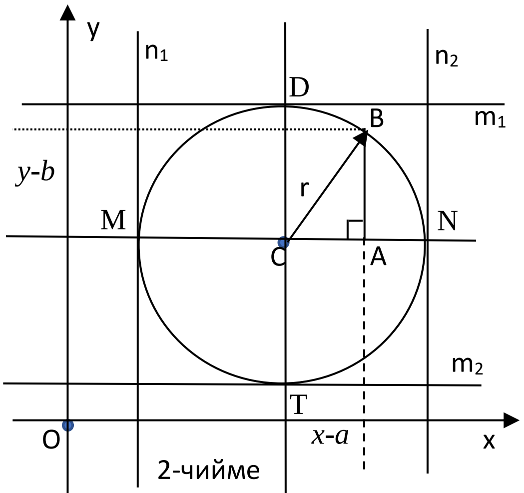

2-чийме

$x^2 + y^2 = r^2 \rightarrow y = \sqrt{r^2 - x^2}$ функциянын графиги айлана болот. Радиусу r, борбору C(a;b) болгон 1 - чейректе жаткан айлананы карайлы. (2 - чийме). CAB тик бурчтуу үч бурчтугунан Пифагордун теоремасын негизинде $AC^2 + AB^2 = BC^2$.

AC = x – a – мунун ох огундагы проекциясы (көлөкөсү) KQ. AB = y - b – мунун оу огун дагы проекциясы (көлөкөсү) SH. BC =r экендигин эске алып, ордуна койсок: $(x - a)^2 + (y - b)^2 = r^2$ (2). Бул формула бор бору C(a; b), радиусу r болгон айлананын жалпы теңдемеси деп аталат. Мындан катеттердин октордогу проекциялары нын квадраттарынын суммасы айлананын радиусунун квадратына барабар де ген натыйжа келип чыгат. Бул айлананын (2) теңдемеси болуп калат. Бул (2) теңдеменин жекече учурларын карап көрөлү: $(x - a)^2 + (y - b)^2 = r^2$ (2)

1. a = 0, в ≠ 0, r ≠ 0 болсо, $x^2 + (y - b)^2 = r^2$ болуп, борбору C(0; b) болот. b > 0 болсо, C чекити (оу) ордината огунун жогору жагында, ал эми b < 0 болсо, C борбору ордината огунун төмөн жагында жатып калат.

2. a ≠ 0, b = 0, r ≠ 0 болсо, $(x - a)^2 + y^2 = r^2$ болуп C(a; 0) болот. a > 0 болсо, C чекити (ох) абсисса огунун оң жагында, ал эми a < 0 болсо, C борбору чекити абцисса огунун сол жагында жаткан абалда болот.

3. a = 0, b = 0, r ≠ 0 болсо, $x^2 + y^2 = r^2$ болуп, айлананын борбору C координита башталашы менен дал келген учур болот.

r = 2 болгон учурдагы айлананы түрдүү чейректердеги жаткан абалда рын карайлы: $x^2 + y^2 = 4$, C(0; 0) жана r = 2.

1. $(x - 5)^2 + (y - 3,5)^2 = 4$, a = 5, b = 3,5 r = 2. C(5; 3,5) 1 - чейректе

2. $(x + 3,5)^2 + (y - 4,5)^2 = 4$, a = - 3,5. b = 4,5 r = 2. C(-3,5; 4.5) 2 - чейректе

3. $(x + 1,5)^2 + (y + 4)^2 = 4$, a = - 1,5 b = - 4 r = 2. C(-1,5; -4) 3 - чейректе

4. $(x - 6)^2 + (y + 2)^2 = 4$, a = 6 b = - 2, r = 2. C(6; -2) 4 - чейректе жайгашышкан.

4 - учурда ох огу айланага, 3 – учурда оу огу айланага жаны ма болгондугун байкай алабыз. Төмөнкүдөй жөнөкөйдөн - татаалга өтүү принцибинин негизинде маселерди чыгаруунун түрдүү жолдорун студенттер дин ар бирин доскага өздөрү чыгаруусуна көмөктөшөбүз.

№1. Ар бир учурлар үчүн айлананын теңделерин түзүү № 385

1. Айлананын борбору координата башталышы менен дал келет, анын радиусу r = 3. Чыгарылышы: $x^2 + y^2 = 9$ 3 - учур

2. Айлананын борбору C (2; -3) чекити менен дал келет, анын радиусу r =7.Чыгарылышы: $(x - 2)^2 + (y + 3)^2 = 49$. Жалпы учур (2) формула.

3. Айлана координата башталышы аркылуу өтөт жана анын борбору C(6; -8) чекити менен дал келет. Чыгарылышы: $r = |OC| = \sqrt{6^2 + 8^2} = \sqrt{100} = 10$. $(x - 6)^2 + (y + 8)^2 = 100$.

4. Айлана A(2; 6) чекити аркылуу өтөт жана борбору C(-1; 2). Чыгарылышы: $r = |AC| = \sqrt{(-1-2)^2 + (2-6)^2} = \sqrt{25} = 5$. $(x + 1)^2 + (y - 2)^2 = 25$.

5. A(3; 2) жана B(-1; 6) чекиттери айлананын диаметрлеринин биринин четки чекиттери. Чыгарылышы: $d = |AB| = \sqrt{(-1-3)^2 + (6-2)^2} = \sqrt{32} = 4\sqrt{2}$. $r = d : 2 = 4\sqrt{2} : 2 = 2\sqrt{2}$. $r = 2\sqrt{2}$. $C(x_0;y_0)$, $x_0 = (3 - 1) : 2 = 1$; $y_0 = (2+6) : 2 = 4$. $y_0 = 4$. C(1; 4). $C(x_0; y_0)$ – A жана B чекиттеринин тең ортосундагы чекит, ал айлана үчүн борбордун кызматын аткарат. $(x - 1)^2 + (y - 4)^2 = 8$.

6. Айлананын борбору координата башталышы менен дал келет жана $3x - 4y + 20 = 0$ түз сызыгы айланага жаныма болот. Чыгарылышы:

$d = \frac{/Ax_0+By_0+C/}{\sqrt{A^2+B^2}} = \frac{/3\cdot0-4\cdot0+20/}{\sqrt{3^2+4^2}} = \frac{20}{5} = 4$.

$d = 4 = r$.

$x^2 + y^2 = 16$.

7. C(1; -1) айлананын борбору жана $5x - 17y + 9 = 0$ түз сызыгы айланага жаныма. Чыгарылышы: d - чекиттен түз сызыкка чейинки аралык.

$d = \frac{/Ax_0+By_0+C/}{\sqrt{A^2+B^2}} = \frac{/5\cdot1-12\cdot(-1)+9/}{\sqrt{5^2+12^2}} = \frac{26}{13} = 2$.

$d = 2 = r$.

$(x - 1)^2 + (y + 1)^2 = 4$.

8. Айлана A(3; 1) жана B(-1; 3) чекиттери аркылуу өтөт жана анын борбору $3x – y - 2 = 0$ түз сызыгында жатат. Чыгарылышы:

1°. A менен B нын тең ортосу $K(x_0; y_0)$ чекитинин координатасын табабыз.

2°. K чекитине перпендикуляр түз сызык тургузуп, (l_2) теңдемесин түзөбүз.

3°. A жана B аркылуу өткөн AB хордасынын теңдемесин (l_1) түзөбүз.

4°. l_1 жана l_2 түз сызыктарынын теңдемелерин система катары карап чыгарсак анда биз издеген айлананын борборунун координатасын тапкан болобуз.

$C(x_0; y_0)$, A(3; 1), B(-1; 3), AC = BC

$(x_0 - 3)^2 + (y_0 - 1)^2 = (x_0 + 1)^2 + (y_0 - 3)^2$

$x^2{}_0 - 6x_0 + 9 + y^2{}_0 - 2y_0 + 1= x^2{}_0 + 2x_0 + 1 + y^2{}_0 - 6y_0 + 9$

$- 8x_0 = - 4y_0 \rightarrow y_0 = 2x_0$

$3x – y – 2 = 0 \rightarrow y = 3x-2 \rightarrow y_0=3x_0 – 2$, $y_0=2x_0 \rightarrow 3x_0 -2=2x_0 \rightarrow x_0=2, y_0=4$

C(2; 4), A(3; 1), $AC = r = \sqrt{1 + 9} = \sqrt{10}$. $(x - 2)^2 + (y - 4)^2 = 10$.

Айлана A(1; 1), B(1; -1) жана C(2; 0) чекиттери аркылуу өтөт. Чыгарылышы: $|AB| = 2$. $|AC| = \sqrt{2}$. $|BC| = \sqrt{2}$. Мындан айлана тең капталдуу үч бурчтуктун чокулары аркылуу өтөрүн байкадык. Негизи AB = 2, бийиктиги CK = 1 болгон үч бурчтуктун аянты $S = \frac{1}{2}AB \cdot KC = 0,5 \cdot 2 \cdot 1 = 1$. S

$= 1$. $S = \frac{abc}{4R}$ - бул үч бурчтукка сырттан сызылган R ра диусун табалы: $1 = \frac{2\sqrt{2}\sqrt{2}}{4R} \to R=1$. $AC \subset L$. L(1,5; 0.5) – AC кап талынын теӊ ортосу. A(1; 1) жана C(2; 0) чекиттери аркылуу өткөн түз сызыктын теӊдемесин түзөбүз. A жана C чекиттери аркылуу түз сызыктын теңдемеси: $\frac{x-1}{2-1} = \frac{y-1}{0-1} \to x - 1 = 1 - y$, $x + y - 2 = 0$, $y = - x + 2$; $y - y_0 = k(x - 1)$ $y - 0,5 = x - 1,5 \to y = x - 1,5 + 0,5 = x - 1 \to$ $y = x$ - КС: $y = 0$, $0 = x - 1 \to x = 1$. C(2; 0). $(x - 1)^2 + y^2 = 1$.

а) A жана B чекиттеринин теӊ ортосун табабыз;б) A чекитине перпендикуляр тургузабыз, (l_1) теӊдемесин түзөбүз;

в) A чекити менен C чекитинин ортосун табабыз;

г) A чекитине перпендикуляр тургузабыз, (l_2) теӊдемесин түзөбүз;

д) Эки перпендикулярдын теңдемелерин система катары карап чыгар сак, анда айлананын борборунун координатасы табылат.

Айлана $M_1(-1; 5)$; $M_2(-2; -2)$ жана $M_3(5; 5)$ чекиттери аркылуу өтөт.

$M_1M_2 = \sqrt{(-2+1)^2 + (-2-5)^2} = \sqrt{1+49} = \sqrt{50} = 5\sqrt{2}$.

$M_1M_3 = \sqrt{(5+1)^2 + (5-5)^2} = \sqrt{36+0} = \sqrt{36} = 6$.

$M_2M_3 = \sqrt{(5+2)^2 + (5+2)^2} = \sqrt{49+49} = \sqrt{98} = 7\sqrt{2}$.

$p = 0,5 \cdot (5\sqrt{2} + 6 + 7\sqrt{2}) = 0,5 \cdot (12\sqrt{2} + 6) = 6\sqrt{2} + 3$.

$S = \sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)} =$

$= \sqrt{(6\sqrt{2}+3)(6\sqrt{2}+3-5\sqrt{2})(6\sqrt{2}+3-6)(6\sqrt{2}+3-7\sqrt{2})} =$

$= \sqrt{(6\sqrt{2}+3)(3+\sqrt{2})(6\sqrt{2}-3)(3-\sqrt{2})} = 3 \cdot 7 = 21$. $S = 21$.

$S = \frac{abc}{4p} \to R = \frac{abc}{4p} = \frac{5\sqrt{2}\cdot 6\cdot 7\sqrt{2}}{4\cdot 21} = 5$. $R = 5$.

M_1M_2: $\frac{x+1}{-2+1} = \frac{y-5}{-2-5} \to \frac{x+1}{-1} = \frac{y-5}{-7}$. $7x + 7 = y - 5 \to 7x - y + 12 = 0 \to$ $y = 7x + 12$, мында $k_1 = 7$ жана $k_2 = -\frac{1}{7}$.

$Q \epsilon M_1M_2$ Q(-1,5; 1,5)

$y - y_0 = k(x-x_0)$

$-1,5 = -\frac{1}{7}(x + 1,5)$

$7y - 10,5 = - x - 1,5 \to$ h_Q: $x + 7y - 9 = 0$.

M_2M_3: $\frac{x+2}{5+1} = \frac{y+2}{5+2} \to x + 2 = y + 2 \to y = x$ мында $k_1 = 1$ жана $k_2 = -1$.

$L \in M_2M_3$ L(1,5; 1,5)

$y - y_0 = k(x - x_0)$

$y - 1,5 = - (x - 1,5)$, $y - 1,5 = - x + 1,5$. $h(M_1)$: $x + y - 3 = 0$.

$\begin{cases} x + 7y - 9 = 0 \\ x + y - 3 = 0 \end{cases}$ $\begin{cases} x + 7y - 9 = 0 \\ -x - y + 3 = 0 \end{cases} \to 6y = 6 \to y = 1$. $x + 1 - 3 = 0 \to$ $x = 2$. Изделүүчү айлананын теңдемеси: $(x - 2)^2 + (y - 1)^2 = 25$.

№386. C(3; -1) айлананын борбору болуп эсептелет; $2x - 5y + 18 = 0$ сызы гындагы хорда айлана менен кесилишет да анын узундугу 6 га барабар. Бул

айлананын теңдемесин түзгүлө. Чыгарылышы: $2x - 5y + 18 = 0$, $C(3; -1)$ d – чекиттен түз сызыкка чейинки аралык.

$d = \frac{/Ax_0+By_0+C/}{\sqrt{A^2+B^2}} = \frac{/2\cdot3-5\cdot(-1)+18/}{\sqrt{2^2+5^2}} = \frac{29}{\sqrt{29}} = \sqrt{29}$. $d = \sqrt{29}$. $d = СК$. Тик бурчтуу СКВ үч бурчтугунда: $BC^2 = KC^2 + KB^2$, $KB = 0{,}5l = 6 : 2 = 3$.

$BC^2 = (\sqrt{29})^2 + 3^2 = 29 + 9 = 38 = R^2$.

$(x - 3)^2 + (y + 1)^2 = 38$.

Жообу: $(x - 3)^2 + (y + 1)^2 = 38$.

№ 387. $R = \sqrt{5}$ радиуска ээ болгон айлана $M_1(3; 1)$ чекитинде $x - 2y – 1 = 0$ түз сызыгына жанышат. Бул айлананын теңдемесин түзгүлө.

Чыгарылышы: $(x_0 - 3)^2 + (y_0 - 1)^2 = 5$. $R = M_1O = \sqrt{5}$.

$(x_0 - 3)^2 + (y_0 - 1)^2 = 5$, $(x_0 - 1)^2 + y_0^2 = 10$

$$\begin{cases} x_0^2 - 2x_0 + 1 + y_0^2 = 10 \\ x_0^2 - 6x_0 + 9 + y_0^2 - 2y_0 + 1 = 5 \end{cases}$$

$4x_0 – 8 + 2y_0 – 1 = 5 \rightarrow 4x_0 + 2y_0 = 14 \rightarrow 2x_0 + y_0 = 7 \rightarrow y_0 = 7 – 2x_0$

$x_0^2 - 2x_0 + 1 + (7 - 2x_0)^2 = 10 \rightarrow x_0^2 - 2x_0 + 1 + 49 - 28x_0 + 4x_0^2 = 10 \rightarrow$

$5x_0^2 - 30x_0 + 40 = 0 \rightarrow x_0^2 - 6x_0 + 8 = 0 \rightarrow x_0 = 3 – 1 = 2, x_0 = 3 + 1 = 4$. $x_0 = 2$, $y_0 = 3$, $x_0 = 4$, $y_0 = -1$. Жообу: $(x - 4)^2 + (y + 1)^2 = 5$ жана $(x - 2)^2 + (y - 3)^2 = 5$.

№388. $2x + y - 5 = 0$, $2x + y + 15 = 0$ түз сызыктары айланага жаныма болушат, алардын бири $A(2; 1)$ чекитинде жанган айлананын теңдемесин түзгүлө. Чыгарылышы: $2x + y – 5 = 0 \rightarrow y = - 2x - 5 \rightarrow k_1 = - 2$, $k_1 = k_2$ $2x + y + 15 = 0 \rightarrow y = - 2x - 15$, $k_2 = - 2$. Эки түз сызык параллель. $A(2; 1)$ чекити $2x + y – 5 = 0$ түз сызыгында жатат. $A(2;1)$ чекитинен $2x+y+15=0$ түз сызыгына чейинки аралыкты табабыз. $d = \frac{/Ax_0+By_0+C/}{\sqrt{A^2+B^2}} = \frac{/2\cdot2+1+15/}{\sqrt{2^2+1^2}} = \frac{20}{\sqrt{5}}$ бул айлананын диаметри. $r = d : 2 = \frac{20}{2\sqrt{5}} = \frac{10}{\sqrt{5}} = 2\sqrt{5}$. $r = 2\sqrt{5}$. Айлананын борборун $C(x_0;y_0)$ десек. $(2 - x_0)^2 + (1 - y_0)^2 = 20$, $\frac{/4x_0+y_0+15/}{\sqrt{2^2+1^2}} = r = 2\sqrt{5}$.

$4x_0 + y_0 + 15 = 0$, $y_0 = - 4x_0 - 5$, $(2 - x_0)^2 + (1 - y_0)^2 = 20 \rightarrow$

$4 - 4x_0 + x^2_0 + 36 + 48x_0 + 16x_0^2 = 20 \rightarrow 17x^2_0 + 44x_0 + 20 = 0$.

$x_0 = \frac{-22\mp\sqrt{484-340}}{17}$, $x_0 = \frac{-22-12}{17} = -2$. $x_0 = - 2$. $y_0=3$. Жообу: $(x+3)^2 + (y-3)^2=20$.

№389. $A(1; 0)$ чекити аркылуу өтүп, $2x + y + 2 = 0$, $2x + y – 18 = 0$ түз сызыктарына жаныма болгон айлананын теңдемесин түзгүлө.

Чыгарылышы: $\begin{cases} 2x + y + 2 = 0 \\ 2x + y - 18 = 0 \end{cases}$ $\begin{cases} y = -2x - 2 \\ y = -2x + 18 \end{cases}$ $\begin{cases} k = -2 \\ k = -2 \end{cases}$ $k_1 = k_2$ $l = m$.

$y = - 2x - 2$ $d = \frac{/Ax_0+By_0+C/}{\sqrt{A^2+B^2}} = \frac{/2\cdot5+8+2/}{\sqrt{2^2+1^2}} = \frac{20}{\sqrt{5}}$. $r = d : 2 = \frac{20}{2\sqrt{5}} = \frac{10}{\sqrt{5}} = 2\sqrt{5}$

$y = - 2x + 18$ $(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2 = 20 \rightarrow (1 - x_0)^2 + y_0^2 = 20$

$x_0 = 5$, $y_0 = 8$ Жообу: $(1 - x_0)^2 + y_0^2 = 20$.

Жыйынтыгында студенттерге айлананын негизги элементтери:

Борбору – цирульдун жылгыз шыйрагы турган чекит.

Радиусу – борбордон айлананын каалаган чекитине чейинки аралык

Хорда - айлананын эки чекитин туташтыруучу кесинди.

Диаметр - айлананын борбору аркылуу өтүүчү хорда. Диаметр - эки радиуска барабар болгон кесинди.

Жаа – айлананын эки чекитинин арасындагы ийри же борбордон чыккан эки радиус түзгөн бурчка туура келген айлананын бөлүгү. Айлана – теге ректин чеги болгон туюк ийри сызык.

Айлана - Ай, айлан, айланайын, тегерен, тегеренейин, кур, курчоо, кучактоо, жаргылчак, тегирмен түшүнүктөрү менен тыгыз байланышта. Жогорудагы айтылыштар “Айлана” түшүнүгүнүн ачкыч сөздөрү экенин баса белгилеп төмөндөгүдөй кошумча материалдары берүү маанилүү.

Радиан – узундугу 1 радиуска барабар болгон хорданын жаага таянган борбордук бурчу аталат.

Градус – айлананын 1 / 360 бөлүгүнө барабар болгон борбордук бурч.

Саат – айлананын 1 / 24 бөлүгүнө туура келген жаанын борбордук бурчу аталат.

Град – айлананын 1 / 400 бөлүгүнө туура келген жаанын борбордук бурчу.

Миңдик же артилерия бөлүгү – айлананын 1 / 6000 бөлүгүнө туура келген жаанын борбордук бурчу.

1 радиан = $57^o,3$ = 63,9 град = 3,82 саат = 955 ≈ 1000 арт. бөлүү.

$1^o = \pi/180 = 1\frac{1}{9}$ град = $\frac{1}{15}$ саат = 4 минута = $16\frac{2}{3}$ арт. бөлүү.

1 град = $\pi / 200 = 1^o\frac{1}{9}$ = 0,06 саат = 3,6 минута = 15 арт. бөлүү.

1 саат = $\pi / 12 = 15^o = 16\frac{2}{3}$ град = 250 арт. бөлүү.

1 арт. бөлүү = $\pi/3000 = 0{,}06^o = 3', 6$ = 1 град / 15 = 0,004 саат = 14,4 саат.

Айлананын ички бурчу 360° экенин эске алып, сааттык жана градустук чен бирдиктердин катышын карайлы:

24 саат - 360°

1 саат - $15^o \to 15^o$ - 1 саат = 60 минута $\to 1^o$ - 4 минутага туура келет.

60 минута – $15 \cdot 60' \to 15'$ - 1 минута = 60 секунда

1 минута = 60 секунда, $1' = 60''$

60 секунда – $15 \cdot 60'' \to$ 1 секунда - $15'' \to 15''$ - 1 секунда. $1''$ - 0,0666...секунда

1 радиан = 57°, 29577951 = $3427'$,746771 = $206264''$,80625.

$1^o = 3600'' = 0'$, 017455329, $60'' = 0'$, 00029089.

$1'' = 0^r$,000004848. Бул предметтер аралык байланышты ишке ашыруу макса тында жана дүйнө карашын байытууда колдонулат. Жыйынтыгында студент тердин чексиз аалам таануусун байытууда “Айлана” түшүнүгүнүн билүү маанилүү экендигин айгинелейт.

Ошондой эле: ката, туура эмес, натура сөздөр сабакта көп эле айтылып, студенттер ага өтө эле этибар бербей калышкан. Андыктан ошол сөздөрдү төмөндөгүдөй айтылыштар менен алмаштырып, өзөгүн маанисине жеткире айтуу “Ката” деген ойду студенттер азайтууга өбөлгө болуу менен алардын сапаттуу билим алышына түз пропорциялаш болот деген пикирдебиз.

Ката айтылыш – ойдун маанисин угуучуга так, туура жеткире албайт, түшүнүктүн мазмунун ачып бербейт, айтыла турган ой жетишердик эмес. **Ката чыгарылыш –** жооп туура эмес, берилишти канаатандырбайт. Формуланы, закон – эрежелерди туура эмес колдонгон, эсептөөнү натура жүргүзгөн, рационалдуу иштей албаган, кошумча шартарды эске алган эмес.

Ката чийме – өлчөөлөр туура келбейт, аныктамасына , касиетине жооп бербейт, масштаб эске эске алынбаган, чийме куралдарын натуура пайдаланган.

Ката график – эстетикалык жактан эч кандай кооз эмес, симметриялуу (борборго, у = х функциясынын графигине) эмес, берилген функцияны же барабардыкты канааттандырбайт, чекиттерди натура бириктирген.

Колдонулган адабияттар:

1.И.Б. Бекбоев, А.А.Бөрүбаев, А.А.Айылчиев.Геометрия 10 – 11. Бишкек – 2009

2.И.Бекбоев, А.Абдиев, С.Салыков. Геометрияны 10 – 11 класстарда окутуу. Бишкек. Педагогика 2003 .

3.И.Б.Бекбоев, А.А.Бөрүбаев, А.А.Айылчиев. Геометрия 7 – 9. Бишкек. Билим 2006.

4. Кут билим газетасы. 9. 12. 2022 - ж. № 46 (10983), 10 - бет.

5.Клетеник Д.В. Сборник задач по аналитической геометрии. Москва “Наука” 1986.

УДК: 340

Ибраимова Гулзада Замирбековна, *улук окутуучу*
Ош мамлекеттик университети

УКУК ТЕОРИЯСЫНДАГЫ ЭЛДЕШҮҮ ИНСТИТУТУ БОЮНЧА ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Аннотация

Элдешүү институту процессуалдык теория илиминде маанилүү ролду ойнойт. Иш жүзүндө элдешүүдөн кийин кылмыш иштерин токтотуу боюнча суроолор дайыма кызыгууну жаратып келген. Сунушталган макалада элдешүү институту боюнча жалпы маалымат жана анын маңызы каралат.

Илимий иштин методологиялык негизин жалпы илимий методдор, салыштырма-укуктук, системалык анализ, формалдуу-укуктук методдор түзөт. Изилдөөнүн жыйынтыктары заманбап кылмыш-жаза процессинде элдешүү институтунун натыйжалуулугун бир кыйла жогорулатуу үчүн алгы шарттарды түзүүгө мүмкүндүк берет. Ушул багыттагы мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча сунуштар тараптарды элдештирүү аркылуу кылмыш ишин токтотуунун формасын оптималдаштыруу үчүн колдонууга сунушталат. Айрым изилдөө материалдары жогорку квалификациялуу юридикалык адистерди даярдоодо окуу материалы катары колдонулушу мүмкүн.

Негизги сөздөр: элдешүү институту, медиация, укук, жоопкерчилик, кылмыш, кылмыш-жаза процесси

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИНСТИТУТА ПРИМИРЕНИЯ В ПРАВОВОЙ ТЕОРИИ

Аннотация

Институт примирения играет важную роль в процессуальной науке. На практике вопросы прекращения уголовных дел после примирения сторон всегда вызывали интерес. В представленной статье рассматриваются общие сведения об институте примирения сторон и его сущности.

Методологическую основу научной работы составляют общенаучные методы, сравнительное право, системный анализ, формально-юридические методы. Результаты исследования позволяют создать предпосылки для существенного повышения эффективности института примирения сторон в современном уголовном и уголовном судопроизводстве. Предлагаются рекомендации по совершенствованию законодательства в данной области для оптимизации формы прекращения уголовных дел путем примирения сторон. Отдельные материалы исследования могут быть использованы в качестве учебных материалов при подготовке высококвалифицированных юридических специалистов.

Ключевые слова: институт примирения сторон, медиация, право, ответственность, преступление, уголовное и уголовное судопроизводство

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTE OF CONCILIATION IN LEGAL THEORY

Abstract:

The institution of reconciliation plays an important role in procedural science. In practice, the termination of criminal cases following reconciliation has always been of interest. This article examines general information about the institution of reconciliation and its essence.

The methodological basis of this research is comprised of general scientific methods, comparative law, systems analysis, and formal legal approaches. The results of this study provide the basis for significantly increasing the effectiveness of reconciliation in modern criminal proceedings. Recommendations are offered for improving legislation in this area to optimize the termination of criminal cases through reconciliation. Certain materials from this study can be used as teaching materials in the training of highly qualified legal specialists.

Key words: reconciliation, mediation, law, liability, crime, criminal proceedings.

Киришүү. Коомдук турмушта экономикалык, саясий жана руханий коомдук мамилелер канчалык татаалдашкан сайын, коомдо карама-каршы келген ар кандай кызыкчылыктардын кагылышуусу көбөйүп жатат. Жарандардын кызыкчылыгынын коомдо карама-каршы келүүсү адатта конфликтивдүү кырдаалдарга алып келет. Ошого жараша коомдук мамилелердин өнүгүү динамикасынан келип чыккан конфликттерди жана карама-каршылыктарды чечүүнүн цивилизациялуу жолдорун жана каражаттарын издөө актуалдуулукту жаратат [1]. Юридикалык каражаттарды колдонуу аркылуу элдештирүү жол-жоболору байыркы Рим укугунан келип чыккан. Ага ылайык элдешүү келишими (transactio) аркылуу тараптар өз талаптарын далилдөөдө кыйынчылыктарга дуушар болгондо жана далилдөө мүмкүн эмес болгондо өз ара элдешүү жөнүндө келишимге келишкен. Рим тарыхынын классикалык доорунун аягында транзакция аты аталбаган келишим (contractus innominatus) катары жарандык милдеттенменин өз алдынча булагына айланат. Мындай келишимдерден келип чыгуучу доолор, аларга эч кандай конкреттүү аталыштар ыйгарылбаган жана буюмду бир адамдан экинчи адамга өткөрүп берүү менен түзүлбөгөн доолор аркылуу укуктук коргоого ээ болот. Кийинки мезгилде юридикалык илим менен практиканын өнүгүшү менен элдешүү түшүнүгү кеңири жайыла баштаган.

Заманбап укуктун азыркы этабында элдешүү институттун абалы укук теориянын алкагында актуалдуу болуп баратат. Талаш-тартыш мамилелерди чечүүдө катышуучулар өздөрүнүн мыйзамдуу укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоо укугун ишке ашырып, элдешүүнүн ар кандай жол-жоболорун пайдалануу менен элдешүү институтун көбүрөөк колдонушат. Элдешүү жол-жоболору – талашып жаткан тараптардын өз ара жана үчүнчү жактын ортосундагы аракеттеринин ырааттуулугу, процесстин катышуучуларынын укуктук абалын калыбына келтирүүнүн жөнөкөйлөштүрүлгөн каражаты болуп санлат. Мындай мүмкүнчүлүк сот системасынын ишин жеңилдеткенге да жардам берет. Башкача айтканда, тараптардын юридикалык пикир келишпестиктерин чечүүнүн альтернативдүү варианттарын тандоого шар түзүп, сот тутумунун жүгүн азайтат. Демек, альтернативдик процедура катары коомдо элдешүү жол-жоболору институтун интенсивдүү өнүктүрүү зарыл. Азыркы учурда мамлекетте элдешүү жол-жоболору жазык, арбитраждык жана жарандык сот өндүрүшүндө өзгөчө активдүү колдонулууда [2]. Бул медиация сыяктуу укуктук чыр-чатактарды чечүүнүн соттон тышкаркы формаларын киргизүү менен тыгыз байланышкан. Элдешүү бардык кылмыш түрлөрүнө тиешелүү эмес. Мыйзамда каралган

кылмыштар боюнча иштер гана элдешүү аркылуу каралышы мүмкүн. Оор же өзгөчө оор кылмыштар үчүн соттолгондугу жоюлбаган же алынып салынбаган адамдар элдешүү аркылуу кылмыш жоопкерчилигинен бошотулууга укуктуу эмес.

Ошентип, азыркы укуктук реалдуулуктун реалдуулугу жазык сот өндүрүшүндө гуманизм принцибинин ролунун жогорулашынын жана арбитраждык жана жарандык сот өндүрүшүндө дискрециянын кеңейишинин натыйжасында талаш-тартыштарды тынчтык жолу менен чечүү талабын көрсөтүп турат, бул жалпысынан конфликттердин бардык түрлөрүндө укуктук кырдаалды чечүүнүн альтернативалуу (соттон тышкаркы) жана соттук жарашуу жол-жоболорун кеңири колдонуунун дүйнөлүк тенденциясына ылайык келет. Ата мекендик укуктук адабияттарда жарашуу жол-жоболорун жана талаш-тартыштарды чечүүнүн альтернативдүү ыкмаларын изилдөөнүн мисалдары бар. Окумуштуулардын пикири боюнча медиация коомдук мамилелерди шайкеш келтирүүгө жардам берет, элдештирүү жол-жоболорун элге жайылтуу жана кеңири колдонуу бийлик менен жарандардын эң маанилүү саясий, экономикалык жана социалдык милдети деп эсептешет [3]. Бул маселени чечүүнүн ийгилиги өз убагында мыйзамдык жаңылануларга да, бул багыттагы илимий изилдөөлөрдүн сапатына да көз каранды.

Учурда талаш-тартыштарды тынчтык жолу менен чечүү үчүн ар кандай медиация уюмдарын жана түзүмдөрүн түзүү боюнча жигердүү иштер жүрүп жатат. Жалпысынан алганда, эл аралык жана бүткүл мамлекеттик деңгээлде, экономикалык ишмердүүлүктүн ар кандай чөйрөлөрүндө "макулдашуу багыты" бар уюмдар бар. Элдешүү институту эл аралык ишкердик мамилелерде, мисалы, Эл аралык соода палатасын түзүү аркылуу колдонулат. Мамлекеттердин ортосундагы эл аралык кызматташтыктын ар түрдүү тармактарында мамлекеттер аралык мамилелерде келип чыккан карама-каршылыктарды тынчтык жолу менен чечүүнүн конкреттүү ыкмалары тиешелүү ченемдик же рекомендациялык актыларда сунушталат [4]. Коомчулуктун макулдугунун артыкчылыгы жана кызыкчылыктардын тең салмактуулугуна жетишүү жөнүндөгү заманбап демократиялык идеялардын шартында укуктук жөнгө салуунун ажырагыс элементи катары макулдашуу потенциалы укуктук байланыштарды ирээтке келтирүүдө жана укуктук мамилелерди туруктуу өнүктүрүүдө чагылдырылган. Мындан сырткары, элдешүү жана медиация түшүнүктөрүнүн кандай айырмачылыктары бар дген суроо жаралбай койбойт. Илимий эмгектерде элдешүү жана медиация түшүнүктөрүнүн көптөгөн аныктамалары бар жана алардын баары укуктук талаш-тартышты (чыр-чатакты) чечүү үчүн түзүлгөн. Медиация менен элдештирүү кызматтарынын ортосунда кандай айырма бар деген суроого төмөндөгүдөй иүшүндүрмө берсек болот. Медиация чыр-чатакты өз ара пайдалуу келишим аркылуу чечүүгө багытталган, ал эми элдештирүү чыр-чатакты, анын ичинде мажбурлоо менен токтотууга багытталган [5].

Жыйынтыктап айтканда, азыркы учурда мамлекетте элдешүү жол-жоболору жазык, арбитраждык жана жарандык сот өндүрүшүндө көп

колдонулуп жаткандыгы маалым болду. Элдешүү бардык кылмыш түрлөрүнө тиешелүү эмес. Мыйзамда каралган кылмыштар боюнча иштер гана элдешүү аркылуу каралышы мүмкүн. Оор же өзгөчө оор кылмыштар үчүн соттолгондугу жоюлбаган же алынып салынбаган адамдар элдешүү аркылуу кылмыш жоопкерчилигинен бошотулууга укуктуу эмес.

Илимий иштин натыйжалары мамлекет жана укуктун теориясы, кылмыш-жаза укугу, кылмыш-жаза процессинин теориясына салым кошот деп ишенебиз. Изилдөөнүн жыйынтыктары заманбап кылмыш-жаза процессинде жарашуу институтунун натыйжалуулугун бир кыйла жогорулатуу үчүн алгы шарттарды түзүүгө мүмкүндүк берет. Ушул багыттагы мыйзамдарды өркүндөтүү боюнча сунуштар тараптарды элдештирүү аркылуу кылмыш ишин токтотуунун формасын оптималдаштыруу үчүн колдонууга сунушталат. Айрым изилдөө материалдары жогорку квалификациялуу юридикалык адистерди даярдоодо окуу материалы катары колдонулушу мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1. Интернет ресурс: https://lawinfo.ru/articles/5215/effektivnost-primiritelnyx-procedur-v-rossiiskoi-federacii
2. Гриненко А.В. Гуманизация уголовно-процессуального законодательства: социальные причины и правовые последствия // Библиотека криминалиста. Научный журнал. 2012. № 1(2). С. 103.
3. Половникова И. И. ИНСТИТУТ ПРИМИРЕНИЯ В УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ПРАВЕ РОССИИ // Вестник магистратуры. 2018. №9-1 (84). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/institut-primireniya-v-ugolovno-protsessualnom-prave-rossii (дата обращения: 27.10.2025).
4. Аликперов Х.Д. Освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением ем с потерпевшим // Законность. - 2015. - № 6. - С. 12.
5. Шараева Яна Анатольевна Сравнительный анализ института примирения и медиации в уголовном процессе // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. 2014. №2 (26). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyy-analiz-instituta-primireniya-i-mediatsii-v-ugolovnom-protsesse (дата обращения: 27.10.2025).

Гапарова А., *магистрант*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

Ч.АЙТМАТОВДУН АЗЫРКЫ АДАМДАГЫ АДАМГЕРЧИЛИК, АДИЛДИК, ЖАКШЫЛЫК САПАТТАРДЫН ЖЕТИШСИЗДИГИ ЖӨНҮНДӨГҮ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН УЧУРДАГЫ АКТУАЛДУУЛУГУ

Аннотация

Макалабызда Ч.Айтматовдун "Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот" аттуу публицистикалык драманы тарыхый эс-тутум жана коомдук-философиялык, социалдык призмадан талдоого алып, Ч.Айтматов адам, акыйкат жана коом темалары боюнча айткан ойлоруна анализ берилет. Ошондой эле анын Сократтын образы аркылуу берген ойлорунун универсалдуулугу жана анын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу каралат. Чыгармадагы метафоралар, тарыхый аналогиялар жана автордук позициялар аркылуу трактат формасында берилген философиялык идеялар, азыркы доордогу адамзаттын абалын түшүнүүгө өбөлгө болору изилдөөнүн негизги багытын түзөт. Коом өнүккөнү менен адамдардан пейили тарып баратканы жазуучу Ч.Айтматовдун биз изилдөөгө алган драмасынын башкы проблемасы болгондугун макалабызда далилдөөгө аракет кылдык. Жана бул коога бүгүнкү күндө дагы өсүүнүн гана үстүндө экендигин аныктоо аркылуу айтматовдук коомдук ойлордун актуалдуулугу дагы да жогорку деңгээлде экендиги тастыкталды.

Түйүндүү сөздөр: адамгерчилик, нарктуулук, сөздүн баасы, акыйкаттык, боорукерлик, кайдыгерлик, ишеним, ишенбөөчүлүк, актуалдуулук

АКТУАЛЬНОСТЬ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ РАЗМЫШЛЕНИЙ Ч. АЙТМАТОВА О НЕДОСТАТКЕ ЧЕЛОВЕЧНОСТИ, СПРАВЕДЛИВОСТИ И ДОБРОТЫ В СОВРЕМЕННОМ ЧЕЛОВЕКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается публицистическая драма Чингиза Айтматова «Ночь поминовения Сократа, или Суд на шкуре манкурта» с точки зрения исторической памяти, общественно-философского и социального анализа. В работе исследуются размышления Айтматова о человеке, истине и обществе. Особое внимание уделяется универсальности идей писателя, выраженных через образ Сократа, и их актуальности в современном мире. Через метафоры, исторические аналогии и авторские позиции драма, написанная в форме философского трактата, помогает глубже осмыслить состояние человечества в наши дни. Несмотря на развитие общества, духовность и доброта людей, по мнению писателя, уменьшаются — это основная проблема произведения, которую мы постарались доказать в статье. Установлено, что данное явление не только сохраняется, но и усиливается, что подтверждает высокую степень актуальности общественно-философских идей Айтматова в наши дни

Ключевые слова: человечность, нравственность, ценность слова, справедливость, сострадание, равнодушие, вера, недоверие, актуальность

THE LASTING RELEVANCE OF CHINGIZ AITMATOV'S PUBLICIST REFLECTIONS ON THE MODERN DEFICIT OF HUMANITY, JUSTICE AND COMPASSION

Annotation

This article undertakes an analysis of Chingiz Aitmatov's publicist drama, "The Night of Reminiscing about Socrates, or The Trial of the Mangibash's Hide," through the lenses of historical memory, socio-philosophical thought, and social issues. It offers an interpretation of the writer's ideas concerning the individual, truth, and society. Particular emphasis is placed on the universality of the concepts Aitmatov articulates through the figure of Socrates and their enduring relevance in the contemporary world.

Utilizing metaphors, historical analogies, and a distinct authorial stance, the work unfolds its philosophical tenets in a treatise-like form, providing profound insight into the current state of humanity. The author underscores that, despite societal progress, essential human qualities such as kindness and magnanimity are diminishing—a concern that lies at the heart of the examined drama.

The article seeks to demonstrate that this issue not only persists but is increasingly exacerbated in modern society, thereby affirming the continued significance of Aitmatov's social and philosophical worldview.

Keywords: humanity, morality, the power of the word, justice, compassion, indifference, faith, distrust, relevance.

Киришуу. Адамды улуу, даанышман, залкар кылчу сапаттары кайсылар деген суроо коюлса, албетте, сап башында адамгерчилик, нарктуулук, терең билим, айкөлдүк, кечиримдүүлүк деген сыяктуу сапаттар айтылаары бышык. Адам бул сапаттарды кайдан алат? Ушундай болуп төрөлөбү, же, буларды үйрөнүүгө болобу? деген кезектеги суроолор жабалактайт эмеспи. Бул меселдерге Айтматовдун өзүнүн көркөм каармандары аркылуу жооп берүүгө болот. Дүйшөн, Жамыйла, Сейде, Танабай, Толгонайлар эмне деген залкар инсандар. Ушулардын кимиси жогорку билимге ээ? Эч кимиси. Анда, демек, адамгерчилик, адилдик сапаттар тубаса гана болот экен да деген жооп сага өзүнөн-өзү келет. Философия илимдеринин доктору, профессор С.Жумагулов өзүнүн "Философия Чингиза Айтматова" деген китебинде минтип жазат: "Ч.Айтматовдун кыргыз элине сиңирген өзгөчө эмгеги катары, улут койнунда эмне деген инсандык бийиктиктер бар экендигин ишенимдүү көрсөтө алгандыгы" [1] дейт.

Бүгүнкү күндө ааламда адамзаттын жашоосу болуп көрбөгөндөй өзгөрүүлөргө учурап, жаңыча жашоо мыйзамдары пайда болуп, ошол мыйзамдарга жараша инсандардын да мүнөзү, дүйнө таанымы, иш-аракеттери деги эле бүтүндөй жашоосу өзгөрүп жаткандыгы, тилекке каршы, өзгөрүү дайым эле жакшы жакты көздөй баратпагандыгы аң-сезимдүү ар бир кишини ойлондурбай койбосо керек. Мен да ошол инсандардын катарын толуктап, бүгүнкү макаламды окурмандарга Ч. Айтматовдун улуу ойлорунун негизинде, жазуучубуз жазып кеткен окуялар менен азыркы учурда биздин чөйрөбүздө катталып жаткан ар түрдүү кылмыштарды, адилетсиздиктерди, бактылуулук учурларды ж.б. жүрөктүн түпкүрүндө жаткан маселелерди салыштырып карап чыгуу актуалдуу деп ойлойм. Ч.Айтматов - көркөм чыгармаларында жана публицистикаларында адамзаттын руханий дүйнөсүнө, тарыхый эс тутумуна жана нравалык-этикалык баалуулуктарына терең көңүл бурган. Ошол өңүттөгү публицистикалык чыгармаларынын бири: “Сократты эскерүү түнү же Маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот” аттуу чыгармасы. Бул

драмада Айтматов байыркы грек философу Сократтын образы аркылуу ар кыл доорлордогу адамзаттын негизги суроолоруна жооп издейт: адам ким? Анын акыйкат алдындагы, коом алдындагы, өз абийири алдындагы милдеттери кайсылар? Эркиндик деген эмне жана ал кандай баа менен камсыздалат? Белгилүү болгондой, бул суроолор миңдеген жылдар мурда кандай болсо, бүгүн да ошол боюнча актуалдуу. Келечекте дагы миңдеген жылдарды ушул боюнча карытаары бышык.

Автор XX кылымдагы идеологиялык режимдердин, тоталитардык бийликтин, руханий манкуртташтыруу процессинин кесепеттерин көрсөтүп, окурманды терең ой жүгүртүүгө чакырат. «Сократты эскерүү түнү» — бул адамдын ар-намысы менен абийиринин ортосундагы татаал шайкештик, дүйнө тааным менен бийликке баш ийүүнүн ортосундагы карама-каршылык, акыл-эстин үстөмдүгү тууралуу философиялык трактат.

Көрсө, азыр бизде болуп жаткан көйгөйлөрдү улуу жазуучубуз Ч. Айтматов көп жылдар мурун көрөгөчтүк менен айтып кетиптир. Бул жазуучунун чыгармаларын окусак, ал учурдагы адамдардын баёолугун, мээнеткечтигин, бири-бирине адалдыгын даңазалаптыр. Бүгүнкү күндө адамдардагы дал ушул сапаттар сейректикке айланды. Себеби, ал чыгармаларды окуп бүткөндөн кийин эле мындай суроолор пайда болот: кана, ошол баёолук? Кана ошол кездеги билимге умтулгандык? Кана ошол кездеги эненин баласына болгон мээрими? Кана ошол кездеги адилеттүүлүк? деген сыяктуу толгон-токой суроолор жаралат. Кыргыз элинде да, казакта элинде да түтүн бүлөткөн канча үй-бүлө болсо, бир сапарга чыгып баратканда, эшигине кулпу салбаган бир да үй-бүлөнү кезиктире албайсын. Ушул бир кыска гана абал – эшикке кулпу салынбаган доор – бүтүндөй бир доордун, бир элдин аң-сезим деңгээлин, бири-бирине болгон ишенимин, адамгерчилик маданиятын чагылдырган көрүнүш болчу. Бул ишенимдин түбүндө – «менин мүлкүмдү эмес, менин жүзүмдү уурдап албагын» деген улук түшүнүк жаткан. Ар бир адам өзүнүн гана эмес, башкалардын да намысына жоопкер сезилген. Кулпу жок жашоо – бул коомдогу моралдык мыйзамдардын эң бийик тепкичке чыккан учуру болчу. Бул – мыйзам эмес, ар-намыс көзөмөлдөгөн мезгил эле, ал кулпунун үстүнө дагы бир нече коопсуздук камералары, сигнализациялар жана темир тосмолор орнотулуп калганына күбө болобуз. Мунун өзү – адамдардын бири-бирине болгон ишеними гана эмес, бүткүл коомдук байланыштын да чоң кризиске кептелгенин көрсөтүп турат. Ишеним ордуна шек, боорукерлик ордуна кайдыгерлик, тилектештик ордуна өзүмчүлдүк келгенсиди. Коом руханий жактан кулпу салынып баратат. Ар бир адам өзүнүн дүйнөсүнө бекитилип, «башкаларга ишенбөө» — жашоонун нормасына айланып калды.

Ч.Айтматов айылдык кыргыздардын ушул сапаттары адамдыктын дүйнөлүк эталону экендигин жакшы билген, ошондуктан Жамийла, Сейит, Сейде жана башка каармандардын мунөздөрү бүгүнкү күндө дагы актуалдуу. Мен Айтматовдун “Сократты эскерүү түнү же Маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот” аттуу чыгармасын окуп чыгып, азыркы бизде болуп жаткан

көйгөйлөр менен салыштыруунун негизинде бир нече, окшоштуктарды жана айырмачылыктарды байкадым. Чыгармада Калия, Сократ, Миңдөөлөт, Айсулуу, Чыңгыз хан, карыя, Чагатай, Ду Дау, Айдай жана Карачоку аттуу кишилердин образдары мени өзгөчө ойго салды. Бул кишилердин образындагы саткындык, адилетсиздик, көрө албастык, алдамчылык, кыянаттыктар, жогоруда саналып өткөн айтматовдук көркөм каармандардын мүнөздөрүнө карама-каршы турат. Ч.Айтматов эмне үчүн баштапкы каармандары жогорудагыдай баары жакшы да, ал өмүрүнүн акырында адамдар жөнүндө "Сократтагыдай" ойго келген бул канчалык деңгээлде реалдуу? - деген суроо жаралат.

Эзели, эшигине кулпу салбаган кыргыз бүгүн үйүн тегерете коргон куруп, кош кабат кулпу аз келгенсип эшигине ажаан ит байлачу болду. Башка өңүттөн карай турган болсок, бир кылым мурда ата-бабаларыбыз атың өчкүр аракты ичмек турсун анын түсү кандай болорун да билген эмес.

Меймандостук эки элде тең өзгөчө сый менен көрсөтүлчү. Тойлорубуз болсо, мурда өзгөчө шаан-шөкөт менен, каалоо тилектердин коштоосунда улуу муун менен кызыктуу өтчү. Бирок азыр ошол наркыбыз сакталып калдыбы? Ал эми бүгүнкү күндө эшик кулпусуз калбастыгын айтпаганда да, бул көрүнүштүн түпкү себебин издеп отурсак, ал сөзсүз түрдө коомдогу тарбия, билим берүү, маданият жана руханий багыттын солгундашынан кабар берет. Кыргыз жана казак элдеринин байыркы көчмөн маданиятында ар бир үй-бүлө башка бир үй-бүлөнүн коопсуздугуна да моралдык жактан жоопкер болгон. Ал эми бүгүнкү күндө — «өз үйүңдү гана сакта» деген түшүнүк үстөмдүк кылууда.

Ошентип, бир кезде кулпу салынбаган эшик — ишенимдин символу болсо, бүгүнкү темир кулпу — коомдук ажырымдын белгиси болуп калды. Мунун өзү — биз кайда бараткандыгыбызды ойлонууга, руханий жаңылануга жана моралдык жоопкерчиликти кайрадан ойготууга чакырган чоң белги.

"Башка өңүттөн карай турган болсок, бир кылым мурда ата-бабаларыбыз атың өчкүр аракты ичмек турсун, анын түсү кандай болорун да билген эмес" [2] – деп айткан Айсулуу аттуу каармандын оюна чыгармадан көзүм түшкөн эле... Бул жөн гана ичкиликке болгон мамиле эмес, бул — жашоонун өзөгүнө болгон мамиле болчу. Алар үчүн аруу акыл, тунук жүрөк, таза ой — жашоонун мааниси болчу. Кылымдарды карыткан салт-санаа, адеп-ахлак менен көктөн түшкөндөй касиеттүү мамиле кылган элбиз. Үй-бүлөнүн ынтымагы, баланын тарбиясы, атага болгон урмат менен энеге болгон сый — бул баалуулуктар адамдын аң-сезиминде бекем орун алган.

Мен бул чыгармадан Сократ ысымына ээ каармандын өзгөчө оюна токтолгум келип турат. Ал: " Ар ким өз доорун, ага кубаты, күчү жетпегендер өздөрү байланышкан чөйрөнү, өз үй-бүлөсүн, эгер бул да колунан келбесе, кара башын жүрөктөн чыкпаган жалган сөздөрдүн уусунан арачалап коргоп турууга милдеттүү" [3] – деп, чыгармада жанындагы пикирлештерине кайрылган эле. Бул жөн гана сөз эмес, бул адамзаттыктын ички мыйзамы. Бул

— ар бир адамдын жараткандын алдында, коомдун алдында, өзүнүн абийири алдында көтөрүүгө тийиш болгон жоопкерчилиги. Бул сөз — кайсы доордо болбосун жандуу бойдон кала турган акыйкат.

Чыгармадагы Калия аттуу каармандын чоң атасы жөнүндөгү пикири ар бир окурманды таң калдырбай койбосо керек. Ал сөзүндө: " Өткөн кылымдын аяк ченинде мобул Айсулуунун бабасы Кийизбайдын бүт болгон малы моюну узун кыштан чыга албай кырылып, короосу бош калыптыр. Менин бабам Рысбек да чаңытып, чубатып мал айдаган бай болсо керек. Мал сурап келген Кийизбайга беш жылга 500 жылкысын карызга берген экен. Ал убакта азыркыдай нотариус да жок. Бердим, алдым деген улуттук касиетке байланышкан эркектик сөз гана болгон" [4] – деп эскерет. Бүгүн болсо ошол сөздүн салмагы жеңилдеп, ишеним — юридикалык кагаздарга, нотариалдык мөөрлөргө, күбөлөрдүн кол тамгасына көз каранды болуп калды. Эркектин сөзү — кагазга түшүрүлгөн келишимден алда канча бийик турган доордон, бүгүн — **адамдын колу эмес, тили дагы кепил болбой калган заманга** жеттик. Киши сөзүнө карап эмес, мүмкүнчүлүгүнө, пайдасына карап мамиле кыла баштады. Ишеним — коомдун табигый куралы болбой, жасалма системага айланып кетти. Бул окуя — Рысбектин да, Кийизбайдын да эл ичинде кандай ыйык түшүнүк менен жашаганын көрсөтөт. Алардын ортосундагы байланыш мал менен эмес, **адамгерчилик менен** жүргүзүлгөн. Анткени ошол замандын эли билип турган: бүгүн мен берсем — эртең элге жакшылык кайтат. Бүгүн мен ишеним көрсөм — бул менин адамдык беделимдин белгиси.

Азыр болсо ушундай мамилени түшүнгөндөр азайды. Карыз бермек турсун, карыз сураган кишиге шек менен карап, «бул акчаны кайтарабы же сөз менен алдайбы» деп, биринчи туюм ишенбестик менен башталат. Себеби **сөз жоголгондо, элдин жаны да жоголот**. «Сөздөн кымбат эч нерсе жок» деген түшүнүк — бүгүнкү керектөөчүлүк менталитетке утулуп баратат.

Демек, бул окуя жөн гана өткөн доордун мисалы эмес. Бул — бүгүнкү замандын чоң сабагы. Эгер биз кайрадан сөзгө ишенген, сөзгө турушкан, сөз менен бүтүм кылган коомду кааласак, анда ишенимди калыбына келтиришибиз керек. Анткени ишеним жоголсо — мыйзамдар көбөйөт, мыйзамдар көбөйгөн сайын **жүрөктөн чыккан убада** жоголот. Ал эми жүрөктөн чыкпаган убада — коомду бөлүп-жарып, элди эл кылган рухту эскиртет.

Бул чыгармадан жигиттин бакыт менен болгон диалогуна оюнузду бургум келет, урматтуу окурманым. Жигит бакытка кайрылат:

"Издеп келем, азыр дагы жолдомун
Жок дегенде мейманым да болбодуң,
Кубанычым, кайгым дагы бир өзүң,
Айтчы мага кайсыл жерде жүрөсүң? – десе
Бакыт: Эсиңдеби карап тургам аркадан,
Энең сага нан бышырган арпадан.
Жер ширинин уулум татсын дегени,

Бирок сенин нанды жегиң келбеди" [5] – деп жооп берет.

Колу унга малынып, пешенеси терге бөлөнүп, ар бир бышкан күлчөнүн бетинде сенин келечегиңе болгон ишеним, үмүт жатчу. Ал нан жөн гана ач карынга жеген азык эмес болчу. Ал нан — эмгек, мээнет, эне жүрөгүнүн жыпар жыты, бир бүдөмүк үмүт, «уулум жердин даамын, эмгектин наркын татып чоңойсун» деген тилек болчу.

Бирок бала ал нанды жегиси келбеди. Анткени ал жумшак эмес эле, шекери аз эле, сыртындагы жылтыр кагазга оролгон да эмес. Базардагы токочтой болгон жок. Себеби ал заман көптү көрбөгөн, азга ыраазы болгон, бирок терең жашоонун жүгүн көтөргөн доор эле. Сен ал нанды жегиң келбеди — сен эмгекти татаал көрдүң, эненин терин баалабай койдуң. Энең эмгек кылды — сен болсо ырыскыны тандоону үйрөнүп алдың. Ушинтип энелердин мээнети азыр да өз баасын таба электиги жан дүйнөнү кейитет. Текерисинче талабы күчөп, турмуштун түйшүгүн желкесине артып алгандай көрүнөт. Буга да бир болсо, биздин эркектердин кайратсыздыгы, аманатка бекем болбогондугу жападан жалгыз себеп болуп турат. Ал эми Карачокунун саткындыгын ала турган болсок, бул кылымдар бою ар бир элдин келечегин кыйган оору болуп келе жатат. Мындай айтканымдын себеби, бир эле адамдын саткындыгынан бүтүндөй бир улут кырылып жок болгон учурлар да жок эмес.

Азыркы заманда карөзгөйлүк — түз кыйноо менен эмес, **ар кандай калптар, интригалар, коомдук шылдың, маалыматтык чабуулдар аркылуу** ишке ашат. Уу деген эми суюктуктан турбайт — **уу сөз**, **уу жалаа**, **уу жалган** түрүндө берилип калды. Бирок натыйжасы ошол эле бойдон калды: **жакшылык басынат, тектүүлүк жок кылынат, бийликке карай жол ыйманды тебелеп өтөт.**

Ошондуктан бүгүн эң чоң күрөш — **адамдыкты сактап калуу күрөшү**. Өз пайдасы үчүн бөтөндүн тагдырын сындырып салуу — бул карөзгөйлүктүн азыркы жүзү. Эгер биз бул көрүнүштөргө көнүп жашай берсек, анда эртеңки балдарыбыз адилеттүүлүк жөнүндө жомоктон гана окуп калат.

Жыйынтык ой: залкар жазуучунун адеп-ахлак, нрава, мораль, адамгерчилик, адамдардын ортосундагы сый-урмат, жакын-алыс адамдардын бир-бирине болгон ишенимдин кетиши сыяктуу маселелер улуттук, ошол эле мезгилде дүйнөлүк проблемалар экендиги жөнүндө айткан ойлорунун актуалдуулугу кемибестен күндөн-күнгө өсүп бараткандыгы байкалат. Анткени, адамдар жогорудагы адамдык сапаттардан Ч.Айтматов айткандан бери дагы алда-канча алыстап кетишти... Качан эстерине келишээри чоң суроо?...

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Жумагулов С. "Философия Чингиза Айтматова"//С.Жумагулов "Философия Чингиза Айтматова" Алма-Ата, 2013, 47-б.

2. Ч.Айтматов, М.Шаханов Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) //Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы, Жетинчи том,"Бийиктик", Бишкек, 2008, 462-б.

3. Ч.Айтматов, М.Шаханов Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) //Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы, Жетинчи том, “Бийиктик”, Бишкек,2008, 465-б.
4. Ч.Айтматов, М.Шаханов Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) //Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы, Жетинчи том, “Бийиктик”, Бишкек,2008, 468-б.
5. Ч.Айтматов, М.Шаханов Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу) //Чыңгыз Айтматов чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы, Жетинчи том, “Бийиктик”, Бишкек,2008 479-б.

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENS:

Кантороева А.К., Токтоматова Н.К., Мадаминова А.К

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРЕДПРИЯТИЙ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ РЕСУРС КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСТАНА............3

Rajabov Shuxratjon Sheraliyevich
MODERN FORMS OF THE DIGITAL INFORMATION SPACE AND THEIR IMPACT ON THE SOCIAL ETHOSPHERE..11

Уразалиева Гулшада
КООМДУН САНАРИПТИК ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕ ЖАШТАРДЫН ГЕНДЕРДИК ИДЕНТТҮҮЛҮГҮ...19

Najmeddinov Ahmad Rahmatovich., Maraimova Nazorat Rahmatovna, Xasanov Otabek Oybekovich, Rasulova Odina Oybekovna
MAIN ISSUES AND PROBLEMS OF STUDYING INTENTIONALITY IN MODERN LINGUISTICS...27

By Prince Gupta, Rakhmanalieva P.B.
ADVANCING QUALITY AND INNOVATION THROUGH INTERDISCIPLINARY METHODS IN THE DIGITAL AGE..32

Nargiza Alieva Nodirovna, Feruza Urakova Botirjonovna
PSYCHIC DEVELOPMENT AND CHARACTERIZATION OF PRESCHOOL CHILDREN...37

Абдыллазова Н.У
АДАМ ЖАНА ЖИНИН ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНҮҮСҮ: МОДЕЛДЕР, КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИ...40

Эшкожоева А.Т
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ СТАНДАРТЫ ДЛЯ IT СПЕЦИАЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ БЫСТРОГО РАЗВИТИЯ ИИ...48

Yuldoshev Utkir Jumakuziyevich, Qosimov Abdulaziz Obidjon ugli
FLIPPITY.NET PLATFORM AS AN INTERACTIVE SOFTWARE TOOL THAT DEVELOPS THE COGNITIVE AND LEARNING ACTIVITIES OF FUTURE TEACHERS.........54

Амирова Кайрыниса Асанбаевна
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭЛЕКТРОНДУК НОТАРИАТТЫН ӨНҮГҮҮСҮ: УКУКТУК НЕГИЗДЕР, ПРАКТИКАЛЫК КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ......59

Арзыбаева Айжамал Эркинбековна
ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ЧЕТ ТИЛДЕРДИ ҮЙРӨНҮҮГӨ БОЛГОН МАМИЛЕНИ КАНДАЙЧА ӨЗГӨРТҮП ЖАТАТ: ПЕДАГОГИКАЛЫК КЫЙЫНЧЫЛЫКТАР...65

Жумабекова Насиба Акимжановна, Атакелдиева Гулнур
АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АЯЛДАРДЫН РОЛУ АРКЫЛУУ ЗАМАН ӨЗГӨРҮШҮН ЧАГЫЛДЫРУУ..71

Аскарова Г.М, Амиракулова Н.Н.
ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА
АДАБИЙ ТИЛГЕ КАЛЫПТАНДЫРУУ...77

Тажибаева Жаркын Кадыркуловна
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫН ОКУТУУДА ПЕДАГОГИКАЛЫК
ЖӨНДӨМДҮҮЛҮК ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК БААРЛАШУУНУН ТААСИРИ
....83

Орозбаева Жазгул Маматоморовна, Орозбаева Айгул Маматоморовна
ЭМГЕК МАМИЛЕЛЕРИНДЕ САНАРИПТЕШТИРҮҮ КАРАЖАТТАРЫН КОЛДОНУУ
....88

Tukhtakhojayev Khanjarbek Bokhodirovich
MODERN APPROACHES TO INDIVIDUALIZATION AND PEDAGOGICAL CONTROL
OF PHYSICAL LOADS IN HEALTHCARE..94

Кылычбекова Гулназ Кылычбековна
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫ ОКУТУУДА ФИЗИКАЛЫК АКТИВДҮҮЛҮКТҮ
КОЛДОНУУ...102

Карагулова Айназ Ильясовна
СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО
ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА УЧЕБНОГО
ПРОЦЕССА..107

Карагулова Айназ Ильясовна
ИНТЕРАКТИВНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ
УЧЕБНОМ
ПРОЦЕССЕ..113

Медербек кызы Айзирек, Тажибаева Жаркын Кадыркуловна
КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ АТА–ЭНЕ МЕНЕН
МУГАЛИМДИН ОРДУ...119

Эргашваев Разийиддин Мухторжонович, Ажиматова Наргиза Мырзакабуловна
КООМЧУЛУК МЕНЕН БАЙЛАНЫШ СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ФУНКЦИЯСЫ
КАТАРЫ...*124*

Сапарбекова А.В., Ажиматова Н.М.
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШ МЕНЕН ИНФЛЯЦИЯНЫН
БАЙЛАНЫШЫ..132

Атамырзаева Аймээрим, Ажиматова Н.М
ПЕРСОНАЛДЫ БАШКАРУУДАГЫ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР:
КОЛДОНУУ
ТАЖРЫЙБАСЫ..142

Орозаева Атыргуль Баатырбековна., Ажиматова Наргиза Мырзакабуловна
СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨНҮ ӨНҮКТҮРҮҮНҮ СТРАТЕГИЯЛЫК БОЛЖОЛДОО ЖАНА
ПЛАНДАШТЫРУУ..153

Абжалилова Айпери
СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДЫН АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.........159

Оморалиев Мунарбек, Ажиматова Н.М
ГЛОБАЛДАШУУ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК МАРКЕТИНГ КУРАЛДАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ ШАРТЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫК ДОЛБООРДУН КИРЕШЕЛҮҮЛҮГҮН БААЛОО.........164

Tuxtamurod Otamurodovich Mamatov
GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLARNING TURLI AXBOROT XAVFSIZLIKLARINI TA'MINLASHNING FALSAFIY MEXANIZMLARI.........170

Dustmurodov Ma'rufjon Mansur o'g'li,
QADIMGI TURK-RUNIK BITIGLARIDAGI BA'ZI O'ZLASHMALAR XUSUSIDA......177

Жанузаков Б.Ш., Куванычбек уулу Омүрбек
СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.........184

Жанузаков Б.Ш., Бейшенкул уулу Амантур
ЛОГИСТИКАЛЫК КОМПАНИЯНЫН АТААҢДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН БАШКАРУУ.........189

Ж. Садыралиев, Каныбекова А.У.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САЛЫК САЯСАТЫНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ӨРКҮНДӨТҮҮ ЖОЛДОРУ.........194

Молдомусаева А.Ж., Расулжанова М.З.
КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖАҢГАК ТОКОЙЛОРУНУН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ ЖАНА АНЫ ЖАКШЫРТУУНУН ЖОЛДОРУ.........201

Тыныбекова Г. Т.,
КЫРГЫЗСТАНДА ИШКЕРЛЕР ҮЧҮН МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР ЖАНА ЧАКАН БИЗНЕСТИ ӨНҮКТҮРҮҮ ЖУМУШЧУ РЫНОГУНУН ДРАЙВЕРИ КАТАРЫ.........208

Нурдинова Ж.Д., Ажиматова Э.А.
АРАЛЫКТАН ОКУТУУНУН ПРОБЛЕМАСЫ ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАСЫ.........216

Садирова Тамара, Сабиров К.А
XIX КЫЛЫМДА КЫРГЫЗДАРДЫН БИЛИМ БЕРҮҮСҮНДӨГҮ ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН ОРДУ.........223

Доноев Т. А
КОЛЛЕДЖДЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ.........228

Кадырбекова Ч. К., Сулайманов М. А., Нурайдар уулу С
ИНВЕСТИЦИЯЛЫК КОМПОНЕНТ РЕАЛ СЕКТОРДУН ЭКОНОМИКАЛЫК КООПСУЗДУГУНУН НЕГИЗГИ БӨЛҮГҮ..233

Умаралиева Асила, Сабиров К.А
КЫРГЫЗДАРДЫН АКЫЛ ОЮНДАРЫНЫН БАЛДАРДЫ ТАРБИЯЛОО - ДОГУ ТААСИРИ..241

Токтакун кызы Гүлнура
КЫЛМЫШ-ЖАЗА ПРОЦЕССИНИН ПРИНЦИПТЕРИНИН ЖАЛПЫ МҮНҮЗДӨМӨСҮ ЖАНА ЮРИДИКАЛЫК МАҢЫЗЫ...246

Токтакун кызы Гүлнура
КЫРГЫЗДАРДЫН АДАТ УКУГУНУНА ТАРЫХЫЙ-УКУКТУК САРАСЕП...............255

Кадырбекова Ч. К., Сулайманов М. А., Нурайдар уулу С
ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ: СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ..260

Джоошбекова Зинагүл Рысбаевна, Алиева Бусалима Маннаповна, Шамшиева Айзирек Таалайбековна
ҮЙ-БҮЛӨЛҮК БААЛУУЛУКТАРДЫН БАЛАНЫН ИНСАН КАТАРЫ КАЛЫПТАНЫШЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ...267

Жутанова Гульмира Атанбековна, Сарытаева Мунира Өмүрзаковна, Акматов Өмүрзак Сарытайович
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙДА СТУДЕНТТЕРДИН КРЕАТИВДҮҮЛҮК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ЖАНА ДЕҢГЭЭЛДИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛООНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК МААНИСИ..273

Мамашарип кызы Б., Махмудов А.Н
ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУЧУ УКУКТУК ПРИНЦИПТЕР..281

Омошев Т.Т., Куваков Ж.,
АЙЛАНА - ЧИЙҮҮ МАДАНИЯТТУУЛУГУН ӨРКҮНДӨТҮҮГӨ ӨБӨЛГӨ................288

Ибраимова Гулзада Замирбековна,
УКУК ТЕОРИЯСЫНДАГЫ ЭЛДЕШҮҮ ИНСТИТУТУ БОЮНЧА ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ...298

А.Гапарова
Ч.АЙТМАТОВДУН АЗЫРКЫ АДАМДАГЫ АДАМГЕРЧИЛИК, АДИЛДИК, ЖАКШЫЛЫК САПАТТАРДЫН ЖЕТИШСИЗДИГИ ЖӨНҮНДӨГҮ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК ОЙЛОРУНУН УЧУРДАГЫ АКТУАЛДУУЛУГУ..302

Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова 2026 №1
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21х297 Объем 12,25 п.л. 1/16 Тираж 150 экз.
Отпечатано в частной типографии ИП «Газибаев Х.Б.»
г.Манас, ул.Токтогула, 20-3